श्रीः ।

निर्णयसिन्धुः ।

(धर्मशास्त्रनिबन्धः)

[illegible]

[illegible] ।

तदिदं

प्राचीनपुस्तकोपलब्धपाठनिवेशनपुरःसरसंशो
धनेन शास्त्रिद्वारा परिष्कृत्य

मुंबय्यां

खेमराजश्रीकृष्णदास

इत्यनेन

स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवद् १९५२ शके १८१७

सूचीपत्र।

पुस्तकोंका नाम	कीमत
धर्मशास्त्र ग्रंथाः।	
मनुस्मृति सान्वय भाषाटीका कुल्लूक-भट्टके अनुसार ग्लेज	२॥)
तथा रफ़	२)
धर्मशास्त्र अतिउत्तम जिसमें सहित जैन-धर्मावलम्बियोंके संस्कारविधियोंके अंतर्गत-धर्मनिर्णय कथाहैं	४)
... टिप्पणीसहित रफ़	१॥)
निर्णयामृत छपताहै	
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरा पं० ... हित-संस्कृत पद, योजना, भावार्थ और तात्पर्यार्थ और टिप्पणी तथा भाषा-टीकासहित अत्युत्तम	५)
निर्णयसिंधु टिप्पणीसहित अत्युत्तम	३)
तथा रफ़ कागज	२॥)
अष्टादशस्मृति उत्तम शुद्ध मोटा टैप	२॥)
मनुस्मृति सटीक कुल्लूकभट्टकृतटीका-सहित जिल्दवाली	४)
विवादार्णवसेतु (धर्मशास्त्र व न्याय-राजनीति)	२)
बृहत्पाराशरीस्मृति (धर्मशास्त्र)	१॥)
पराशरीस्मृतिका उत्तरखंड	१)
शुक्रनीति भाषाटीकासहित (अत्युत्तम-राजनीति)	१॥)
तुलसीविवाहपद्धति	≈)
शूद्रविवाह पद्धति	≈)
धर्मसारविवेक (इस जन्ममें मनुष्यका अवश्य कर्तव्य कर्म)	१)
...	~)
...	≈)
...	॥)
...	~)
... भाषाटीकासहित	॥)
...	~)
...	१)
कर्मकाण्डग्रंथाः।	
... विधि प्रयोग और मंत्रसहित	२॥)
... पूजा पद्धति	~)
गोदान पद्धति	~॥)
पूजापंकजभास्कर	१)
... शिवपूजन विधान भा० टीका	१)
स्वस्तिवाचन (पुण्याहवाचन)	॥)
आचारार्क	॥)
आचारादर्श	॥)
श्राद्धकर्मपद्धति	≈)
... होमपद्धति	)
... होमपद्धति	१)
श्राद्धविवेक (सब श्राद्धोंकी विधिहै)	॥)
शौद्धविवेक	)
... प्रयोग	~)
... प्रयोग	≈)
... पद्धति (...)	॥)
कर्मविपाक ...	॥)
कर्मविपाक भाषाटीका ...	१)
... पद्धति	≈)
... (सब ...)	॥)
दानचन्द्रिका	॥≈)
... (... ऐसा ग्रंथ आजतक ...)	१)
... भाषाटीकासह	१)
... (... दोनों ... भाषाटीका	॥)
... शांति	~)
... शांति	~)
... पद्धति	)
... का उत्सर्ग	॥)
संध्या यजुर्वेदी मूल	~)
तथा भाषाटीका	)
...	)
...	)

पुस्तक मिलनेका ठिकाना

खेमराज श्रीकृष्णदास,

श्रीवेङ्कटेश्वर ... मुंबई.

स्मार्तधर्मकर्मानुष्ठाननिरत [illegible] परमो धर्मः। यस्य प्रतिष्ठापको भगवान्साक्षात्। यथा चोक्तं श्रीभगवता स्वमुखेनैव श्रीगीतासु—"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥" इति—"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥" इति च। एतावता चायं भारतखण्डप्रचलितो वेदोक्तः स्मृत्युक्तश्च धर्मः स साक्षाद्भगवदुपदिष्ट इति तावत्सिद्धम्। वेदोक्तो हि धर्मो वैदिकः स्मृत्युक्तः स्मार्त इति हि व्यवहारः। स्मृत्युक्तो हि धर्मो वेदोक्तधर्माविरुद्धः। स्मृतीनां वेदार्थपरिबृंहणैकनिबन्धनत्वात्। वेदस्य चानादित्वान्नित्यत्वाद्भगवतोत्पादितत्वाच्चाप्तत्वेन धर्ममूलत्वमस्ति—"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।" इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम्। वेदो हि कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्ड-उपासनाकाण्डात्मकः। तत्र कर्मकाण्डो विधिनिषेधात्मकः। अप्राप्तं फलवत्तं चार्थं यः स्वसामर्थ्येन प्रकाशयति स विधिः। स विधिश्चतुर्धा-उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अधिकारिविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः। प्रयोगे शैघ्र्यबोधको विधिःप्रयोगविधिः। फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारिविधिश्च। निषेधश्च विधिप्रतियोगी। अनयोर्विधिनिषेधयोरुभयोः पुरुषार्थानुबंधित्वम्। तत्र विवेकश्चेत्थम्-यथा विधेर्विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वं, तथाऽनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरणत्वं निषेधस्येति द्वयोरपि पुरुषार्थानुबन्धनानुकूलत्वमेकमेव फलं पर्यवसन्नम्। ज्ञानकाण्डोपासनाकाण्डयोर्विचारः प्रकृतेऽप्रयोजनकतया नेह लिखितः—एवंच कर्मकाण्डात्मकवेदस्य नितरां गूढार्थपरिज्ञानमल्पज्ञसांसारिकजीवानां दुर्लभमिति मत्वा परमकारुणिका महर्षयो वेदार्थविशदीकरणाय नानाविधान्स्मृतिग्रन्थानरीरचन्। तथाच महर्षिबाहुल्यान्मतिबाहुल्येनानन्तवेदार्थविवरणरूपास्ते स्मृतिग्रन्थाः सुबोधा बभूवुः केवलं वेदापेक्षया। परंतूत्तरोत्तरमस्मादृशानां मन्दमतीनां जीवानां तेष्वतिविशालेषु स्मृतिग्रन्थरत्नाकरेष्ववगाहनासामर्थ्यमालोच्य "राजा धर्मस्य रक्षकः" इति शाश्वतिकशास्त्रानुशासनानुसारेणानेकैः सद्धर्मनिष्ठैर्भूपालैरनेकविद्वज्जनेभ्यः स्वाश्रयं दत्वा तद्द्वारा नानाधर्मस्मृतिग्रन्थोहापोहनपुरःसरं वर्णधर्माचारप्रतिपादकान्धर्मनिबंधग्रन्थान्निर्माप्याचारप्रबन्धोऽप्रतिहतः पृथिव्यां यथापरंपरं प्रवर्तितः। सोऽयं तेषामुर्वीपतीनामुपकारो यदद्यापि वयं सर्वेऽपि वर्गाः स्वस्ववर्णाश्रमधर्माचारान्प्रतिपालयामः। अस्त्येवेदं प्रायः सकलविदुषां विदितम्। प्रकृतं तावत्प्रस्तुमः किंचित। पूर्वमुक्तरीत्या श्रीसूर्यसेनमहीमहेन्द्रेण सकलवैध-

प्रस्तावना।

कर्मप्रवृत्तिपरिज्ञानाय प्रेरितेन स्वाश्रितेन पण्डितमण्डलायमानेन मीमांसकसीमंतमणिना श्रीमदल्लाडनाथपण्डितेन सर्वधर्मस्मृतिपुराणग्रंथपर्यालोचनपूर्वकं सकलस्वधर्मकर्माचारबोधनायायं " निर्णयामृत " नामा निबन्धो विरचितः। अयं च निबन्धग्रन्थो निर्णयसिन्धोरपि प्राचीन इत्युपलभ्यते।निर्णयसिन्धौ निर्णयामृतनिबन्धस्थवचनानां प्रामाण्येनोपादानदर्शनात्। तथा चायं ग्रन्थः प्राचीनः सन्सप्रमाणो महन्मान्यतया सर्वमान्यतामर्हत्येवेति तावत्सिद्धम्।

सोऽयं " निर्णयामृत " नामा ग्रन्थोऽस्माभिर्महतायासेन संपाद्य शास्त्रिजनद्वारा संशोध्य च स्वकीये " श्रीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

विज्ञापयामश्च विद्वज्जनान्-इमं ग्रंथं संगृह्यैतदुक्तरीत्या स्वधर्मकर्माण्यनुष्ठाय सफलयंतु स्वकीयं मानवीयं जन्मेति।

विद्वज्जनकृपाकांक्षी-

खेमराज श्रीकृष्णदास.

" श्रीवेङ्कटेश्वर " छापाखाना-मुंबई.

श्रीः ।

अथ निर्णयामृतानुक्रमणिका ॥

इति निर्णयामृतस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीः ।

अथ निर्णयामृतप्रारम्भः ।

॥ श्रीमद्रमारमणचरणाभ्यांनमः ॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ कारणमेकंजगतांवारणमास्येनवारणंविपदाम् ॥ किमपिमहोमहनीयंप्रत्यूहव्यूहदारणंवंदे ॥१॥ भावयामिदृढभक्तिभावनाभावितांघ्रियुगलांसुमंगलाम् ॥ इष्टदांसततमिष्टदेवतांमंत्रवत्सकलमंत्रमातरम् ॥२॥ औपाधिकःस्फुरतियत्रकलादिभेदस्तद्ब्रह्मतत्वमपियस्यनवेदवेदः ॥ सर्गस्थितिप्रलयहेतुमहेतुमेकंकालस्वरूपमहमन्वहमानमामि ॥ ३ ॥ यैःकृतःश्रुतिमहार्णवपारप्राप्तिहेतुरिहसंग्रहसेतुः ॥ तान्नमामिमनुविष्णुयमाद्यान्कालनिर्णयकृतोप्यहमाद्यान् ॥ ४ ॥ अव्यादव्याहतैश्वर्यभव्याभाव्यार्त्तिनाशिनी ॥ दिष्टादिष्टानमद्भक्तकामाकामारिकामिनी ॥ ५ ॥ जयंतिभूमाविहबाहुवाणाःक्षितीश्वराविश्रुतबाहुबाणाः ॥ प्रकुर्वतेयेविशदार्यशोभिर्जगत्पवित्रंचसदायशोभिः[1] ॥ ६ ॥ बभूवभूपस्त्रिदशैःसरूपस्तदन्ववायेबलवान्सरूपः ॥ चकारनित्यंचसमाहितानांपरिक्षयंयःपरमाहितानाम् ॥ ७ ॥ तस्यात्मजन्माजनिकर्णदेवस्त्यागेनयोविश्रुतकर्णदेवः ॥ वपुःश्रियानिर्जितकामदेवःसदासमाराधितवामदेवः ॥८॥ तदात्मभूरुद्धगणःक्षितीन्द्रःकृतीन्द्रभोगीन्द्रनिभानुभावः ॥ शुभावदातायतकीर्त्तिरार्त्तिहरःसतांश्रीपतिमूर्तिरासीत् ॥ ॥ ९ ॥ स्वकीर्त्तिवल्लीप्रभवालवालस्थलीवढिल्लीनगरीमतल्ली ॥ भल्लीशतप्रोतशकेशकुंभीकुंभास्रनीरैःसमसिंचितेन॥१०॥प्रव्यक्तमासुक्तमहेमकुंभमुक्ताढ्यमुक्तागणपोषसक्ताः॥रक्तासवैःसंयतियेनकालीव्यालीढविश्वाप्यभितर्प्पितेस्म ॥११॥ उद्धरणंशुद्धरणमुद्धरणंविद्विषांसमुद्ध

१ प्रकुर्वतेयेविशदाश (स) शोभिर्जगत्समग्रंचसदायशोभिरितिमूलपाठः । २ निर्जित इति पाठां० ।

रणम् ॥ सुहृदां पुरानतहृदां नमतितमां कोननामतमनामः ॥ १२ ॥ सौंदर्येण विजृंभितो रतिपतिः शौर्येण च श्रीपतिर्गांभीर्येण सरित्पतिर्विलसता धैर्येण भूभृत्पतिः ॥ सत्कांत्योडुपतिः श्रियाधनपतिर्यस्तेजसाऽहर्पतिस्तेनार्योद्धरणेश्वरेण सुमतिः स्पर्द्धेत कः क्ष्मापतिः ॥ १३ ॥ असावसावाहितसत्प्रतापः स्वसन्निवेशोचितरम्यदेशम् ॥ अध्यास्त ऋध्यास्तसमस्तशक्रास्पदं पुरं सादरमेकचक्रम् ॥ १४ ॥ राजते यत्पुरं रम्यं राजमंडलमंडितम् ॥ कमलोल्लासिसद्रत्नं रत्नाकरविभूतिमत् ॥ १५ ॥ लसद्विलासिनीसिंजन्नूपुरं भाति यत्पुरम् ॥ पुरं पुरंदरस्येव भूरिसुंदरमंदिरम् ॥ १६ ॥ यस्योपकंठे शितिकंठकंठस्पर्द्धिप्रभा भानुसुता वहंती ॥ तदुत्थवेदध्वनिसन्निकर्षादभ्यस्यतीवाखिलपावनत्वम् ॥ १७ ॥ यत्रानिशं सत्रकृतः पवित्राः सत्रास्वगोत्रैर्गृहिणो वसंति ॥ यद्धोमधूमः कुरुतेतिभूमाघनाघनैर्मेदुरमंतरिक्षम् ॥ १८ ॥ यत्सौधजालेषु निविश्य रात्रौ तद्वासधूपैः पृथुलीकृतांगाः ॥ निर्याणनिर्यत्नतयाभजंते नीलांबुदा नीलशिलाविलासम् ॥ १९ ॥ यदुच्चसौधध्वजचैलजालजातानिलैर्हेलिहयाः सलीलम् ॥ विश्रान्तिमश्रांतमितः श्रयंतः कुतोपि नः श्रांतिमवाप्नुवंति ॥ २० ॥ व्यजैषि भूलोकपुरी सुराणां पुरी व्यजैषि ध्वजदंडघातैः ॥ जेष्यामि पातालमिति स्रवंती विवक्षतीदं प्रतिबिंबदंभात् ॥ २१ ॥ प्रत्याशमापूरितयाचकाशं मान्यं वदान्यान्वयमत्र वीक्ष्य ॥ वृंदारकाणां त्रिदिवेपि वृंदैर्मंदारकाणां वसतिर्विगीता ॥ २२ ॥ पुरं शशासैष पुरंदराभस्तदेवचक्राख्यमनेकचक्रः ॥ असंख्यसंख्यारिजयोर्जिताख्याविख्यातशुष्मोद्धरणः क्षितीशः ॥ २३ ॥ अमुद्रैरपि यः सततसमुद्रैर्मुद्रितां महीम् ॥ पालयंस्तन्महीपालः पुरालंकुरुते पुरम् ॥ ॥ २४ ॥ गुणरत्नकराच्चन्द्रश्चंद्रसेनस्ततोभवत् ॥ महामहामहादेवशालिमौलिविभूषणः ॥ २५ ॥ यस्य विश्वोपकाराय दातुमभ्युद्यते करे ॥ सशंके धनदः स्वैरं च कंपे कनकाचलः ॥ २६ ॥ अमनोवृत्तिगम्येन य

१ पुनरानन्दमितिपाठः । २ जालचैल इतिवापाठः ।

स्यदानेनदीव्यता ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोव्युच्चैःप्रापुरेवनदुर्गतिम् ॥ २७॥
यस्यधाटीषुघोटीनांप्रखरंखुरजंरजः ॥चकाराच्छाद्यगगनंदुर्दिनंरिपुमं
दिरे ॥२८॥ यस्यविश्राणनस्योच्चैःश्रवणेननरस्यच ॥सुराःसुरालयंस्व
ल्पमनल्पमपिमेनिरे॥२९॥तस्यात्मजन्माचरितार्थजन्माश्रीसूर्यसेनो
जयतिक्षितींद्रः ॥सुदर्शनेनेवबिभर्त्तिगोपीनारायणत्वंभुवियःप्रसिद्धम्
॥ ३० ॥ संतानशोभमानःकविगुरुबुधमित्रमंगलैःसहितः ॥ जिष्णु
र्यदेषयुक्तंश्रितशतकोटिःसुधर्माढ्यः ॥ ३१ ॥ यस्मिन्धारायतिक्षोणि
मेणीदृक्चित्तहारिणि ॥ शेषेपिफणिनामीशेनविशेषधियोवयम् ॥३२॥
ददतोयस्यपाणिस्थपारिहार्यरवच्छलात् ॥ रमारोतीवसततंराजावि
तरतीतिमाम् ॥ ३३ ॥ द्विषोस्ययत्रावालिभिःपरिधानंप्रकुर्वते ॥
तद्योषितांततोमन्येतच्छून्याः स्तनमंडलाः ॥३४॥ बुधानानंदयन्स
र्वान्राजावसुभिरूर्जितैः॥कथंमौलौमहेशाननपदंकुरुतेसदा ॥३५॥नि
हत्यशत्रून्निखिलांस्तदीयादेशाःसदावग्रहखिन्नवेषाः ॥ तदंगनानांवन
नादयुक्तैर्नेत्रांबुभिर्येनकृताःसवर्षाः ॥३६॥ समुद्यतेयस्यकरेप्रदातुमा
लोक्यतेह्यत्रमहद्विचित्रम् ॥ वनीपकानामवनीपकत्वं वनीपकत्वंत्व
वनीपकानाम् ॥ ३७ ॥ जलेनदिव्येनसदाभिषिक्ताःसिंहासनाच्याश्र
यिणोनिरस्ताः ॥ श्रीसूर्यसेनेनवनेपिराज्यंकांतातपत्राःकलयंत्यमि
त्राः ॥ ३८ ॥ यत्कीर्त्तिश्वरिकार्त्तिकार्त्तिकशशिश्येनीयमन्यादृशं
धातुःसर्गनिसर्गमित्रकुतुकंस्पर्शादमुष्यायतः ॥ कैलासंतिनगावलंति
मनुजाःक्षीरार्णवंत्यर्णवाश्चक्रायंतिखगाहरंत्यपिसुराःशेषंत्यशेषाहयः
॥ ३९ ॥ चकास्तियस्यातिबलप्रतापःप्रतापसेनोवरजःप्रसिद्धः ॥
भक्त्याभिरामस्यसदाग्रजस्ययोलक्ष्मणाकारमुपैतिभव्यम् ॥४०॥औ
दार्यसौंदर्यदयानयाज्ञाविज्ञानशौर्यादिगुणेषुनान्यम् ॥प्रतापसेनस्यस
मंसमंताल्लोकेविलोकेत्रविचित्रलोके ॥४१॥ श्रीदिवसेनस्तनयोपिगोपी
नारायणस्याजनिकामरूपः ॥ लब्ध्वाप्रसादेनमहेश्वरस्यरामारतिस्तु

१ लब्धप्रसादाशशिखंडमौलेर्नूनम् इतिपाठान्तरः ।

ष्टिमुपैतियत्र ॥४२॥ देवसेनकुमारस्यकुमारस्यचनान्तरम्॥आर्यानं
दकृतोनित्यंबिभ्रतःशक्तिमुत्तमाम् ॥४३॥श्रीसूर्यसेनःपुरमेकचक्रंवरां
गमध्यास्यजयत्यजस्रम्॥यमेत्यकांतंजितनाककांतंगुर्वीयमुर्वीचसंदो
र्वरास्ते॥४४॥विद्वत्सुसत्स्वपिमहत्सुसमाश्रितेषुश्रीसिद्धलक्ष्मणसुतः
सुतरामुष्य ॥ श्रीसूर्यसेननृपतेरुपतेजसोभूद्वल्लाटनाथमतिमानाते
मानपात्रम् ॥ ४५ ॥ एवंकदापिसुमतिर्नृपतिःस्वनाम्नाश्रौतादिकर्म
सुसकालविनिर्णयाय ॥ आदिक्षद्दक्षपतिसाम्ययशोनिशातशस्त्राहता
हितशतःशतमन्युकल्पः ॥ ४६ ॥ अगाधग्रंथपाथोधिमथालोड्याधि
यामया ॥ समुद्धृतंनृपादेशात्तेनेदंनिर्णयामृतम् ॥ ४७ ॥ मनुस्मृतिं
विष्णुपराशरापस्तंबस्मृतीर्वीक्ष्यमिताक्षरांच ॥ तथापरार्कार्णवपारि
जातान्स्मृत्यर्थसारंस्मृतिचंद्रिकांच ॥ ४८ ॥ मात्स्यंकौर्मंचवाराहंह
स्त्रावैष्णववामने ॥ मार्कंडेयपुराणंच भविष्योत्तरभारते ॥ ४९ ॥
परिशिष्टंहेमाद्रिमनंतभट्टीयगृह्यपरिशिष्टे ॥ कालादर्शचिंतामणित्रिदं
डींचकृत्यकल्पतरुम् ॥ ५० ॥ धवलपुराणसमुच्चयदुर्गोत्सवराम
कौतुकानितथा ॥ संवत्सरप्रदीपंसभोजराजीयदेवदासीयम् ॥ ५१ ॥
रूपनारायणीयंविद्याभट्टपद्धतिंविततताम् ॥ वीक्ष्यमहादेवीयंशुभंनि
बंधंचविश्वरूपकृतम् ॥ ५२ ॥ श्रीसूर्यसेननृपतेरादेशात्सिद्धलक्ष्मण
तनूजः ॥ वल्लाटनाथसूरिःसंग्रहमिहकालनिर्णयेकृतवान् ॥ ५३ ॥
इतिग्रंथावतारः ॥ ॥ अथानुक्रमणी ॥ ॥ ग्रंथेश्रीसूर्यसेनस्यनि
र्णयामृतसंज्ञके ॥ आदावस्मिन्नुदाहारःकथितःप्रथितक्रमः ॥ १ ॥
एकभक्तादिकानांतुव्रतानांतदनंतरम् ॥ निरूपितंस्वरूपंचतत्ति
थीनांचनिर्णयः ॥ २ ॥ साधारणोद्वितीयादियुग्मानामथनिर्णयः ॥
प्रतिपन्निर्णयश्चाथसामान्यःसमुदाहृतः ॥ ३ ॥ चैत्रप्रतिपदत्रैवह्न
च्छयानंगपूजनम् ॥ मौनव्रतप्रतिपदोनिर्णयस्तद्विधिस्तथा ॥ ४ ॥

१ मुदितावरास्ते इतिपाठः ।

दीपोत्सवप्रतिपदोनिर्णयःकृत्यमत्रच ॥ अथसिद्धविरुद्धादियोगाः
प्रतिपदीरिताः ॥५॥ तत्रकार्यविवर्ज्यादिप्रतिपत्स्वखिलासुच ॥
वह्नेःपूजेतिकथितःप्रतिपन्निर्णयक्रमः ॥ ६ ॥ अथद्वितीयासामान्य
निर्णयःसमुदाहृतः ॥ अशून्यशयनाख्येचद्वितीयानिर्णयोव्रते ॥७॥
चैत्रशुक्लद्वितीयायासुमेशाग्निप्रपूजनम् ॥ अथोयमद्वितीयायांयमपू
जादिकक्रमः ॥ ८ ॥ अथसिद्धविरुद्धादियोगायेचद्वितीयया ॥
तत्रकार्याणिवर्ज्यानिवेधसश्चप्रपूजनम् ॥ ९ ॥ ततस्तृतीयासामान्य
निर्णयस्तदनंतरम् ॥ आंदोलनतृतीयायांविधिश्चैत्रेप्रकीर्त्तितः ॥
॥ १० ॥ सौभाग्यशयनाख्यंचव्रतंतत्रैवकीर्तितम् ॥ मन्वादिकतिथी
नांचवर्णनंतदनन्तरम् ॥ ११॥ अथाक्षय्यतृतीयायानिर्णयःकृत्यमत्र
यत् ॥ विधानवर्णनंचात्रश्राद्धदानादिवर्णनम् ॥ १२ ॥ अत्रैवलक्ष्मी
सहितविष्णुपूजाततःपरम्॥ज्येष्ठेरंभातृतीयायानिर्णयस्तद्विधिस्तथा
॥१३॥ भाद्रशुक्लतृतीयायांहेमगौरीप्रपूजनम् ॥ माघशुक्लतृतीयायां
गुडदानादिकंतथा ॥ १४॥ तथासर्वतृतीयासुगौरीपूजाप्रकीर्त्तिता ॥
ततःसिद्धविरुद्धादिकार्यवर्ज्यादिवर्णनम् ॥ १५॥ ततश्चतुर्थीसामान्य
निर्णयःपरिकीर्त्तितः ॥ गणनाथचतुर्थ्याश्चनिर्णयस्तदनंतरम् ॥१६॥
चैत्रेगणेशपूजाचचतुर्थ्यांज्येष्ठमासिच ॥ उमापूजाभाद्रपदेगणेशाभ्य
र्चनेविधिः॥१७॥चंद्रदर्शनदोषश्चतत्रतच्छांतिरेवच ॥ अथाश्विनचतु
र्थ्यांतुदेवीकेशप्रसाधनम्॥१८॥माघेकुंभेचतुर्थ्यांतुकुंदपुष्पैःशिवार्च
नम् ॥ तत्रैवपार्वतीपूजाविधिर्दानफलादिकम् ॥ १९ ॥ व्रतंवरचतु
र्थ्यांतुचातुर्मास्यव्रतंपरम् ॥ नागोपवासःसर्वासुगणेशस्यचपूजनम्॥
॥२०॥अथसिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यनिरूपणम्॥पंचम्यास्त्वथसामा
न्यनिर्णयःकथितोत्रच ॥ २१ ॥ स्कंदोपवासश्चैत्रेतुपंचम्यांनागपू
जनम् ॥ तथाश्रावणपंचम्यांनागलेखप्रपूजनम् ॥ २२ ॥ तत्रैवऋ

१ युगादिवर्णनमितिवापाठः। २ कुंदचतुर्थ्यामितिवापाठः।

षिपूजादिपंचम्यामाश्विनस्यतु ॥ नागपूजासहेंद्राण्यादेव्याश्चस्नपन
क्रिया ॥ २३ ॥ माघशुक्लस्यपंचम्यांकामपूजोत्सवादिके ॥ पंचमी
षुचपूजासुफणीशानांप्रपूजनम् ॥ २४ ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्या
कार्यविनिर्णयः ॥ अथसामान्यतःषष्ठीनिर्णयःसमुदाहृतः ॥ २५ ॥
आषाढशुक्लषष्ठ्यांचकार्त्तिकेयस्यपूजनम् ॥ भाद्रषष्ठ्यांतुस्नानादि
कार्त्तिकेयावलोकनम् ॥ २६ ॥ तत्रैवसूर्यपूजादिकपिलाषष्ठ्यतः
परम् ॥ कृष्णपक्षेतथाचैवचंद्रषष्ठीव्रतंशुभम् ॥ २७ ॥ आश्विनेशु
क्लषष्ठ्यांतुबिल्ववृक्षनिमंत्रणम् ॥ कार्त्तिकेशुक्लषष्ठ्यांतुप्रोक्तोवह्निम
होत्सवः ॥ २८ ॥ मार्गशीर्षस्यषष्ठ्यांतुस्कंदपूजाप्रकीर्त्तिता ॥ सर्वा
सुचैवषष्ठीषुकार्त्तिकेयस्यपूजनम् ॥२९ ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकृत्या
कृत्यविनिश्चयः ॥ अथसामान्यतःप्रोक्तःसप्तम्यास्तुविनिर्णयः ॥३०॥
चैत्रेतत्ररवेःपूजावैशाखेनिंबसप्तमी ॥ तथैवाषाढसप्तम्यांविवस्व
त्पूजनव्रतम् ॥ ३१ ॥ सप्तम्यामाश्विनेमासिपात्रिकायाःप्रवेशनम् ॥
मार्गशीर्षेतथामित्रसप्तम्यांरविपूजनम् ॥ ३२ ॥ अचलासप्तमी
माघेयोगःपद्मकसंज्ञकः ॥ सप्तमीषुचसर्व्वासुपूजनंभास्करस्य
तु ॥३३॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः ॥ अथाष्टम्यास्तु
सामान्यनिर्णयःपरिकीर्तितः ॥ ३४ ॥ चैत्रेशोकाष्टमीकृत्यंवैशाखे
चाष्टमीव्रतम् ॥ ज्येष्ठाष्टम्यांतथादेवीशिवयोःपूजनंक्रमात् ॥ ३५ ॥
आषाढमासिचाष्टम्यांमहिषघ्न्याःप्रपूजनम् ॥ श्रावणेमासिकृष्णस्यज
न्माष्टम्याविनिर्णयः॥३६॥भाद्रेदूर्वाष्टमीशुक्लातथाज्येष्ठाष्टमीविधिः ॥
महालक्ष्मीव्रतंतद्वन्महाष्टम्याविनिर्णयः ॥ ३७ ॥ देवीपूजाविधिश्चा
त्रबलिदानविनिर्णयः॥लोहाभिसारिकंकर्ममंत्राश्छत्रादिपूजने ॥३८॥
तथापराजितायाश्चपूजाप्रोक्ताप्रसंगतः ॥ पौषाष्टम्यामीशपूजामाघे
भीष्माष्टमीविधिः ॥ ३९ ॥ फाल्गुनेमासिचाष्टम्यांसीतालक्ष्मीप्रपू
जनम् ॥ बुधाष्टमीनिर्णयश्चसर्वासुशिवपूजनम् ॥ ४० ॥ तथासिद्ध

विरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः॥ नवम्यानिर्णयःप्रोक्तःसामान्यस्तदनं
तरम् ॥ ४१ ॥ नवम्यांमासिवैशाखेचंडिकापूजनेविधिः ॥ ज्येष्ठकुमा
रिकापूजात्वाषाढेनवमीद्वये ॥ ४२ ॥ ऐंद्र्याःपूजाश्रावणेतुकौमार्या
नवमीद्वये ॥ भाद्रेतुनंदानवमीशुक्लाकृष्णाप्रबोधिनी ॥ ४३ ॥ नवमी
नंदिनीमार्गेमहानंदातपस्यथ ॥ उक्तासरस्वतीपूजासर्वासुनवमीष्वपि
॥ ४४ ॥ अथसिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः ॥ अथसामान्यतः
प्रोक्तोदशम्यास्तुविनिर्णयः ॥ ४५ ॥ यमपूजातत्रचैत्रेज्येष्ठेदशहरा
विधिः ॥ विधिर्विजययात्रायादशम्यामाश्विनस्यच ॥ ४६ ॥ दशमी
षुचसर्वासुप्रोक्तापूजांतकस्यच ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनि
र्णयः ॥४७॥ एकादशीनिर्णयोथतद्भेदाश्चप्रकीर्त्तिताः॥व्रतानुकल्पा
श्चात्रोक्ताःसूतकादौव्रतक्रमः ॥ ४८ ॥ व्रतस्यान्यनियोगेनकरणेफल
निर्णयः॥चैत्रेतुरुक्मिणीपूजावास्तुपूजाहरेर्दिने ॥४९॥आन्दोलनंचात्र
विष्णोर्निर्जलैकादशीव्रतम् ॥ आषाढशुक्लैकादश्यांविष्णोःप्रस्वापन
क्रमः ॥ ५० ॥ एकादश्यांभाद्रपदेतत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ॥ कार्त्तिके
मासिशुक्लायामेकादश्यांप्रबोधनम् ॥ ५१ ॥ रथयात्रोत्सवश्चैवहरेः
प्रोक्तस्ततःपरम् ॥ मार्गशीर्षादिमासेषुद्वादशैकादशीषुच ॥ ५२ ॥
प्रोक्तःक्रमेणधरणीव्रतदानार्चनेविधिः ॥ शिवपूजासुसर्वासुपक्षयोरुभ
योरपि॥५३॥अथसिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः॥द्वादशीनिर्णय
श्चाथश्रवणद्वादशीव्रतम् ॥ ५४ ॥ शक्रध्वजोत्थापनंचद्वादश्यां
वत्सपूजनम् ॥ माघेतिलद्वादशीचविष्णुपूजाचसर्वतः॥ ५५॥ तथा
सिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः ॥ त्रयोदशीनिर्णयोथतथाऽनंगत्र
योदशी ॥ ५६ ॥ त्रयोदशीगजच्छायायमदीपश्चकार्त्तिके ॥ पूजाश
नित्रयोदश्यांप्रदोषेशंकरस्यच ॥ ५७ ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्या
कार्यविनिर्णयः॥सामान्योऽथचतुर्दश्यानिर्णयश्चैत्रमासिच ॥५८॥ शि
वपूजाचतुर्दश्यांदमनेनतथात्रच ॥ कामनिर्वापणविधिःकथितःक्रीड

नादिभिः ॥ ५९ ॥ हेमधेनुप्रदानंचज्येष्ठेवैशिवतुष्टये ॥ तथानंतव्रतस्यापिनिर्णयःपरिकीर्त्तितः ॥ ६० ॥ तथाप्रेतचतुर्दश्याआरटत्यास्तथैवच ॥ शिवरात्रिश्चतुर्दश्याःसर्वासुशिवपूजनम् ॥ ६१ ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः॥सामान्योऽथसमुद्दिष्टः पौर्णमास्याविनिर्णयः॥६२॥ कृत्यंचैत्रस्यपूर्णायांवैशाख्यांतदनंतरम् ॥ ज्यैष्ठ्यांकृत्यमथाषाढ्यांश्रावण्यांकृत्यमप्यथ ॥ ६३ ॥ उपाकर्मविधिश्चात्रसप्रपंचोनिरूपितः ॥ भाद्रपद्यांपौर्णमास्यांसावित्रीपूजनक्रमः ॥६४॥ तत्रैवलोकपालानांपूजनंपरिकीर्त्तितम् ॥ आश्विन्यांचनिकुंभोपद्रवशांतिरुदाहृता ॥ ६५ ॥ कौमुद्याख्यात्रलक्ष्मींद्रपूजादानंघृतस्यच ॥ कार्त्तिक्यामथदुग्धाब्धिदानंदामोदरार्चनम् ॥ ६६ ॥ वृषोत्सर्गक्रियानीलवृषदानमिहात्रच ॥ मार्गशीर्ष्यांचंद्रपूजाप्रदानंलवणस्यच॥६७॥ अलक्ष्मीनाशनंस्नानादिकंपौष्यामथोदितम् ॥ माघ्यांचतिलपात्रादिदानंश्राद्धंतिलैस्तथा६८॥ होलिकानिर्णयश्चाथपूर्णिमालभ्ययोगकाः॥ स्नानंतीर्थविशेषाणांमहाचैत्र्यादिषूदितम् ॥ ६९ ॥ चंद्रपूजातुसर्वासुपूर्णिमासुसमीरिता ॥ तथासिद्धविरुद्धादिकार्याकार्यविनिर्णयः॥७०॥ व्रतादिषुततःप्रोक्तश्चामासामान्यनिर्णयः ॥ निर्णयोवटसावित्र्याःसुखरात्रेश्चनिर्णयः ॥ ७१ ॥ माघामायांब्रह्मपूजालभ्ययोगास्तथोदिताः ॥ अर्द्धोदयविधिश्चात्रकालभागस्ततःपरम् ॥ ७२ ॥ यागानुष्ठानसिद्ध्यर्थंपर्वद्वयविनिर्णयः ॥ तिथयश्चाप्यनध्यायेमासकृत्यान्यतःपरम् ॥ ७३ ॥ अगस्त्यार्घ्यविधिश्चैवचातुर्मास्यव्रतानिच ॥ निर्णयोव्रतबंधस्यविवाहस्यतथैवच ॥ ७४ ॥ द्विरागमनकालश्चप्रोक्तःप्रकरणेत्विह ॥ ७५ ॥ ॥ इति श्रीसूर्य्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेव्रततिथिनिर्णयप्रकरणस्याद्यानुक्रमणिकासमाप्ता ॥१॥ ॥ अथद्वितीयस्यश्राद्धप्रकरणस्यानुक्रमणिका॥ तत्रादौकथ्यतेश्राद्धविषयामाविनिर्णयः ॥ श्राद्धस्वरूपंतद्भेदाःश्राद्धकालास्ततःपरम् ॥ १ ॥

अष्टकानिर्णयश्चाथमृताहस्यचनिर्णयः ॥ श्राद्धदेशाश्चतत्रोक्तास्त
थैकोद्दिष्टपार्वणे ॥ २ ॥ नियमाश्चतथास्त्रीणांपृथक्श्राद्धविधि
क्रमः ॥ एकस्मिन्नह्न्यनेकेषांश्राद्धानां करणक्रमः ॥ ३ ॥ तथा
शौचाद्यंतरितेश्राद्धेकालांतरक्रमः ॥ आमश्राद्धविधिश्चाथतत्काला
श्चप्रकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥ श्राद्धकालास्तथाजीवत्पितृकस्येहकीर्त्तिताः ॥
जीवत्पितामहादेश्चप्रोक्तःश्राद्धविधिस्तथा ॥ ५ ॥ ततश्चाहरहःश्राद्धं
महालयविनिर्णयः ॥ काम्यश्राद्धंततःप्रोक्तंनवश्राद्धान्यतःपरम् ॥ ६ ॥
निर्णयोमासिकानांचसपिंडीकरणंतथा ॥ सपिंडीकरणेस्त्रीणांपतिश्व
श्वादिभिःक्रमात् ॥ ७ ॥ सापिंड्यंक्षत्रियादीनांसंकल्पश्राद्धमेवच ॥
तथाभ्युदयिकंश्राद्धंजीवच्छ्राद्धंततःपरम् ॥ ८ ॥ संक्रांतिनिर्णयश्चा
थमलमासविनिर्णयः ॥ शुक्रगुर्वोस्तथामौढ्यंग्रहणस्याथनिर्णयः ॥
॥ ९ ॥ ॥ इति श्रीसूर्य्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेद्वितीय
स्यश्राद्धप्रकरणस्यानुक्रमणिकासमाप्ता ॥ २ ॥ ॥ अथतृतीयस्य
द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यानुक्रमणिका ॥ ॥ द्रव्यप्रकरणेत्वादौश्राद्धीयद्रव्य
संग्रहः ॥ ततोनिषिद्धद्रव्याणिद्रव्यशुद्धिस्ततःपरम् ॥ १ ॥ भूशुद्धि
रत्रप्रथमंपात्रशुद्धिस्ततःपरम् ॥ ततोधान्यादिशुद्धिस्याज्जलशुद्धि
स्तथैवच ॥ २ ॥ वस्त्रादिशुद्धिस्तदनुक्रमेणपरिकीर्त्तिता ॥ अशुद्धेर
पवादश्चद्रव्याणांकथितस्ततः ॥ ३ ॥ ॥ इतितृतीयस्यद्रव्यशुद्धिप्रकर
णस्यानुक्रमणिका ॥ ३ ॥ अथचतुर्थस्याशौचप्रकरणस्यानुक्रमणिका ॥
शावाशौचंतुतत्रादौपाताशौचंततः परम् ॥ ततश्चजननाशौचंषष्ठ्या
दिविधिरत्रच ॥ १ ॥ वयोवस्थाकृताशौचंसर्वसाधारणंततः ॥ दाहा
दिकेषुसंस्कारेष्वधिकारिक्रमस्ततः ॥ २ ॥ नारायणबलिस्तद्वत्सर्प
पूजाक्रमस्ततः ॥ तथान्वारोहणविधिःसंघातमरणेविधिः ॥ ३ ॥
प्रत्यवायोहीनवर्णसंस्कारेषूत्तमस्यच ॥ बीजक्षेत्रविवेकश्चानेकपुत्रक्रि
याक्रमः ॥ ४ ॥ रजस्वलासूतिकयोर्मृतयोःशुद्धिरप्यथ ॥ रजस्वला

याःशुद्धिश्चकालभेदास्तथोदिताः ॥ ५॥ पंचकेषुमृतानांचदोषशांति
रतःपरम् ॥ कालस्तथांगस्पर्शस्यदर्शायातेक्रियाक्रमः ॥ ६ ॥
पुनःसंस्कारकालश्चकथितस्तदनंतरम् ॥ तथावर्णविशेषेणविशेषःसू
तकस्यच॥७॥ दशाहादिकसंख्याचदिनरात्रिविभागतः॥देशभेदास्त
थाशौचेसद्यःशौचादिकंततः ॥८॥ अनुलोमविजातीयसपिंडाशौचम
प्यथ ॥ तथामातामहाचार्याद्याशौचनियमस्ततः ॥ ९ ॥ अनौरसादि
काशौचंनृपाशौचमतःपरम् ॥ सद्यःशौचंराजशिल्पिप्रभृतीनांस्वकर्म
सु ॥ १० ॥ देशांतरमृताशौचंतद्देशांतरलक्षणम् ॥ अस्थिपर्णशरा
देश्चसंस्कारविधिरीरितः ॥ ११ ॥ प्रोषितस्यतथाजीवद्वार्तानाकर्णनेवि
धिः ॥ अथानुगमनाशौचंप्रायश्चित्तंचतत्रयत् ॥ १२ ॥ आशौचसन्नि
पातस्यनिर्णयस्तदनंतरम् ॥ आशौचेकार्यवर्ज्यादिकर्मणोनिर्णयस्त
तः ॥ १३ ॥ ॥ इति श्री० निर्णयामृतेचतुर्थस्याशौचप्रकरणस्याऽ
नुक्रमणिकासमाप्ता ॥ ४ ॥ ॥ अथतिथयोविध्युक्तकर्मानुष्ठानफल
सिद्ध्यर्थंतदंगतयानिर्णीयंते॥अत्यंताप्राप्तप्रापणंहिविधिः ॥तदुक्तम्॥
विधिरत्यंतमप्राप्तौनियमःपाक्षिकेसति ॥ तत्रचान्यत्रचप्राप्तौपरिसं
ख्याविधीयतइति ॥ सचविधिर्वेदवाक्यम् ॥ तस्यचप्रामाण्यंसिद्ध
मेव ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतिपुराणानामपिविधित्वेनप्रामाण्यम् ॥ सद्वि
विधः ॥ प्रवर्तकोनिवर्तकश्चेति ॥ तत्रप्रवर्तको यथा ॥ अमावा
स्यायामपराह्णेपिंडपितृयज्ञेनचरंतीति ॥ तथा ॥ दर्शेस्नात्वापितृ
भ्योथदद्यात्कुशतिलोदकम् ॥ अन्नंच विधिवद्दद्यात्संततिस्तेनव
र्धतइति ॥ निवर्तकोयथा ॥ अमावास्यायांनाधीयीतनाध्याप
येत् ॥ नछिंद्यादार्द्रदारुनाद्यादन्नंपरस्यचेति ॥ तथा ॥ अमावा
स्यांनगच्छेत्तुप्राप्तकालमपिस्त्रियम् ॥ तैलंचनस्पृशेदामवृक्षादींश्चनछे
दयेदिति ॥ एवमुक्तोभयविधाविध्युक्तकर्मणोधिकरणत्वेनतिथ
योगम् ॥ तदुक्तम् ॥ कालेहिकर्मचोद्यतेनकर्माणिकालइति ॥ तासा

मंगत्वमपिविधिसिद्धमेव ॥ तथाचविधिः ॥ पौर्णमास्यांपौर्णमास्यांयजेत ॥ अमावास्यायाममावास्यायांयजेतेति ॥ गर्गेणाऽप्युक्तम् ॥ तिथिनक्षत्रवारादिसाधनंपुण्यपापयोः ॥ प्रधानगुणभावेननस्वातंत्र्येणतेक्षमाइति ॥ अतश्चतिथयोविध्यंगत्वेननिर्णेतव्याः ॥ ननुतिथयोनिर्णेतव्याइत्युक्तम्॥कास्तास्तिथयइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ प्रतिपदाद्याःषोडश तिथयःप्रसिद्धाएव ॥ तत्रत्रिंशन्मुहूर्त्तात्मकेनाहोरात्रेणसूर्यमंडलात्सकाशाच्चंद्रस्यप्रथमकलानिर्गमेशुक्लप्रतिपद्भवति॥द्वितीयाहोरात्रेणद्वितीयकलानिर्गमेद्वितीयाभवति॥ एवंतृतीयादयोद्रष्टव्याः ॥ एवंक्रमेणपंचदशेनाहोरात्रेणपंचदश्याःकलायानिर्गमेसूर्याचंद्रमसोरत्यंतविप्रकर्षात्पूर्णिमाभवति ॥ एवमस्यांपूर्णिमायांसंपूर्णमंडलस्येंदोःषोडशेनाहोरात्रेणएकं[1]कलायारविमंडलप्रवेशेकृष्णप्रतिपद्भवति ॥ एवंप्रवेशक्रमेणद्वितीयाद्याविज्ञेयाः ॥ एवंत्रिंशत्तमेनाहोरात्रेणपंचदश्याःकलायाःप्रवेशे सूर्याचंद्रमसोरत्यंतसंनिकर्षादमावास्याभवति ॥ तदुक्तंगोभिलेन ॥ यःपरोविप्रकर्षःसूर्याचंद्रमसोःसापौर्णमासी ॥ यःपरःसंनिकर्षःसामावास्येति ॥ श्रुतिरप्याह ॥ " अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी ॥ सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् " इति ॥ ननुत्रिंशन्मुहूर्त्तात्मकेनाहोरात्रेणेत्युक्तम् ॥ तत्रमुहूर्तस्वरूपंनिरूपणीयम् ॥ सत्यम् ॥ लोकप्रसिद्धौद्वौनिमेषौत्रुटिः ॥ तौद्वौलवः ॥ तौद्वौक्षणः ॥ तेदशकाष्ठा ॥ तास्त्रिंशत्कला ॥ तास्त्रिंशन्मुहूर्त्तइति ॥ तथाचगार्ग्यः ॥ अक्षिपक्ष्मजनिक्षेपोनिमेषःपरिकीर्तितः॥ द्वौनिमेषौत्रुटिर्नामद्वौत्रुटीतुलवःस्मृतः॥ द्वौलवौक्षणइत्युक्तःकाष्ठाप्रोक्तादशक्षणैः ॥ त्रिंशत्काष्ठाःकलाप्रोक्ताकालास्त्रिंशन्मुहूर्तकः ॥ तेतुत्रिंशदहोरात्रइत्याहभगवान्हरिरिति ॥ अस्यप्रमाणंप्रकारांतरेणमहाभारतेनिरूपितम् ॥ कर्षेणाभ्यधिकैःषड्भिःपलैस्ताम्रस्यभाजनम्॥ त्रिंशदंगुलिविस्तारमुच्छ्रितंचतुरंगुलम्॥

१ प्रथमकलाया इतिपाठांतरम् ।

स्वर्णमाषेणकृत्वाचचतुरंगुलकंटिकाम् ॥ मध्यभागेतयाविद्धंसानाम घटिकास्मृता ॥ तद्रंध्रेणांभसापात्रंयावत्कालेनपूर्यते ॥ सकालो नाडिकातस्याःषष्टिभागोविनाडिका ॥ नाडीद्वयंमुहूर्त्तस्तुतेपंचद शवासरः ॥ एवंरात्रिस्तथापक्षमासर्त्वयनवत्सराइति ॥ स्वर्णमा षादिमानंचागस्त्येनोक्तम् ॥ यवःस्यात्सर्षपैःषड्भिर्गुंजाचस्यात्रिभिर्य वैः॥गुंजाभिःपंचभिश्चैकोमाषकःपरिकीर्त्तितः ॥ भवेत्षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैःपुनःस्मृतः ॥ पलंसुवर्णाश्चत्वारःपंचवापरिकीर्तितमिति ॥ कर्षस्तुपलस्यचतुर्थोभागः ॥ सएवसुवर्णोपि ॥तदुक्तंत्रिकांडयाम् ॥ मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्गुंजापंचाथमाषकः ॥ तेषोडशाक्षःकर्षोऽस्त्रीपलं कर्षचतुष्टयमिति ॥ नन्वेवमपितिथीनांविध्यंगत्वेनाविधिनैवसिद्धत्वा त्तन्निर्णयस्याप्यप्रयोजकतयानारंभणीयत्वमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ त्रिं शन्मुहूर्त्तात्मकाहोरात्रकालावच्छिन्नानांतिथीनांसंपूर्णत्वेनानिर्णेयत्वे ऽपिन्नृणांधर्माधर्माभ्यांयत्रवृद्धिह्रासौभवतः तत्रैकस्यास्तिथेर्दिन द्वयव्यापित्वेनतत्तिथौविहितंकर्मकुत्रकर्तव्यामिति संदेहेऽवश्यंनिर्णयः कर्त्तव्यइतिसिद्धम् ॥ धर्माधर्मवशात्तिथेर्वृद्धिह्रासौगोभिलेनोक्तौ ॥ खर्वोदर्पस्तथाहिंसात्रिविधंतिथिलक्षणम् ॥धर्माधर्मवशादेवातिथिस्त्रेधा विवर्त्ततइति॥ खर्वःसमतिथिः ॥ यथा ॥ एका तिथिःपूर्वदिनेमध्याह्न व्यापिनी अन्याप्यन्यस्मिन्दिनेतावत्येवेति ॥ तद्योगात्तिथिरपिख र्वइत्युपचारः ॥ दर्पो यथा ॥ एका पूर्वाह्निमध्याह्नादधिकावर्तते ॥ अन्याप्यन्यस्मिँस्तथैवपूर्वतिथेरधिका ॥ हिंसाक्षयः तद्योगात्ति थिरपिहिंसेत्युपचारः ॥ यथा ॥ एका पूर्वदिनेमध्याह्नन्यूनाअन्याप्य न्यस्मिँस्तथैवपूर्वतिथेर्न्यूनेति ॥ ननुतथापिद्वितीयादितिथौविहित स्यकर्मणः पूर्वदिनेपरदिनेवाद्वितीयादिभागएवविधानान्निर्णयोप्रयोज कइतिचेन्न ॥ तैलाभ्यंगादिनिषेधविषयकस्यापूर्वस्यातिथिभागमात्रेसि द्धावपिनित्यनैमित्तिककाम्यरूपविधिजन्यस्यापूर्वस्यासिद्धिः ॥ पूर्ववि

द्धात्वेनपरविद्धात्वेनवापूज्यायामपि तिथौभवति ॥ तथाचोक्तंवृद्धगार्ग्येण॥ निमित्तकालमादायवृत्तिर्विधिनिषेधयोः॥विधिःपूज्यतिथौतत्र निषेधःकालमात्रके ॥ तिथीनांपूज्यतानामकर्मानुष्ठानतामता ॥ निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइति ॥ ननुपूर्वविद्धात्वेनपरविद्धात्वेनचपूज्यायांतिथावित्युक्तंसवेधःकीदृशइतिचेत् ॥ उच्यते ॥ सर्वास्तिथयःपक्षद्वयेपिसामान्येन पूर्वयापरयाचतिथ्यात्रिभिर्मुहूर्तैर्विद्धाः स्युः ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ पक्षद्वयेपितिथयस्तिथिंपूर्वामथोत्तराम् ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयंविधिःस्मृतइति ॥ नन्वयंवेधविधिस्तिथिसामान्यविषयोनसंभवति ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा ॥ भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमिति ॥ सत्यम् ॥ अयंविशेषवेधउत्तरतिथिविषयः ॥ सामान्यविहितस्तुत्रिमुहूर्तवेधःपूर्वतिथिविषयः ॥ तदुक्तंकूर्मपुराणे ॥ चतुर्दशीपंचमीचतथाचदशमीतिथिः ॥ पूर्वांतिथिंदूषयंतित्रिभिरेवमुहूर्तकैरिति ॥ ननुदशमीपंचदशनाडीभिरेकादशींविद्ध्यतीत्युक्तम् ॥ तच्च ॥ अरुणोदयकालेतुदशमीयदिदृश्यते ॥ पापमूलंतदाज्ञेयमेकादश्यामुपोषणम् ॥ तथा ॥ कलार्द्धेनापिविद्धास्याद्दशम्येकादशीयदा ॥ तदाह्येकादशींत्यक्त्वाद्वादशींसमुपोषयेदितिभविष्यत्पुराणस्मृतिवाक्याभ्यांविरुद्धमिवदृश्यते ॥ सत्यम् ॥ अरुणोदयादिसर्वप्रकारवेधस्तुवैष्णवोपवासविषयः॥यश्चपंचदशनाडीवेधस्तुवैष्णवव्यतिरिक्तविषयः ॥ तदुक्तंनिगमे ॥ सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्यदूषकः ॥ सार्द्धसप्तमुहूर्तस्तुवेधोयंबाधतेव्रतमिति ॥ नन्वत्रवाक्येवैष्णवव्रतव्यतिरिक्तेति यदाश्रयणात्पंचदशनाडीवेधस्यतद्विषयत्वंकुतोवगम्यतइति चेत् ॥ सत्यम् ॥ प्रदोषव्यापिनीग्राह्यासदानक्तव्रतेतिथिः ॥ उदयस्थासदापूज्याहरिनक्तव्रतेतिथिरिति स्कंदपुराणवचनेनसर्वनक्तव्रतानांप्रदोषव्यापिनीतिथावेवविहितत्वेपिहरिनक्तव्रतस्योदयिकातिथावेव

विधानेनपूज्यत्वमभिहितम् ॥ किमुतोपवासादीनामिति॥अयंचत्रिमुहूर्तादिवेधउदयादूर्ध्वंपूर्वतिथ्या अस्तमयात्प्राक्परतिथ्याचेत्यवगम्यते ॥ कुतोवचनसामर्थ्यात् ॥ सातिथिस्तदहोरात्रंयस्यामभ्युदितोरविः ॥ वर्द्धमानस्यपक्षस्यह्रासेत्वस्तमयस्तिथिः ॥ यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः ॥ सातिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानजपादिषु॥ उदयन्नेवसवितायांतिथिंप्रतिपद्यते ॥ सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसु ॥ सातिथिस्तदहोरात्रंयत्रास्तंयातिभास्करः ॥ उदितेदैविकंभानौपित्र्यंचास्तंगतेरवौ ॥ द्विस्त्रिमुहूर्त्तमह्नोयासातिथिर्हव्यकव्ययोरिति॥अस्यायमर्थः॥उदयाद्द्विमुहूर्त्तव्यापिन्यांदैविकंकर्म॥अस्तमयात्त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यांपित्र्यंकर्मकार्यमिति ॥ एवंजाबालिविष्णुसुमंतुवचनैरुदयास्तमयव्यापिनीनामेवतिथीनांसामस्त्येनप्राशस्त्याभिधानात्पूर्वापरवेधोप्युदयास्तमयकालीनएवेत्यवसीयते ॥एवंपूर्वापरवेधेनप्रशस्तासुतिथिषुविहितस्यकर्मणः फलातिशयप्रापकत्वात्तदर्थंतिथयोवश्यंनिर्णेतव्याइतिसिद्धम् ॥ ॥इतितिथ्युदाहरणप्रकरणम् ॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते॥इतिनिर्णयामृतेऽस्मिन्नाद्यउदाहरणनिर्णयोजातः ॥ श्रीमत्पंडितसिद्धलक्ष्मणसुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायःसिद्धसारस्वतः ॥ आदेशादकृतैषसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणिकालनिर्णयमसावल्लाडनाथः सुधीः ॥ ॥ एवंतिथीनां निर्णयत्वेसिद्धेतासांतिथीनामेकभक्तादिव्रतांगत्वादेकभक्तादिव्रतानांस्वरूपंकालश्चनिरूप्यते॥ ॥तत्रतानिव्रतान्येकभक्तनक्तायाचितोपवासभेदेनचतुर्धाभवंति॥तत्रैकभक्तंनामदिनार्धरूपमध्याह्नादुपरिनियमेनभोजनम् ॥ तदुक्तम् ॥ दिनार्द्धसमयेऽतीतेभुज्यतेनियमेनयत् ॥ एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैवहीति ॥ एतच्चैकभक्तव्रतंमध्याह्नव्यापिन्यांतिथौकर्त्तव्यम् ॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्यादेकभक्तेसदातिथिरिति॥

बौधायनोप्याह ॥ उदयेतूपवासस्यभक्तस्यास्तमयेतिथिःमध्याह्न व्यापिनीग्राह्याएकभक्तव्रतेतिथिरिति ॥ अत्रमध्याह्नोनामपं चधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागः ॥ विभागक्रमश्चामावास्या निर्णयेवक्ष्यते ॥ एवंत्रयोदशींघटिकामारभ्याष्टादशींघटिकांया वत् षड्घटिकात्मकोमध्याह्नस्तत्राप्युत्तरस्मिन्घटिकात्रयेएकभक्तं कर्त्तव्यम्॥अन्यथादिनार्द्धसमयेऽतीतइतिवचनस्यानर्थक्यंप्रसज्येत॥ एकस्यांचैकभक्ततिथौपूर्वदिनेमध्याह्नव्यापिन्यांसत्यां द्वितीयदिनेम ध्याह्नपर्यंतंस्थितायामपि तदुत्तरतिथिवृद्धौवृद्धिनाडिकार्द्धसंयोगे नद्वितीयदिनेपिमध्याह्नव्यापित्वंप्रसज्येत ॥ तथापूर्वदिनेमध्याह्नादुप रिप्रवृत्तायां द्वितीयदिनेक्षयवशान्मध्याह्नैकदेशव्यापिन्यां परतिथेः परमह्रासादस्याअपिह्रासनाडिकार्द्धवियोगेनमध्याह्नव्यापित्वंप्रसज्ये त॥ तदाहलौगाक्षिः॥तिथेःपरस्याघटिकाश्चयाःस्युर्न्यूनास्तथाचाभ्य धिकाश्चतासाम् ॥ अर्द्धंवियोज्यंचतथाप्रयोज्यंह्रासेचवृद्धौप्रथमेदिने स्यादिति॥एवंचसतिकुत्रैकभक्तव्रतमितिचेत्सत्यम्॥तस्यामेवमध्या ह्नव्यापिन्यांकार्यम् ॥अत्रपरतिथिसंबंधिन्योर्ह्रासवृद्ध्योरप्रयोजकत्वा त् ॥ तथाचोक्तम् ॥ कर्मणो यस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ तयाकर्माणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनकारणमिति ॥ यदातुपूर्वदि नार्द्धोत्तरघटिकात्रयेस्वल्पंस्पृष्ट्वापरादिनेमध्याह्नादूर्ध्वमप्येकभक्तति थिर्व्याप्नोति तदाद्वितीयएवदिनेएकभक्तंकार्यम् ॥ मध्याह्नव्यापिन्या मेवैकभक्तविधानात् ॥ बहुमुख्यकर्मकालव्यापित्वाच्च तिथिवृद्धौदर्प त्वाच्च ॥ तथाचोक्तम्॥खर्वदर्पौपरौपूज्यौहिंसास्यात्पूर्वकालिकीति ॥ योयस्यविहितःकालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ विद्यमानोभवेदंगंनोज्झि तोपक्रमेणत्विति वचनाच्च ॥ यदापुनर्दिनद्वयेपिमुख्यकर्मणःकालैकदे शमपिनव्याप्नोति ॥ तदापूर्वैवग्राह्या ॥ मुख्यकालव्यापित्वेपिगौण कर्मकालस्पर्शनात् ॥ तिथिक्षयेणहिंसात्वाच्च ॥ हिंसास्यात्पूर्वका

लिकीतिवचनात् ॥ यदापुनरेकास्मिन्नपिदिनेकृत्स्नंमध्याह्नंनव्या प्नोति ॥ किंतुपूर्वस्मिन्नपिदिनेस्वल्पंमध्याह्नंस्पृशति उत्तरस्मिन्न पिदिनेतावंतमेवतदातिथेःसाम्येनखर्वत्वादुत्तरैवग्राह्या ॥ खर्वदर्पौर वौपूज्यावित्युक्तत्वात् ॥ यदापुनर्दिनद्वयेपिमध्याह्नव्यापिनीतदायु ग्मवाक्येननिर्णीयते ॥ तदुक्तंमोक्षेश्वरेण ॥ व्याप्नोतिकर्मकालंया तिथिर्भेचतिथिद्वये ॥ वेधवाक्येननिर्णीयग्राह्यापूर्वपरापिचेति ॥ अ यंचनिर्णयःस्वतंत्रैकभक्तविषयः॥अन्यव्रतांगभूतमेकभक्तंतुतत्तिथावे वकार्यम्॥तथाचोक्तं ॥तिथिर्यथोपवासेस्यादेकभक्तेपिसातिथिरिति॥ तत्तूपवासानुकल्पत्वेनविधीयमानैकभक्तविषयमितिगम्यते ॥ अन्य थास्मृतिसंग्रहबौधायनवाक्याभ्यांमध्याह्नव्यापिन्यामेवैकभक्तविधा नाद्विरोधः स्यात् ॥ अस्यचोपवासानुकल्पत्वमेकादशीविषयेकूर्मपु राणेनिदर्शितम् ॥ यथा॥ एकभक्तेननक्तेनक्षीणवृद्धातुरःक्षपेदिति ॥ ॥ ॥ इत्येकभक्ततिथिनिर्णयः ॥ ॥ अथनक्ततिथिनिर्णयः ॥ नक्तंनामाहरशनंवर्जयित्वा रात्रौभोक्तव्यमितिनियमाद्दिवारात्रिव्रतम् तस्मादेतद्दिवारात्रिव्यापिन्यामेवतिथौकर्त्तव्यम्॥तदुक्तंस्कंदपुराणे॥ दिवारात्रिव्रतंयच्चएकमेवतिथौस्मृतम् तस्यामुभयव्यापिन्यांकुर्या देवव्रतंव्रती॥ अत्रोभयव्यापिन्यामेवेत्यन्वयः॥कूर्मपुराणेपि ॥ प्रदोष व्यापिनीयत्रत्रिमुहूर्तादिवायादि ॥तदानक्तव्रतंकुर्यात्स्वाध्यायस्यनिषे धवदिति ॥ ॥ प्रदोषलक्षणंचतत्रैवोक्तम्॥ ॥ उदयात्प्राक्तनीसंध्या घटिकात्रयमिष्यते ॥ सायंसंध्यात्रिघटिका अस्तादुपरिभा स्वतः ॥ प्रदोषस्त्रिमुहूर्त्तःस्याद्रवावस्तंगतेसति ॥ इति ॥ अत्रयदि कश्चिद्ब्रूयात् ॥ षड्घटिकात्मकेप्रदोषेआद्यंघटिकात्रयंसंध्याकालः । तदतिक्रम्योत्तरस्मिन्घटिकात्रये नक्तव्रतनिमित्तंभोजनंकार्यम् ॥ सं ध्यायांभोजननिषेधात्॥ तथाचस्मृतिः॥ चत्वारिमानिकर्माणिसंध्या यांपरिवर्जयेत् ॥ आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमिति ॥ संप्र

त्युच्यते॥भोजननिषेधस्यमुख्यसंध्याकालसंबंधेनैववक्तुंशक्यत्वात्॥ गौणत्रिघटिकात्मकसंध्याश्रयणेकारणाभावात् ॥ संध्यानामादिनरात्र्योःसंधौविहितासंध्योपासनादिक्रिया ॥ संधिश्चखंडमार्त्तंडमंडलोपलब्धिसमयः॥तस्यालपत्वात्क्रियायाश्चविततत्वेनतावत्कालेकर्त्तुमशक्यत्वान्मुख्यार्थबाधेसति संध्याशब्देनसंधिसंबंधीपूर्वापरोवाक्रियापर्याप्तकालोलक्ष्यते ॥ अतश्चखंडमण्डलोपलब्ध्यादिस्तारकोदयांतोमुख्यःसायंसंध्याकालः । किंचिदलक्ष्यतारकात्सूर्यदर्शनावधिर्मुख्यःप्रातःसंध्याकालइति ॥ यथाचोक्तम् ॥ याज्ञवल्क्येन ॥ प्रातःसंध्यां सनक्षत्रांसायंसंध्यांसभास्कराम् इति प्रक्रम्य ॥ जपन्नासीतसावित्रींप्रत्यगातारकोदयात् ॥ संध्यांप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् इति ॥ त्रिघटिकात्मकःसंध्याकालस्तुमुख्यकालेदैवादकृतानांसंध्योपासनादीनांघटिकात्रयपर्यंतंकर्तव्यताभ्यनुज्ञापनार्थंसंध्यागर्जितादिनाविहितानध्ययनादिपरश्च ॥नक्तव्रतविहितभोजनंतुनक्षत्रदर्शनएवकर्त्तव्यम् ॥ नक्तभोजनस्यनक्षत्रदर्शनाविधानं भविष्यपुराणेभिहितम् ॥ यथा ॥ मुहूर्त्तोनान्दिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहंमन्येगणाधिपेति ॥ अत्रवचनेननक्षत्रदर्शनादितिल्यब्लोपेपंचमी ॥ अतश्चनक्षत्रदर्शनंप्राप्यनक्ताविहितंभोजनंविधेयामित्यर्थः॥ नक्तस्यपूर्वार्द्धेनैवविधानात् ॥ ननु यातिथिर्दिवात्रिमूहूर्त्तव्यापिनीप्रदोषव्यापिनीच तस्यांनक्तव्रतंकार्यमित्युक्तम् ॥ यदापुनर्नक्ततिथिः पूर्वदिनेप्रदोषंव्याप्नोति परदिनेऽस्तमयादर्वाचीनांत्रिमुहूर्त्तंव्याप्नोति किंचिद्वास्पृशति तदाकुत्रनक्तव्रतंकार्यमितिचेत् ॥ उच्यते ॥ पूर्वत्रैवकार्यम् ॥ प्रदोषव्यापित्वात् ॥ तदुक्तं जाबालिना ॥ अतःस्युस्तिथयःपुण्याःकर्मानुष्ठानतोदिवा ॥ नक्तव्रतेषुसर्वत्ररात्रियोगःप्रशस्यते इति ॥ एवमेकादशीनक्तव्रतेपिप्रसक्तौ व्यासेनोक्तम् ॥ ॥ प्रदोषव्यापिनीग्राह्यासदानक्तव्रतेतिथिः ॥ एकादशीं

विनासर्वाशुक्लाकृष्णाऽपिवासमेति ॥ यदानक्ततिथिःपूर्वापरयोरह्नोः प्रदोषंव्याप्नोति तदापरैवग्राह्या ॥ दिवारात्रिव्यापित्वात् ॥ तदाहजाबालिः ॥ यदिस्यादुभयोरह्नोःप्रदोषव्यापिनीतिथिः ॥ तत्रोत्तरत्र नक्तंस्यादुभयत्रापिसायत " इति ॥ उभयत्रापिदिवारात्रावपीत्यर्थः ॥ यदानक्ततिथिःपूर्वापरयोरह्नोःप्रदोषंनव्याप्नोति तदापिपरैवग्राह्या किंतु दिवैवात्मनश्छायाद्वैगुण्येननक्तंकार्यम् ॥ तदुक्तंस्कन्दपुराणे ॥ "प्रदोषव्यापिनीनस्याद्दिवानक्तंविधीयते ॥ आत्मनोद्विगुणांछाया मतिक्रामतिभास्करे ॥ तन्नक्तंनक्तमित्याहुर्ननक्तंनिशिभोजनमिति ॥ ननुनक्तव्रतस्यरात्रौभोजनमनेकवचनविहितम् ॥ आत्मच्छायाद्वैगुण्यभोजनेतद्विरोधइतिचेन्न ॥ विषयविशेषवचनेनसामान्यवचनानांबाधइतिनविरोधः ॥ यदानक्ततिथिःपूर्वदिनेप्रदोषमधिकंस्पृशति परदिनेस्वल्पंस्पृशति तदाप्युत्तरत्रैवस्यात् ॥ दिवारात्रिव्रतत्वेनदिवारात्रिस्पृश्यैवतिथौविधेयत्वात् ॥ सौरनक्तव्रतंतुप्रदोपव्यापिन्यामेवतिथौदिवानक्तंकार्यं ॥ तदाहसुमन्तुः ॥ " त्रिमुहूर्त्तंस्पृशेवाह्नि निशिवातावतीतिथिः ॥ तस्यांसौरंचरेन्नक्तमहन्येवतुभोजनम् "इति ॥ कूर्मपुराणेप्युक्तम् ॥ " नरस्यद्विगुणांछायामतिक्रामेद्यदारविः ॥ तदा सौरंचरेन्नक्तंनकुर्यान्निशिभोजनम् "इति ॥ ॥इतिनक्ततिथिनिर्णयः ॥ ॥ अथप्रसंगान्नक्षत्रव्रतकालउच्यते ॥ ॥ सूर्यास्तमयकालव्यापिनिनक्षत्रे नक्षत्रव्रतंकार्यम् ॥ यदाऽत्यंतक्षयगामिनक्षत्रंदिनद्वयेप्यस्तमयकालव्यापिनभवतितदार्द्धरात्रादर्वाक्चंद्रेणयुक्तेनक्षत्रेकार्यम् ॥ तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे ॥ "उपोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्नस्तमियाद्रविः ॥ युज्यतेयत्रवातारानिशीथेशशिनासह "इति ॥ अत्रनिशीथशब्देनार्द्धरात्रादर्वाचीनकालोलक्ष्यते ॥ अन्यथासुमंतुवचनेनविरोधःस्यात् ॥ यदुक्तम् ॥ "यत्रार्द्धरात्रादर्वाक्तुनक्षत्रंप्राप्यतेतिथौ ॥ तन्नक्षत्रेव्रतंकुर्यादतीते पारणंतथा" इति ॥ नक्षत्रोपवासेयातिथिःसैवनक्षत्रविहितनक्तैकभक्त

तयस्मिन्नभ्यवहरणे तदयाचितंनाम ॥ननु "एकभक्तेननक्तेनतथैवाया
चितेनच " इत्यादिवचनेष्वयाचितस्याभ्यवहारविषयत्वाविशेषदर्श
नात्तद्विषयत्वंकुतोवसीयतइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ शिष्टाचारादेवाभ्य
वहारश्चभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यभेदेनपंचविधः ॥ तत्र दंतैरवखं
ड्यावखंड्ययन्निगीर्यंते तद्भक्ष्यम् ॥ दंतावखंडनमंतरेणमुखव्यापारेणै
वयन्निगीर्यंतेतद्भोज्यम् ॥ लेह्यंनाम जिह्वयागृहीत्वायदंतर्गिल्यते ॥ पे
यंप्रसिद्धंक्षीरादि॥चोष्यंनाम द्रव्यांतर्गतंसाररसंमुखव्यापारेणदंतव्या
पारेणवागृहीत्वायन्निगिल्यतेअसारंत्यज्यते यथाम्रफलेक्षुदंडादि ॥अ
तश्चायाचितमेवान्यप्रार्थनयाभ्यवहरिष्याम्येवेतिप्रातःसंकल्प्यतथा
विधमभ्यवहरणमयाचितव्रतम्॥ अस्यचसामान्यतएकभक्तरूपत्वादे
कभक्तवन्मध्याह्नव्यापिन्यामेवतिथौसतिसंभवेविधेयत्वम् ॥ दिवसेप
रप्रार्थनयाभोजनासंभवेसतिरात्रौवापरप्रार्थनयाभोक्तव्यम् ॥ अन्य
थाभ्यवहरिष्याम्येवेतिसंकल्पभग्नप्रसंगात् ॥ नन्वयाचितस्यैकभक्त
तुल्यत्वेनैकभक्तकालएवविधानात् ॥ तत्रासंभवेतन्नक्रियतएवेतिचे
न्न ॥ कालस्यांगभूतत्वेनांगभूतस्यकालस्यलोपेऽगिनोव्रतस्यलोपा
संभवात् ॥ ननुयत्कर्मयस्मिन्कालेविहितंतस्याप्राप्तौतन्नक्रियतएवे
तिप्रसिद्धविरोधइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ स्वतंत्रकर्मविषयत्वात्प्रसिद्धेः ॥
अयाचितस्यचपराधीनत्वात्॥किंच ॥दैवादंतरितस्योपासनस्यदिनां
तरेविधानदर्शनात् ॥ तथा तन्मासिकृष्णैकादश्यांकुर्यादिंदुक्षयेऽपि
वेत्यतीतस्यप्रत्याब्दिकादेरपिकृष्णैकादश्यादिकालांतरेविधानाच्च ॥
अन्यथादैवादंतरितस्योपासनादेरपि कालांतरेविधानायोग्यत्वादकर
णंप्रसज्येत ॥ क्रियतेचकालांतरइतिशिष्टाचारप्राप्तप्रसिद्धिसद्भावा

चनप्रसिद्धविरोधइतिनकिंचित्कष्टम् ॥ एवमेकभक्तादिव्रतानांखंड तिथिंविहायखंडतिथावेवोपक्रमसमाप्त्योर्विहितत्वात्खंडाखंडस्वरूपं निरूप्यतंनिषेधविधीअभिधीयेते ॥ यातिथीरुदयादारभ्यदिनार्द्ध व्यापिनीनस्यात्साखंडातिथिः ॥ तस्यांव्रतानांप्रारंभंसमापनंचनकु र्यात् ॥ तदाहसत्यव्रतः ॥ उदयस्थातिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यगा ॥ साखंडानव्रतानांस्यात्तत्रारंभःसमापनम् इति ॥ यातिथिरुदयादार भ्यदिनार्द्धव्यापिनीसात्वखंडा ॥ तस्यांव्रतानामारंभंसमाप्तिंचकुर्या त् ॥ तदाहबृहद्वसिष्ठः॥ अखंडवर्त्तिमार्तंडाह्यखंडाभवेत्तिथिः॥ व्रत प्रारंभणंतस्यामनष्टगुरुशुक्रयुगइति ॥ नन्वत्रवचनेसमाप्तिपदाश्रयणा दत्रसमाप्तिःकर्त्तव्येतिकुतोऽवगम्यतइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥खंडतिथौनि षेधबलादेवाखंडतिथौविधानंप्राप्तम् ॥ भावाभावौविहायतृतीयावस्था याःक्वचिद्दर्शनात्॥ ॥इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतए कभक्तादिनिर्णयः ॥ ॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते॥ श्रीनिर्णयामृतेस्मिञ्छुभैकभक्तादिनिर्णयोजातः ॥ श्रीमत्पंडित सिद्धलक्ष्मणसुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायाःसि द्धसारस्वतः ॥ आदेशादकृतैषसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणि कालनिर्णयमसावल्लाटनाथःसुधीः॥ ॥अथउपवासादिव्रतसाधारण युग्मतिथिनिर्णयःप्रस्तूयते ॥ ॥ तत्रशुक्लपक्षेद्वितीयातृतीयायुक्ता ग्राह्या ॥ तृतीयाचद्वितीयायुक्ता ॥ चतुर्थीपंचम्या ॥ पंचमीचतु र्थ्या ॥ षष्ठीसप्तम्या ॥ सप्तमीषष्ठ्या ॥ अष्टमीनवम्या ॥ नवम्यष्ट म्या॥एकादशीद्वादश्या॥ द्वादश्यैकादश्या ॥ चतुर्दशीपौर्णमास्या ॥ पौर्णमासीचतुर्दश्या ॥ अमावास्याप्रतिपदा ॥ प्रतिपदमावास्ययेति॥ तदुक्तंनिगमे ॥ “ युग्माग्नियुगभूतानिषण्मुनिर्वसुरंध्रके ॥ रुद्रेणद्वाद शीयुक्ताचतुर्दश्यातुपूर्णिमा॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मंमहत्फ

दतान्नशुक्लपक्षयुग्मानीतिकथंज्ञायते॥उच्यते॥चतुर्दश्याचपूर्णिमाति प्रतिपद्यमावास्येति च चतुर्दशीपूर्णिमायुग्मसाहचर्यात्प्रतिपदमावास्यायुग्मसाहचर्याच्च॥एतयोःकृष्णपक्षेऽसंभवात् ॥ दशमीएकादशीयुतानवमीयुतावाकार्या ॥ तदुक्तम् ॥ "संपूर्णादशमीकार्यापरयापूर्वयाथवा ॥ युक्तानदूषितायस्मादतःसासर्वतोमुखी ॥ पुराणसमुच्चयेऽपि ॥ संपूर्णादशमीकार्यामिश्रितापूर्वयाथवेइति ॥ अत्रसंपूर्णेति शुक्लपक्षसंबंधिनीत्यर्थः ॥ संपूर्णचंद्रसंबंधात् ॥ पूर्वयाथवेतिपक्षांतरस्वीकारएकादशीव्रतांगभूतदशमीनियमेषुएकादशीयुताकार्य्या[1] ॥ तदसंभवेनवमीयुतावाकार्येत्यर्थः ॥ केवलदशमीसंबंधिव्रतेषुतुप्रायेणनवमीयुताकार्या ॥ तदुक्तमापस्तंबेन ॥ दशमीचप्रकर्त्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तमेति ॥ सदुर्गानवमीयुक्ता ॥ शुक्लत्रयोदशीतु द्वादशीयुताकार्या ॥ तदाहसुमंतुः ॥ "त्रयोदशीतुकर्त्तव्या द्वादशीसहितामुने"इति ॥ ननुयुग्मवाक्येएकादशीद्वादश्योरेवयुग्मत्वमुक्त्वाएतद्व्यस्तंमहादोषमित्युक्तत्वाद्दशम्येकादश्योर्द्वादशीत्रयोदश्योश्चयुग्मत्वकथनेतन्नियमवैपरीत्यंस्यादितिचेत् ॥सत्यम् ॥ महादोषत्वकथनमेकादशीद्वादशीविहितकर्माभिप्रायेण नतुदशमीत्रयोदशीविहितकर्माभिप्रायेण॥इदंतुवचनद्वयंदशमीत्रयोदश्योर्विहितकर्माभिप्रेत्यप्रवृत्तमितिनवैपरीत्यम्॥ ॥अथकृष्णपक्षयुग्मानि ॥ ॥तत्र प्रतिपदादिकाविषमातिथिःपरयुताकार्या ॥ द्वितीयादिकासमातिथिःपूर्वयुताकार्या ॥ तदुक्तमापस्तंबेन ॥ प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्युता ॥ चतुर्थीसंयुतायाचसातृतीयाफलप्रदा॥पंचमीचप्रकर्त्तव्याषष्ठ्यायुक्तातुनारद ॥ कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी ॥

[1] ग्राह्येतिवा ।

पूर्वविद्धातुकर्तव्यापरविद्धानकुत्रचित् ॥ दशमीचैवकर्तव्यासदुर्गा द्विजसत्तम ॥ कृष्णाष्टमी[१]ह्यमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी ॥ एताःपर युताःपूज्याः परापूर्वेणसंयुता " इति ॥ अत्रकृष्णपक्षेत्रयोदशीति कृष्णपक्षसंबंधस्त्रयोदश्याएव नतुषष्ठ्यष्टम्योः ॥ तयोपूर्वयुतयो रेववचनसामर्थ्येनोपादानात् ॥ वचनंच ॥ "पंचमीतुप्रकर्त्तव्याप ष्ठ्यायुक्ताचनारद " ॥कृष्णपक्षेऽष्टमीत्यादिच॥एकादशीकृष्णपक्षेपि द्वादशीयुतैवकार्या ॥ रुद्रेणद्वादशीयुक्तेत्येतद्युग्मवचनाविरोधिव चनांतराभावात् ॥ एवंतिथीनांयुग्मत्वेनप्राशस्त्येसत्वेकस्मिन्दिने द्वितीयादितिथिद्वयसंभवेद्वितीयादिविहितंकर्म द्वितीयादिभागेएव कार्यम् ॥नतुतृतीयादिभागेइतिचेत्॥ न॥तिथिद्वयभागेपिकर्त्तव्यम्॥ सामान्यवेधस्यत्रिमुहूर्त्तात्मिकत्वात् ॥ त्रिमुहूर्त्तादिकाले इतरव्रता नांशक्यविधानत्वेपिनक्तोपवासयोःकर्त्तुमशक्यत्वात् ॥ ननुतृती यादिविहितनक्तोपवासादपिद्वितीयादिभागमतिक्रम्य तृतीयादिभा गप्रवेशमारभ्यक्रियेतामितिचेत् ॥ मैवम् ॥ व्रतस्यप्रातरेवोपक्रम्य कर्त्तव्यताविधानात् ॥ तदाहदक्षः ॥ "प्रातरारभ्यमतिमान्कुर्या न्नक्तव्रतादिकम् ॥ नापराह्णेनमध्याह्नेपित्र्यकालोदितौस्मृतौइति ॥ अत्रप्रारंभश्चसंकल्परूपः ॥ उक्तंच ॥ भारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्र तसत्रयोः ॥ नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रिया"इति ॥ नन्वेवं युगभूतानीतिचतुर्थ्याःपरविद्धत्वेनपूज्यत्वम्॥ पंचम्याःपूर्वविद्धात्वेन पूज्यत्वम्॥अतश्चतुर्थीविहितंकर्मपंचमीविद्धतिथौप्रसक्तम् ॥पंचमीवि हितंकर्मचतुर्थीविद्धतिथौप्रसक्तम् ॥एवंचसतिव्रतद्वयस्यैकस्मिन्दिने कर्तव्यत्वेप्रातेकथंविधानम् ॥एकेनप्रातरारभ्यैकभक्तनक्तादिरूपद्वय स्यकर्तुमशक्यत्वात् ॥ उत्तरम् ॥ कर्तृभेदेनकर्तुंशक्यत्वान्ना नुपपत्तिः ॥ एकेनारब्धेव्रतद्वयेतदितरस्यकर्तृत्वाभावात्कर्तृभेदे

[१] षष्ठ्यष्टमीतिपाठः।

नकर्त्तुंशक्यत इत्यसंगतामितिचेन्न ॥ कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् इतिविधानोदकभक्तायाचितोपवासादिषुभार्यादिनियोगाद्विधानमुपपद्यते ॥ देवार्चनादिनियमस्वरूपव्रतादिष्वेकेनैवकर्तुंशक्यत्वान्नानुपपत्तिः ॥ नन्वेवंतिथिद्वयविहितस्य स्नानाद्याह्निकस्यापिद्विविधानंप्रसज्येत ॥ मैवम् ॥ तिथिद्वयमेकेनकर्त्तुंशक्यंव्रतद्वयमेवपृथक्कुर्यात् ॥ तदुक्तंमरीचिना ॥ तिथिद्वयोदितंयत्तुव्रतंतत्पृथगाचरेत् ॥ तिथ्योर्द्वैधेतुस्नानादि सकृदाह्निकमाचरेत् इति ॥ अतस्तिथिद्वयभागेपिनक्तादिव्रतंकुर्यादितिसिद्धम् ॥ नन्वेवंयुग्मतिथीनामेवंपूर्वपरविद्धतयाप्राशस्त्येसति ॥ वर्द्धमानस्यपक्षस्यसोदयापूज्यतेतिथिः ॥ यदापक्षक्षयंयातितदास्यादापराह्णिकी ॥ तथा ॥ त्रिमुहूर्त्तापिकर्त्तव्यायातिथिर्वृद्धिगामिनी ॥ षण्मुहूर्तानकर्त्तव्यायातिथिःक्षयगामिनी इतिचबौधायनषट्त्रिंशन्मतवाक्याभ्यांतिथीनांक्षयवृद्धिभ्यांपूज्यत्वमुक्तम् ॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामभ्युदितोरविः ॥ कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामस्तमितोरविः ॥ इत्यत्रापिवाक्येशुक्लपक्षकृष्णपक्षपदाभ्यांवृद्धिक्षयावेवलक्ष्येते ॥ तदुक्तम् ॥ शुक्लपक्षेहिचंद्रस्यवृद्धिर्भवतिभास्करात् ॥ कृष्णपक्षेक्षयस्ताभ्यांतिथीनामपितौखलु इति ॥ अतश्चशुक्लपक्षकृष्णपक्षपदयोर्वृद्धिक्षयोपलक्षकत्वादनेनशंखवचनेनापिवृद्धिक्षयाभ्यामेवतिथीनांपूज्यत्वमुक्तम् ॥ तच्चव्यर्थंस्यादिति चेत् ॥ मैवम् ॥ विषयभेदादुपपत्तेः ॥ युग्मादिवाक्यस्यव्रतादिविषयत्वाद्वृद्धिह्रासयोः प्रत्याब्दिकादिविषयत्वात् ॥ तथाचनिगमे ॥ द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु ॥ एकोद्दिष्टाब्दवृद्ध्यादौवृद्धिह्रासादिचोदनेति ॥ नियमादिषुव्रतादिष्वित्यर्थः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ॥ तिथिह्रासादियुग्मानां वृद्धिह्रासविधिःसदा ॥ व्रत

श्राद्धविभागेनविज्ञातव्याव्यवस्थितिरिति ॥ अतश्चद्वितीयादिक
युग्मतयापूज्यासुतिथिषुव्रतादिकंकर्त्तव्यम् ॥ तिथिक्षयवृद्धिभ्यांपू
ज्यास्वेकोद्दिष्टाब्दिकादिकर्तव्यमितिव्यवस्थासुस्था ॥ ॥ इति श्री
सूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेसामान्यतिथिनिर्णयप्रकरणम् ॥
॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते ॥ इतिनिर्णयामृतेऽ
स्मिंस्तिथिसामान्यस्यानिर्णयोयमभूत् ॥ श्रीमत्पंडितसिद्धलक्ष्मण
सुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायःसिद्धसारस्वतः ॥
आदेशादकृतैषसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणिकालनिर्णयमसा
वल्लाटनाथःसुधीः ॥ ॥ अथप्रतिपदादिविशेषतिथिनिर्णयःप्रारभ्यते ॥
॥ तत्रनिर्णयोनामविप्रतिपन्नानांवाक्यानांपरस्परविरोधपरिहारः ॥
तदेवतत्त्वदर्शनमुच्यते ॥ तदुक्तम् ॥ तत्त्वेविप्रतिपन्नानांवाक्याना
मितरेतरम् ॥ विरोधपरिहारोत्रनिर्णयस्तत्त्वदर्शनम् इति ॥ तत्रप्र
थमंप्रतिपन्निर्णीयते ॥ अस्याश्चनिरुक्तिर्भविष्योत्तरेप्रोक्ता ॥ यथा ॥
तिथीनां प्रवरायस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ॥ प्रतिपद्यपरेपूर्वेप्रतिप
त्तेनसोच्यते इति ॥ शुक्लप्रतिपदमावास्यायुतैवग्राह्या ॥ तदुक्तं
युग्मवाक्ये ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या इति ॥ पैठीनसिनाप्युक्तम् ॥ पंच
मीसप्तमीचैवदशमीचत्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैवकर्तव्यासंमुखी
तिथिरिति ॥ संमुखीसायाह्नव्यापिनी ॥ वृद्धवसिष्ठोपि ॥ द्वितीया
पंचमीवेधाद्दशमीचत्रयोदशी॥चतुर्दशीचोपवासेहन्युः पूर्वोत्तरेतिथी॥
उपवासेसप्तमीतुवेधाद्धंत्युत्तरंदिनम् इति ॥ द्वितीयापंचमीदशमी
त्रयोदशीचतुर्दश्यःस्ववेधादुपवासादिविषयेस्वस्मात्पूर्वामुत्तरांचति
थिंहन्युः ॥ सप्तमीतुस्ववेधादुत्तरामेवतिथिंहंतीत्यर्थः ॥ एतेनप्रति
पत्तृतीयाचद्वितीयाविद्धानोपोष्यत इति लभ्यते ॥ एवंचतुर्थी
षष्ठीचपंचमीयुतानोपोष्यते ॥ नवम्येकादशीचदशमीयुतानोपो
ष्यते ॥ द्वादशीचतुर्दशीचत्रयोदशीयुतानोपोष्यते ॥ त्रयोदशीपूर्णि

मामावास्याश्चतुर्दशीयुतानोपोष्यन्ते ॥ नन्वेवंसतिप्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यापस्तंबवचनविरोधःस्यादितिचेन्न॥आपस्तंबवचनस्यतिल काशोककरवीरव्रतविषयत्वात्॥ ननुचतुर्थीषष्ठ्योः पंचमीवेधानिषेधेऽ पियुग्मभूतानीतिनिगमवचनविरोधइतिचेत्॥ मैवम्॥ युग्मवचनस्य गणेशचतुर्थीव्यतिरिक्तविषयत्वात् ॥ पंचमीवेधनिषेधस्यगणेशव्रत विषयत्वादित्यविरोधः॥ नन्वत्रवाक्येचतुर्दशीस्ववेधात्पूर्वांत्रयोदशीं परांपूर्णिमांचहंतीत्युक्तम् ॥ तच्चु षष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णप क्षेत्रयोदशी॥ एताःपरयुताःपूज्याःपरापूर्वेणसंयुता॥ इत्यापस्तंबवच नेनचतुर्दश्याचपूर्णिमेतियुग्मवचनेनचविरुध्येतेतिचेत्॥ मैवम्॥आप स्तंबवचनस्यकृष्णत्रयोदशीविषयत्वात्॥ निषेधस्यशुक्लत्रयोदशी विषयत्वादित्यविरोधः ॥ युग्मवाक्यस्यचवटसावित्रीव्रतव्यतिरिक्त व्रतविषयत्वादित्यविरोधः॥ ननुसप्तमीस्ववेधादष्टमींहंतीत्युक्तम् ॥त दपि॥कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी॥ पूर्वविद्धाप्रकर्त्तव्यापरवि द्धानकुत्रचित्॥इत्यापस्तंबवचनेनविरुद्धमितिचेन्न॥ निषेधवाक्यस्य शुक्लाष्टमीविषयत्वात् ॥ एवंवृद्धवसिष्ठवाक्यस्यनिगमादिवाक्यैर्विरो धः परिहृतः ॥ अन्यान्यप्येवंविधविरुद्धवाक्यान्युक्तविषयेष्वेवव्यव स्थापनीयानि ॥ ॥ इतिप्रतिपत्सामान्यनिर्णयः ॥ ॥ अथविशेष निर्णयः॥ ॥ तत्रचैत्रकृष्णप्रतिपदिपूर्वविद्धायांनीराजनादिकर्मकर्त्त व्यम्॥अस्यचहोलिकानंतरकर्त्तव्यत्वाद्धोलिकायाश्चपूर्वविद्धायाएवप्र शस्तत्वादेतदपिपूर्वविद्धायामेवेत्यवसीयते॥ अत्रप्रतिपदिप्रातरुत्था यश्वपचंस्पृष्ट्वा[1]स्नानंकुर्यात् ॥ ततोहोलिकाविभूतिंवंदित्वागोमहिषी बालकादीनलंकृत्यतोरणाधोनयेत्॥तदुक्तंभविष्योत्तरे॥चैत्रेमासिमहा बाहोपुण्यप्रतिपदापरा॥यस्तस्यांश्वपचंस्पृष्ट्वा[2]स्नानंकुर्यान्नरोत्तमः॥ नतस्यदुरितंकिंचिन्नाधयोव्याधयोनृप ॥ भवंतिकुरुशार्दूलतस्मा

---

१ दृष्ट्वेतिपाठः। २ दृष्ट्वेत्येवपाठांतरम्।

त्स्नानंसमाचरेत् ॥ दिव्यंनीराजनंतद्धिसर्वरोगविनाशनमिति ॥
तथा॥ प्रवृत्तेमधुमासेतुप्रतिपद्युदितेरवौ ॥ कृत्वाचावश्यकार्याणिसं
तर्प्यपितृदेवताः॥ वंदयेद्धोलिकाभूतिंसर्वदुष्टोपशांतये॥ विभूतिवंदन
मंत्रः॥ वंदितासिसुरेंद्रेणब्रह्मणाशंकरेणच ॥ अतस्त्वंपाहिनोदेविविभूते
भूतिदाभवेति ॥ तथाच ॥ गोमहिष्यादियत्किंचित्तत्सर्वंभूषयेन्नृपः ॥
चूर्णवस्त्रादिभिःसर्वैस्तोरणाधस्ततोनयेदिति ॥ अत्रैवकृत्यांतरमाह ॥
गोमयेनोपलिप्तेचतुष्कैश्चार्चितेगृहांगणेशुक्लवस्त्राच्छादितेशुभआसने
प्राङ्मुखउपविष्टोब्राह्मणैःकृतस्वस्त्ययनः मंगलद्रव्यान्वितस्थालह
स्तयासुलक्षणयासुवासिन्याकृतचंदनातिलकनीराजनादिमंगलःसचंद
नमाम्रमुकुलंप्राश्नीयात् ॥ एषाचहृच्छयकामपूजाक्रियतेजनैरिति ॥
तदुक्तंयुधिष्ठिरंप्रतिकृष्णेन ॥ यत्पिबन्तिवसंताद्येचूतपुष्पंसचंदनम् ॥
सत्यंहृत्स्थस्यकामस्यपूजनंक्रियतेजनैरिति ॥वसंताद्येचैत्रकृष्णप्रति
पदीत्यर्थः॥ पुराणसमुच्चयेप्युक्तम् ॥ वृत्तेतुषारसमयेसितपंचदश्यां
प्रातर्वसंतसमयेसमुपस्थितेच ॥ संप्राश्यचूतकुसुमंसहचंदनेनसत्यं
हिपार्थपुरुषोथसमांसुखीस्यात्॥ समांसंपूर्णसंवत्सरइत्यर्थः ॥ काला
ध्वनोरत्यंतसंयोगेइति द्वितीया ॥ प्राशनमंत्रश्च॥चूतमग्र्यंवसंतस्यमा
कंदकुसुमंतव ॥ सचंदनंपिबाम्यद्यसर्वकमार्थसिद्धयइति॥ततःप्रातर्द्वि
तीयायांपुत्रमित्रादिसंयुतः॥ नृपतिर्विततेदेशेवितानवरशोभिते॥सर्व
तश्चसमाकीर्णेरत्नकंबलशोभिते ॥ उपविश्यासनेरम्येपौरजानपदैः
सह॥सिंदूरकुंकुमक्षोदपट्टवासैः सचंदनैः ॥विकीर्यलोकांस्तांबूलैःसंमा
न्यचपृथक्पृथक्॥नृत्यगीतविनोदैश्चकुर्यात्काममहोत्सवम्॥एवंकुर्वन्न
वाप्नोतियावत्संवत्सरंसुखमिति ॥ ॥ इतिचैत्रप्रतिपन्निर्णयः ॥ ॥
अथभाद्रपदशुक्लप्रतिपत् ॥ ॥ तत्रमहत्तमाख्यंशिवव्रतंकार्यं तदेवमौ
नव्रतमित्युच्यते ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ नंदिकेश्वरउवाच ॥ देवकेन
विधानेनव्रतपुण्यंमहत्तमम्॥कस्यांतिथौप्रकर्त्तव्यंविधानंतद्वदस्वमे ॥

॥ स्कंद उवाच ॥ मासिभाद्रपदेशुक्लेपक्षेचप्रतिपत्तिथौ ॥ नैवेद्यंतुपचे
न्मौनात्षोडशत्रिगुणानिच॥फलानिपिष्टपक्वानिदद्याद्विप्रायषोडश ॥
देवायषोडशैतानिदातव्यानिप्रयत्नतः ॥ भुज्यंतेषोडशतथाव्रतस्य
नियमाश्रयादित्यादि ॥ इदंचव्रतंपूर्वविद्धायामेवकर्तव्यं रुद्रव्रत
त्वात् ॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते ॥ रुद्रव्रतेषुसर्वेषुकर्त्तव्यासंमुखीतिथिरिति ॥
॥इतिभाद्रप्रतिपन्निर्णयः॥ ॥ अथकार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् ॥ ॥ साचति
थिक्षयेगोक्रीडादौपूर्वयुतैवकार्या॥ तिथिवृद्धौतूदयव्यापिनीग्राह्या ॥
तदुक्तंपुराणसमुच्चये ॥ " वर्द्धमानेतिथौनंदायदासार्धत्रियामिका ॥
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरातत्रचोच्यत इति ॥ तथाचोक्तम् ॥
त्रियामगादर्शतिथिर्भवेच्चेत्सार्धत्रियामाप्रतिपद्विवृद्धौ ॥ दीपोत्स
वेतेमुनिभिःप्रदिष्टेअतोन्यथापूर्वयुतेविधेयेइति ॥ ननु पूर्वविद्धाप्रकर्त
व्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ तथा ॥ याकुहूःप्रतिपन्मिश्रातत्रगाःपू
जयेन्नृप ॥ पूजनात्रीणिवर्धंतेप्रजागावोमहीपतिरितिच ॥ पूर्वयुता
याएवविधानात् ॥ तथाच ॥ नंदायादर्शनेरक्षाबलिदानंदशासुवा॥
भद्रायांगोकुलक्रीडासदेशोवैविनश्यतीति ॥ भद्रायांद्वितीयायाम् ॥
॥ देवलोपि ॥ प्रतिपद्दर्शसंयोगेक्रीडनंतुगवांमतम् ॥ परविद्धेषुयः
कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयइति ॥ तथा ॥ प्रतिपद्यग्निकरणंद्वितीयायां
तुगोर्चनम् ॥ छत्रच्छेदंकरिष्यंतेवित्तनाशंकुलक्षयमित्यादिवाक्यैःप
रविद्धानिषेधाच्च वर्धमानतिथौनंदेतित्रियामगादर्शतिथिरितिचवाक्या
भ्यांविरोधःस्यादितिचेत्सत्यं ॥ यस्यांप्रतिपदिद्वितीयायुक्तायांचंद्रद
र्शनंसंभाव्यतेतद्विषयत्वान्निषेधवाक्यानामितिनविरोधः ॥ प्रतिपद्यप
राह्णात्मकत्रिमुहूर्तव्यापिन्यांद्वितीयायांचंद्रदर्शनंसंभाव्यते ॥तदुक्तम
न्वाधानविषयेवृद्धशातातपेन ॥ द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्याप
राह्णिकी ॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनादिति ॥ अपराह्णश्च
पंचधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः ॥ अतश्चयत्रप्रतिपदिषण्मुहूर्तव्या

पिनीद्वितीयातत्रचंद्रदर्शनसंभवाद्गोक्रीडनंनकार्यम् ॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये ॥ गवांक्रीडादिनेयत्ररात्रौदृश्येतचंद्रमाः ॥ सोमो राजापशून्हंतिसुरभिःपूजकांस्तथेति ॥ चंद्रदर्शनेतुद्वितीयायुते वतिथेर्वृद्धगामित्वाद्ग्राह्या ॥ किंच ॥ सार्धत्रियामाप्रतिपद्विवृद्धा वित्यत्रप्रतिपदःसार्धत्रियामव्यापित्वेनद्वितीयावेधोपिनसंभवति ॥ वेधस्यत्रिमुहूर्तात्मकत्वात् ॥ तिथिवृद्धौपूर्वविद्धानिषेधाच्चपरविद्धा प्राप्तिः ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ यथाद्वादशभिर्मासैर्मासोवृद्धो मलिम्लुचः॥तथैवाहोरात्रवृद्धातिथिःप्रोक्तामलिम्लुचा॥यथामलिम्लुचः पूर्वोमासोदैवस्तथोत्तरः॥त्याज्यातिथिस्तथापूर्वाग्राह्याचैवतथोत्तरेति ॥ सर्वथाद्वितीयास्पर्शनिषेधाग्रहस्तुनयुक्तः ॥ तादृशवाक्यश्रवणात् ॥ चंद्रोदयेतुतत्रैवपूजयेत्सुरभीःसदेत्यादिवाक्यानर्थक्याप्रसंगाच्चातश्चंद्रदर्शनासंभावनायांपूर्वाह्णेक्रीडनं गवामितिकर्मकालव्यापित्वात्तिथिवृद्धौपरैवप्रतिपद्गोक्रीडादौग्राह्येतिसर्वमनवद्यम् ॥

॥ अथात्रकृत्यमुच्यते ॥ ॥ अत्रप्रातरेवगोवर्धनपूजाकार्या ॥ गावश्चालंकृत्यपूज्याः ॥ वाहनदोहनेवर्जयेत् ॥ तदुक्तंस्कन्दपुराणे ॥ प्रातर्गोवर्धनःपूज्योद्यूतंचापिसमाचरेत् ॥ भूषणीयस्तथागावः पूज्याश्चावाहदोहनादिति ॥ गोवर्धनपूजामंत्रः ॥ गोवर्धनधराधारगोकुलत्राणकारण ॥ बहुबाहुकृतच्छायगवांकोटिप्रदो भव ॥ गोपूजामंत्रौच ॥ लक्ष्मीर्यालोकपालानांधेनुरूपेणसंस्थिता॥घृतंवहतिसंज्ञार्थंममपापंव्यपोहतु ॥अग्रतःसंतुमेगावोगावोमे संतुपृष्ठतः॥गावोमेहृदये संतु गवांमध्येवसाम्यहमिति॥अत्रैवापराह्णेपूर्वस्यांदिशिस्तंभवृक्षादिषुकुशकाशनिर्मितांमार्गपालींनिबध्यतस्या अधस्तलेनसर्वैर्वर्णैर्गच्छेयुः ॥ तदुक्तंस्कन्दपुराणे ॥ ततोपराह्णसमये पूर्वस्यांदिशिभारत॥मार्गपालींप्रबध्नीयात्तुंगस्तंभेचपादपे॥कुशकाशमयींदिव्यांलंबकैर्बहुभिर्वृताम्॥ कृतेहोमेद्विजेंद्रैस्तुबध्नीयान्मार्गपालि

काम्॥नमस्कारंततःकुर्यान्मंत्रेणानेनसुव्रत ॥मार्गपालिनमस्तेस्तुसर्वलोकसुखप्रदे ॥ विधेयैःपुत्रदाराद्यैःपुनरेहिव्रतस्यमे॥नीराजनंचतत्रैवकार्यंराष्ट्रजयप्रदम्॥मार्गपालीतलेनेत्थंयांतिगावोगजावृषाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चब्राह्मणाःशूद्रजातयः॥मार्गपालींसमुल्लंघ्यनीरुजःस्युःसुखान्विताइति॥अथतत्रैवचवष्टिकाकर्षणमपिकार्यम्॥ तदुक्तमादित्यपुराणे॥कुशकाशमयींकुर्याद्वष्टिकांसुदृढांनवाम्॥तामेकतोराजपुत्राहीनवर्णास्तथान्यतः॥गृहीत्वाकर्षयेयुस्तांयथासारंमुहुर्मुहुः॥जयेत्रहीनजातीनांजयोराज्ञस्तुवत्सरम्॥जयचिह्नमिदंराजाविदधीतप्रयत्नतइति ॥ अथतत्रैवरात्रौराजास्वसदनस्यांतेपंचरंगकैर्वक्ष्यमाणलक्षणंबलिमालिख्यसपरिवारःषोडशोपचारैर्बलिंपूजयित्वातत्प्रीत्यर्थंयथाशक्तिदानंदद्यात्तद्दानमक्षयफलंभवति ॥ पौराश्चस्वस्वगृहेशय्यायांतंडुलैर्बलिमालिख्यपूजयेयुः॥तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ कृत्वैतत्सर्वमेवेहरात्रौदैत्यपतेर्बलेः॥पूजांकृत्वानृपःसाक्षाद्भूमौमंडलकेशुभे ॥बलिमालिख्यदैत्येंद्रंवर्णकैः पंचरंगकैः॥सर्वाभरणसंपूर्णंविंध्यावल्यासहान्वितम्॥कूष्मांडबाणजंभोरुमयदानवसंवृतम्॥संपूर्णंहृष्टवदनंकिरीटोत्करसंकुलम् ॥ द्विभुजंदैत्यराजानंकारयित्वानृपःस्वयम्॥गृहस्यमध्येशालायांविशालायांततोऽर्चयेत्॥लोकैश्चापिगृहस्यांतःशय्यायांशुक्लतण्डुलैः॥संस्थाप्यबलिराजानंफलैःपुष्पैश्चपूजयेत्॥बलिराजनमस्तुभ्यंविरोचनसुतप्रभो॥भविष्येन्द्रसुराराते पूजामेप्रतिगृह्यताम् ॥ इतिपूजामंत्रः ॥ बलिमुद्दिश्यदीयंतेदानानिकुरुनंदन ॥यानितान्यक्षयान्याहुर्मयैवंसंप्रदर्शितम्॥यदस्यांदीयतेदानंस्वल्पंवायदिवाबहु ॥तदक्षयंभवेत्सर्वंविष्णोःप्रीतिकरंपरमिति ॥ ॥ इतिदीपोत्सवप्रतिपन्निर्णयः ॥ ॥ अन्यमासप्रतिपत्सुकाश्चिद्व्रतादिविशेषोनप्रसिद्धः ॥ यदिक्वचित्स्यात्तदासोऽपियुग्मवाक्येनपूर्वविद्धायामेवकार्यः॥नक्तादिव्रतविशेषेतुतत्तत्कालव्यापिनीग्राह्येतिसिद्धांतः॥ ॥ अत्रप्रासंगिकंकिंचिल्लिख्यते॥ ॥इयंप्रतिप

च्छुक्रवारेणयुक्तासिद्धोच्यते ॥ तदुक्तम् ॥ शुक्रेणप्रतिपत्षष्ठीएका दश्यात्रयोदशी ॥ सिद्धाभाग्योत्तराषाढाहस्तश्रवणरेवतीइति ॥ अत्र सर्वाणिशुभकर्माणिकार्याणि॥इयंभौमवासरेणबुधवारेणचविरुद्धा॥ त दुक्तम् ॥ कुजेतुवैश्वदेवाद्राप्रतिपत्पूर्वभाद्रपात्॥वारुणंवसुदेवंचपूर्णया सहवर्जयेदिति॥तथा ॥ बुधेधनिष्ठाभरणीदंस्रेमूलसमान्विता ॥ तृतीया नवमीप्रतिपद्रेवतीभिर्विवर्जयेदिति ॥ ॥ सामान्यतःसर्वास्वपिप्रति दादितिथिष्ववग्न्यादयस्तिथिपाःस्वतिथौपूज्याः ॥ तिथयश्चरत्नमाला यामुक्ताः॥वह्निर्विरिंचोगिरिजागणेशः फणीविशाखोदिनकृन्महेशः ॥ दुर्गांतकोविष्णुहरिस्मराश्चशर्वःशशीचेतिपुराणदृष्टाइति ॥कालादर्शे पि ॥ अग्निंविरिंचिंगौरींश्चगणेशंफणिनंगुहम् ॥ सूर्यंशंभुंसरस्वतींयम मीशंहरिंस्मरम्॥ शिवंचंद्रंचप्रतिपदाद्यासुतिथिषुक्रमात्॥ शुक्लेकृष्णे पिवापक्षेविधिकृत्परिपूजयेदिति ॥ रत्नमालायामेकादशीद्वादश्योर्वि ष्णुर्वदेवतोक्ता ॥ अत्रत्वेकादश्याःशिवोद्वादश्याविष्णुरितीयाल्भेदः॥ अतश्चसर्वमासपक्षद्वयगतासुचतुर्विंशतिसंख्यास्वपिप्रतिपत्सुतिथि पत्वेनवह्निपूजासर्वोपचारैरवश्यंकार्या॥तदुक्तंवह्निपुराणे॥ प्रतिपद्याग्नि पूजास्याद्द्वितीयायांचवेधसः॥ दशम्यामंतकस्यापिपष्ठ्यांपूजागुहस्य च॥चतुर्थ्यांगणनाथस्यगौर्यास्तत्पूर्ववासरे ॥ सरस्वत्यानवम्यांचस प्तम्यांभास्करस्यच ॥अष्टम्यांचचतुर्दश्यामेकादश्यांशिवस्यच॥द्वाद श्यांचत्रयोदश्यांहरेश्चमदनस्यच॥ शेषादीनांफणीशानांपंचम्यांपूजनं भवेत्॥ पर्वणींदोस्तिथिष्वासुपक्षद्वयगतास्वपीति॥प्रतिपदादीनांपंच दशतिथीनांत्रिरावृत्त्यानंदाभद्राजयारिक्तापूर्णेतिचसंज्ञाभवंति ॥ तदु क्तंरत्नमालायाम् ॥नंदाचभद्राचजयाचरिक्तापूर्णेतिसर्वास्तिथयःक्रमा त्स्युः ॥ कनिष्ठमध्येष्टफलास्तुशुक्लेकृष्णेभवंत्युत्तममध्यहीनाइति ॥ ॥अथप्रतिपत्कृत्यमुच्यते ॥ ॥ सर्वासुप्रतिपत्सुविवाहक्षेत्रवास्तुचि

---

१ हस्तेतिवापाठः ।

त्रासवाद्यवश्यंकार्यं ॥ यथाहभोजः ॥ विवाहःप्रतिपत्षष्ठ्योःक्षेत्रंवा स्तुतथासर्वमिति ॥ भास्करोपि ॥ नदासुनर्तनंक्षेत्रंवास्तुचित्रंतथा सर्वमिति ॥ नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः ॥ अत्रप्रतिपदिदंतकाष्ठंपूर्वं दिग्गमनंचवर्जयेत् ॥ तदुक्तम् ॥ नषष्ठींदुषष्ठीप्रतित्सुधीमान्नजातुदंतो त्कषणंविदध्यादिति ॥ तथाच ॥ क्रमात्पूर्वोत्तराग्नेयानैर्ऋत्येया म्यपश्चिमे ॥ वायव्येशानयोर्योगिन्यःस्युःप्रतिपदादिषु ॥ अयमर्थः ॥ प्रतिपदिनवम्यांचपूर्वस्यांयोगिनी ॥ द्वितीयादशम्योरुत्तरस्याम् ॥ तृतीयैकादश्योराग्नेय्याम् ॥ चतुर्थीद्वादश्योर्नैर्ऋत्यांपंचमीत्रयोदश्यो र्दक्षिणस्याम् ॥ षष्ठीचतुर्दश्योःपश्चिमायाम् ॥ सप्तमीपौर्णमास्योः वायव्याम् ॥ अष्टम्यमावास्ययोरैशान्यां योगिन्यः ॥ प्रतिवसंति अतस्तासांसांमुख्येनयात्रानिषिद्धेत्यर्थः ॥ रविभौमशनीनामन्यतमे क्रूरग्रहेमेषस्थेसतिप्रतिपत्पंचमीचदुष्टाभवति ॥तदुक्तम्॥ आद्याश्चत स्रःक्रियपूर्वकाणामेषांचतुर्णामपिपंचमीस्यात् ॥ पराःपरेषांपरतस्त थैवसक्रूरराशेरशुभातिथिःस्यादिति ॥ अयमर्थः ॥ प्रतिपदाद्याश्च तस्रस्तिथयोमेषादीनांचतुर्णांसंबंधिन्यः ॥ पंचमीप्रत्येकंचतुर्णांसंबं धिनी अतश्चरविभौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेमेषस्थेसतिप्रतित्पंचमी चदुष्टा ॥ वृषस्थेसतिद्वितीयापंचमीच ॥ मिथुनस्थेतृतीया पंचमीच ॥ कर्कस्थेचतुर्थीपंचमीच ॥ पराःषष्ठ्याद्याश्चतस्रस्तिथयोद शमीच सिंहादीनांचतुर्णां संबंधिन्यः ॥ दशमीप्रत्येकंचतुर्णाम् ॥ अत श्चक्रूरग्रहेसिंहराशिस्थतेषष्ठीदशमीचदुष्टे ॥ कन्यास्थेसप्तमीदशमी च ॥ तुलास्थेअष्टमीदशमीच॥वृश्चिकस्थेनवमीदशमीच॥ परतएका दश्यादयश्चतस्रस्तिथयःपूर्णिमाचैवंधनुरादीनांचतुर्णांसंबंधिन्यः ॥ अ तश्चधनुस्थेक्रूरेएकादशीपूर्णिमाचदुष्टे ॥ मकरस्थेद्वादशीपूर्णिमाच ॥ कुंभस्थेत्रयोदशीपूर्णिमाच ॥ मीनस्थेचतुर्दशीपूर्णिमाचेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेप्रतिपन्निर्णयः॥

॥ अथद्वितीयानिर्णीयते ॥ ॥ द्वितीयातिथिरुपवासादिषुतृतीयायुतै वग्राह्या ॥ तदुक्तंनिगमे ॥ युग्माग्नीति॥तथा ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी॥त्रयोदशीअमावास्याउपोष्याःस्युःपरान्विताइति॥ अत्राष्टमीचतुर्दश्यौशुक्लेत्रयोदशीकृष्णा ॥ अमावास्यावटसावित्रीव्रतव्यतिरिक्ता ॥ ननुप्रतिपत्सद्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्युतेतिवाक्येनप्रतिपद्युक्तायाद्वितीयायाविधानात् ॥तृतीयैकादशीषष्ठी तथाचैवाष्टमीतिथिः॥ वेधादधस्ताद्दन्युस्ताउपवासेतिथीस्त्विमाइतिवाक्येनतृतीयायुतायानिषेधाच्चविरोधइतिचेत् ॥सत्यम् ॥ पूर्वविद्धाविधानस्यपरविद्धानिषेधस्यचयमद्वितीयाऽशून्यशयनव्रतविषयत्वादविरोधः ॥ यमद्वितीयायांतुभगिनीभिर्भ्रातरोभोज्यन्ते नतूपवासादिकंक्रियतइति ॥ अशून्यशयनस्यचंद्रोदयव्रतत्वात्तत्कालव्यापितिथावेवकर्तव्यम् ॥ यदुक्तम् ॥ एकभक्तदिवानक्तेनिशिचंद्रोदयव्रते॥ तिथिस्तात्कालिकीग्राह्यापारणेत्वपरातिथिरिति ॥ संवर्त्तोपि ॥ कृष्णाष्टमीबृहत्तल्यासावित्रीवटपत्रिका ॥ कामत्रयोदशीरंभाउपोष्याः पूर्वसंयुताइति ॥ बृहत्तलपाऽशून्यशयनद्वितीया ॥ उपोष्येत्यत्रोपवासशब्दोव्रतपरः ॥ यत्तु चतुर्ष्वसितपक्षेषुमासेषुश्रावणादिषु ॥ अशून्याख्यंव्रतंकुर्य्याज्जययातुफलाधिकामिति तृतीयायुक्तायांप्राशस्त्यविधानं तद्दिनद्वयेपिपरमवृद्ध्याचंद्रोदयव्यापित्वेनतिथिदर्पत्वात्तद्विषयत्वम् ॥ खर्वदर्प्पौपरौपूज्याविति दर्पतिथेःपरयुतायाएवपूज्यत्वविधानादित्यविरोधः ॥ ॥ इतिद्वितीयासामान्यनिर्णयः ॥ ॥ अथविशेषनिर्णयः ॥ ॥ तत्रचैत्रशुक्लद्वितीयायामुमापूजाशिवपूजाग्निपूजाचकार्या ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ चैत्रशुक्लद्वितीयायामुमापूजाफलार्थिभिः ॥ शिवपूजाग्निपूजाचकर्त्तव्यामुनिसत्तमेति ॥ देवीपुराणे ॥ उमांशिवंहुताशंच द्वितीयायांप्रपूजयेत् ॥ हविष्यमन्नंनैवेद्यंदेयंगंधार्चनान्वितम् ॥फलमा

१ शिवार्थिभिरितिपाठः ।

प्नोति विप्रेंद्र सर्वक्रतुसमुद्भवमिति॥ ॥इति चैत्रद्वितीयानिर्णयः॥ ॥श्राव
णादिचातुर्मास्यकृष्णद्वितीयासु चतसृष्वशून्यशयनव्रतंकुर्यात् ॥चतु
ष्वसितपक्षेष्वित्युक्तमेव ॥ अस्यव्रतस्यप्रसिद्धत्वाद्विधिर्नलिखितः ॥
कार्तिकशुक्लद्वितीयाचयमद्वितीया ॥ अस्यांयमुनास्नानंकृत्वा
यमंपूजयेत्तर्पयेच्च ॥ भगिनीभिर्भ्रातरोभोजनीयाः ॥ भ्रातृभिश्चभ
गिन्योवस्त्रालंकारादिभिःसत्कार्याः ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ ऊर्जेशुक्ल
द्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम्॥स्नानंकृत्वाभानुजायांयमलोकंनपश्य
ति ॥ तथा ॥ ऊर्जेशुक्लद्वितीयायांपूजितस्तर्पितोयमः ॥ महिषा
सनमारूढोदंडमुद्गरधारिभिः ॥ वेष्टितःकिंकरैर्हृष्टैस्तस्मैयच्छति
वांछितम् ॥ कार्तिकेशुक्लपक्षस्यद्वितीयायांतुनारद ॥ यमोयमुन
यापूर्वंभोजितःस्वगृहेऽर्चितः ॥ द्वितीयायांमहोत्सर्गेनारकीयास्तुत
र्पिताः ॥ पापेभ्योविप्रयुक्तास्तेमुक्ताःसर्वनिबंधनात् ॥ तेषांमहोत्स
वोवृत्तोयमराष्ट्रेसुखावहः ॥ अतोयमद्वितीयेयंत्रिषुलोकेषुविश्रुता ॥
अस्यांनिजगृहेविप्रनभोक्तव्यंततोबुधैः ॥ स्नेहेनभगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं
पुष्टिवर्द्धनम् ॥ दानानिचप्रदेयानिभगिनीभ्योविधानतः ॥ स्वर्णा
लंकारवस्त्राद्यैःपूज्याःसत्कारभोजनैः ॥ सर्वाभगिन्यःसंपूज्याअभावे
प्रतिपन्नकाइति ॥ पितृव्यादिपुत्र्यः अन्याश्चयाभगिनीत्वेनप्रतिपन्नाः
॥ ॥इतियमद्वितीयानिर्णयः॥ ॥ अन्यमासद्वितीयासुव्रतविशेषः
कश्चित्प्रसिद्धोनास्ति ॥ यदिकश्चित्स्यात् तर्हियुग्मवाक्येनपरवि
द्धायामेवकार्यः ॥ नक्तादिव्रतविशेषेतुतत्कालव्यापिन्यामेवेतिसिद्धां
तः ॥ पक्षद्वयगतासुचतुर्विंशतिसंख्यकास्वपिद्वितीयासुतिथिपोवे
धाः सर्वोपचारैःसंपूज्यः ॥ तदुक्तम् ॥ द्वितीयायांचवेधसइति ॥
अथसिद्धविरुद्धाधिकमुच्यते ॥ द्वितीयाबुधवारेणसिद्धाभवति ॥
तदुक्तम् ॥ बुधवारेद्वितीयाचद्वादशीसप्तमीपुनः ॥मृगोनुराधाहस्तश्च
कृत्तिकासिद्धिदायकेति ॥ अत्रसर्वत्रकार्यारंभःसिद्धिदोभवति ॥

॥ श्रीपतिनाप्युक्तम् ॥ सोमपुत्रेचभद्रासर्वारंभेष्वेवसिद्धातिथिः स्यादिति ॥ इयंशुक्रवारेणविरुद्धा ॥ अत्रशुभकर्मनकार्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ भार्गवेरोहिणीज्येष्ठाद्वितीयासप्तमीपुनः ॥ पुष्योमघातथाऽऽश्लेषासर्वकार्येषुवर्जितेति ॥ द्वितीयायांवैवाहिकंकर्मभूषणकर्मरथादिनामार्गगमनंव्रतारंभंपौष्टिकंकर्मचकुर्वीत ॥ तदुक्तंभास्करेण ॥ ॥ व्रतपौष्टिकेद्वितीयाद्वादश्योःसप्तमीषुकुर्वीत ॥ प्रत्युद्वहनविशेषं गृहशयनशकटयानाध्वकर्माणीति ॥ द्वितीयायांब्राह्मणव्यतिरिक्तास्त्रयोवर्णामलापकर्षकस्नानंनकुर्युः ॥ तत्रस्नानात्पुत्रधननाशोभवति॥ तदुक्तंभास्करेण ॥ त्रयोदश्यांद्वितीयायांदशम्यांचविशेषतः ॥ शूद्रविट्क्षत्रियाःस्नानंनाचरेयुःकथंचनेति ॥ स्नातुस्तनूजान्दशमीत्रयोदश्यर्थंद्वितीयाद्वितयान्निहंति ॥ मलापहस्नाननिषेधएषननित्यनैमित्तिककाम्यकानामिति ॥अत्रोत्तरस्यांदिशियोगिनीसांमुख्याद्यात्रानकार्या॥क्रमात्पूर्वोत्तरेतियोगिनीसांमुख्यंप्रागेवोक्तम् ॥ धनुर्मीनस्थेरवौद्वितीयादग्धाभवति॥तदुक्तंश्रीपतिना ॥ एकांतरादिनकरेतिथयोद्वितीयापूर्वाधनुःशफरयोर्वृषकुंभयोश्च ॥कर्काजयोश्चमिथुनाबलयोर्मृगेंद्रकौर्प्योस्तुलामकरयोश्चभवंतिदग्धाइति॥शफरोमीनः ॥अजोमेषः ॥ अबलाकन्या ॥ मृगेंद्रःसिंहः ॥ कौर्पिर्वृश्चिकः ॥ क्रूरग्रहेवृषास्थितेद्वितीयादुष्टाभवति ॥ आद्याश्चतस्त्रइत्याद्युक्तमेव ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेद्वितीयानिर्णयः॥ ॥ अथतृतीयानिर्णीयते ॥ ॥ तत्ररंभाव्यतिरिक्तातृतीयाचतुर्थीयुतैवोपवासादिषुग्राह्या ॥ तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचताउपोष्याःपरान्विताइति ॥ ननुयुग्माग्नीतियुग्मवाक्येनतृतीयाद्वितीयायुक्ताग्राह्येत्युक्तम् ॥ तेनाविरोधइतिचेन्न युग्मवाक्यस्यरंभाव्रतविषयत्वात् ॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते ॥ रंभाख्यांवर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम ॥ अन्येषुसर्वकार्येषुगणयुक्ता

प्रशस्यतइति ॥ तथा अनंगत्रयोदशीरंभाउपोष्याःपूर्वसंयुताइति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ कृष्णाष्टमीचतुर्थीचसावित्रीवटपैतृकी॥ शुक्लत्रयोदशीरंभानोपोष्याःपरसंयुताइति ॥ अतश्चरंभातृतीयापूर्वयुतैव कार्या॥अन्याचतुर्थीयुतैव॥रंभाव्रतादन्यत्रद्वितीयायुतायांप्रत्यवायोऽपिश्रूयते॥तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते ॥ तृतीयानतुकर्त्तव्याद्वितीयोपहताप्रभो ॥ द्वितीयोपहतायांतुयःकरोतिनराधमः ॥ संवत्सरकृतेनेहनरोधर्मेणमुच्यतइति ॥ पुराणसमुच्चयेऽपि ॥ द्वितीयाशेषसंयुक्तांतृतीयांकुरुतेतुयः ॥ सयातिनरकंघोरंकालसूत्रंभयंकरमिति ॥ तथाच तत्रैव ॥ द्वितीयाशेषसंयुक्तांयाकरोतिविमोहिता॥सावैधव्यमवाप्नोति प्रवदंतिमनीषिणइति ॥ एवंस्त्रीणांद्वितीयासहिततृतीयाकरणेदोषंप्रदर्श्यचतुर्थीयुतायांफलाधिक्यंचप्रदर्शितम् ॥ तथाच ॥ चतुर्थीसहितायातुसातृतीयाफलप्रदा ॥ अवैधव्यकरीस्त्रीणांपुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनीति ॥ एवमन्यान्यपिपूर्वविद्धाप्रतिपादकानिवाक्यानिरंभाव्रतविषयेयोजनीयानीतिसिद्धांतः॥ ॥ इतितृतीयासामान्यनिर्णयः ॥

॥ अथविशेषनिर्णयः ॥ ॥ अत्रचैत्रशुक्लतृतीयांऽऽदोलनतृतीयेत्युच्यते तत्रपार्वतीमीश्वरंचसंपूज्यांदोलयेत् ॥ रात्रौजागरणंदक्षिणादानंच कुर्यात् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ तृतीयायांयजेद्देवींशंकरेणसमन्विताम् ॥ कुंकुमागुरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः ॥ स्रग्गंधधूपदीपैश्च दमनेनविशेषतः ॥ आंदोलयेत्ततोवत्साशिवोमातुष्टयेसदा ॥ रात्रौजागरणंकार्यंप्रातर्देयाचदक्षिणा ॥ हेमवस्त्रान्नपानानितांबूलानिस्रजस्तथेति॥शंकरोमामूर्तिस्वरूपंचतत्रैवोक्तम् ॥सौवर्णीतुउमाकार्याराजतः शंकरस्तथा॥चतुर्भुजस्तुदेवेशोद्विभुजातुउमास्मृतेति ॥ अत्रैवसौभाग्यशयनव्रतं ॥तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ वसंतमासमासाद्यतृतीयायांजनप्रिये ॥ सौभाग्यायसदास्त्रीभिःकार्यंपुत्रसुखेप्सुभिरिति ॥ अस्यचविधिर्मत्स्यपुराणएवद्रष्टव्यः विस्तरत्वादस्माभिर्नलिखितः ॥ इयंम

न्वादिरपि॥तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥आश्वयुक्शुक्लनवमीद्वादशीकार्त्तिके सिता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यतथाभाद्रपदस्यच ॥ श्रावणेचाष्टमी कृष्णापौषेचैकादशीसिता॥सिताषाढस्यदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणेचाप्यमावास्याज्येष्ठेपंचदशीतथा ॥ आषाढीकार्त्तिकीमाघीचै त्रीचैवविशेषतः ॥ एतामन्वादयःप्रोक्तामुनिभिःपूर्वदर्शिभिः ॥ ॥ इति चैत्रतृतीयानिर्णयः ॥ ॥ अथवैशाखशुक्लतृतीयायांगौरीपूजांकृत्वा जलपूर्णकलशंदद्यात् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे गौरीपूजाप्रक्रमे ॥ तृतीयायांतुवैशाखेरोहिण्यृक्षेप्रपूज्यतु ॥ उदकुंभप्रदानेनशिवलोके महीयतइति ॥ इयंचतृतीयात्रेतायुगादिरक्षय्यतृतीयेतिचो च्यते ॥ तदुक्तंरत्नमालायाम् ॥ माघेपंचदशी कृष्णानभस्येचत्रयो दशी ॥ तृतीयामाधवेशुक्लानवम्यूर्जेयुगादयः ॥ भविष्योत्तरेऽपि ॥ नवम्यांशुक्लपक्षस्यकार्त्तिकेकृतनिर्गमः ॥ त्रेतासिततृतीयायांवैशा खेसमपद्यत ॥ दर्शेतुमाघमासस्यप्रवृत्तंद्वापरंयुगम् ॥ कलिःकृष्णत्र योदश्यांनभस्येमासिनिर्गतइति ॥ यत्तुब्रह्मपुराणे ॥ वैशाखेमासि शुक्लायांतृतीयायांजनार्दनः ॥ ब्रह्मलोकात्रिपथगांपृथिव्यामवतारय त् ॥ यवानुत्पादयामासयुगंचारब्धवान्कृतमितीयंकृतयुगादिरित्यु क्तम् ॥ तत्तुकल्पभेदेनव्यवस्थाप्यम्॥ इयंचविष्णुपूजाहोमदानादिषु पूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ द्वेशुक्लेद्वेतथाकृष्णे युगाद्याःकवयोविदुः ॥ शुक्लेपूर्वाह्णिकेग्राह्येकृष्णेचैवापराह्णिकेइति ॥ ॥ नारदीयेऽपि ॥ वसिष्ठउवाच ॥ वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीया रोहिणीयुता ॥ दुर्लभाबुधवारेणसोमेनाऽपियुतातथा ॥ रोहिणी बुधयुक्तापिपूर्वविद्धाविवर्जिता ॥ भक्त्याकृताऽपिमांधातर्हंतिपुण्यं पुराकृतम् ॥ गौरीविनायकोपेतारोहिणीबुधसंयुता ॥ विनापिरोहिणी योगात्पुण्यकोटिप्रदासदेति ॥ गौरीतृतीया विनायकश्चतुर्थी॥यत्तुका लादर्शेऽमावास्यानिर्णयेश्राद्धेऽमावास्याऽऽपराह्णिकीग्राह्येत्युक्तम् ॥

एवंमन्वंतरादीनांयुगादीनांविनिर्णयः ॥ महालयस्यपक्षस्याष्टकादीनामपिस्मृतइति॥ युगादीनामपिसर्वेषामपराह्णव्यापित्वेनप्राशस्त्यमुक्तंतत्तुतत्रविहितश्राद्धादिविषयम् ॥ तत्रश्राद्धविधानं विष्णुपुराणे प्रोक्तम् ॥ पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्यात्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यः ॥ श्राद्धंकृतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतन्मुनयोवदंतीति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि ॥ कृतंश्राद्धंविधानेनमन्वादिषुयुगादिषु ॥ हायनानिद्विसाहस्रं पितॄणांतृप्तिदंभवेत् ॥ महाभारतेऽपि ॥ यामन्वाद्यायुगाद्याश्चतिथयस्तासुमानवः ॥ स्नात्वाहुत्वाचदत्त्वाचजप्त्वानंतफलंलभेदिति ॥ अतश्चयुगादिप्रयुक्त्याविहितश्राद्धविषयेमावास्यावदापराह्णिकीग्राह्या ॥ विष्णुपूजादौचतुर्थीयुतैवग्राह्येतिसिद्धांतः ॥ अत्रैवलक्ष्मीसहितविष्णुपूजाभविष्योत्तरेऽभिहिता ॥ वैशाखस्यतृतीयायांश्रीसमेतंजगद्गुरुम् ॥ नारायणंपूजयेथाःपुष्पधूपविलेपनैरिति ॥ विशेषांतरंचतनैवोक्तम् ॥ वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीयायांतथैवच ॥ गंगातोये नरःस्नात्वामुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ तस्यांकार्योयवैर्होमोयवैर्विष्णुंसमर्चयेत् ॥ यवान्दद्याद्द्विजातिभ्यःप्रयतःप्राशयेद्यवानिति ॥ ॥ इत्यक्षय्यतृतीयानिर्णयः॥ ॥ अथज्येष्ठेमासिरंभातृतीयायथा ॥ ॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायांपतिपुत्रफलार्थिनी नारी सूर्योदयेस्नात्वासतीव्रतनियमं गृहीत्वाचतसृषुदिक्षुकुंडेषु स्थंडिलेषुवाग्नीन्संस्थाप्यपंचमोभास्कर इतिपंचाग्निमध्येवेदिकायांरंभास्तंभोपशोभितां पुष्पमंडपिकांकृत्वा तत्रसर्वशक्तिमयींदेवीमावाह्य॥तस्याःसंमुखीपूर्वाभिमुखीवोपविश्य॥ सर्वोपचारैर्देवींनमोंऽतैर्नाममंत्रैःसंपूज्यसूर्यास्तमयपर्यंततिष्ठेत् ॥ ब्राह्मणाश्चप्रणवादिभिर्नमोंतैर्नाममंत्रैः सौभाग्यद्रव्याणितेष्वग्निषुजुहुयुः ॥ ततोद्विजदांपत्यंचतुर्थ्यांभोजयित्वायथाशक्त्याचार्यायगृहदानादिकंदद्यात्॥इदंव्रतंभविष्योत्तरेप्रोक्तम् ॥ यथा ॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नातानियमतत्परा ॥ कुरुपार्श्वेषुपंचाग्नीञ्ज्वलमानान्हुताहुतीन्[1] ॥

1 घृताहुतीन् इत्यपिपाठः ।

गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यं चाहवनीयकम् ॥ पंचमंभास्करंतेजइत्ये तेपंचवह्नयः॥एतेषांमध्यगाभूत्वातिष्ठेःपूर्वमुखीस्थिरा ॥ चतुर्भुजांध्या नपरांपंकजोपरिसंस्थिताम् ॥ मृगाजिनाच्छन्नकटींजटावल्कलधारि णीम् ॥ सर्वाभरणसंयुक्तांदेवीमभिमुखींकुरु ॥ महालक्ष्मीर्महाकाली महामायामहामही॥गंगाचयमुनासिंधुःशरयूर्नर्मदानदी॥सरस्वतीवैत रणीसैवप्रोक्तामहासती॥सप्रणवैर्नमोंतैश्चनामभिःपूजनंभवेत् ॥चतुर्थी सहितैश्चैवस्वाहांतैर्होमइष्यते॥तदास्यप्रेक्षणपराभवतद्भावनान्विता॥ होमंकुर्युर्यतात्मानोब्राह्मणाःसर्वतोदिशम् ॥ देव्याःपूजाप्रकर्त्तव्यापु ष्पधूपादिनाततः॥बहुप्रकारंनैवेद्यंदातव्यंघृतपाचितम् ॥ स्थापयेदग्र तोदेव्याःसौभाग्याष्टकमेवच ॥ जीरकंधान्यकंचैवकौसुंभंकुंकुमंत था॥ निष्पावाःपावनातिलालवणंशर्करागुडम् ॥ निष्पावाःशिंबिधान्या नि ॥ पावनातिलाभृष्टतिलाः ॥ शर्करागुडमिति शर्करागुडोवेत्यर्थः ॥ पुष्पमंडपिकाकार्यारंभास्तंभोपशोभिता ॥तत्रसंपूजयेद्देवींशक्त्यास्व र्णादिनिर्मिताम्॥ पद्मासनेनसंतिष्ठयावत्परिणतोरविः ॥ततःप्रणम्यरु द्राणींमंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ "वेदेषुसर्वशास्त्रेषुदिविभूमौरसातले ॥ श्रुतोदृष्टश्चबहुशोनशक्त्यारहितःशिवः॥ त्वंशक्तिस्त्वंस्वधास्वाहात्वं सावित्रीस्वरस्वती॥पतिंदेहिसुतान्देहिगृहंदेहिनमोऽस्तुते" ॥एवंक्षमा पयेद्देवींप्रणिपत्यपुनःपुनः॥देहिभक्त्यागृहंरम्यंविचित्रंबहुभूमिकम् ॥ गृहदानविधानेनब्राह्मणायतपस्विने ॥ सपत्नीकायसंपूज्यसर्वोपस्क रसंयुतम् ॥ निर्वर्त्यविधिनानेनततःपश्चात्समापयेत् ॥ दांपत्यानि चभोज्यानिचतुर्थ्यांमधुरैरसैः ॥ इत्युक्तेतेमयासर्वंरंभाव्रतमनुत्तमम्॥ व्रतांतेऽगस्त्यमुनयेत्वंप्रदत्स्वगृहंशुभम् ॥ इदंव्रतंमयाप्रोक्तंयाश्चरि ष्यंतियोषितः ॥ कांतार्थीपुरुषोवापिख्यातंरंभाव्रतंभुवि ॥ भार्यापुत्र गृहंभोगाःकुलवृद्धिर्भविष्यति ॥ स्त्रीणांचातुलसौभाग्यंगार्हस्थ्यंसार्व कामिकम् ॥ सपत्नीदर्पदलनंवशीकरणमुत्तमम् ॥ मृताशिवपुरंयाति

ततोविष्णुपुरंव्रजेदिति ॥ ॥ इतिरंभातृतीयाव्रतम् ॥ ॥ अथभाद्रपदतृतीयायांकांचनगौरींकृत्वासंपूज्यगुडापूपनैवेद्यंदद्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ गुडापूपास्तुदातव्यामासिभाद्रपदेतथा ॥ तृतीयाशुक्लपक्षस्यसर्वपापहरास्मृतेति ॥ ॥ इतिभाद्रपदतृतीया ॥ ॥ अथमाघशुक्लतृतीयायामुमामहेश्वरप्रीत्यर्थंगुडलवणदानंकुर्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ माघेशुक्लतृतीयायांगुडस्यलवणस्यच ॥ दानंश्रेयस्करंराजन्स्त्रीणांचपुरुषस्यच ॥ गुडेनतुष्यतेदेवीलवणेनस्वयंप्रभुरिति ॥ एवमन्यान्यपितृतीयाव्रतानिचतुर्थ्यायुक्तायामेवकार्याणीतिसिद्धांतः ॥ पक्षद्वयगतासुसर्वास्वपितृतीयासुतिथिपतित्वेनगौरीपूज्या ॥ तदुक्तम् ॥ चतुर्थ्यांगणनाथस्यगौर्यास्तत्पूर्ववासरइति ॥ तत्पूर्ववासरेचतुर्थीपूर्वदिनेतृतीयायामित्यर्थः ॥ अथसिद्धविरुद्धादिकम् ॥ तृतीयाभौमवारेणसिद्धा॥तदुक्तम् ॥ भौमेषष्ठीतृतीयास्यादष्टमीचत्रयोदशी ॥ मूलाश्विन्यौमृगाश्लेषासिद्धाउत्तरभाद्रपादिति ॥ तृतीयाबुधवारेणविरुद्धा॥तदुक्तम्॥बुधेधनिष्ठांभरणींहस्तमूलसमन्विताम् ॥ तृतीयांनवमींप्रतिपद्रेवतींचविवर्जयेदिति ॥ विरुद्धयोगेशुभकर्मनकार्यम् ॥ अथात्रकृत्यान्याह ॥ तृतीयादिजयातिथिषुसंग्रामोपयोगिबलोपयोगिचकर्मसिद्ध्यति ॥ तदुक्तंरत्नमालायाम् ॥जयासुसंग्रामबलोपयोगिकार्याणिसिद्ध्यंतिविनिर्मितानीति ॥ भास्करेणापि॥जयासुविदधीताजिबलकार्याणिनेर्वृतइति ॥ इयंतृतीया रविभौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेमिथुनराशिस्थितेसति दुष्टाभवति ॥ आद्याश्वतन्त्रइत्याद्युक्तमेव ॥ तृतीयायामाग्नेय्यांदिशियोगिन्यःप्रतिवसंति ॥ अतस्तत्रयात्रानकार्या ॥ क्रमात्पूर्वोत्तराग्नेय्यामित्याद्युक्तमेव ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेतृतीयानिर्णयः ॥ ॥ अथोपवासादिषुचतुर्थीनिर्णीयते ॥ ॥ चतुर्थीगणेशव्रतकुंडचतुर्थीव्रतबहुलाचतुर्थीव्रतव्यतिरिक्तेषु पंचमीयु

१ दस्त्रावि पाठांतरम् । २ श्रीपतिनेतिपाठांतरम् ।

तैवग्राह्या ॥ तदुक्तंनिगमे ॥ युगभूतानीति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ॥ एकादशीतथाषष्ठीअमावास्याचतुर्थिका ॥ उपोष्याःपरसंयुक्ताः पराःपूर्वेणसंयुताइति ॥ गणेशचतुर्थीतुतृतीयायुतैवोपोष्या ॥ चतुर्थींगणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यतइति ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि ॥ चतुर्थीसाहितायातुसातृतीयाफलप्रदा ॥ चतुर्थींचतृतीयायांमहापुण्यफलप्रदा॥ कर्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषणीति ॥ गणनाथंसुतरांतोषयतीतिगणेशचतुर्थीत्यर्थः ॥ तथाचस्कंदपुराणे ॥ कृष्णाष्टमीचतुर्थीचसावित्रीवटपैतृकी ॥ शुक्लत्रयोदशीरंभानोपोष्याःपरसंयुताइति ॥ अत्रापिचतुर्थीगणेशचतुर्थ्येववेदितव्या ॥ अन्यथायुगभूतानीतिनिगमवाक्यविरोधःस्यात् ॥ एवंमाघशुक्लपक्षेगौरीचतुर्थी ॥ कुंडचतुर्थीतियाप्रसिद्धासाचबहुलाचतुर्थीचतृतीयायुतेएवोपोष्ये॥ तदुक्तंपुराणसमुच्चये ॥ गौर्याश्चतुर्थीवटधेनुपूजादुर्गार्चनंदुर्भरहोलिकेच ॥ वत्सस्यपूजाशिवरात्रिरेताःपराविनिघ्नंतिनृपंसराष्ट्रमिति ॥ अत्रधेनुपूजेतिबहुलाचतुर्थीविहितादीपोत्सवप्रातिपद्विहिताचधेनुपूजागम्यते ॥ वत्सस्यपूजेतिवत्सद्वादशीविहितधेनुपूजायाःपृथगुपादानात् ॥ अत्रविनायकव्रतानुष्ठानेपिचतुर्थ्यांमध्याह्नव्यापित्वंमुख्यंप्रयोजकम् ॥ चतुर्थींगणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यते ॥मध्याह्नव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनीतिमाधवोदाहृतरहस्यवचनात् ॥ यदापूर्वेद्युर्मध्याह्नव्यापिनीभवति ॥ तदामुख्यप्रयोजकस्याविद्यमानत्वान्मातृविद्धात्वगुणस्यचसंभवात्साग्राह्या ॥ तादृशेविषयेपरेद्युःसत्यामपिमध्याह्नव्यापिन्यांसात्याज्या॥ ॥अतएवप्रशस्यतइत्युक्तम्॥यदातुपरेद्युरेवमध्याह्नव्यापिनीतदामातृविद्धायागुणाभावेपि प्रधानप्रयोजनानुरोधेन परविद्धैवग्राह्या ॥ तदाचतत्रैवस्मृत्यंतरवचनम् ॥ मातृविद्धाप्रशस्तास्याच्चतुर्थीगणनायके ॥ मध्याह्नात्परतश्चेत्स्यान्नागविद्धाप्रशस्यते ॥ ॥ इति चतुर्थीसामान्यनिर्णयः ॥ ॥ अथविशेषनिर्णयः ॥ ॥ चैत्रशुक्लचतु

र्थ्यांलड्डुकादिभिर्गणेशमर्चयित्वासर्वकामान्प्राप्नुयात् ॥ तदुक्तंदेवी पुराणेचैत्रमासतिथिकृत्यप्रकरणे ॥ गणेशंकारयेत्पूजांलड्डुका दिभिरादरात् ॥ चतुर्थ्यांविघ्ननाशायसर्वकामसमृद्धयइति ॥ ज्येष्ठ शुक्लचतुर्थ्यांस्त्रीभिरुमापूज्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ ज्येष्ठशु क्लचतुर्थ्यांतुजातापूर्वमुमासती ॥ तस्मात्सातत्रसंपूज्यास्त्रीभिःसौभा ग्यवृद्धये॥उपहारैश्चविविधैर्गीतनृत्योत्सवादिभिः ॥ होमैःपयोभिर्वस्त्रै श्चपत्रपुष्पैःसुगंधिभिरिति॥ ॥इतिज्येष्ठचतुर्थी॥ ॥ अथभाद्रपदशुक्ल चतुर्थीशिवाख्या ॥ तत्रगणेशपूजनंस्नानदानादिकंचानंतगुणंभव ति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ शिवाशांतसुखाराजंश्चतुर्थीत्रिविधा स्मृता ॥ मासिभाद्रपदेशुक्लाशिवलोकेप्रपूजिता ॥ तस्यांस्नानंत थादानमुपवासोजपस्तथा ॥ क्रियमाणंशतगुणंप्रसादाद्दंतिनोनृपेति॥ इयमेवगणेशचतुर्थीरविवारेणभौमवारेणवासमन्विता महाचतुर्थीत्यु च्यते ॥ अत्रकल्पोक्तविधिनागणेशपूजनात्सर्वकार्यसिद्धिर्भवति ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे॥भाद्रशुक्लचतुर्थीयाभौमेनार्केणवायुता॥महतीसा त्रविघ्नेशमर्चित्वेष्टंलभेन्नरइति ॥ अत्रैवरात्रौचंद्रंनपश्येत् ॥ चंद्रद र्शनान्मिथ्याभिशस्तिर्भवति ॥ प्रमादाद्दृष्ट्वापिविष्णुपुराणोक्तंश्लोकंत द्दोषशांत्यर्थंपठेत् ॥ तदुक्तं पाराशरस्मृतौ ॥ कन्यादित्ये चतुर्थ्यांतुशुक्लेचंद्रस्यदर्शनम् ॥ मिथ्याभिदूषणंकुर्यात्तस्मात्पश्ये न्नतंतदा ॥ तद्दोषशांतयेसिंहःप्रसेनमितिवैपठेदिति ॥ कन्यादित्ये भाद्रशुक्लपक्षे॥श्लोकश्च ॥ सिंहःप्रसेनमवधीत्सिंहोजांबवताहतः॥सुकु मारकमारोदीस्तवह्येषस्यमंतकइति ॥ अन्यापिशुक्लचतुर्थीभौमवारे णयुतासूर्यग्रहणतुल्या ॥ तदुक्तंशंखेन ॥ अमावास्यातुसोमेनसप्त मीभानुनासह ॥ चतुर्थीभूमिपुत्रेणसूर्यपुत्रेणचाष्टमी ॥ चतस्रस्ति थयस्त्वेताः सूर्यग्रहणसन्निभाइति ॥ ब्रह्मपुराणेशुक्लचतुर्थ्यांचंद्र दर्शनविषयेविशेषउक्तः ॥ वासुदेवोभिशस्तस्तुनिशाकरमरीचिषु ॥

स्थितश्चतुर्थ्यामाद्यायांमनुष्याणांपतिश्वसः ॥ ततश्चतुर्थ्यांचंद्रंतुप्र यत्नाद्वीक्ष्यमानवः॥पठेत्पौराणिकंवाक्यंप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखइति ॥ प्रयत्नात्पठेदित्यन्वयः ॥ वाक्यं सिंहःप्रसेनमिति॥आद्यायांचतुर्थ्यांशु क्लचतुर्थ्यामित्यर्थः॥ ॥ इतिभाद्रपदशुक्लचतुर्थी ॥ ॥ अथभाद्रपद शुक्लनवम्यांप्रबोधितायादेव्याआश्वयुक्शुक्लचतुर्थ्यामभ्यंगादिसंस्का रैःकेशान्विशोधयेत् ॥ ततःशुक्लपंचम्यांपूर्वाह्णेगंधोदकैस्तांदेवींस्ना पयेत् ॥ तत्सप्तम्यांतांबिल्वपत्रैःप्रपूजयेत् ॥ तदष्टम्यामुपोष्यरा त्रौजागरणंकृत्वाप्रातियामंदेवींपूजयेत् ॥ तन्नवम्यांविधिवत्संपूज्यब लिदानंकुर्यात् ॥ तद्दशम्यांदेवींरथमारोप्यगीतवादित्रशब्दैःसहनग रेभ्रामयेत् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वार्द्र भेऽपिवा ॥कन्यायांभाद्रपदइत्यर्थः ॥ नवम्यांबोधयेद्देवींगीतवादित्र निःस्वनैः ॥ शुक्लपक्षेचतुर्थ्यांतुदेवीकेशविशोधनम् ॥ प्रातरेवतुप ञ्चम्यांस्नापयेत्सलिलैःशुभैः ॥ सप्तम्यांपत्रिकापूजाह्यष्टम्यामप्युपो षणम् ॥ पूजनंजागरंचैवरथमारोप्यवैपुरइति ॥ ॥ इत्याश्विनचतुर्थी॥ माघशुक्लचतुर्थीतुवरदाख्यातत्रकुंदपुष्पैःशिवमभ्यर्च्यनरोनक्तभोजी श्रियमाप्नोति॥तदुक्तंकूर्मपुराणे॥कुंभेशुक्लचतुर्थ्यांतुकुंदपुष्पैःसदाशि वम्॥संपूज्ययोहिनक्ताशीसप्राप्नोतिश्रियंनरइति ॥ इयमेवकुंदचतुर्थी तिप्रसिद्धा ॥ अत्रैवब्रह्मपुराणेविशेषउक्तः ॥ उमाचतुर्थ्यांमाघेतु शुक्लायांयोगिनीगणैः॥प्राग्भक्षयित्वासृष्टाचभूयःस्वांगात्स्वकैर्गुणैः॥ ससृजुःसाहितायस्मात्तस्मात्प्रोक्तासतीह्युमा ॥तस्मात्सातत्रसंपूज्यान रैःस्त्रीभिर्विशेषतः ॥ कुंदपुष्पैःप्रयत्नेनसम्यग्भक्त्यासमाहितैः ॥ कुंकुमालक्तकाभ्यांचरक्तसूत्रैःसकंकणैः ॥ अर्घैःपुष्पैस्तथाधूपैर्दीपैर्ब लिभिरेवच ॥ गुडार्द्रकाभ्यांपयसालवणेनाथपालकैः ॥ पूज्याःस्त्रिय श्चाविधवातथाविप्राश्चशोभनाः ॥ सौभाग्यवृद्धयेपश्चाद्भोक्तव्यंबंधु भिःसहेति ॥ पालकैःकुंदैः ॥ देवीपुराणेत्वियंकुंडचतुर्थ्युक्ता ॥

१ कृष्णनवम्यामितिपाठः । माघशुक्लचतुर्थ्यामितिपाठः ।

यथा॥माघमासेतुसंप्राप्तेचतुर्थीकुंडसंज्ञिता ॥ सोपोष्याचसुरश्रेष्ठास्त तोराज्यंभविष्यति ॥ ॥ इतिमाघचतुर्थी ॥ ॥ अन्यच्चवर्षचतुष्टयसा ध्यंवरचतुर्थ्याव्रतमस्ति ॥ तदुक्तंस्कांदे ॥ चतुर्थ्यांमार्गशीर्षेतु शुक्लपक्षेनृपोत्तम ॥ प्रारभ्यप्रतिमासंचचतुर्थ्यांगणनायकम् ॥ संपूज्यविधिनाकुर्यादेकभक्तंसमाहितः ॥ अक्षारलवणंत्वेवंपूर्णेसंवत्सरे ततः ॥ द्वितीयवत्सरेचाथनक्तंप्रतिचतुर्थिच ॥ कुर्याद्गणेशमभ्यर्च्य तृतीयेयाचितंतथा ॥ एवमेवप्रकुर्वीतचतुर्थेस्यादुपोषणम् ॥ ततश्च तुर्थेसंपूर्णेतदुद्यापनमाचरेदिति ॥ इदंवरचतुर्थ्याख्यंव्रतंसर्वार्थसाध कमिति ॥ ॥ इतिवरचतुर्थीव्रतम् ॥ ॥ अथफाल्गुनादिमासचतुष्टय साध्यंगणेशचतुर्थीव्रतम्॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ अथाविघ्नव्रतंराजन्क थयामिशृणुष्वतत्॥चतुर्थ्यांफाल्गुनेमासिग्रहीतव्यंव्रतंत्विदम्॥नक्ता हारेणराजेंद्रतिलान्नंपायसंस्मृतम् ॥ तदेवाग्नौचहोतव्यंतद्देयंब्राह्मणेषु च॥चातुर्मास्यव्रतंचैवकृत्वैवंपंचमेतथा॥ सौवर्णगजवक्त्रंतुकृत्वाविप्रा यदापयेत् ॥ आयसैःपंचभिःपात्रैरुपेतंपंचाभिस्तथा ॥ एवंकृत्वा व्रतंचैवसर्वविघ्नैर्विमुच्यतइति॥पूजाहोमादिमंत्रश्च ॥ दिव्यायशूरायग जाननायलंबोदरायैकदंतायुधाय ॥ नगात्मजादेहसमुद्भवायकुठार हस्तायनमोवरायेति ॥ अनेनमंत्रेणपूजांकृत्वास्वाहांतेनातिलान्हु त्वाब्राह्मणेभ्योदत्त्वास्वयमपितदेवनक्तमश्नीयात् ॥ एवंमासचतुष्टयं व्रतंकृत्वा आषाढशुक्लचतुर्थ्यांसौवर्णविनायकदानमात्रं कुर्य्यादितिप्र योगः ॥ भविष्योत्तरेतुविशेषउक्तः ॥ चतुर्थ्यांतुयदाराजन्नाखारो व्रतान्वितः ॥ दद्यात्तिलान्नंविप्रायस्वयंभुंक्तेतिलौदनम् ॥ वर्षत्रयं समाप्तिर्हिव्रतस्यतुयदाभवेत् ॥ विनायकस्तदातुष्टोददातिफल मीहितमिति ॥ मत्स्यपुराणेतु ॥ चतुर्थ्यांनक्तभुग्दद्याद्ब्दां तेहेमवारणम् ॥ व्रतंवैनायकंनामशिवलोकफलप्रदमिति ॥ इदं व्रतंद्वादशस्वपिमासेषूभयचतुर्थ्योर्विधेयमितिगम्यते ॥ एवंमनोरथ

विनायकचतुर्थ्यादि विनायकव्रतानि कुंडचतुर्थ्यादिगौरिव्रतानिचतृतीयायुक्तचतुर्थ्यामेवकार्याणि ॥ अन्यानिनागचतुर्थ्यादीनिव्रतानि पंचमीयुक्तायांचतुर्थ्यामितिसिद्धांतः ॥ केषुचिद्देशेषुचतुर्थ्यांचमध्याह्नव्यापिन्यामुपोष्यनागान्क्षीरेणाप्याय्यपंचम्यांपारणंप्रकुर्युः ॥ तदुक्तंपुराणसमुच्चये॥ युगंमध्यंदिनेयत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरान् ॥ क्षीरेणाप्याय्यपंचम्यांपारयेत्प्रयतोनरः ॥विषाणितस्यनश्यंतिनैनंहिंसंतिपन्नगाइति॥युगंचतुर्थी ॥ कूर्मपुराणेपि ॥ तिथौयुगाह्वयायांचसमुपोष्ययथाविधि॥ शंखपालादिनागानांशेषस्यचमहात्मनः ॥ पूजाकार्यापुष्पगंधक्षीराप्यायनपूर्विकेति ॥ एतच्चकार्त्तिकशुक्लचतुर्थ्यांनागव्रतमितिकालादर्शे ॥ पक्षद्वयगतासुसर्वास्वपिचतुर्थीषुतिथ्यधिपोगणेशः पूज्यः॥चतुर्थ्यांगणनाथस्येत्युक्तत्वात्॥ ॥अथसिद्धविरुद्धादिकं॥चतुर्थीशनिवारेणसिद्धाभवति ॥ तदुक्तम् ॥ शनौचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यथरोहिणी॥शततारास्वातिमघाभाग्यंचैवतुसिद्धयइति॥ चतुर्थीगुरुवारेणविरुद्धा ॥तदुक्तम्॥जीवेऽष्टमीचतुर्थीचआर्द्राचोत्तरफाल्गुनी॥रोहिणीवारुणंचैवविरुद्धंमृगसंमितमिति॥अत्रकृत्यमुच्यते॥शत्रुवधाग्निविषप्रयोगाद्यनिष्टकर्मचतुर्थ्यादिरिक्तातिथिषुकार्यं॥तदुक्तंभास्करेण ॥ चतुर्थ्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचारिमर्दनम् ॥ दमनंबंधनंभेदमभियोगाभिचारकम् ॥ विषाग्निसंप्रयोगंचकुर्वीतकपटानिचेति ॥ चतुर्थ्यांनैर्ऋत्यांयोगिन्यःप्रतिवसंति ॥ अतस्तत्संमुख्यात्तत्रयात्रानकार्या ॥ क्रमात्पूर्वोत्तराग्नेयनैर्ऋत्यइत्युक्तत्वात् ॥ रविभौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेकर्कस्थेसतिचतुर्थीशुभकार्येषुवर्जिता ॥ आद्याश्चतस्रइत्युक्तत्वात् ॥ सूर्येवृषकुंभस्थितेसतिचतुर्थीदग्धाभवति ॥ एकांतरादिनकरइत्यादिद्वितीयानिर्णयएवोक्तम् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेचतुर्थीनिर्णयः ॥ ॥ अथपंचमीनिर्णीयते ॥ ॥ पंचमीतिथिरुपवासादिषुचतुर्थ्यायुतैवग्राह्या ॥ तदुक्तंनि

गमे ॥ युगभूतानीति ॥ जाबालिरपि ॥ प्रतिपत्पंचमीचैव उपोष्यापूर्वसंयुतेति ॥ पैठीनसिरपि ॥ पंचमीसप्तमीचैवदशमीचत्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैवकर्त्तव्यासंमुखीतिथिरिति ॥ संमुखीसायाह्नव्यापिनी ॥ अत्रत्रयोदशीशुक्ला ॥ तथाच ॥ एकादशीतथाषष्ठीअमावास्याचतुर्थिका॥ उपोष्याःपरसंयुक्ताःपराःपूर्वेणसंयुताइति॥ चतुर्थ्याःपरापंचमीपूर्वयुताचतुर्थ्यायुतो पोष्येत्यर्थः ॥ एतैर्वाक्यैः पंचम्याश्चतुर्थीयुतायाएवविधानात् ॥ ब्रह्मवैवर्तवचनेनपरविद्धानिषेधाच्च ॥ यथा ॥ प्रतिपत्पंचमीचैवसावित्रीवटपूर्णिमा ॥ नवमीदशमीचैवनोपोष्याःपरसंयुताइति ॥ यत्तुब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ॥ पंचमीतुप्रकर्त्तव्याषष्ठीयुक्तातुनारद ॥ नहिषष्ठीनागविद्धाकर्त्तव्यातुकदाचनेति ॥ तत्तुस्कंदोपवासविषयंनागपूजाविषयंच॥ननुकृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिश्चतुर्दशी॥एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतेपारणंभवेदिति ॥ स्कंदोपवासस्यषष्ठ्यांविधानात्पंचम्याः षष्ठीयुतत्वेनप्राशस्त्याभिधानं स्कंदोपवासविषयाविरुद्धमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ देशभेदेनव्यवस्था कल्पनीया॥केषुचिद्देशेषुपंचम्यामुपोष्यषष्ठ्यांस्कंदंपूजयंति॥तदुक्तं वाराहपुराणे॥आषाढेशुक्लपष्ठीतुतिथिःकौमारिकास्मृता ॥कुमारमर्चयेत्तत्रपूर्वत्रोपोष्यवैदिनइति॥ पूर्वत्रादिनेपंचम्यामित्यर्थः ॥स्कंदपुराणेपि॥स्कंदोपवासेस्वीकार्यापंचमीपरसंयुता॥त्रिमुहूर्त्तातुषष्ठ्यांस्यात्पूर्वयुक्तान्यथाभवेदिति ॥एषुवचनेषुस्कंदोपवासस्यपंचम्यांविधानात्पंचम्याःषष्ठीयुतायाउपोष्यत्वविधानं देशभेदेनव्यवस्थितस्कंदोपवासविषयमित्यविरोधः॥ अतश्चस्कंदोपवासव्यतिरिक्तोपवासादिषुचतुर्थीयुतैवपूज्येतिसिद्धांतः ॥ चैत्रशुक्लपंचम्यांत्वनंतादीन्नागाधिपान्संपूज्यक्षीरघृतनैवेद्यंदद्यात् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणेचैत्रमासतिथिप्रक्रमे ॥ पंचम्यांपूजयेन्नागाननंताद्यान्महोरगान् ॥ क्षीरंसर्पिस्तुनैवेद्यंदेयं सर्वसुखावहमिति ॥ मत्स्यपुराणेऽपिनागमूर्तिस्वरूपमुक्तम् ॥ यथा ॥

१ भूतेतिपाठान्तरम् ।

नागाश्चैवतुकर्त्तव्याःखड्गखेटकधारिणः॥ अधःसर्पाकृतिस्तेषांनाभेरू र्ध्वंतुपौरुषी ॥ फणाश्चमूर्ध्निकर्तव्याद्विजिह्वाबहवोऽसमाइति ॥ अस माविषमसंख्याकाः ॥ ॥ इतिचैत्रपंचमीनिर्णयः॥ ॥अथश्रावणशु क्लपंचम्यांद्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्गोमयेननागान्विलिख्यदधिदूर्वांकुर पुष्पोपहारादिभिः संपूज्यतत्प्रीतयेब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ एतेनसर्प भयंकुत्रचिन्नभवति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ श्रावणेमासिपंचम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ॥ द्वारस्योभयतोलेख्यागोमयेनविषोल्बणाः ॥ पूज येद्विधिवद्वीरदधिदूर्वांकुरैःकुशैः ॥ गंधपुष्पोपहारैश्चब्राह्मणानांच तर्पणैः ॥ एतस्यांपूजयंतीहनागान्भक्तिपुरःसराः ॥ नतेषांसर्पतो वीरभयंभवतिकुत्रचिदिति ॥ ॥ इतिश्रावणपंचमी ॥ ॥ अथभाद्र शुक्लपंचम्यांऋषिपंचमीव्रतम् ॥ तत्रप्रायेणनार्यःकश्यपादीन्सप्तऋ षीन्संपूज्याकृष्टभूम्युत्पन्नश्यामाकादिमुन्यन्नशाकाहारेणोपोष्यसर्वपा पविनिर्मुक्ताःसर्वान्कामान्प्राप्नुवंति॥तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ ऋषिरुवाच॥ सुशीलेशृणुतत्सम्यग्व्रतानामुत्तमंव्रतम् ॥ येनचीर्णेनसहसापापात्त स्मात्प्रमुच्यते ॥ दुःखत्रयाभिघातश्चजायतेनात्रसंशयः॥कल्याणानि विवर्धंतेसंपदश्चनिरापदः॥नभस्यशुक्लपक्षेतुयदाभवतिपंचमी ॥ नद्या दिकेतदास्नात्वाकृत्वानियममेवच॥ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्राचापिव रानने ॥ कृत्वानैमित्तिकंकर्मगत्वानिजगृहंपुनः ॥ वेदींसम्यक्प्रकुर्वी तगोमयेनोपलेपिताम् ॥ रंगवल्लीसमायुक्तांनानापुष्पोपशोभिताम्॥ तत्रसप्तऋषीन्दिव्यान्भक्तियुक्ताप्रपूजयेत् ॥ गंधैश्चविविधैःपुष्पैर्धूपैर्दी पैःसुशोभनैः ॥ ततोनैवेद्यसंपन्नमर्घ्यंदद्याच्छुभैःफलैः ॥ अर्घ्यमं त्रश्च ॥ “ कश्यपोत्रिर्भरद्वाजोविश्वामित्रोथगौतमः ॥ जमदग्निर्वसिष्ठ श्चसप्तैतेऋषयःस्मृताः ॥ गृह्णीतार्घ्यंमयादत्तंतुष्टाभवतसर्वदेति ॥ एवं पूजांविनिर्वर्त्यऋषीन्ध्यात्वासमाहिता ॥ अकृष्टपृथ्वीसंजातशाकाहा रंप्रकल्पयेत् ॥ शयीतब्रह्मचर्येणऋषीन्ध्यात्वासमाहिता॥अनेनविधि

नासप्तवर्षाणिव्रतमाचरेदिति ॥ अस्योद्यापनम् ॥आदौमध्येतथाचांते कुर्यादुद्यापनंबुधः ॥ आचार्यान्वरयेत्सप्तवेदवेदांगपारगान् ॥ प्रतिमाःसप्तकुर्वीतसुवर्णेनस्वशक्तितः ॥ जटिलाःसाक्षसूत्राश्चकमंडलुसमन्विताः ॥ संस्थाप्यकलशेष्वेतान्मृन्मयेष्वव्रणेषुच॥ स्नापयेद्विधिवद्भक्त्यापंचामृतविधानतः ॥ एवंपूजांविनिर्वर्त्यअर्घ्यंदद्याद्यथापुरा ॥ आचार्यान्पूजयेद्भक्त्यावस्त्रालंकारभूषणैः॥ अनुज्ञयागुरोःपश्चाद्ब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत्॥प्रतिमावस्त्रसंयुक्ताभोजयित्वायथाविधि ॥ अनेनविधिनासम्यग्व्रतमेतत्समाचरेत् ॥ सर्वव्रतेषुयत्पुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलम् ॥ सर्वदानेषुयद्देयंतदेतद्व्रतधारणादिति ॥ ॥ इतिऋषिपंचमीव्रतम् ॥ अथाश्विनशुक्लपंचम्यांशचीसहितंकुशमयंनागंघृतक्षीरसलिलैःस्नापयित्वासंपूज्य क्षीरसिक्तगोधूमान्नंनैवेद्यंदद्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ तथाचाश्वयुजेमासिपंचम्यांकुरुनंदन कृत्वाकुशमयंनागमिंद्राण्यासहपूजयेत् ॥ घृतोदकाभ्यांपयसास्नापयित्वाविशांपते ॥ गोधूमैःपयसासिक्तैर्भक्ष्यैश्चविविधैस्तथा ॥ पूजयेत्कुरुशार्दूलतस्यशेषादयोनृप ॥ नागाःप्रीताभवंतीहशांतिमाप्नोतिवैविभो इति ॥ अत्रैव प्रशोधितकेशायादेव्याःपूर्वाह्णस्नानंकारयेत् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ प्रातरेवतुपंचम्यांस्नापयेत्सलिलैःशुभैरिति ॥ ॥ इत्याश्विनपंचमी॥ ॥ अथमाघशुक्लपंचमीश्रीपंचमी॥ तत्ररतिसहितंमदनंसंपूज्यवसंतोत्सवारंभःकार्यः ॥ तदुक्तंपुराणसमुच्चये॥ माघमासेनृपश्रेष्ठशुक्लायांपंचमीतिथौ ॥ रतिकामौतुसंपूज्यकर्त्तव्यःसुमहोत्सवः॥दानानिचप्रदेयानितेनतुष्यतिमाधवइति॥ ॥ इतिश्रीपंचमी॥एवमन्यान्यपिस्कंदोपवासनागपूजाव्यतिरिक्तानिपंचमीव्रतानि चतुर्थीयुक्तपंचम्यामेवकार्याणीतिसिद्धम् ॥ अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ पंचमीगुरुवारेणसिद्धाभवति ॥ तदुक्तम् ॥ गुरौदशमीपंचम्यौपौर्णमासीविशाखिका ॥ भाग्यानुराधेसिद्धाःस्युस्तथापुष्यपुनर्वसूइति ॥ इयंश

१ अन्नंदद्यादितिपाठः।

निवारेणाविरुद्धा ॥ तदुक्तम् ॥ सौरेहस्तोत्तराषाढारेवतीचित्रयासह ॥ पंचमीचैवषष्ठीचअर्यम्णासहवर्जितेति॥अर्यम्णोत्तराफाल्गुन्या॥ अथात्रकृत्यमुच्यते ॥ पंचम्यादिषुपूर्णातिथिषुमांगल्यविवाहयात्राशांतिकपौष्टिकादिकर्माणिकार्याणि ॥ अमावास्यायांपूर्णात्वेपिपितृकर्मंमुक्त्वान्यच्छुभंकर्मनकार्यम्॥तदुक्तंभास्करेण॥विवाहयात्रोत्सवशांतिकानिपूर्णासुकार्याणिचपौष्टिकानीति॥श्रीपतिरपि॥ पूर्णासुमांगल्यविवाहयात्रासपौष्टिकंशांतिककर्मकार्यम् ॥ सदैवदर्शेपितृकर्ममुक्त्वानान्यद्विदध्याच्छुभमंगलादीति॥ पौष्टिकंनामायुर्वृद्ध्यर्थंक्रियमाणंहोमादिकंकर्म ॥शांतिकंतुग्रहपीडोत्पातादिशांतयेक्रियमाणंदानहोमादि॥ शुभंशांतिकादि ॥ मंगलंविवाहादि ॥ इयंपंचमीरविभौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेमेषादिराशिचतुष्टयस्थितेसतिदुष्टाभवति ॥ एषांचतुर्णामपिपंचमीस्यादित्युक्तत्वात् ॥ अत्रदक्षिणस्यांदिशियोगिनीसांमुख्यात्तत्रयात्रानकार्या ॥ नैर्ऋत्येयाम्यपश्चिमइत्याद्युक्तमेव॥ पक्षद्वयगतासुसर्वास्वपिपंचमीषुतिथिपतित्वेनशेषादयोनागाःपूज्याः ॥ उक्तंच ॥ शेषादीनांफणीशानांपंचम्यांपूजनंभवेदिति ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेपंचमीनिर्णयः ॥ ॥ अथषष्ठीनिर्णयः ॥ ॥ षष्ठीतिथिरुपवासादिषुसप्तमीयुतैवग्राह्या ॥ तदुक्तं षण्मुन्योरिति ॥ बृहस्पतिनाप्युक्तम् ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचताउपोष्याःपरान्विताइति ॥ षष्ठ्याःसप्तमीयुतायाःपूज्यत्वविधानात् ॥ तथाच ॥ नागविद्धातुयाषष्ठीभानुविद्धोमहेश्वरः ॥ चतुर्दशीकामविद्धातिस्रस्तामलिनामताइति ॥ तथाच ॥ नहिषष्ठीनागविद्धाकर्त्तव्यातुकदाचन ॥ तथाच ॥ नागविद्धातुयाषष्ठीशिवविद्धातुसप्तमी ॥ दशम्येकादशीविद्धानोपोष्याःस्युःकथंचनेति ॥ तथाच ॥ द्वितीयापंचमीवेधादित्यादिभिर्जाबालिब्रह्मवैवर्त्तसौरपुराणवृद्धवसिष्ठवाक्यैः पंचमीयुक्तायानिषेधाच्च

१ पौर्णमासीति पाठान्तरम् ।

...तिसिद्धांतः ॥ ॥ इतिषष्ठीसामान्यनिर्णयः ॥ ॥ आषाढशुक्लषष्ठीस्कंदषष्ठी॥तत्रपंचम्यामुपोष्यषष्ठ्यांस्कंदं पूजयेत्॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ आषाढेशुक्लषष्ठीतुतिथिःकौमारिका स्मृता ॥ कुमारमर्चयेत्तत्रपूर्वंत्रोपोष्यवैदिनइति ॥ भाद्रपदशुक्ल षष्ठ्यामपिदक्षिणापथस्थंकार्त्तिकेयंदृष्ट्वाब्रह्महत्यादिपापैर्मुच्यते तत्र स्नानदानपूजादिकंकृतमक्षय्यंभवति ॥ ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ ॥ येयंभाद्रपदेमासिषष्ठीस्याद्भरतर्षभ ॥ इयंपापहरापुण्याशिवाशां ताशुभानृप ॥ स्नानदानादिकंसर्वमस्यामक्षय्यमुच्यते ॥ येस्यां पश्यतिगांगेयंदक्षिणापथमाश्रितम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापैस्तेमुच्यंतेनात्र संशयइति ॥ इयमेवसूर्यषष्ठी ॥ अत्रस्नात्वाभास्करंसंपूज्यपञ्चगव्यं प्राश्याश्वमेधफलंप्राप्यते ॥ तदुक्तम् ॥ शुक्लेभाद्रपदेषष्ठ्यांस्नानंभा स्करपूजनम् ॥ प्राशनंपञ्चगव्यस्यअश्वमेधफलप्रदमिति ॥ भाद्रप दकृष्णषष्ठीभौमवारेणरोहिणीनक्षत्रेणव्यतीपातयोगेनच युक्ता कपि लाषष्ठीत्युच्यते ॥ तत्रव्रतोपवासादिभिर्भास्करंपूजयित्वाब्राह्मणा यकपिलांदद्यात् ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ नभस्यकृष्णपक्षेतुरोहि णीपातभूसुतैः ॥ युक्ताषष्ठीपुराणज्ञैःकपिलापरिकीर्तिता ॥ व्रतोपवा सनियमैर्भास्करंतत्रपूजयेत् ॥ कपिलांचद्विजाग्र्यायदत्त्वाक्रतुफलं लभेदिति ॥ पुराणसमुच्चयेतुविशेषउक्तः ॥ भाद्रेमास्यसितपक्षेभा नौचैवकरेस्थिते ॥ पातेकुजेचरोहिण्यांसाषष्ठीकपिलाभवेदिति ॥ अत्रभाद्रपदकृष्णषष्ठीचांद्रमासाभिप्रायेणोक्ता ॥ अतश्चापरपक्षेकपि लाषष्ठीभवेदिति॥ अत्रभाद्रपदमासकृष्णपक्षषष्ठ्यांरोहिणीनक्षत्रभौम वारव्यतीपातयोगानांसर्वेषांयौगपद्येनयोगेनैवप्राशस्त्यं नकेवलष

ष्ठ्यादीनाम् ॥तदुक्तम् ॥ संयोगेतुचतुर्णांतुनिर्दिष्टापरमेष्ठिना ॥सूर्य स्यहस्तस्थितत्वंसतिसंभवेफलातिशयप्रदम् ॥अतश्चेयंषष्ठीपूर्वदिनेप रदिनेवायत्रैवयोगचतुष्टयसंभवःसैवग्राह्या ॥ भाद्रपदकृष्णषष्ठीचंद्रष ष्ठीचोच्यते ॥ साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या ॥ उभयत्रचंद्रोदयव्यापित्वे पूर्वविद्धैवप्रशस्यते॥तदुक्तम् ॥तद्भाद्रपदेमासिषष्ठ्यांपक्षेसितेतरे ॥ चंद्रषष्ठीव्रतंकुर्यात्पूर्वविद्धाप्रशस्यतइति ॥ तथा ॥ चंद्रोदयेयदाषष्ठी पूर्वाह्लेवापरेहनि ॥ चंद्रषष्ठ्यसितेपक्षेसैवोपोष्याप्रयत्नतइति ॥ ॥ इतिभाद्रपदषष्ठी ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लषष्ठ्यांज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायामसं भवेकेवलायांबिल्ववृक्षनिमंत्रणंकार्यम् ॥ तत्रायंमंत्रः ॥ "ॐरावणस्य वधार्थायरामस्यानुग्रहायच ॥ अकालेब्रह्मणाबोधोदेव्यास्त्वयिकृ तःपुरा ॥ श्रीशैलशिखरेजातःश्रीफल श्रीनिकेतन ॥ नेतव्योसिम यागच्छपूज्योदुर्गास्वरूपतइति" ॥ ॥ इत्याश्विनषष्ठी ॥ ॥ कार्ति कशुक्लषष्ठ्यांभौमवारयुक्तायांवह्निंसंपूज्य वह्निमहोत्सवंकुर्यात् ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ वृश्चिकार्केशुक्लषष्ठीभौमवारेप्युपस्थिता ॥ महाषष्ठीतिसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिः ॥ तस्यांस्वपितिवैवह्निःपूर्व त्रोपोष्यवैदिने ॥ षष्ठ्यांवह्निसमभ्यर्च्यकुर्याद्वह्निमहोत्सवमिति ॥ वृश्चिकार्केकार्त्तिकेमासीत्यर्थः॥ ॥इतिकार्तिकषष्ठी॥ ॥अथमार्गशी र्षशुक्लषष्ठ्यांस्कंदस्तारकंहतवानतस्तत्रस्कंदंसंपूज्य स्नानदानादि कृतमक्षय्यंभवति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ येयंमार्गशिरेमासिषष्ठी भरतसत्तम ॥ पुण्यापापहराधन्याशिवाशांतागुहप्रिया ॥ निह त्यतारकंषष्ठ्यांगुहस्तारकराजजित् ॥ रराजतेनदयिताकार्त्तिकेय स्यसातिथिः॥ स्नानदानादिकंकर्मतस्यामक्षय्यमुच्यतइति ॥ ॥ इतिमार्गशीर्षषष्ठी ॥ ॥ पक्षद्वयगतासुसर्वमासषष्ठीषुतिथिपतित्वेन स्कंदंसंपूजयेत् ॥ तदुक्तम् ॥ षष्ठ्यांपूजागुहस्यचेति ॥ अथसि द्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ तदुक्तंप्रतिपन्निर्णये ॥ शुक्रेणप्रतिपत्ष

ष्ठीत्यादि ॥ षष्ठीभौमेनापिसिद्धा ॥ भौमेषष्ठीतृतीयास्यादितिचोक्तमे
व ॥ षष्ठीशनिवारेणविरुद्धा॥तदुक्तम् ॥सौरेहस्तोत्तराषाढारेवतीचित्र
यासह॥पंचमीचैवषष्ठीचअर्यम्णासहवर्जितेति ॥ षष्ठ्यांशनिवारेणक्र
कचाभिधानोयोगः ॥ तदुक्तंरत्नमालायाम् ॥ तिथेश्चवारस्यचयत्रसं
ख्ययात्रयोदशस्युर्मिलनेकृतेसति ॥स्मृतः सयोगःक्रकचाभिधानको
विवर्जनीयःशुभकर्मसुध्रुवमिति॥अत्रापिप्रतिपद्विहितमेवविवाहादिक
मेकार्यम् ॥ विवाहंप्रतिपत्षष्ठ्योरित्याद्युक्तमेव॥अत्रदंतकाष्ठंतैलाभ्यं
गस्नानंनिषिद्धम् ॥ यथा ॥ दंतकाष्ठेकुलद्रव्यजातिनाशोयथाक्रमम्॥
जायतेषष्ठ्यमावास्याप्रतिपत्सुकृतेसतीति ॥ तथाचरत्नमालायाम्॥
षष्ठीषुतैलंपलमष्टमीषुक्षुरक्रियांचैवचतुर्दशीषु ॥ स्त्रीसेवनंनष्टक
लासुपुंसामायुःक्षयार्थंमुनयोवदंति ॥ अयंदंतकाष्ठादिनिषेधस्ता
त्कालिकतिथावेव ॥तदुक्तम् ॥ स्नानेचाभ्यंजनेचैवदंतधावनमै
थुने ॥ तिथिस्तात्कालिकीज्ञेयातथामरणजन्मनोरिति ॥ अत्र
षष्ठीषुतैलमित्युक्तत्वात्तिलतैलस्नानमेवनिषिद्धम् ॥ नतुसर्षपादि
तैलस्नानम् ॥ तदुक्तंस्मृतिसमुच्चये ॥ यत्रतैलनिषेधःस्यात्तिलतै
लंनिषिध्यते ॥ अभ्यंगस्यनिषिद्धेतुसर्षपादेरपीष्यतइति ॥ रवि
भौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेसिंहस्थितेसतिषष्ठीदुष्टाभवति ॥ पराः
परेषामित्याद्युक्तत्वात् ॥ तथाच ॥ कर्कमेषस्थेसूर्येषष्ठीदग्धाभव
ति ॥ तत्रशुभकर्मनकार्यम् ॥ तच्चद्वितीयानिर्णये एकांतरादिनकरइ
त्याद्युक्तम् ॥ षष्ठ्यांपश्चिमेयोगिनीसांमुख्याद्यात्रानकार्या ॥ याम्य
पश्चिमइत्याद्युक्तत्वात् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णया
मृतेषष्ठीनिर्णयः॥ ॥अथसप्तमीनिर्णयः ॥ ॥ सप्तमीतिथिरुपवासादि
षुषष्ठीयुतैवग्राह्या ॥तदुक्तम्॥ षण्मुन्योरिति ॥ तथाच ॥ षष्ठ्यष्टमी
अमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी ॥ एताःपरयुताःपूज्याःपराःपूर्वेणसं
युताइति ॥ षष्ठ्याःपरासप्तमी ॥ सापूर्वयुतापूज्येत्यर्थः ॥ पैठीन

सिरपि ॥ पंचमीसप्तमीचेति ॥ एभिर्वचनैःसप्तम्याःपूर्वविद्धायाएवविधानात् ॥ तथा॥नागविद्धातुयाषष्ठीरुद्रविद्धोदिवाकरः ॥ कामविद्धो भवेद्विष्णुर्नग्राह्यास्तेतुवासराइति ॥अत्रनागःपंचमी ॥ रुद्रोऽष्टमी ॥ दिवाकरःसप्तमी ॥ कामस्त्रयोदशी ॥ विष्णुर्द्वादशी ॥ तथाच ॥ सप्तमीनाष्टमीयुक्तानसप्तम्यायुताष्टमीति ॥ तथाच ॥ सप्तमीपरविद्धातुनोपोष्यैवकदाचनेत्यादिवचनैःपरविद्धानिषेधाच्चसप्तमीषष्ठीयुतैवोपोष्येतिसिद्धांतः ॥ ॥ इतिसप्तमीसामान्यनिर्णयः ॥ ॥ अथ विशेषनिर्णयः ॥ ॥ अथचैत्रशुक्लसप्तम्यांदमनकादिभिःसूर्यपूजाकर्त्तव्या ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे चैत्रमासतिथिप्रक्रमे ॥ भास्करस्य तुसप्तम्यांपूजांदमनकादिभिः ॥ कृत्वाप्राप्नोतिभोगादीन्विगतारिर्महातपाइति ॥ वैशाखशुक्लसप्तम्यांनिंबसप्तमीव्रतंकुर्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरेसप्तमीप्रकरणे॥तृतीयासप्तमीवीरतच्छृणुष्वाग्रतोमम ॥ निंबपत्रैःस्मृतायातुपापघ्नीशोकनाशिनी॥ ॥अथआषाढशुक्लसप्तम्यांविवस्वान्नामसूर्योजातः ॥ तत्रवर्तुलमंडलस्थितंसूर्यंधूपदीपानुलेपनादिभिःसंपूज्यभक्ष्यभोज्यादिनैवेद्यंदद्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ आषाढशुक्लसप्तम्यांविवस्वान्नामभास्करः ॥ जातःपूर्वंतुतस्मात्तंतत्रोपोष्य जपेत्सदा ॥ रथचक्राकृतौरम्येमंडलेसर्वकामदम् ॥ भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथापेयैःपुष्पैर्धूपैर्विलेपनैरिति ॥ ॥ आश्विनशुक्लसप्तम्यांमूलयुक्तायांकेवलायांवापूर्वनिमंत्रितांफलद्वययुक्तांबिल्वपत्रिकामानीयतयासहपंचम्यांस्नापितांदेवींपूजयेत् ॥ तदुक्तंलिंगपुराणे ॥ मूलाभावेच सप्तम्यांकेवलायांप्रवेशयेत् ॥ युग्माभिन्नांचबिल्वस्यफलाभ्यांशाखिकांतथा ॥ तथाचप्रतिमांदेव्याःस्नात्वाभ्युक्ष्यप्रवेशयेदितिच ॥ पूजाचबिल्वपत्रैरेवकार्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ सप्तम्यांपत्रिकापूजेति ॥ ॥ मार्गशीर्षशुक्लसप्तमीमित्रसप्तमी ॥ तत्रपूर्वदिनेउपोष्यकृतवपनःस्नात्वारविंसर्वोपचारैःसंपूज्यब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ततःस्वयंम

धुप्लुतंपिष्टान्नंभुंजीत ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ यद्विष्णोर्दक्षिणंनेत्रंतद्देवाकृतिमत्पुनः ॥ अदितेःकश्यपाज्जज्ञेमित्रोनामदिवाकरः॥ सप्तम्यां तेनसाख्यातालोकेस्मिन्मित्रसप्तमी ॥ षष्ठ्यांचस्नपनंकार्यंतस्मैमित्रायभानवे ॥ तत्रोपवासःकर्त्तव्योभक्ष्याण्यथफलानिच ॥ रात्रौजागरणं कार्यंगीतनृत्यपुरस्कृतम्॥ सप्तम्यांवपनंकुर्यात्तत्रस्नात्वायजेद्रविम् ॥ नानाकुसुमसंभारैर्भक्ष्यपिष्टमयैःशुभैः ॥ मधुनाचप्रभूतेनहोमजाप्यसमाधिभिः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दीनानाथांश्चमानवान् ॥ अष्टम्यांसंविभज्यांश्चतथाचनटनर्तकान्॥ दिनद्वयेचभोक्तव्यंपिष्टमन्नंमधुप्लुतमिति ॥ दिनद्वयेसप्तम्यामष्टम्यांच ॥ ॥ माघशुक्लसप्तमीअचलासप्तमी जयंतीचोच्यते ॥ ॥ सासूर्यग्रहणतुल्या तस्यामरुणोदयव्यापिन्यांस्नात्वासूर्यायार्घ्यंदद्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ माघस्यशुक्लपक्षेतुसप्तमीयात्रिलोचन ॥ जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिरिति ॥ स्मृतिचंन्द्रिकायामपि ॥ सूर्यग्रहणतुल्यातुशुक्लामाघस्यसप्तमी ॥ अरुणोदयवेलायांतत्रस्नानंमहाफलमिति॥ तथा ॥माघेमासिसितेपक्षेसप्तमीकोटिभास्करा ॥ कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदइति ॥ अर्घ्यदानमंत्रश्च ॥ यद्यज्जन्मकृतंपापंमयाजन्मसुसप्तसु ॥ तन्मेरोगंचशोकंचमाकरीहंतुसप्तमीति ॥ इयमेवरविवारेणपुंनामनक्षत्रेणचयुक्तामहतीप्रोक्तातत्रसूर्यमर्चयेत् ॥ तदुक्तंगर्गेण ॥ रविवारेणयुक्तायांसप्तम्यामुत्तरायणे ॥पुन्नामधेयनक्षत्रेपूजयेच्चदिवाकरमिति ॥ उत्तरायणेमाघमासे ॥ पुन्नामनक्षत्राणिच ॥ हस्तोमैत्रस्तथापुष्योमृगशीर्षःपुनर्वसू ॥ पुंनामधेयनक्षत्राण्येतान्याहुर्मनीषिण इति ॥ अन्यापिसप्तमीभानुवारयुक्तामहाफलप्रदा ॥ तदुक्तम् ॥ सोमवारेत्वमावास्याभानुवारेचसप्तमी ॥ अंगारकादिनेप्राप्तेचतुर्थीवाचतुर्दशी ॥ षष्टिवर्षसहस्राणितत्कर्त्ताविंदतेफलमिति ॥ अत्रचतुर्थीशुक्ला॥ चतुर्दशीकृष्णाप्रशस्ततरा ॥ षष्ठीरविवाराभ्यांयुक्तायांसप्तम्यांपद्मकाख्यो

योगोभवति ॥ तदुक्तम् ॥ षष्ठीसप्तमिकायोगेवारश्चेदंशुमालिनः ॥ योगोयंपद्मकोनामसहस्रार्कग्रहैःसमइति ॥ पक्षद्वयगतासुसर्वमाससप्तमीषुतिथिपतित्वेनादित्यःपूज्यः॥ उक्तंच ॥सप्तम्यांभास्करस्यचेति ॥ ॥ अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ ॥सप्तमीबुधवारेणसिद्धाभवति ॥ तदुक्तम् ॥ बुधवारेद्वितीयाचद्वादशीसप्तमीपुनरिति ॥ सप्तम्यांरविवारेणसंवर्त्ताख्योविरुद्धोयोगोभवति॥ तदुक्तम् ॥सप्तम्यांदिनकरवासरोयदिस्याद्वारश्चेत्प्रतिपदिवेंदुनंदनस्य॥ संवर्तोमुनिभिरुदीरितःसयोगःसंत्याज्यःशुभफलकांक्षिभिःप्रयत्नादिति ॥सप्तमीरविवारादिविरुद्धयोगेषुकश्चिद्विशेषोलिख्यते॥यथा ॥ विरुद्धयोगास्तिथिवारजातानक्षत्रवारप्रभवाश्चयेऽत्र ॥हूणेषुवंगेषुखशेषुवर्ज्याःशेषेषुदेशेषुनतेनिषिद्धा इति॥सप्तम्यांचद्वितीयांचतद्व्रतपौष्टिकादिकर्मकार्यम् ॥व्रतपौष्टिकेद्वितीयाद्वादशीसप्तमीषुकुर्वीतेत्युक्तवात् ॥सप्तम्यामामलकस्नानंलक्ष्मीनाशकरम् ॥ तदुक्तम् ॥ सप्तम्यनिंदुनवमीषुचसंपदित्सुःस्नायात्कदाचिदपिनामलकैर्मनुष्यइति ॥ रविभौमशनीनामन्यतमेक्रूरग्रहेकन्याराशिस्थितेसप्तमीशुभकर्मसुनिषिद्धा ॥ तदुक्तम् ॥ पराःपरेषामित्यादि॥सप्तम्यांवायव्यांदिशियोगिनीसांमुख्याद्यात्रानकार्या वायव्येशानयोरित्युक्तत्वात् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृते सप्तमीनिर्णयः ॥ ॥ अथाष्टमीनिर्णयः ॥ तत्रशुक्लाष्टमीनवमीयुतैव ग्राह्या ॥ तदुक्तम् ॥ वसुरंध्रयोरिति ॥ ब्रह्मवैवर्त्तेपि ॥ नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीसर्वदाबुधैरिति॥स्मृत्यंतरेपि ॥शुक्लपक्षेष्टमीचैवशुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥पूर्वविद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यापरसंयुता॥ उपवासेषुकार्येषुएषधर्मःसनातनइति॥बृहस्पतिरपि॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचताउपोष्याःपरान्विताइति ॥ निगमेपि॥ षष्ठ्यष्टमीअमावास्येति॥एषुवाक्येष्वष्टमीचतुर्दश्यौशुक्लेवेदितव्ये॥इत्यादिभिर्वाक्यैः परविद्धाविधानात् ॥ तथाच ॥ नाष्टमीसप्तमीयु

क्तासप्तमीनाष्टमीयुतेति ॥ तथा ॥ भानुविद्धोमहेश्वरइति ॥ तथा ॥ उपवासेसप्तमीतुवेधाद्धंत्युत्तरांतिथिमित्यादिवाक्यैः पूर्वविद्धानिषेधा च्चशुक्लाष्टमीनवमीयुतैवोपोष्येतिसिद्धांतः ॥दूर्वाष्टमीतुशुक्लापिपूर्वैवो पोष्या॥कृष्णपक्षाष्टमीतुसामान्यतः पूर्वयुतैवग्राह्या॥ तदुक्तम्॥कृष्ण पक्षेष्टमीचैव कृष्णपक्षेचतुर्दशी॥पूर्वविद्धातुकर्त्तव्यापरविद्धानकुत्रचि दिति॥ननु अष्टमीनवमीयुग्मेमहोत्साहोमहाधनैः ॥शिवशक्त्योःशिव क्षेत्रेपक्षयोरुभयोरपीतिवाक्येनपक्षद्वयगतयोरष्टम्योर्नवमीयुक्तत्वेनप्रा शस्त्यमभिहितं कृष्णपक्षेष्टमीचेतिवाक्येनपूर्वविद्धाष्टम्याःप्राशस्त्य मुक्तमितिविरोधइतिचेत्॥सत्यम्॥नवमीयुक्ताष्टम्याअर्द्धनारीश्वररूप त्वादुमामहेश्वरपूजाविषयेकृष्णाष्टमीनवमीयुतैवग्राह्या॥अन्यव्रतेषुसा मान्यतः सप्तमीयुतैवेत्यविरोधः ॥ तदुक्तम् ॥ अष्टम्यानवमीविद्धान वम्याचाष्टमीतथा ॥ अर्द्धनारीश्वरप्रायाउमामाहेश्वरीतिथिः ॥ अष्टमी नवमीयोगेतूमामहेश्वरपूजाभोजराजीयेनोक्ता ॥ यथा ॥ अष्टम्यां पूज्यतेरुद्रोनवम्यांशक्तिरर्च्यते ॥ द्वयोर्योगेतुसंप्राप्तेपूजायांतुमहाफल मिति ॥ अष्टमीनवम्योर्योगेद्वयोःशक्तिरुद्रयोःपूजायांमहाफलमित्य र्थः ॥ अतश्चोमामहेश्वरपूजाकृष्णाष्टम्यामपिनवमीयुक्तायामेवकार्ये तिसिद्धम्॥ ॥इत्यष्टमीसामान्यनिर्णयः॥ ॥अथविशेषनिर्णयः॥ ॥तत्र चैत्रशुक्लाष्टमीत्वशोकाष्टमी ॥ तस्यांपुनर्वसुनक्षत्रयुतायामष्टावशोक कलिकाःप्राश्याः ॥ तदुक्तंलिंगपुराणे ॥ अशोककलिकाश्चाष्टौ येपिबंतिपुनर्वसौ ॥ चैत्रेमासिसिताष्टम्यांनतेशोकमवाप्नुयुरिति ॥ प्राशनमंत्रश्च ॥ त्वामशोककराभीष्टमधुमाससमुद्भवम् ॥ पिबामि शोकसंतप्तोमामशोकंसदाकुर्विति ॥ अत्राप्याश्विनशुक्लाष्टम्यामिव देव्यामहापूजाकार्या ॥ तदुक्तम् ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ शरत्कालेमहापू जाक्रियतेयाचवार्षिकी ॥ तस्यांममैतन्माहात्म्यंश्रुत्वाभक्तिसमन्वित इत्यत्रयाचवार्षिकीत्यनेनसंवत्सरस्यादौचैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रम्याष्टमी

पर्यंतंक्रियामाणपूजाभिधीयते ॥ अतश्चशरद्वसंतयोस्तुल्यएवदुर्गोत्सवःकार्यः ॥ ॥ इतिचैत्राष्टमी ॥ ॥ अथवैशाखशुक्लाष्टम्यामुपोषितआम्रफलरसेनस्नात्वाऽपराजिताख्यांदेवींमांसीवालकवारिभिः स्नापयित्वासंपूज्यशर्कराक्षीरनैवेद्यंदत्त्वानवम्यांतदेवब्राह्मणान्कुमारीश्चभोजयित्वापारणंकुर्यात् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ सहकारफलैःस्नानंवैशाखेह्यष्टमीदिने ॥ आत्मनोदेवतांस्नाप्यमांसीवालकवारिभिः ॥ लेपनंफलकर्पूरंधूपंदीपंसुगंधिकमिति ॥ फलंजातीफलम् ॥ संवत्सरप्रदीपे ॥ देव्याःपूजाप्रकुर्वीतकेतक्याचंपकेनच ॥ शर्कराक्षीरनैवेद्यंकन्याविप्रेषुभोजनम् ॥ आत्मनःपारणंतद्वद्दक्षिणांशक्तितोददेत् ॥ सर्वतीर्थाभिषेकंतुअनेनाप्नोतिभार्गवेति ॥ ॥इतिवैशाखशुक्लाष्टमी ॥ अथज्येष्ठशुक्लाष्टम्यांशुक्लांदेवींपूजयेत् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ शुक्लाष्टम्यांपुराजाताशुक्लादेवीमहाशनिः ॥ वधायदानवेंद्राणांशुक्लपक्षेततोयजेदिति॥ज्येष्ठकृष्णाष्टम्यांशिवपूजाकार्या ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ ज्येष्ठमासिद्विजश्रेष्ठकृष्णाष्टम्यांत्रिलोचनम् ॥ यःपूजयतिदेवेशमीशलोकंव्रजेन्नरइति ॥ ॥ इतिज्येष्ठाष्टमी ॥ ॥ अथाषाढशुक्लाष्टम्यामुपोषितोहरिद्रातोयेनस्नात्वा महिषघ्नीनाम्नींदेवीं तेनैवस्नापयित्वापूजयेत् ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे॥अष्टम्यांचतथाषाढेनिशातोयेनस्नापयेत् ॥स्वयंस्नात्वाचकर्पूरैश्चंदनैस्तांविलेपयेत्॥धूपचंदनकर्पूरैर्वालकैःसितासिद्धकैः ॥ भक्ष्याञ्छर्करयापूर्णान्पानकानिशुभानिच ॥ दापयेत्कन्यकाविप्रभोजनंचात्मनस्तथा ॥ शक्तितोदक्षिणांदद्यान्महिषघ्नींचकीर्त्तयेत् ॥ दीपमालाघृतेनैवसर्वान्कामान्प्रयच्छतीति ॥ ॥ इत्याषाढाष्टमी ॥ अथश्रावणेमासिमहाविष्णोरष्टमावतारस्यश्रीकृष्णदेवस्यजन्माष्टमीनिर्णीयते ॥ तत्रसकामैर्निष्कामैरपिसर्वथोपवासःकर्त्तव्यः ॥अकरणेप्रत्यवायश्रवणात्॥यथा॥गृध्रमांसंखरंकाकंश्येनंवामुनिसत्तम॥मांसंवाद्विपदांभुंक्तेकृष्णजन्माष्टमीदिने ॥तथा॥कृष्णाष्टमी

दिनेप्राप्तेयेनभुक्तंद्विजोत्तम ॥ त्रैलोक्यजनितंपापंभुक्तंतेननसंशयः ॥ ब्रह्मघ्नश्चसुरापश्चगोवधःस्त्रीवधोऽपिवा ॥ नलोकोमुनिशार्दूलजयंतीविमुखस्यच॥येनकुर्वंतिजानंतःकृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥ तेभवंतिमहाप्राज्ञव्यालामहतिकानने॥श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्॥नकरोतिनरोयस्तुसभवेत्क्रूरराक्षसः॥नकरोतियदाविष्णोर्जयंतीसंभवंव्रतम् ॥यमस्यवशमापन्नःसहतेनारकींव्यथाम्॥अतीतानागतंतेनकुलमेकोत्तरंशतम् ॥पातितंनरकेघोरेयोभुंक्तेकृष्णवासरइत्यादिवाक्यैर्जन्माष्टम्यांभोजनेमहादोषःश्रूयते॥ उपवासेमहाफलसंबंधश्च ॥ तदुक्तंविष्णुरहस्ये ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी ॥ मुहूर्तमपिलभ्येतसोपोष्यासामहाफलेति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ प्रतिवर्षंविधानेनमद्भक्तोधर्मनंदन ॥ नरोवाप्यथवानारीयथोक्तंफलमाप्नुयात् ॥ पुत्रसंतानमारोग्यंसौभाग्यमतुलंलभेत् ॥ इहधर्मरतिर्भूत्वामृतोवैकुंठमाप्नुयात् ॥ तत्रदिव्यविमानेनवर्षलक्षंयुधिष्ठिर ॥ भोगान्नानाविधान्भुक्त्वापुण्यशेषादिहागतः ॥ सर्वकामसमृद्धेतुसर्वासुखविवर्जिते ॥ सर्वधर्मयुतेपार्थसर्वगोकुलसंयुते ॥ कुलेनृपवरिष्ठानांजायतेत्रिदशोपमः ॥ यस्मिन्सदैवदेशेतुलिखितंवापटार्पितम् ॥ समजन्मदिनंपुण्यंसर्वालंकारशोभितम् ॥ पूज्यतेपांडवश्रेष्ठजनैरुत्सवसंयुतैः ॥ परचक्रभयंतत्रनकदाचिद्भवेन्नृप ॥ पर्जन्यःकाल[1]वर्षीस्यादीतिभ्योनभयंभवेत् ॥ गृहेवापूज्यतेयस्मिन्देवक्याश्चरितंमम॥ तत्रसर्वसमृद्धिःस्यान्नोपसर्गादिकंभयमिति ॥ तथा स्कंदपुराणे ॥ व्रतेनाराध्यदेवेशंदेवकीसहितंहरिम् ॥ त्यक्त्वायमपथंघोरंयातिविष्णोःपरंपदम्॥जन्माष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वंतिनरोत्तमाः ॥ कारयंत्यथवालोकाँल्लक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा॥ स्मरणंवासुदेवस्यमृत्युकालेभवेन्मुने ॥ सिद्ध्यंतिसर्वकार्याणिकृतेजन्माष्टमीव्रतइत्यादिवाक्यैःसोपवासव्रतकरणेऐहिकामुष्मिकादिमहाफलश्रवणाच्चसर्वैरेवात्रो

१ कामवर्षीस्यादित्यपिपाठः।

पवासव्रतंकार्यम्॥तच्चव्रतंकीदृश्यामष्टम्यांक्रियतइतीदानींविचार्यते। साच्चजन्माष्टमीशुद्धाविद्धाभेदेनषोडशप्रकारा ॥ तत्रशुद्धायाअष्टौभेदाः ॥ यथा॥शुद्धासमान्यूनाधिकाचेतित्रिधा॥ तत्रशुद्धासमारोहिणीसहितातद्रहिताचेतिद्विविधा॥शुद्धान्यूनापिरोहिणीसहितातद्रहिताचेति द्विविधा॥ शुद्धाधिकातु पूर्वदिनएवरोहिणीसहिता परदिनएवरोहिणीसहिता उभयत्ररोहिणीसहिता उभयत्ररोहिणीरहिताचेतिचतुर्विधा ॥ एवंशुद्धाष्टविधा ॥ एवंविद्धासमापि रोहिणीसहितातद्रहिताचेतिद्विविधा ॥ विद्धन्यूनापिरोहिणीसहितातद्रहिताचेतिद्विविधा विद्धाधिकातुपूर्वदिनएवरोहिणीसहिता परदिनएवरोहिणीसहिता उभयत्ररोहिणीसहिता उभयत्ररोहिणीरहितेतिचतुर्धा ॥ एवंविद्धाष्टविधा ॥ उभयेषांशुद्धाविद्धाभेदानांमेलनेषोडशविधाभवंति ॥ द्वावन्याववांतरभेदौ ॥ यथा ॥ अर्द्धरात्रेरोहिणीयुक्ताजन्माष्टमीजयंत्येका ॥ द्वितीयानवम्यांरोहिण्याबुधवारसोमवारयोरन्यतमेनचयुक्ता ॥ एवमष्टादशप्रकाराजन्माष्टमी ॥ तत्रशुद्धसमाशुद्धन्यूनाविद्धसमाविद्धन्यूनाचरोहिणीसहितारोहिणीरहितायासैवोपोष्या ॥ द्वितीयदिने अष्टम्या अभावात् ॥ एतेष्वष्टसुभेदेष्वविवादः ॥ तत्र रोहिणीसहितत्वंमुहूर्तमात्रेणापिग्राह्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी ॥ मुहूर्तमपिलभ्येतसोपोष्यासामहाफलेति॥ नभसीतिचांद्रमासाभिप्रायेण ॥ शुद्धाधिकापियोभयत्ररोहिणीरहितातस्यांसंपूर्णायामुपवासंकृत्वाद्वितीयेह्नितिथ्यंतेपारणंकुर्यात् ॥ ॥ तदुक्तम् ॥ तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांतेचपारणम् ॥ अतोऽन्यथापारणेतुव्रतभंगमवाप्नुयादिति ॥ अथयाशुद्धाधिकापूर्वदिनेपरदिनेरोहिणीयुक्तासैवोपोष्या ॥ तदुक्तंविष्णुरहस्ये ॥ मुहूर्तमप्यहोरात्रेयस्मिन्युक्तंतुलभ्यते ॥ अष्टम्यांरोहिणीऋक्षंतांसुपुण्यामुपावसेदिति ॥ याशुद्धाधिकोभयत्ररोहिणीयुक्तातांसंपूर्णामुपोष्याद्वि

तीयदिनेतिथिनक्षत्रवियोगेपारणंकुर्यात् ॥ तदुक्तम् ॥ रोहिणीसंयु
ताचेयंविद्वद्भिःसमुपोषिता॥वियोगेपारणंकुर्युर्मुनयोब्रह्मवादिनइति ॥
तथा॥सांयोगिकेव्रतेप्राप्तेयत्रैकोपिनयुज्यते ॥ तत्रैवपारणंकुर्यादेवंवेद
विदोविदुरिति॥तथाच॥भांतेकुर्यात्तिथेर्वापिशस्तंभारतपारणमिति॥
अथविद्धाधिकायोभयत्ररोहिणीरहितातस्यांविद्धायामेवोपोष्यतिथ्यं
तेपारणंकुर्वीत ॥ तदुक्तम् ॥ कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिश्चतुर्द
शी ॥ एताःपूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंतेपारणंभवेदिति ॥ निगमेऽपि ॥
पूर्वविद्धासुतिथिषुभेषुचश्रवणंविना ॥ उपोष्यविधिवत्कुर्यात्तत्तदंतेतु
पारणमिति ॥ विद्धाधिकापिपूर्वदिनेवायस्मिन्रोहिणीसहितासै
वोपोष्या ॥ तदुक्तम् ॥ मुहूर्त्तमप्यहोरात्रेयस्मिन्युक्तंतुलभ्यते ॥
अष्टम्यारोहिणीऋक्षंतांसुपुण्यामुपावसेदिति ॥ यापुनर्विद्धाधिकोभय
त्ररोहिणीसहितातांपूर्वामेवोपोष्यतिथ्यंतेपारणंकुर्यात् ॥ तदुक्तं
ब्रह्मवैवर्ते॥कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमीति ॥अत्राष्टम्यंते
पारणंकार्यंरोहिण्यंतोनापेक्षितः ॥ भांतेपारणविधानस्यरोहिणीश्र
वणव्यतिरिक्तनक्षत्रविषयत्वात् ॥तदुक्तम्॥ याःकाश्चित्तिथयःपुण्याः
प्रोक्तानक्षत्रसंयुताः ॥ ऋक्षांतेपारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति ॥
ननुयदापूर्वविद्धोपवासेपरदिनेर्द्धरात्रेतदूर्ध्ववातिथ्यंतोभवति ॥ तदा
महानिशायांभोजननिषेधात् द्वितीयदिनेप्युपवासःप्रसज्येत सचन
युक्तः॥पारणस्यचपारयातिकर्मत्वेनव्रतमितिसमाप्त्यर्थत्वात्तदभावेपू
र्वव्रतस्यापरिसमाप्तिरेवस्यादितिचेत्॥सत्यम्॥ तिथिभांतकालःपार
णस्यांगंपारणमंगि॥नह्यंगाभावेंगिनएवलोपइतिप्रसिद्धिरस्ति॥अतश्च
तिथ्यंताभावेपिदिवैवपारणंकार्यम् ॥तदुक्तम्॥ तिथ्यृक्षयोर्यदोच्छेदो
नक्षत्रांतमथापिवा॥अर्धरात्रेऽथवाकुर्यात्पारणंत्वपरेहनीत्यस्यायमर्थः
तिथ्यृक्षयोश्छेदेनक्षत्रांतेवापारणंकुर्यात् ॥ अथवायद्यर्धरात्रेतिथिभां
तःस्यात्तदापरेऽहनिदिवसएवपारणं कुर्यात् ॥ दिवसपारणंचसर्वो

पवाससाधारणम्॥तदुक्तम्॥सर्वेष्वेवोपवासेषुदिवापारणमिष्यतइति॥ ॥ तथा ॥ तिथ्यंतेवोत्सवांतेवाव्रतीकुर्वीतपारणमिति ॥ अतश्च यदाभोजनानिषिद्धेकालेतिथिभांतोभवतितदातत्रैवपारणंकार्यम्॥ अन्यथोत्सवांतेएवपारणंकार्यमित्यलमितिप्रपंचेन ॥ ननुसप्तमीविद्धायामष्टम्यामुभयत्ररोहिणीयुक्तायांद्वितीयाष्टम्याएवाष्टयामिकत्वेनप्राशस्त्याभिधानात्पूर्वविद्धोपवासविरोधइतिचेत् ॥ यथा ॥ सप्तमीसंयुताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्तम ॥ प्राजापत्यंद्वितीयेऽह्निमुहूर्त्तार्द्धंभवेद्यदि ॥ तदाष्टयामिकंज्ञेयंप्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेति ॥ सत्यम् ॥ एतद्वचनंनोपवासविषयम्॥उपवासशब्दाभावात्॥किंतु॥पूर्वदिनउपोष्यद्वितीयदिनविहितस्यपारणस्यांगत्वेन विधीयमानंब्राह्मणभोजनदक्षिणादिकंरोहिण्यष्टम्यतिक्रमेणापिसंपूर्णत्वाभिधानेनरोहिण्यष्टम्योरेवकृतंस्यादितिमहाफलत्वंबोधयति ॥ अथशुद्धाविद्धावायाष्टमीअर्द्धरात्रेरोहिणीयुक्तासाजयंतीत्युच्यते ॥ तदुक्तम् ॥ अर्द्धरात्रेतुरोहिण्यांयदाकृष्णाष्टमीभवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजम्॥ सोपवासोहरेःपूजांकृत्वातत्रनसीदति ॥ तथाच ॥ रोहिणीसहिताकृष्णमासिभाद्रपदेष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधःसाहिकलामात्रायदाभवेत् ॥ तत्रजातोजगन्नाथःकौस्तुभीहरिरव्ययः ॥ तमेवोपवसेत्कालंकुर्यात्तत्रैवजागरम् ॥ अर्द्धरात्रेतुयोगःस्यात्तारापत्युदयेसति ॥ जयंतीनामसारात्रिस्तत्रजातोजनार्दनः ॥ नियतात्माशुचिःस्नात्वापूजांतत्रप्रवर्तयेदिति ॥ अत्रभाद्रपदइतिकृष्णप्रतिपदादिमासाभिप्रायम् ॥ मार्कंण्डेयोऽपि ॥ प्राजापत्येनसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी ॥ जयंतीनामसाप्रोक्तासाह्युपोष्यामहाफलेति ॥ इयंपूर्वदिनेपरदिनेवायत्रैवार्द्धरात्रेरोहिणीयोगःसैवोपोष्या ॥ यदातुदिनवृद्ध्यादिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेरोहिणीयोगस्तदातूत्तरैवोपोष्या ॥तदुक्तम् ॥ वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी ॥ सऋक्षापिनकर्त्तव्यासप्तमीसहिताष्टमी ॥

यदातुसूर्योदयेस्वल्पाप्यष्टमीसाचरोहिणीयुक्ताउपरि सकलानवमीबुधवारेणसोमवारेणवाभवतिसामुक्तिदा॥संपूर्णामष्टमींपरित्यज्यसैवस्वल्पाप्युपोष्या ॥ तदुक्तंपद्मपुराणे ॥ उदयेचाष्टमीकिंचित्सकलानवमीयदि ॥ भवेत्तुबुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥ अपिवर्षशतेनाऽपिलभ्यतेवानवाविभोइति ॥ तथाच ॥ प्रेतयोनिगतानांचप्रेतत्वंनाशितंनरैः ॥ यैःकृताश्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता ॥ किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेषतः ॥ किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति॥ ॥ इति श्रीकृष्णजन्माष्टमीनिर्णयः ॥ ॥ अथभाद्रपदशुक्लाष्टमीनिर्णीयते ॥सैवदूर्वाष्टमी ॥साशुक्लापिपूर्वविद्धैवग्राह्या॥ तदुक्तम् ॥श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी॥ पूर्वविद्धातुकर्त्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति॥ अस्यांपूर्वविद्धायांज्येष्ठामूलनक्षत्ररहितायांसिंहस्थेसवितर्यगस्त्यानुदयेदूर्वामभ्यर्च्यानग्निपक्वमन्नंभोक्तव्यम् ॥ एवंकृतेनारीसप्तजन्मानिपतिपुत्रविरहंनाप्नुयात् ॥ उक्तवैपरीत्येमहादोषः ॥ तदुक्तंपुराणसमुच्चये ॥ शुक्लाष्टमीतिथिर्यातुमासिभाद्रपदेभवेत् ॥ दूर्वाष्टमीतुसाज्ञेयानोत्तरासाविधीयतइति ॥ तथा ॥ प्राप्तेभाद्रपदेमासिशुक्लाष्टम्यांचभारत ॥ दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्याज्येष्ठांमूलं चवर्जयेदिति ॥ तथाज्येष्ठायांपूजनेदोषश्च ॥ ऐंद्रर्क्षेपूजितादूर्वाहंत्यपत्यानिनान्यथेति ॥ अथदूर्वायाअपूजनेदोषश्चपुराणसमुच्चयएवोक्तः ॥ यानपूजयतेदूर्वांमोहादिहयथाविधि ॥ त्रीणिजन्मानिवैधव्यंलभतेनात्रसंशयः ॥ तस्मात्संपूजनीयासाप्रतिवर्षंवधूजनैः ॥ सुखसंतानजननीभर्त्तुःसौख्यकरीसदेति ॥स्कंदपुराणेऽपि॥ शुक्लेभाद्रपदेमासिदूर्वासंज्ञातथाष्टमी॥ सिंहेऽर्केसाचकर्त्तव्यानकन्यास्थेकदाचन॥सिंहस्थेसोत्तमासूर्येऽनुदितेमुनिसत्तम॥अगस्त्यउदितेपूजायांदोषश्चतत्रैवोक्तः॥ अगस्त्यउदितेतातपूजयेदमृतोद्भवाम्॥वैधव्यंपुत्रशोकंचदशजन्मानिपंचच ॥ तथा ॥ दूर्वाष्टमीसदात्याज्याज्येष्ठमूलर्क्षसंयुता ॥ परविद्धातथाकृ

ष्णामुनिःशातातपोऽब्रवीदिति॥ननुयानपूजयतेमोहादित्यादिनाप्रति वर्षंदूर्वाया अपूजनेवैधव्यादिदोषोऽभिहितः॥ यदापुनर्ज्येष्ठादिविरहोन संभवतितदाकिंकार्यमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ तदादूर्वामभ्यर्च्यैकभ क्तंकार्यम् ॥तदुक्तम्॥ कर्त्तव्याचैकभक्तेनज्येष्ठामूलंयदाभवेत्॥ दूर्वा मभ्यर्चयेद्भक्त्यानवंध्यंदिवसंनयेदिति ॥ अतएवयदाज्येष्ठामूलेनभ वतस्तदाग्निपक्वंनाश्नीयादितिगम्यते ॥ दूर्वापूजामध्यादुपरिकर्त्त व्या ॥ तदुक्तम् ॥ मुहूर्त्तेरौहिणेऽष्टम्यांपूर्वावायदिवापरा ॥ दूर्वाष्टमीतु साकार्याज्येष्ठामूलंचवर्जयेदिति ॥ रौहिणोनवमोमुहूर्त्तः ॥ परविद्धा निषेधेऽपियदिवापरेतिपरविद्धाविधानंपूर्वस्यांकर्मकालव्यापिन्यांपरा पिकार्येतिज्ञापनार्थम् ॥ ॥इतिदूर्वाष्टमीनिर्णयः॥ ॥अथभाद्रपदशुक्ला ष्टमीज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताकेवलावाज्येष्ठाष्टमीत्युच्यते ॥ अत्रज्येष्ठादेवींपू जयेत् ॥ तदुक्तंकालादर्शे ॥ भाद्रेशुक्लाष्टमीज्येष्ठानक्षत्रेणसम न्विता ॥ महतीकीर्त्तितातस्यांज्येष्ठांदेवींप्रपूजयेत् ॥ उपहारैर्बहुवि धैरलक्ष्मीविनिवृत्तयइति ॥ लिंगपुराणेऽपि ॥ कन्यार्केयाष्टमीशुक्ला ज्येष्ठर्क्षेमहतीस्मृता ॥ अलक्ष्मीपरिहारायज्येष्ठांतत्रप्रपूजयेदिति ॥ पूजामंत्रश्च ॥ ज्येष्ठायैतेनमस्तुभ्यंश्रेष्ठायैतेनमोनमः ॥ शर्वायैतेनम स्तुभ्यंशांकर्यैतेनमोनमइति ॥ प्रतिवर्षंक्रियमाणंज्येष्ठाव्रतंनक्षत्राभा वेतिथावेवकार्यम् ॥ यज्ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायांयस्यांकस्यांचित्तिथौनक्ष त्रप्राधान्येनकेवलंव्रतंक्रियतेतत्केवलनक्षत्रएवकार्यम् ॥ तदुक्तंमत्स्य पुराणे ॥ प्रत्याब्दिकंतथाउक्तंयज्ज्येष्ठादैवतंव्रतम् ॥ प्रतिज्येष्ठाव्रतंयच्च विहितंकेवलोडुनि ॥ तिथावेवाचरेदाद्यंद्वितीयंकेवलर्क्षतइति ॥ ऋक्ष तऋक्षे ॥ तसिप्रत्ययांतः ॥ ॥इतिज्येष्ठाव्रतम् ॥ ॥ अथाश्विनेमासि कृष्णपक्षाष्टम्यांदोषचतुष्टयरहितायांमहालक्ष्मीव्रतंकार्यम् ॥ तच्चचं द्रोदयकालव्यापिन्यामेव चंद्रोदयएवपूजार्घ्यादिविधानात् ॥ हस्तप्रा तदलस्थेसूर्येतद्व्रतंनसमापयेत् ॥ तदुक्तंपुराणसमुच्चये ॥ कन्यागतेऽ

कैंप्रारभ्यकर्त्तव्यंनाश्रियोर्चनम् ॥ हस्तप्रांतदलस्थेकैतद्व्रतंनसमापये दिति ॥ ब्रह्मांडपुराणेऽपि॥सप्तमीपुष्यसंयुक्ताकर्त्तव्याचाश्विनाष्टमी ॥ दुर्गोत्सवेसितेपक्षेबहुलेश्रवितेशुभेइति ॥ अत्रसप्तमीपुष्यसंयुक्तेतिबहु लाष्टम्याएवविशेषणम्॥सिताष्टम्यांपुष्यनक्षत्रासंभवात् ॥आश्विनासि ताष्टम्यांदुर्गोत्सवः कार्यइत्येतावन्मात्रंविधीयते ॥ तथाच ॥ अ र्द्धरात्रमतिक्रम्यवर्ततेयोत्तरातिथिः ॥ तदातस्यांतिथौकार्यंमहाल क्ष्मीव्रतंशुभमिति॥ दोषचतुष्टयवर्जनंचपुराणसमुच्चयेप्रोक्तम्॥पूजनी यागृहस्थेनअष्टमीप्रावृषिश्रियः ॥ दोषैश्चतुर्भिःसंत्यक्तासर्वसंपत्करी तिथिरिति ॥ दोषाश्चतत्रैवोक्ताः॥ पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनीसाप्र कीर्त्तिता ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनत्याज्याकन्यागतेरवौ ॥ विशेषेणप रित्याज्यानवमीदूषितायदीति ॥ अत्रकन्यागतेरवौनिषेधोव्रतप्रारंभ विषयः॥ तथाच ॥ त्रिदिनेचावमेचैवअष्टमींनोपवासयेत् ॥ पुत्रहान वमीविद्धास्वघ्नीहस्तार्कगेरवौ॥ धर्मघ्नीत्रिदिनेप्रोक्तात्याज्याचैषावमेऽ पिसेति ॥ स्वंद्रव्यंहंतीतिस्वघ्नी ॥ नवमीविधः रवेर्हस्तोत्तरद लगतंत्रिदिनमवमंचेतिदोषचतुष्टयम् ॥ त्रिदिनावमदिनयोर्लक्षणं चरत्नमालायामुक्तम् ॥ यत्रैकःस्पृशतितिथित्रयावसानंवारश्चेदवम दिनंतदुक्तमाद्यैः ॥ यास्पर्शाद्भवतितिथित्रयस्यचाह्नांत्रिद्युस्पृक्क थितमिदंद्वयंचनेष्टमिति ॥ एतद्दोषवर्जनमुपक्रमोद्यापनयोरेवप्रायेणज्ञे यम् ॥ अन्यथाषोडशवर्षसाध्यस्यव्रतस्यांतरासंभवेऽकरणंप्रसज्ये त ॥ अतःसतिसंभवेदोषवर्जनंनतुनियमेन ॥ तथाचोक्तम् ॥ श्रियोर्चनंभाद्रपदेसिताष्टमींप्रारभ्यकन्यार्धगतेनसूर्ये ॥ समापयेत्तत्र तिथौचयावत्सूर्यस्यपूर्वार्द्धगतोयुवत्याइति ॥ नवमीवेधनिषेधोपि परदिनेचंद्रोदयादर्वाग्ज्ञेयः॥चंद्रोदयादूर्ध्वंत्रिमुहूर्तव्यापित्वेतूत्तरैवनव मीविद्धापिकार्या ॥तदुक्तम्॥पूर्वावापरविद्धावाग्राह्याचंद्रोदयेसदा॥त्रि मुहूर्त्तापिसापूज्यापरतश्चोर्ध्वगामिनीति ॥चंद्रोदयादूर्ध्वगामिनीत्रिमुहू र्त्ताष्टमीचेत्तदापराकार्यानचेत्पूर्वेत्यर्थः॥॥इतिमहालक्ष्मीव्रतनिर्णयः॥

अथाश्विनेमासिशुक्लामहाष्टमीनिर्णीयते॥ साचनवमीयुक्तैवदुर्गोत्सवो
पवासादिषुग्राह्या॥तदुक्तंवसुरंध्रयोरिति॥तथा ॥नाष्टमीसप्तमीयुक्तास
प्तमीनाष्टमीयुता॥नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीसर्वदाबुधैरिति॥ तथाच
॥अष्टमीनवमीयुग्मेमहोत्साहोमहोत्सवइति ॥तथाच॥ अष्टम्यांचनव
म्यांचजगन्मातरमंबिकाम्॥पूजयित्वाऽऽश्विनेमासिविशोकोजायतेनर
इत्यादिभिर्वाक्यैर्नवमीयुक्तायाएवप्राशस्त्याभिधानात्॥ सप्तमीयुक्ता
तुसतिसंभवेसर्वथावर्जनीया॥अत्रमहादोषश्रवणात् ॥ यथा ॥ पुत्रान्हं
तिपशून्हंतिहंतिराष्ट्रंसराजकम् ॥ हंतिजातानजातांश्चसप्तमीसहिता
ष्टमी ॥तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसप्तमीवेधसंयुता ॥ वर्जनीयाष्टमीपार्थभुवो
राष्ट्रमभीप्सुभिरिति ॥ तथाच ॥ सप्तमीशल्यसंविद्धावर्जनीयासदाष्ट
मी ॥ स्तोकापिसातिथिःपुण्यायस्यांसूर्योदयोभवेदिति ॥ भोजराजी
ये ॥ भीमपराक्रमोपि॥नदिवाननिशापिचविधिहतानशुभाखलुसप्त
मिकोपहता ॥यदिचाष्टमिशेषभवानवमीअमरैरपिपूज्यतमानवमीति
॥ इयंनवम्याभौमवारेणचयुक्ताप्रशस्ततरा ॥ यदुक्तम् ॥ अष्टम्या
मुदितेसूर्येदिनांतेनवमीभवेत् ॥ कुजवारोभवेत्तत्रपूजनीयाप्रयत्न
तइति ॥ इयमष्टमीमूलनक्षत्रेणपूर्वाषाढानक्षत्रेणवायुक्तामहानवमी
प्रोक्ता ॥ यथोक्तम् ॥ आश्वयुक्शुक्लपक्षेतुयाष्टमीमूलसंयुता ॥ यापू
र्वाषाढयासार्द्धमृक्षद्वययुताथवा ॥ सामहानवमीज्ञेयात्रैलोक्येपिसुदु
र्लभा ॥ तथाच ॥ कन्यागतेसवितरिशुक्लपक्षेऽष्टमीतुया ॥ मूलनक्षत्र
संयुक्तासामहानवमीस्मृतेति ॥ मूलनक्षत्रयुक्तापिसप्तमीलेशसहिताचे
त्तर्हिदुष्टैव ॥ यदुक्तं दुर्गोत्सवे ॥ मूलेनापिहिसंयुक्तासदात्याज्याऽ
ष्टमीबुधैः ॥ लेशमात्रेणसप्तम्याअपिस्याद्यादिदूषितेति ॥ नवमी
युतायाःप्राशस्त्यंदेवीपुराणेप्रोक्तम् ॥ संतर्जयंतीहुंकारैःखड्गोद्यत
परायणा ॥ नवम्यांपूजितादेवीददात्यानंदजंफलम् ॥ सापुण्यासा
पवित्राचसाधर्म्यासुखदायिनी ॥ तस्यांसंपूजनीयातुचामुंडामुंडमालि

नीति ॥ तथाच ॥ मूलपूर्वाषाढयोरेवंपूजाप्रशस्ता ॥ उत्तराषाढायांतुनिषिद्धा ॥ तदुक्तंरूपनारायणीये ॥मूलेप्रपूजयेद्देवींतथासलिलदैवते ॥ वैश्वदेवेतुनक्षत्रेपूजितादुःखदाभवेदिति ॥ उत्तराषाढायांतु निषेधश्चसतिसंभवेज्ञेयः ॥ तदुक्तंदुर्गोत्सवे ॥ मूलाभावेतुकर्त्तव्या अष्टमीतोयसंयुता ॥ विश्वयुक्तापिकर्त्तव्याअष्टमीनवमीयुतेति ॥तथाच ॥ प्रतिपद्यांहरेत्खड्गंद्वितीयायांधृतंधनुः ॥ तृतीयायांकरेचक्रं[1] चतुर्थ्यांचर्मनिर्मलम् ॥ पंचम्यामाददेशूलंषष्ठ्यांतुपरशुंतथा ॥ गदांबिभर्तिसप्तम्यामष्टम्यांशक्तिमुत्तमाम् ॥ नवमींचसदादेव्यामूर्तिर्दैत्यविनाशिनी॥अतएवहिपूज्यासाअष्टमीनवमीयुतेति॥ अत्रैवग्रथांतरेविशेषउक्तः ॥ यथा ॥ मूलेनागमनंदेव्याः पूर्वाषाढासुपूजनम् ॥ उत्तरासुबलिंदद्याच्छ्रवणेचापराजितेति ॥ एवंनवमीयुक्ताष्टम्यांदेवींसंपूज्योदयव्यापिन्यांनवम्यांबलिंदद्यात्॥तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ सूर्योदयेपरंरिक्तापूर्णास्यादपरायादि ॥ बलिदानंप्रकर्त्तव्यंतत्रदेशशुभावहम् ॥ बलिदानेकृतेऽष्टम्यांपुत्रभंगोभवेन्नृपेति ॥ तथाच ॥ अष्टम्यामुदितेसूर्येदिनांतेनवमीभवेत् ॥ प्रभातेबलिदानेचकियन्मात्रापिलभ्यते ॥ नवम्यांतत्रसंपूज्यादुर्गांदुर्गविनाशिनी ॥ नन्वत्रविरुद्धानिवाक्यानि श्रूयंते ॥ यथा ॥ अहंभद्राचभद्राहंनावयोरंतरंक्वचित् ॥ सर्वसिद्धिंप्रदास्यामिभद्रायामर्चिताप्यहम् ॥ भद्रायाभद्रकाल्याश्चमध्येस्यादर्चनक्रिया ॥ तस्माद्वैसप्तमीविद्धाकार्यादुर्गाष्टमीबुधैरिति ॥ तथा ॥ विधिंत्यक्त्वामहाष्टम्यांममपूजांकरोतियः ॥ तस्यपूजाफलंनस्यात्तेनाहमवमानितेत्यादिभिर्वाक्यैः सप्तमीविद्धायामेवदुर्गोत्सवविधानाद्विरोधइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ याष्टमीसप्तमीविद्धासतीद्वितीयदिने तिथिक्षयवशान्नवर्धयतेतद्विषयत्वात्पूर्वविद्धाविधायकवाक्यानाम् ॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ यदासूर्योदयेनस्यान्नवमीचापरेहनि ॥ तदाष्टमीं

१ वज्रमित्यपिपाठः ।

प्रकुर्वीतसप्तम्यासहितांनृपेति ॥ तथाचदुर्गोत्सवे ॥ उत्तरास्तिथयो यत्रक्षयंयांतिनराधिप ॥ पूर्वाष्टमींतदाकुर्यादन्यथात्वशुभंभवेदिति ॥ यानिपुनः सप्तम्यामुदितेसूर्येपरतोयाष्टमीभवेत् ॥ तत्रदुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादपरेहनि ॥ यदाष्टमींतुसंप्राप्यअस्तंयातिदिवाकरः ॥ तत्र दुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादपरेहनि॥दुर्भिक्षंतत्रजानीयान्नवम्यांयत्रपूज्यतइत्यादीनि नवमीयुक्ताष्टमीनिषेधकवाक्यानि॥ तानिकृष्णपक्षनवमीविहितेदेवीप्रबोधविषयाणि तदंगत्वेनकृष्णाष्टम्यां क्रियमाणदेवीपूजाविषयाणि ॥ कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशीत्यादिवाक्यैःकृष्णाष्टम्याःपूर्वविद्धायाएवप्राशस्त्यविधानात् ॥ कृष्णपक्षनवम्यांदेवीप्रबोधनमष्टम्यांदेवीपूजनंचदेवीपुराणएवोक्तम्॥ यथा ॥ कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वार्द्रभेऽपिवा ॥ नवम्यांबोधयेद्देवींगीतवादित्रनिःस्वनैरिति॥ अत्रपूजयित्वेतिपूजनक्रियायाःसमानकर्तृकायाःपूर्वकालइतिक्त्वाप्रत्ययस्यनवम्यांप्रबोधयेदितिबोधनक्रियाकालान्नवमीरूपात्पूर्वकाले नवमीरूपात्पूर्वकालेष्टमीरूपविधानात् ॥ क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्यादेवाष्टम्यांपूजानिश्चीयते ॥ आर्द्रभेपिवेत्यार्द्रानक्षत्रसहयोगाभिधानात् ॥ आर्द्रानक्षत्रस्यचाष्टम्यामेवसंभवादष्टम्यांपूजा नवम्यांप्रबोधइत्यर्थः सिद्धोभवति ॥ एवमन्यान्यप्येवंविधानिवाक्यानिउक्तविषयएवयोज्यानीत्यविरोध ॥ किंचः ॥ अष्टमीद्वयेपिपूजनमविशेषेणदेवीमाहात्म्ये प्रोक्तम् ॥ यथा ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचैकचेतसः ॥ स्तोष्यंतिचैवयेभक्त्यामममाहात्म्यमुत्तमामिति॥अत्राष्टम्यामित्यविशेषेणाष्टम्यामुपादानात्स्तोत्रपाठस्यचपूजापूर्वकत्वात्कृष्णाष्टम्या-मपिदेवीपूजादेवीमाहात्म्यस्तोत्रपाठश्चप्राप्तः ॥ अतश्चविरुद्धवाक्यानिकृष्णपक्षाष्टमीविषयाण्येवेत्यलमतिप्रपंचेन ॥ दुर्गोत्सवरूपनारायणभोजराजीयादिनीर्णयग्रंथेष्वेतान्यांतरालिककृतानिस्मृतिविरुद्धत्वादनादरणीयानीत्युक्तम् ॥ ननुरूपनारायणीयभोजराजीयादिवा

क्येभ्योविश्वरूपनिबंधलिखितमुनिवचनानांवैशिष्ट्यात्प्रागल्भ्यमि
तिचेत्॥ न ॥तत्रतेषांवचनानांमुनिप्रणीतत्वमेवसंदिग्धम्॥यदितानि
मुनिवचनानिस्युस्तर्हिवचनानीवतत्प्रणेतृमुनीनांनामापिलिख्येत ॥
नचलिखितमितितेषांमुनिप्रणीतत्वेसंदेहः॥इयंग्रंथशैली यन्मुनिना
मपुरःसरंवचनानिलिख्यंते ॥ किंच ॥ संतुवामुनिवचनानि ॥ तथापि
नसप्तमीविधपराणि ॥तथाहि॥ महाष्टम्याश्विनेमासिशुक्लाकल्याणका
रिणी ॥ सप्तम्यापियुताकार्यामूलेनतुविशेषतइतियद्वचनम् ॥इदंयत्र
सप्तमीविद्धाष्टमीपूर्वदिने परदिनेकियन्मात्रापिनवर्धते ॥ सकला
नवम्येवतद्विषयम् ॥ किंच॥मूलेनतुविशेषतइतिमूलयोगवैशिष्ट्यवि
धिरयम् ॥सप्तम्यापियुताकार्येतिनिषिद्धापिसप्तमीयुतामूलेनयुताचेत्
कार्य्येतिमूलयोगवैशिष्ट्यविधेरर्थवादरूपमित्यपिशब्दात्प्रतीयते ॥
यथावैश्वदेवेतुनक्षत्रेपूजितादुःखदाभवेदित्युत्तराषाढायोगंनिषिध्यवि
श्वयुक्तापिकर्त्तव्याअष्टमीनवमीयुतेति नवमीयुताविधेः प्रशंसार्थंपु
नर्विधिः ॥ एवमत्रापि सप्तमीशल्यसंविद्धावर्जनीयासदाष्टमीतिसप्तमी
विद्धायानिषेधेपिमूलयोगविधेःप्रशंसार्थंपुनर्विधिः ॥किंच ॥ सप्तमीवि
द्धाविधिःकृष्णपक्षेसिद्धत्वादनुवाद्यः मूलयोगप्राशस्त्यविधेःसांनि
ध्यस्यसिद्ध्यर्थमुपादिश्यते ॥ तथाचोक्तं मीमांसैकदेशिना ॥ भूतभ
व्यसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपादिश्यतइति ॥ भूतमनुवाद्यंभव्यंसा
ध्यंतयोःसमुच्चारणेसहाभिधानेभूतभव्यासिद्ध्यर्थमुपादिश्यतइत्यर्थः॥
तथाचयत्परःशब्दःसशब्दार्थइत्यनुवाद्यस्यविधेयएवतात्पर्याभिधा
नात्सप्तमीविद्धाविधेर्मूलयोगवैशिष्ट्यविधिपरत्वमेवन्याय्यम्॥ नसप्त
मीविद्धाविधानार्थत्वम् ॥ यच्चवचनम्॥ महाष्टम्यांभगवतिभद्रायाम
पिपूजिता ॥ ददातिचायुरारोग्यंयतोभद्रास्वरूपिणीति ॥ अत्रापिभ
द्राशब्दोनसप्तमीवचनः ॥ किंतुविष्टिकरणवचनः ॥ तत्रसंपूर्णाष्ट
म्यांदिवाविष्टिसंभवाद्दिवारात्रिविहितेपूजाद्वयेतावद्दिवापूजासकल

कार्येविरुद्धेपिविष्टिकरणेकार्येत्यर्थः ॥ तदतिक्रमणेप्रत्यवायश्रव
णात् ॥ यथा ॥ विष्टिंत्यक्त्वामहाष्टम्यांममपूजांकरोतियः ॥ तस्य
पूजाफलंनस्यात्तेनाहमवमानितेति ॥ पूजाद्वयविधानंचपुराणप्रसि
द्धं यथाभविष्योत्तरे ॥ तत्राष्टम्यांभद्रकालीदक्षयज्ञविनाशिनी ॥
प्रादुर्भूतामहाघोरायोगिनीकोटिभिःसह ॥ हितार्थंपूजनीयासातस्मि
न्नहनिमानवैरिति ॥ अत्राहनीतिश्रवणात्दिवापूजाप्रतीयते ॥तथा
निशायांपूजितादेवीवैष्णवीपापनाशिनी ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनअष्ट
म्यांनिशिपूजयेदिति ॥ यत्तुभोजराजीयवचनम् ॥ नदिवाननिशासु
चविष्टिहतानचसप्तमिशल्यसमोपहतेति ॥ इदंसप्तमीशल्यनिषेधप
रम् ॥ सप्तमीविद्धायाएवदिवारात्रौचविष्टिहतत्वसंभवात् ॥ नकेलं
दिवाविष्टिहता ॥ रात्रावपिविष्टिहतानकार्येत्यर्थः ॥ इदंचसंभवा
भिप्रायंवेदितव्यम् ॥ अतश्चयान्यन्यान्यप्येवंविधानिवाक्यानि
तान्युक्तविषयेष्वेवयोजनीयानीति ॥ नकिंचिद्विश्वरूपवाक्यानांवै
शिष्ट्यम् ॥रूपनारायणादिभिरष्टमीसामान्यनिर्णयवाक्यान्येवलिखि
तानि नमहाष्टमीविशेषनिर्णयवाक्यानीतिचनाशंकनीयम् ॥ यतः ॥
आश्वयुक्शुक्लपक्षेतुयाष्टमीमूलसंयुतेति ॥ कन्यागतेसवितरिशुक्ल
पक्षेष्टमीतुयेति॥ तथा ॥ मूलेनापिहिसंयुक्तासदात्याज्याष्टमीबुधैः ॥
लेशमात्रेणसप्तम्याअपिस्याद्यदिदूषितेति ॥ इत्यादिवाक्यानितत्रैव
लिखितानि तानिनसामान्यनिर्णयपराणि ॥ आश्वयुजीति क
न्यागतइति मूलयुक्तेत्यादिविशेषलिंगैर्महाष्टम्याएवप्रतिपादनात्॥
तथा अनंतभट्टीयादिषु महाष्टम्यादिविशेषनिर्णयो नकृत इति
चनाशंकनीयम् ॥ तेषांग्रथकर्तॄणामियंशैली यत्रसामान्यनिर्ण
येनैवविशेषनिर्णयोदीपोत्सवमहाष्टम्यादिषुसतुनप्रपंचितः ॥ तत्रतुन
सामान्येनविशेषसिद्धिः ॥ तत्रजन्माष्टम्यादौविशेषनिर्णयःप्रपंचित
इति ॥ अतश्चतदनुक्तःकश्चिद्विशेषोनाधुनिकनिबंधकारैःकृतइति

मंतव्यम् ॥ एवंसतिचिरंतनानंतभट्टादिनिर्णयानांस्मृतिमूलत्वात्॥ तद्विरुद्धनिर्णयस्त्वप्रामाणिकत्वादुपेक्षणीयइत्यलमतिविस्तरेण॥ ॥ अथात्रैवकश्चिद्विशेषोलिख्यते ॥ यदुक्तंविश्वरूपनिबंधे ॥ आश्विनस्यसितेपक्षेप्रारब्धेनवरात्रके ॥ शावेसूतेसमुत्पन्नेक्रियाकार्याकथंबुधैरितिप्रश्ने सूतकंवर्तमानेचेत्तत्रोत्पन्नंयदाभवेत् ॥ देवीपूजाप्रकर्त्तव्यापशुयज्ञविधानतः ॥ तत्रनवरात्रेवर्तमानेसूतकंयदोत्पन्नंभवेदित्यन्वयः ॥ यथा ॥ सूतकेपूजनंप्रोक्तंदानंचैवविशेषतः ॥ देवीमुद्दिश्यकर्त्तव्यंतत्रदोषोनविद्यतइति ॥ अत्रप्रारब्धेदेवीपूजादिकेसूतकादौप्राप्तेसतिस्वयमेवपूजादिकुर्यादितिविधानादर्थात्प्राप्तप्रारब्धमेग्निहोत्रादिवत्कारयितव्यमिति ॥ ॥ अथनवरात्रेदेवीपूजाविधिक्रियालिख्यते ॥ ॥ यथा ॥ आश्विनशुक्लप्रतिपदिकृतस्नानएकभक्तादिनियमंगृहीत्वानवमींयावद्वक्ष्यमाणलक्षणेमंडपेवक्ष्यमाणलक्षणांदेवींसंस्थाप्यवक्ष्यमाणविधिनादेव्यामहापूजांकुर्यात् ॥ तत्रमंडपलक्षणंभविष्योत्तरेप्रोक्तम् ॥ दुर्गागृहंप्रकर्त्तव्यंचतुरस्रंसुशोभनम् ॥ रहस्यंस्वस्तिकाद्यैश्चार्चितंवस्त्रादिमंडितम् ॥गौरमृद्गोमयाभ्यांचलिप्तंशस्त्रसमन्वितम्॥तन्मध्येवेदिकाकार्याचतुर्हस्तसमाशुभा ॥तस्यांसिंहासनंक्षौमकंबलाजिनसंयुतम् ॥तत्रदुर्गांप्रतिष्ठाप्यसर्वलक्षणसंयुताम् ॥ सर्वदेवमयींप्रौढांयौवनोन्मादशालिनीम् ॥भुजैश्चतुर्भीरुचिरैर्दशभिर्वाविभूषिताम् ॥ तप्तहाटकवर्णांगींत्रिनेत्रांशशिशेखराम् ॥ पीताम्बरपरिधानांनीलकौशेयसंयुताम् ॥ ग्रैवेयहारकेयूरनूपुराभरणान्विताम् ॥ नानारत्नविचित्रेणमुकुटेनाविराजिताम् ॥ अनेककुसुमाकीर्णाकपर्देन सुशोभिताम् ॥ नितम्बबिंबसंबद्धकिंकिणीक्वाणनादिनीम् ॥ शूलचक्रगदाशक्तिवज्रचापासिधारिणीम् ॥ घण्टाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्कराम् ॥ तदग्रेछिन्नशिरसंमहिषं रुधिरप्लुतम् ॥ निःसृतार्धतनूकंठनालंचर्मासिधारिणम्॥देवीकरधृतग्रीवंशूलेनोरसिताडितम् ॥

१ चतुर्हस्ता समा शुभेत्यपि पाठः।

दैत्यंकरालदंष्ट्रास्यंविद्युत्कपिशमूर्धजम् ॥ नागपाशेनविक्षिप्तंहर्यक्षेणा पिविद्रुतम् ॥ वमद्रुधिरवक्त्रेणधुन्वन्नूर्ध्वंसटंरुषा ॥ ऊर्ध्वलांगूलदंडेन देव्यधिष्ठानशोभिना ॥ सर्वतोमातृचक्रेणसेव्यमानांसुरैस्तथा ॥ पूजयेत्प्रयतोदेवींनरोनियममास्थितइति ॥ अत्रनियमाश्चदेवीपुराणे एवोक्ताः ॥ कन्यासंस्थेरवौशक्रशुक्लामारभ्यनंदिकाम् ॥ अयाची ह्यथवैकाशीनक्ताशीवाथवाग्यतः ॥ नन्दिकाम्प्रतिपदम् ॥ मार्कण्डे यपुराणेपि ॥ निराहारौयतात्मानावित्युक्तत्वात् ॥ शक्तौसत्यां निराहारोवास्यात्॥विध्यंतरंचदुर्गोत्सवेप्रोक्तम् ॥ भूमौशयीतचामंत्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ॥ वस्त्रालंकारदानैश्चसंतोष्याः प्रतिवासरम् ॥ बलिंचप्रत्यहंदद्यादोदनंमांसमाषवत् ॥ त्रिकालंपूजयेद्देवींजपस्तोत्र परायणइति ॥ जपोगुरूपदिष्टविधिनामंत्रस्य ॥ स्तोत्रंसप्तशति कादि ॥ तत्रसप्तशतिकायाःपाठविधिर्दुर्गोत्सवेप्रोक्तः ॥ यथा ॥ सुस्नातःप्रक्षालितवस्त्रंपरिधायचंदनमृगमदकुंकुमैः सर्वांगमनुलि प्यत्रिपुंड्रंकृत्वापूर्वाभिमुखोदेवीमुखोवामसुखोवासम्यगुपविश्यसोपग्र हपाणिराचम्याभिमतकामनाप्राप्त्यर्थंसप्तशतिकापाठंकरिष्यइतिसंक ल्प्यैकाग्रमनाःसंभाषणादिपरिहरन्दिशोनवलोकयन्देवींमनसाध्या त्वासंपूर्णवर्णस्वरोच्चारतत्परःपदमात्राविभक्तिविवेकज्ञानवान्पठेदि ति॥नवरात्रेशुक्लप्रतिपदमारभ्यनवमीपर्यंतंप्रतिदिनमेकैकांकुमारीमे कोत्तरवृद्ध्याद्विगुणवृद्ध्यावाप्रतिदिनंनवनवापिवा वैभवानुसारेणसं पूज्यभोजयेत्॥तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥एकैकांपूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्यात थैवच॥ द्विगुणंद्विगुणंवापिप्रत्येकंनवकंतुवा ॥नवभिर्लभतेभूमिमैश्वर्यं द्विगुणेनच ॥ एकवृद्ध्यालभेत्क्षेममेकैकेनाश्रियंलभेत्॥एकवर्षातुया कन्यापूजार्थेतांविवर्जयेत् ॥गंधपुष्पफलादीनांप्रीतिस्तस्यानविद्यते॥ द्विवर्षकन्यामारभ्यदशवर्षावधिक्रमात् ॥ पूजयेत्सर्वकार्येषुयथावि ध्युक्तमार्गतः॥कुमारिकाद्विवर्षाचत्रिवर्षाचत्रिमूर्तिनी ॥ चतुर्वर्षातुक

ल्याणीपंचवर्षातुरोहिणी ॥ षड्वर्षातुभवेत्कालीसप्तवर्षातुचंडिका ॥ अष्टवर्षाशांभवीतुदुर्गातुनवभिःस्मृता ॥ दशवर्षासुभद्रेतिनाम्नातु परिकीर्तिता ॥ अतऊर्ध्वंतुयाकन्यासर्वकार्येषुवर्जिता ॥ दुःखदारिद्र्यनाशायशत्रूणांनाशनायच ॥ आयुष्यबलवृद्ध्यर्थंकुमारींपूजयेन्नरः॥ आयुष्कामस्त्रिमूर्तिंतुत्रिवर्गस्यफलाप्तये ॥ अपमृत्युव्याधिपीडादुःखानामपनुत्तये ॥ सर्वसौख्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्धये ॥ कल्याणींपूजयेद्धीमान्नित्यंकल्याणवृद्धये ॥ आरोग्यसुखकामीचजयकामीतथैवच ॥ यशःकामीनरोनित्यंरोहिणींपरिपूजयेत् ॥ विद्यार्थीचजयार्थीचराज्यार्थीचविशेषतः॥शत्रूणांचविनाशार्थंकालिकांपूजयेन्नरः॥ ऐश्वर्यंशुभकामीचस्वर्गकामीचयोनरः ॥ संग्रामेजयकामीचचंडिकांपरिपूजयेत् ॥ दुःखदारिद्र्यनाशायनृपसंमोहनायच ॥ महापापविनाशायशांभवींचप्रपूजयेत् ॥ सबलोत्कटशत्रूणामुग्रसाधनकर्मणि ॥ दुर्गांदुर्गविनाशायपूजयेत्सततंबुधः ॥ सौभाग्यधनधान्यादिवांछितार्थफलाप्तये ॥ सुभद्रांपूजयेन्मर्त्योदासीदासविवृद्धये ॥ अथपूजामंत्राश्चतत्रैवोक्ताः॥ प्रातःकालेविशेषेणकृताभ्यंगोविशेषतः॥ आवाहयेत्ततःकन्यांमंत्रेणानेनभार्गव॥आवाहनमंत्रः॥ मंत्राक्षरमयींलक्ष्मींमातॄणांरूपधारिणीम्॥नवदुर्गामिमांसाक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥ ततः संपूजयेद्धीमान्मंत्रैरेभिःपृथक्पृथक्॥ जगत्पूज्येजगद्वंद्येसर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥ पूजांगृहाणकौमारिजगन्मातर्नमोस्तुते ॥ इतिकुमारीपूजा ॥ त्रिपुरांत्रिपुराधारांत्रिवर्गज्ञानरूपिणीम् ॥ त्रैलोक्यवंदितांदेवींत्रिमूर्त्तिपूजयाम्यहम् ॥ इतित्रिमूर्त्तिपूजा ॥ कलात्मिकांकलातीतांकारुण्यहृदयांशिवाम् ॥ कल्याणज्ञानदांनित्यंकल्याणींपूजयाम्यहम् ॥ इति कल्याणीपूजा॥अणिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम् ॥अनंतशक्तिकांलक्ष्मींरोहिणींपूजयाम्यहम् ॥ इतिरोहिणीपूजा ॥ कामचारांशुभांकांतांकालचक्रस्वरूपिणीम् ॥ कामदांकरुणोदारांकालींसं० ॥

इतिकालीपूजामंत्रः ॥ चंडवीरांचंडमायांचंडमुंडप्रभंजनीम् ॥ पूजया
मिसदादेवींचंडिकांचंडविक्रमाम् ॥ चंडिकापूजामंत्रः ॥ सदानंदक
रींशांतांसर्वदेवनमस्कृताम् ॥ सर्वभूतात्मिकांलक्ष्मींशांभवींपू० ॥
इतिशांभवीपूजामंत्रः ॥ दुर्गमेदुस्तरेकार्येभवदुःखविनाशनीम् ॥
पूजयामिसदाभक्त्यादुर्गांदुर्गार्तिनाशिनीम्॥इतिदुर्गापूजामंत्रः ॥ सुंद
रींस्वर्णवर्णाभां सुखसौख्यप्रदायिनीम्॥सुभद्रजननींदेवींसुभद्रांपूजया
म्यहम्॥इतिसुभद्रापूजामंत्रः॥एवमभ्यर्चनंकुर्यात्कुमारीणांप्रयत्नतः॥
कंचुकैश्चैववस्त्रैश्चगंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजये
त्पायसादिभिरिति ॥ पूज्यापूज्यकुमारीस्वरूपंचतत्रैवनिरूपितम् ॥
हीनाधिकांगींकुष्ठांगींविशीलकुलसंभवाम् ॥ग्रंथिस्फुटितशीर्णांगींरक्त
पूयव्रणार्दिताम्॥जात्यंधांकेकरांकाणींकुरूपांतनुलोमशाम् ॥ संत्य
जेद्रोगिणींकन्यांदासीगर्भसमुद्भवाम्॥ अरोगिणींसुपुष्टांगींसुरूपांव्रण
वर्जिताम्॥ एकवंशसमुद्भूतांकन्यांसम्यक्प्रपूजयेत् ॥ ब्राह्मणींसर्वका
र्येषुजयार्थेनृपवंशजाम्॥ लाभार्थेवैश्यवंशोत्थांसुतार्थेशूद्रवंशजाम् ॥
दारुणेचांत्यजातीनांपूजयेद्विधिनानरइति ॥ नवरात्रेदेवीपूजाकरणास
मर्थेमहाष्टम्यामेवकुर्यात्॥ तदुक्तंब्रह्मांडपुराणे॥अत्राष्टम्यांभद्रकाली
दक्षयज्ञविनाशिनी ॥ प्रादुर्भूतामहाघोरायोगिनीकोटिभिःसह ॥ अ
तोर्थंपूजनीयासातस्मिन्नहनिमानवैः ॥ उपोषितैर्वस्त्रधूपदीपैर्माल्यानु
लेपनैः॥आमिषैर्विविधैःशाकैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः॥बिल्वपत्रैः श्रीफलैश्च
चंदनेनघृतेनच ॥ नवम्यांतुकृतस्नानैःसर्वैःपूज्यास्तुब्राह्मणाइति ॥
अथाश्ववद्भिर्नृपैराश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य महानवमींयावदश्वशां
त्यर्थंलोहाभिसारिकंकर्मकार्यम् ॥ यथोक्तंदेवीपुराणे ॥ आश्वयुक्
शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगेशुभेदिने ॥ पूर्वमुच्चैःश्रवानामप्रथमंश्रिय
मावहत् ॥ तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्रपूज्योऽसौश्रद्धयासदा ॥पूजनीयाश्चतु
रगानवमीयावदेवहि ॥ शांतिःस्वस्त्ययनंकार्यंतदातेषांदिनेदिने ॥

धान्यंभल्लातकंकुष्ठंवचासिद्धार्थकांस्तथा॥पंचवर्णेनसूत्रेणग्रंथितेषांतु बंधयेत् ॥ वायव्यैर्वारुणैःसौरैःशाक्तैर्मंत्रैःसवैष्णवैः ॥ वैश्वदेवैस्तथा ग्नेयैर्होमःकार्योदिनेदिने॥तुरगारक्षणीयास्तुपुरुषैःशस्त्रपाणिभिः॥नच ताड्याःक्वचित्तत्रनचवाह्याःकथंचनेति ॥ भविष्योत्तरेविशेषउक्तः ॥ कन्यागतेसवितरिशुक्लपक्षेष्टमीतुया ॥ मूलनक्षत्रसंयुक्तासामहानव मीस्मृता ॥ तस्यांसदापूजनीयाचामुंडामुंडमालिनी ॥ तस्यांयेह्युप युज्यंतेप्राणिनोमहिषादयः ॥ सर्वेतेस्वर्गतियांतिघ्नतांपापंनविद्यते ॥ यावन्नचालयेद्गात्रंपशुस्तावन्नहन्यते ॥ नतथाबलिदानेनपुष्पधूप विलेपनैः ॥ यथासंतुष्यतेमेषैर्महिषैर्विंध्यवासिनी ॥ बलिदानंचमां समाषसहितौदनेनक्रियमाणम् ॥ एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासि नः॥एकभुक्तेननक्तेनस्वशक्त्यायाचितेनवा॥ पूजनीयाजनैर्देवीस्थाने स्थानेपुरेपुरे ॥ स्नातैःप्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्नृप ॥ वैश्यैःशूद्रै र्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्चमानवैः ॥ स्त्रीभिश्चकुरुशार्दूलतद्विधानमिदं शृणु ॥ जयाभिलाषीनृपतिःप्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ॥ लोहाभिसारिकं कर्मकारयेद्यावदष्टमी॥लोहाभिसारिकविधानंतत्रैवोक्तम् ॥ प्रागुदक्प्र वणेदेशेपताकाभिरलंकृतम् ॥ मंडपंकारयेद्दिव्यंनवसप्तकरंवरम् ॥ षोडशहस्तप्रमाणमित्यर्थः ॥ आग्नेय्यांकारयेत्कुंडंहस्तमात्रंसुशोभ नम् ॥ मेखलात्रयसंयुक्तंयोन्याश्वत्थदलाभया ॥ राजचिह्नानिसर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणियानिच ॥ आनीयमंडपेतानिसर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥ ततस्तुब्राह्मणःस्नातःशुक्लांबरधरःशुचिः ॥ ओंकारपूर्वकैर्मंत्रैस्तल्लिंगै र्जुहुयाद्घृतम्॥लोहनामाऽभवत्पूर्वंदानवस्तुमहाबलः॥सदेवैःसमरेक्रु द्धैर्बहुधाशकलीकृतः॥तदंगसंभवंसर्वंलोहंयद्दृश्यतेक्षितौ॥शस्त्रास्त्रमंत्रै र्होतव्यंपायसंघृतसंयुतम्॥हुतशेषंतुरंगाणांराजानमुपहारयेत् ॥लोहा भिसारिकंकर्मतेनैतदृषिभिःस्मृतम् ॥ धृतपल्याणकानश्वान्गजांश्चस मलंकृतान्॥भ्रामयेन्नगरेनित्यंनंदिघोषपुरस्कृतान्॥प्रत्यहंनृपतिःस्ना

१ असिलोमेतिपाठांतरम्।

त्वासंपूज्यपितृदेवताः॥पूजयेद्राजचिह्नानिफलमाल्यविलेपनैः॥तस्या भिसरणाद्राज्ञोविजयःसमुदाहृतः॥पूजामंत्रान्प्रवक्ष्यामिपुराणोक्तानहं तव॥यैःपूजिताःप्रयच्छंतिकीर्तिमायुर्यशोबलमिति॥तत्रादौछत्रमंत्रः॥ यथांबुदाश्छादयंतिशिवायेमांवसुंधराम्॥ तथाच्छादयराजानंविजया रोग्यवृद्धयइति ॥ अथचामरमंत्रः ॥ शशांककरसंकाशक्षीरपिंडीरपां डुर॥प्रोत्सारयाशुदुरितंचामरामरदुर्लभेति ॥अथाश्वमंत्रः ॥ गंधर्वकु लजातस्त्वंमाभूयाःकुलदूषकः ॥ ब्रह्मणःसत्यवाक्येनसोमस्यवरु णस्यच ॥ प्रभावाच्चहुताशस्यवर्धयत्वंतुरंगमान् ॥ तेजसाचैवसूर्य स्यमुनीनांतपसातथा ॥ रुद्रस्यब्रह्मवीर्येणपवनस्यबलेनच ॥ स्मर त्वंराजपुत्रत्वंकौस्तुभंचमणिंस्मर ॥ यांगतिंब्रह्महागच्छेन्मातृहापि तृहातथा॥भूमिहाऽनृतवादीचक्षत्रियश्चपराङ्मुखः॥सूर्याचन्द्रमसौवा युर्यावत्पश्यंतिदुष्कृतम् ॥ व्रजाश्वतांगतिंक्षिप्रंतच्चपापंभवेत्तव ॥ निकृत्तोयदिवाछिन्नोयुधेध्वानितुरंगम ॥ रिपून्विजित्यसमरेसहभर्त्रा सुखीभवेति ॥ अथध्वजमंत्रः ॥ शक्रकेतोमहावीर्यश्यामवर्णार्चया म्यहम् ॥ पत्रिराजनमस्तेस्तुतथानारायणध्वज ॥ गरुत्मन्मारुतग तेत्वयिसंनिहितान्यतः ॥ सारवंत्यायुधान्यत्ररक्षत्वंचरिपुंदहेति ॥ ॥ अथपताकामंत्रः ॥ हिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धेदेवासुरेतथा ॥ का लनेमिवधेयद्वद्यद्वत्त्रिपुरघातने ॥ शोभितासितथैवाद्यशोभयास्मांश्च संस्मर ॥ पूतनारेवतीनाम्नीकालरात्रिश्चयास्मृता ॥ दहस्याशुरिपू न्सर्वान्पताकेत्वंमयार्चितेति ॥ अथहस्तिमंत्रः ॥ कुमुदैरा वणोपद्मःपुष्पदंतोऽथवामनः॥सुप्रतीकोंजनोनीलएतेष्टौदेवयोनयः ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चवनान्यष्टौसमाश्रिताः॥मंद्रोभद्रोगजश्चैवराजासंकी र्णएवच ॥ वनेवनेप्रसूतास्तेयूथानितुमहांतिच ॥ पांतुत्वांवसवोरुद्रा आदित्याःसमरुद्गणाः ॥ भर्तारंरक्षनागेंद्रस्वामीचप्रतिपाल्यताम् ॥ अवाप्नुयाज्जयंयुद्धेगमनेस्वास्तितोव्रजेति ॥ अथखड्गमंत्रः ॥

स्वयंभुवासमःखड्गस्तीक्ष्णधारोदुरासदः॥श्रीगर्भोविजयश्चैवधर्माधार स्तथैवच ॥ इत्यष्टौतवनामानिस्वयमुक्तानिवेधसा ॥ हिरण्यस्वश रीरंतेधातादेवोजनार्दनः ॥ पितामातामहादेवतन्मेपालयसर्वदेति ॥ ॥ अथचापमंत्रः ॥ सर्वायुधमहामात्रसर्वदेवारिसूदन ॥ चापमांस वेदारक्षसाकंसायकसत्तमेति ॥ धृतंकृष्णेनरक्षार्थंसंहारार्थंहरेणच ॥ त्रयीमूर्तिगतंदेवंचतुरस्त्रंनमाम्यहम् ॥ अथच्छुरिकामंत्रः ॥ सर्वायुधा नांप्रथमानिर्मितासिपिनाकिना ॥ शूलायुधाद्विनिष्कृष्यकृत्वामुष्टि ग्रहंशुभम्॥चंद्रिकायाःप्रदत्तासिसर्वदुष्टनिबर्हिणी ॥ तथाविस्तारिता चासिदेवानांप्रतिपादिता ॥ सर्वसत्वांगभूतासिसर्वाशुभनिवारिणी ॥ छुरिकेरक्षमांनित्यंशान्तियच्छनमोस्तुतइति॥ अथकनकदंडमंत्रः ॥ प्रोत्सारणायदुष्टानांसाधूनांरक्षणायच ॥ ब्रह्मणानिर्मितश्चासिव्य वहारप्रसिद्धये ॥ यशोदेहिसुखंदेहिजयदोभवभूपतेः ॥ ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्डनमोस्तुतइति ॥ अथदुंदुभिमंत्रः ॥ दुंदुभेत्वंसपत्ना नांघोरोहृदयकंपनः ॥ भवभूमिपसैन्यानांतथाविजयवर्धनः॥यथाजी मूतघोषेणप्रहृष्यंतिचबर्हिणः ॥ तथास्तुतवशब्देनहर्षोस्माकंमुदावह इति ॥ अथशंखमंत्रः ॥ पुण्यस्त्वंशंखपुण्यानांमंगलानांचमंगलम् ॥ विष्णुनाविधृतोनित्यमतःशांतिप्रदोभवेति ॥ अथसिंहासनमं त्रः ॥ विजयोजयदोयंतारिपुघातीशुभंकरः ॥ दुर्वहोधर्मदःशां तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥ एतेष्टौसंनिधौयस्मात्तवसिंहामहाबलाः ॥ तेनसिंहासनेतित्वंमंत्रैर्वैदैश्चगीयसे ॥ नमस्तेसर्वतोभद्रभद्रदोभवभू पतेः ॥ त्रैलोक्यजयसर्वस्वसिंहासननमोस्तुतइति ॥ तथैवकर्मचि ह्नानिस्वानिपूज्यानिशिल्पिभिः ॥ लोहाभिसारिकंकर्मकृत्वैवंमंत्र पूर्वकम् ॥ नियमंकृत्वातथाष्टम्यांपूर्वाह्णेस्नानमाचरेत् ॥ कुंकुमचं पकचंदनचतुःसमैःशलपिष्टैश्च ॥ चर्चितगात्रांदेवींकुसुमैरभ्यर्चये द्बहुभिः ॥ कुमुदैःसपद्मपुष्पैःसधूपदीपैःसनैवेद्यैः ॥ मांसैर्बल्युप

हारैर्मंगलशब्दैःसमुच्चलितैः ॥ चिह्नितछत्रैर्यानैःस्यंदनासितशस्त्र धारिजनलोकैः ॥ तुष्टैरश्वास्त्रादितुनिवेद्यतेसर्वमेवभगवत्यै ॥ अथपूजामंत्रः ॥ जयंतीमंगलाकालीभद्रकालीकपालिनी ॥ दुर्गाक्षमा शिवाधात्रीस्वाहास्वधानमोस्तुते ॥ अथबिल्वपत्रीमंत्रः ॥ अमृ तोद्भवंश्रीवृक्षंमहादेवप्रियंसदा ॥ बिल्वपत्रंप्रयच्छामिपवित्रंतेसुरेश्व रि ॥ दुर्गासापूजनीयाचतद्दिनेद्रोणपुष्पकैः ॥ सचाभीष्टःसुरेशा न्यास्तस्यारूढायतोग्रतः ॥ ततःखड्गंनमस्कृत्यशत्रूणांवधसिद्धये ॥ इच्छेतविजयंराज्यंसुभिक्षंचात्मनोनृपः ॥ पुनःपुनःप्रणम्यार्यांसं स्मरेद्धृदयेशिवाम् ॥सर्वंकृत्वेतिकौरव्यह्यष्टम्यांजागरंनिशि॥नटनर्तक गीतैश्चकारयेत्सुमहोत्सवम् ॥ एवंहृष्टैर्निशांनीत्वाप्रभातेअरुणोदये॥ घातयेन्महिषान्मेषानट्टून्नतकंधरान्[१] ॥ शतमर्धंशतंवापितदर्धंवाय थेच्छया ॥ सुरासवभृतैःकुंभैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥कापालिकेभ्यस्तद्दे यंज्वलद्भिर्दीपवृक्षकैः ॥ कश्चिच्चोपोषितोधीरोविधृतोन्येनखड्गवा न्॥भूतेभ्यस्तुबलिंदद्यान्मंत्रेणानेनसामिषम् ॥ सरक्तंसजलंचान्नंगंध पुष्पाक्षतैर्युतम् ॥ त्रींस्त्रीन्वारान्सशूलेनदिविदिक्षुकिरेद्बलिम् ॥ मं त्राश्च॥बलिंगृह्णंत्विमंदेवाआदित्यावसवस्तथा ॥ मरुतश्चाश्विनौरुद्रा सुपर्णाःपन्नगाग्रहाः ॥ असुरायातुधानाश्चपिशाचोरगराक्षसाः ॥ डाकिन्योयक्षवेतालायोगिन्यःपूतनाःशिवाः ॥ वीराश्चभैरवाश्चैवपूत नामातृमंडलम् ॥ दिक्पालालोकपालाश्चयेचविघ्नविनायकाः ॥ जगतांशांतिकर्तारोब्रह्माद्याश्चमहर्षयः ॥ माविघ्नंमाचमेपापंमासंतु परिपंथिनइति ॥ महानवम्यांसंतुष्टाःकृत्वादुर्गामहोत्सवम् ॥ तेसर्वे पापनिर्मुक्तायांतिभागवतींपुरीम् ॥ इत्येतत्तेसमाख्यातंदुर्गादेव्या महोत्सवम् ॥ पठतांशृण्वतांचापिसर्वाशुभनिवारणमिति ॥ ॥ इ तिमहाऽष्टमीनिर्णयः ॥ ॥ अथदुर्गोत्सवप्रसंगाद्दशम्यामपराजितापूजा विधिः ॥ ॥ यथा ॥ दशम्यांपूजयित्वातुमृन्मयींचापराजिताम् ॥

---

१ रुदतोनतकंधरानितिपाठः ।

कलशिकांतोयसंपूर्णाजयंतीपल्लवाननाम् ॥ चतुवर्णैस्तदायात्राक र्त्तव्यासाधनेनच ॥ दशम्यांचबलंराजापूजयित्वापराजिताम् ॥ दशदिक्षुमनोयोगाद्यात्रांकृत्वाथवैनृपः ॥ नीराजनंस्वस्यकृत्वाततो नीराजयेद्बलमिति ॥ नीराजनमंत्रः ॥ चतुरंगंबलंमह्यंनिररिष्टंव्रजत्विह ॥ विजयोममसर्वत्रअस्तुयोगिप्रसादतः॥ ॥इतिदुर्गोत्सवः॥ अथकार्तिकशुक्लाष्टमीगोपाष्टमी॥तत्रगोपूजाकार्या ॥ तदुक्तंकूर्मपुराणे॥ शुक्लाष्टमीकार्त्तिकेतुस्मृतागोपाष्टमीबुधैः ॥ तत्रपूजांगवांकुर्याद्गोग्रासंगोप्रदक्षिणाम् ॥ गवानुगमनंकार्यंसर्वान्कामानभीप्सतेति॥ अथ पौषशुक्लाष्टमी ॥ साचबुधवारेणयुक्तामहाभद्रेत्युच्यते ॥ तत्र महेश्वरपूजादिकंकार्यम् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरपुराणे ॥ पौषेमासियदादेविशुक्लाष्टम्यांबुधोभवेत् ॥ तदातुसामहापुण्यामहाभद्रेतिकीर्त्तिता ॥ तस्यांस्नानंजपोहोमस्तर्पणंब्रह्मभोजनम् ॥ मत्प्रीतयेमहादेविपूज्योहंविधिवद्बुधैरिति ॥ इयमेवभरणीनक्षत्रयोगेनतुजयंती प्रोच्यते ॥ यथाभविष्योत्तरे ॥ पौषेमासियदादेविअष्टम्यांनगजेशुभे ॥ नक्षत्रंजायतेपुण्यंयल्लोकेरौद्रमुच्यते ॥ तदातुसामहापुण्याजयंतीअष्टमीशुभा ॥ तस्यांस्नानंतथादानंजपोहोमश्चतर्पणम्॥ सर्वंकोटिगुणंदेविकृतंभवतिकृत्स्नशइति ॥ रौद्रंभरणी ॥ वराहमिहिरेणयथाभाणि ॥ रौद्राणिपूर्वाभरणीपित्र्याणीति ॥ ॥अथ माघशुक्लाष्टमीसाचभीष्माष्टमीत्युच्यते ॥ तत्रभीष्मतर्पणंश्राद्धंचकार्यम् ॥ यथा ॥ माघमासिसिताष्टम्यांसतिलंभीष्मतर्पणम् ॥ श्राद्धंचयेसकृत्कुर्युस्तेस्युःसंततिभागिनइति ॥ अथफाल्गुनशुक्लाऽष्टम्यांलक्ष्मीःसीताचपूज्या ॥ यदेवान्नादिकंब्राह्मणेभ्योदत्तंतदेव भोज्यंनान्यत् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ प्रदत्तभुग्भिरष्टम्यांसुस्नातैः समलंकृतैः ॥ लक्ष्मीस्सीताचसंपूज्यागंधमाल्यादिभिस्तथा ॥ ततःप्रदोषसमयेदीपादेयाःसहस्रशः॥ दत्ताशिष्टंतदाभोज्यंभक्षितव्यंच

बंधुभिः॥ ॥अथबुधाष्टमी॥तस्यांसंपूर्णायांशुक्लाष्टम्यांयदायदाबुधवा
रोभवतितदातदाकल्पोक्तविधिनाएकभक्तव्रतंकार्यम् ॥ तदुक्तंभवि
ष्योत्तरे॥यदायदासिताष्टम्यांबुधवारोभवेद्यदि ॥ तदातदातुसाग्राह्या
एकभक्ताशनेनृप ॥ बुधाष्टमीतुसंपूर्णायथोक्तफलदायिनी॥ ॥अथया
निषिद्धातामाह ॥ ॥संध्याकालेतथारात्रौप्रसुप्तेचजनार्दने॥बुधाष्टमीन
कर्त्तव्याहंतिपुण्यंपुराकृतामिति॥ ॥अथसिद्धविरुद्धादिकंचलिख्यते॥
अष्टमीभौमेनसिद्धा ॥ भौमेषष्ठीतृतीयास्यादष्टमीचत्रयोदशीति
सिद्धत्वमुक्तम् ॥ गुरुणातुविरुद्धा ॥ यथा ॥ जीवेष्टमीचतुर्थीति॥
अत्रतृतीयावत्संग्रामबलोपयोगीनिकर्माणिकुर्यात् ॥ यथा ॥ जयासु
विदधीताजिबलकार्याणिनिर्वृतइति ॥ अत्रतैलस्नानंमांसभक्षणंनारि
केरभक्षणंचनिषिद्धम् ॥यथा॥नार्कारवारेनचसंक्रमेपिनवैधृतौनव्यति
पातयोगे ॥नपक्षमध्येनचविष्टिषष्ठ्योरभ्यंगइष्टोनचपर्वसूक्तः॥ पक्षम
ध्येष्टम्याम्॥तथापलमष्टमीष्विति ॥तथाच॥अष्टम्यादिषुनाद्यादूर्ध्वग
तीच्छुःकदाचिदपिविद्वान्॥शीर्षकपालांत्राणिचनखचर्मतिलानिचक्र
मशइति॥अयमर्थः ॥अष्टम्यांशीर्षंनारिकेलंनाद्यात्॥नवम्यांकपालंतुं
बीफलम्॥दशम्यामंत्रंनालीशाकम्॥एकादश्यांनखानिशणपुष्पाणि॥
द्वादश्यांचर्मबिल्वम् ॥ त्रयोदश्यांतिलान् वार्त्ताकंचनाद्यादित्य
र्थः ॥ तेषांभक्षणंशीर्षादिभक्षणतुल्यमित्यभिप्रायः ॥ तथाऽष्ट
म्यांदिवानभोक्तव्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौ
भुक्त्वातुपर्वणि ॥ एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदिति ॥
अत्रचतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा ॥ पर्वाण्येतानिराजें
द्ररविसंक्रांतिरेवचेत्यत्राष्टमीद्वयमेकंपर्व चतुर्दशीद्वयमेकममावास्या
पूर्णिमासंक्रांतिश्चेतिपंचपर्वाणिकालादर्शोक्तत्वात् ॥ भूताष्टम्योरपि
पर्वत्वेतयोःपृथगुपादानात्पर्वणीतिभूताष्टमीव्यतिरिक्तंपर्वगृह्यते ॥
अथवा ॥ शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशीचदर्शोथराकारविसंक्रमश्चेतिग्रंथा

१ चैत्रइतिपाठांतरम्।

तरे॥ शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योरेवपर्वत्वाभिधानात्॥ कृष्णाष्टमी शुक्लचतुर्दश्योरपिदिवाभोजननिषेधप्राप्त्यर्थं पर्वणीत्युक्त्वापि भूता ष्टम्योरितिपुनर्वचनम्॥ पक्षद्वयगतासुसर्वास्वष्टमीषुतिथिषुतिथिप तित्वाच्छिवःपूज्यः॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यामित्याद्युक्तमेव॥ अष्टमी दशमीचक्रूरग्रहेतुलास्थितेसतिशुभकार्येषुवर्ज्या॥ पराःपरेषामित्यु क्तमेव॥ तथामिथुनकन्यास्थेरवावष्टमीदग्धा॥ मिथुनाबलयोरि त्याद्युक्तमेव॥अष्टम्यामीशान्यांदिशियोगिन्यःप्रतिवसंति॥ अतस्तत्र यात्रानकार्या॥वायव्येशान्ययोरित्याद्युक्तमेव॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनम हीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेअष्टमीनिर्णयः॥ ॥ अथनवमीनिर्णयः॥ नवमीतिथिरुपवासादिष्वष्टमीयुक्तैवग्राह्या॥ यदुक्तम्॥ वसुरंध्रयो रिति॥ अथलघुतिथिनिर्णयः पद्मपुराणे॥ अष्टम्यासहिताग्राह्या नकदाचित्परायुता॥चामुंडापूजनंकृत्वापारणंचततःपरमिति॥ तथा देवीपुराणेप्युक्तम्॥ अष्टम्यामुदितेसूर्येदिनांतेनवमीभवेत्॥ पारणे सातिथिःप्रोक्ताबलिदानंपरेहनीति॥ तथामत्स्यपुराणेपि॥ अष्टम्या सहितारिक्ताकर्त्तव्यासर्वदाबुधैः॥ पूर्णायुक्तांतदाकुर्यात्क्वचिन्नास्त्यष्ट मीयुतेति॥ तथाचब्रह्मवैवर्त्ते॥ अष्टम्यानवमीविद्धाकर्त्तव्याफलकांक्षि भिरित्यष्टमीविद्धनवमीविधानात्॥ तथा॥ नकुर्यान्नवमींतात दशम्यांतुकदाचन॥ तथा॥ नवमीदशमीचैवनोपोष्यापरसं युतेतिपरविद्धानिषेधाच्च॥नवम्यष्टमीयुतैवोपोष्येतिसिद्धांतः॥ ॥अ थवैशाखमासेउभयनवम्योरुपवासंकुर्याच्चंडिकांचपूजयेत्॥ तदुक्तंभ विष्योत्तरे॥ वैशाखेमासिराजेन्द्रनवम्यांपक्षयोर्द्वयोः॥ उपवा सपरोभक्त्यापूजयानस्तु चंडिकाम्॥ हंसकुंदेंदुसंकाशस्ते जसाम्बु[1]धसंनिभः॥ विमानवरमारूढोदेवलोकेमहीयत इति॥ ज्येष्ठशुक्लनवम्यांब्रह्माणीनाम्नीमुमां संपूज्यब्राह्म[2]णीःकुमारीश्चयथाश क्तिभोजयेत्॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे॥ उपवासपरोभक्त्यानवम्यां

१ ध्रुवसन्निभइतिपाठांतरम्। २ ब्राह्मणानितिपाठांतरम्।

पूजयेदुमाम्॥ब्रह्माणींत्विवितिवैनाम्नींश्वेतरूपेणरूपिणीम् ॥ज्येष्ठमासि नृपश्रेष्ठकृत्वानक्तस्यवैविधिम्॥ शाल्यन्नंपायसोपेतंस्वयंभुंजीतवाग्य तः॥कुमारीभोजयेच्चापिस्वशक्त्याब्राह्मणीस्तथेति॥अथापाढ्यामुभया ष्टम्योः पंचगव्यस्नातउपोषितोनवम्योर्हैमैरावणगतामैंद्रीनाम्नींदेवींपू जयित्वानक्तंकुर्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ उपवासपरोभक्त्या नवम्यांपक्षयोर्द्वयोः ॥ आषाढेमासिराजेंद्रयःकुर्यान्नक्तभोजनम्॥पूजये च्छ्रद्धयादुर्गामैंद्रीनाम्नींतुनामतः ॥ ऐरावणगतांसुभ्रांश्वेतरूपेणरू पिणीम्॥ स ऐरावणमारुह्यइंद्रस्यानुचरोभवेदिति ॥ ॥अथश्रावणनव म्योःकौमारीनाम्नींदुर्गांसंपूज्यक्षीरान्नंनक्तंभुंजीत ॥ तदुक्तंभविष्यो त्तरे ॥ श्रावणेमासिराजेंद्रयःकुर्यान्नक्तभोजनम् ॥क्षीरपाष्टिकभुक्तेन सर्वभूतहितेरतः॥ उपवासपरोवीरनवम्यांपक्षयोर्द्वयोः ॥कौमारीमिति नाम्नींचचंडिकांपूजयेत्सदा ॥कृत्वारौप्यमयींभक्त्याघोरांवैपापनाशि नीम् ॥ करवीरैश्चकुसुमैर्गंधैश्चागुरुचन्दनैः ॥ धूपेनचदशांगेनमोदकै श्चापिपूजयेत्॥ कुमारीभोंजयेद्भक्त्यास्त्रियोविप्रांश्चशक्तितः॥भुंजीतवा ग्यतःपश्चाद्बिल्वपत्रकृताशनः॥एवंयःपूजयेदार्यांश्रद्धयापरयान्वितः॥ सयातिपरमंस्थानंयत्रदेवोवृषध्वजइति ॥ ॥ अथभाद्रशुक्लनवम्यां नंदानाम्नींदुर्गांसंपूज्यविष्णुलोकंप्राप्नोति॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे॥मासि भाद्रपदेयातुनवमीबहुलेतरा ॥ सातुनंदामहापुण्याकीर्तितापापना शिनी ॥ तस्यांयःपूजयेद्दुर्गांविधिवत्कुरुनन्दन ॥ सोऽश्वमेधफलंवि द्याद्विष्णुलोकंचगच्छतीति ॥ अत्रैवकृष्णपक्षेनवम्यांदेवींबोधयेत्॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वार्द्रभेपिवा ॥ नव म्यांबोधयेद्देवींगीतवाद्यादिनिःस्वनैरिति ॥ ॥अथाश्विनशुक्लनवमीम न्वादिः ॥ तदुक्तम् ॥ आश्वयुक्शुक्लनवमीति ॥ ॥अथकार्तिकशुक्ल नवमीयुगादिः ॥ तदुक्तम् ॥ नवम्यूर्जेयुगादयइति ॥ ॥ अथमार्गशी र्षशुक्लनवमीनंदिनीत्युच्यते ॥ तस्यांत्रिरात्रोपोषितोदेवींसंपूज्याश्व

मेधफलंप्राप्नोति ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ मासिमार्गशिरेवीरशु क्लपक्षेतुयाभवेत् ॥ सानंदिनीमहापुण्यानवमीपरिकीर्तिता ॥ यस्त स्यांपूजयेद्देवींत्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ सोऽश्वमेधमवाप्येहविष्णुलोके महीयतइति ॥ अथमाघशुक्लनवमीमहानंदाप्रोक्ता ॥ तस्यांस्ना नदानादिकृतमक्षय्यंभवति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ माघमासेतु याशुक्लानवमीलोकपूजिता॥महानंदेतिसाप्रोक्तासदानंदकरीनृणाम् ॥ तस्यांस्नानंतथादानंजपोहोमउपोषितम् ॥ सर्वंतदक्षयंप्रोक्तंयद स्यांक्रियतेनरैरिति ॥ सर्वासुनवमीषुतिथिपतित्वेनसरस्वतीपूज्या ॥ तदुक्तम् ॥ सरस्वत्यानवम्यांचेति ॥ अथसिद्धविरुद्धादिकंलि ख्यते ॥ नवमीशनिवारेणसोमवारेणचसिद्धा ॥ यदुक्तम् ॥ शनौच तुर्थीनवमीति ॥ तथा ॥ सोमेतुनवमीपुष्यःश्रवणोरोहिणीमृगः ॥ एतानिसर्वदावत्ससिद्धिदानिस्वकर्मस्विति ॥ बुधवारेणविरुद्धा ॥ तृतीयानवमीत्याद्युक्तमेव ॥ नवम्यांशत्रुवधबंधनाद्युग्रकर्मका र्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ चतुर्दश्यांचतुर्थ्यांतुनवम्यांचारिमर्दनमित्यादि ॥ अत्रामलकस्नानंनकुर्यात् ॥ तदुक्तम् ॥ सप्तम्यांनिंदुनवमीषुचेत्या दि ॥ अत्रदंतकाष्ठमपिवर्जयेत् ॥ तदुक्तंव्यासेन ॥ प्रतिपत्पर्व षष्ठीषुनवम्यांहरिवासरे ॥ दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलमि ति ॥ अत्रापिप्रतिपदीवयोगिनीसंमुख्यात्पूर्वदिशियात्रानकार्या ॥ वृश्चिकस्थेक्रूरग्रहेनवमीचाशुभाभवति ॥ उक्तंच ॥ पराःपरेषा मित्यादि ॥ नवम्यांतुंबीफलंनभक्षयेदित्युक्तमेव ॥ ॥ इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेनवमीनिर्णयः ॥ ॥ अथ दशमीनिर्णयः ॥ ॥ दशमीतिथिरुपवासादिषु नवमीयुतैव ग्राह्या ॥ तदुक्तंपैठीनसिना ॥ पंचमीसप्तमीचैवदशमीचत्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैवकर्त्तव्यासंमुखीतिथिः ॥ आपस्तंबेनाप्युक्तम् ॥ अष्टमीनवमीविद्धाकर्तव्याफलकांक्षिभिः ॥ दशमीतुप्रकर्त्तव्यासदुर्गा

द्विजसत्तमेति ॥ यत्तुवचनम् ॥ संपूर्णादशमीकार्यापरयापूर्वयाथवा॥ युक्तानदूषितायस्मादतःसासर्वतोमुखीति॥ तत्तुपूर्वविद्धायाअलाभेउ दयकालव्यापिनीग्राह्येत्येवपरम्॥ अथवैकादशीव्रतांगत्वेनक्रियमाण दशम्यामेकभक्तादिकंपरविद्धायांकार्यमितिसिद्धांतः॥अथचैत्रशुक्लद शम्यांयमपूजाकार्या॥यथादेवीपुराणे चैत्रमासतिथिकृत्यप्रक्रमे॥ धर्म राजंदशम्यांतुपूजयित्वासुगंधकैः ॥ विगतारिर्निरातंकइहचातपरंपद मिति प्राप्नुयादितिशेषः ॥ अथज्येष्ठशुक्लदशमीदशहरेत्युच्यते॥यथा स्कंदपुराणे॥ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीसंवत्सरमुखीस्मृता ॥ तस्यांस्नानंप्र कुर्वीतदानंचैवविशेषतः॥यांकांचित्सरितंप्राप्यदद्याद्दर्भतिलोदकम् ॥ मुच्यतेदशभिःपापैःसमहापातकोपमैरिति ॥ अत्रैवब्रह्मपुराणेविशेष उक्तः ॥ ज्येष्ठमासिसितेपक्षेदशमीहस्तसंयुता ॥ हरतेदशपापानित स्माद्दशहरास्मृतेति॥भविष्योत्तरेत्वन्योविशेषउक्तः ॥यथा॥ ज्येष्ठेशु क्लदशम्यांचभवेद्भौमदिनंयदि ॥ ज्ञेयाहस्तर्क्षसंयुक्तासर्वपापहरातिथि रिति ॥ वराहपुराणेऽपि ॥ दशम्यांशुक्लपक्षेतुज्येष्ठमासिकुजेऽहनि ॥ अवतीर्णायतःस्वर्गाद्धस्तर्क्षेचसरिद्वरा ॥ हरतेदशपापानितस्माद्दश हरास्मृतेति॥स्कंदपुराणेतुदशहरायांदशयोगाउक्ताः ॥यथा॥ज्येष्ठमा सिसितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः॥ व्यतीपातेगरानंदेकन्याचंद्रेवृषेरवा विति ॥ अत्रवाराहपुराणेकुजवारयोगउक्तः ॥ स्कंदपुराणेबुधवार योगइतिविरोधः ॥ सचकल्पव्यवस्थयापरिहरणीयः ॥ यथा ॥ अव तीर्णासरिद्वरेति अस्यांदशम्यांगंगावतारातिथित्वात्कस्मिँश्चित्कल्पे भौमवारयुक्तायांदशम्यांगंगावतीर्णा॥ कस्मिंश्चिद्बुधवारयुक्तायामित्य विरोधः ॥ दशपापानिचमनुनाप्रोक्तानि ॥ परद्रव्येष्वभिध्या नंमनसाऽनिष्टचिंतनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्चमानसंत्रिविधंस्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यंचापिसर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयंस्या च्चतुर्विधम् ॥ अदत्तानामुपादानंहिंसाचैवाविधानतः॥परदारोपसेवाच

कायिकंत्रिविधंस्मृतम्॥इयंदशहराथत्रैवयोगबाहुल्यंसैवकार्या ॥इति दशहरानिर्णयः॥ ॥अस्यांदशम्यांगंगाजलेस्थितोदशवारान्स्कंदपुराणोक्तदशहरास्तोत्रपाठपूर्वकंस्नानंकुर्यात् ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ तस्यांदशम्यामेतच्चस्तोत्रंगंगाजलेस्थितः ॥यःपठेद्दश कृत्वस्तुदरिद्रो वापिचाक्षमः॥सोपितत्फलमाप्नोतिगंगांसंपूज्ययत्नतइति ॥ गंगायाअसंभवेतीर्थांतरेष्वप्यनेनैवविधिनास्नानंकार्यम् ॥ नद्यांनद्यंतरंस्मृतमितिनिषेधस्तुगंगाव्यतिरिक्तविषयः ॥ यच्चोक्तंस्कंदपुराणे ॥ स्नानकालेऽन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः ॥ विनाविष्णुपदींक्कान्यत्समर्थमघशोधनइति॥अघमर्षणविधौश्रुतिरप्याह ॥इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतीति॥अतश्चगंगायमुनासरस्वतीशतद्रूणांस्मरणंतीर्थांतरेपिनदुष्यति॥ आश्विनशुक्लदशम्यांनवमीयुक्तायांश्रवणर्क्षयुक्तायां चापराजितापूजां कृत्वाप्रस्थानंकुर्यात्॥यदुक्तम्॥दशम्यांतुनरैःसम्यक्पूजनीयापराजिता॥ईशानींदिशमाश्रित्यअपराह्णेप्रयत्नतः ॥ तथापि ॥ संपूर्णानवमीयुक्तातस्यांपूज्यापराजिता ॥ क्षेमार्थंविजयार्थंचप्रसिद्धविधिनानरैः॥ नवमीशेषयुक्तायांदशम्यामपराजिता ॥ ददातिविजयंदेवीपूजिताजयवर्धिनी ॥ आश्विनेशुक्लपक्षेतुदशम्यांपूजयेन्नरः ॥ एकादश्यांनकुर्वीतपूजनंचापराजितम् ॥ स्कंदपुराणेपि॥दशमींयःसमुल्लंघ्यप्रस्थानंकुरुतेनृपः ॥ तस्यसंवत्सरंराज्येनक्वापिविजयोभवेत् ॥ इतिवचनाद्दशम्यामेवप्रस्थानंकार्यम् ॥ नचालस्यादिनादशमीमुल्लंघ्यैकादश्यांकार्यमितिनियमार्थम्॥नवमीयुक्तत्वंश्रवणासंभवेवेदितव्यम्॥श्रवणसंभवेतुश्रवणयुक्तायामेवदशम्यांप्रस्थानमपराजितापूजांच॥तदुक्तम् ॥ श्रवणर्क्षेतुपूर्णायांकाकुत्स्थःप्रस्थितोयतः ॥ उल्लंघयेयुः सीमानंतद्दिनर्क्षेततोनराइति ॥तथा॥श्रवणेचापराजितेतिच ॥ श्रवणाभावेतुकेवलदशम्यामेवकार्यम् ॥ तदुक्तंलल्लेनतिथेःप्राशस्त्ये ॥ तिथिःशरीरंतिथिरेवकारणंतिथिःप्रमाणंतिथिरेवसाधनमिति ॥ इतिविजयाद

शमीनिर्णयः ॥ ॥ पक्षद्वयगतासुसर्वास्वपिदशमीषुतिथिपतित्वेनां तकःपूज्यः ॥ यदुक्तम् ॥ दशम्यामंतकस्यापीति ॥ अथसिद्धवि रुद्धादिकंलिख्यते ॥ दशमीगुरुवारेणसिद्धा ॥ यथा ॥ गुरौदशमी पंचम्याविति ॥ दशम्यांभौमवारेणककचयोगः॥दशम्यांपंचमीवन्मां गल्यविवाहयात्रादिकंकार्यमित्युक्तमेव ॥ सिंहकन्यातुलावृश्चिकरा शिस्थितेक्रूरग्रहेदशमीअशुभाभवतीत्युक्तमेव ॥ एषांचतुर्णामपिपंच मीस्यादितिप्रागुक्तम्॥सिंहवृश्चिकस्थितेसूर्येदशमीदग्धाभवति ॥मृगे न्द्रकौप्योंरित्युक्तम्॥दशम्यांक्षत्रियादित्रयोवर्णाअभ्यंगस्नानंनकुर्युः । उक्तंच ॥ त्रयोदश्यांद्वितीयायांदशम्यामित्यादि॥ नालीकशाकंसर्वोऽ पिनाद्यात् ॥ उक्तंच ॥ शीर्षकपालांत्राणीति ॥ दशम्यांयोगिनीसांमु ख्यादुदग्दिग्गमनंनकुर्युः ॥ इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनि र्णयामृतेदशमीनिर्णयोजातः ॥ ७ ॥ ॥ अथैकादशीनिर्णीयते ॥

एकादशीतिथिरुपवासादिषुरुद्रेणद्वादशीयुक्तेतियुग्मवाक्याद्यपि द्वादशीयुतैवप्रशस्ता ॥ तथापिवृद्धिह्रासाभ्यांप्रपञ्चः प्रदर्शयिष्यते ॥ नन्वत्रैकादशीव्रतविषयेनित्यत्वविधायकानिकाम्यत्वविधायकानिच बहूनिवाक्यानिश्रूयंते ॥ तत्रनित्यत्वेयथा॥गरुडपुराणे ॥ उपोष्यैका दशीनित्यंपक्षयोरुभयोरपीति ॥ तथासनत्कुमारेणोक्तम् ॥ एका दशीसदोपोष्यापक्षयोःशुक्लकृष्णयोरिति ॥ विष्णुरहस्येपि ॥ द्वा दशीनप्रमोक्तव्यायावदायुःसुवृत्तिभिरिति ॥ आग्नेयपुराणेपि ॥ उपोष्यैकादशीराजन्यावदायुःसुवृत्तिभिरिति ॥ कण्वोपि ॥ एका दशीमुपवसेन्नकदाचिदतिक्रमेदिति ॥ विष्णुस्मृतिरपि ॥ एकाद श्यांनभुंजीतकदाचिदपिमानवइति ॥ तथा ॥ परमापदमापन्नोहर्षे वासमुपस्थिते ॥ सूतकेमृतकेवापिनत्याज्यंद्वादशीव्रतमिति ॥ अ करणेप्रत्यवायोपिसनत्कुमारेणदर्शितः ॥ यथा ॥ नकरोतिहियोमूढ एकादश्यामुपोषणम् ॥ सनरोनरकंयातिरौरवंतमसावृतमिति ॥

तथा ॥ एकादश्यांमुनिश्रेष्ठयोभुंक्तेमूढचेतनः ॥ प्रतिग्रासम सौभुंक्तेकिल्बिषंश्वादिविट्समभिति ॥ तथा ॥ मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठयोनैवनरकंव्रजेत् ॥ एकादश्यन्नकामस्तुपितृभिःसहमज्जतीति ॥ ॥ नारदीयेपि ॥ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच ॥ अन्नमाश्रित्यतिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवासरे ॥ तानिपापान्युपाश्नातिभुंजानो हरिवासरइति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ मातृहापितृहाचैवभ्रातृहागुरुहा तथा ॥ एकादश्यांतुयोभुंक्तेपक्षयोरुभयोरपीति ॥ तथा ॥ वरंस्वमातृगमनंवरंगोमांसभक्षणम् ॥ वरंहत्यासुरापानंनैकादश्यांतुभोजनमिति ॥ उपक्रम्याकरणेपिविष्णुरहस्येदोषउक्तः ॥ समादायविधानेनद्वादशीव्रतमुत्तमम् ॥ तस्यभंगंनरःकृत्वारौरवंनरकंव्रजेदित्यादीनिनित्यत्वविधायकवाक्यानि ॥ अथकाम्यत्वविधायकवाक्यानि ॥ यथाह विष्णुरहस्ये ॥ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यंशुभांसंपदमात्मनः ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोपीति ॥ कात्यायनोपि ॥ संसारसागरोत्तारमिच्छेद्विष्णुपरायणः ॥ ऐश्वर्यसंततिस्वर्गमुक्तिचान्यद्यदिच्छति ॥ एकादश्यांनभुंजीनपक्षयोरुभयोरपीति ॥ स्कांदेपि ॥ यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिचात्यंतदुर्लभाम् ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीत्यादिकाम्यत्वविधायकानि वाक्यानि॥ एवंचसतीदमेकादशीव्रतंनित्यत्वविधायकवाक्यश्रवणादकरणेप्रत्यवायश्रवणाच्च किंनित्यंकिंवाकाम्यत्वविधायकवाक्यश्रवणात्काम्यमिति ॥ अत्रकश्चिदाहनित्यंकाम्यमितितन्नयुक्तिसहंनित्यंकाम्यमितियदेवनित्यंतदेवकाम्यमितिकर्मधारयसमासस्यार्थः॥तन्नोपपद्यते॥नित्यत्वंनामफलानपेक्षत्वम्॥काम्यत्वंचफलापेक्षत्वम् ॥ नह्येकस्यैवफलापेक्षत्वंतदनपेक्षत्वंचसंभवाति॥ भावाभावयोःसामानाधिकरण्याभावात् ॥ अतश्चएकादश्यांनित्यंकाम्यंचेतिव्रतद्वयंविधीयते ॥ नन्वेकत्वैकस्मिन्नेकादशीरूपेकाले व्रतद्वयस्यविधानमशक्यमिति

चेन्न ॥ कर्तृभेदेनशक्यत्वात् ॥ तथाच ॥ पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरांसदेत्यग्रेवक्ष्यते ॥ एकव्रतत्वेदिनद्वयविधानंकदाचिन्नोपपद्यते ॥ तथा ॥ एकादशीव्रतांगनियमेपि ॥ जह्याद्भुक्तद्वयं नित्ये काम्येभुक्त्वाचतुष्टयमितिभेदःप्रकीर्त्तितः ॥ अतश्चनिष्कामोनित्यविधिनानित्यैकादशीव्रतंकुर्य्यात् ॥ सकामस्तुकाम्यविधिनाकाम्यैकादशीव्रतंकुर्यादितिसिद्धम् ॥ अथैकादशीव्रताधिकारिणः प्रदर्श्यंते ॥ कात्यायनः ॥ अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यशीतिन्यूनवत्सरः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति ॥ एवंपक्षद्वयेप्येकादशीव्रतस्यसर्वत्रप्राप्तौव्यवस्थयाविशेषःकालादर्शेभिहितः॥तथा ॥ विधवाया वनस्थस्ययतेश्चैकादशीद्वये ॥ उपवासोगृहस्थस्यशुक्लायामेवपुत्रिणः ॥ भुजेर्निषेधःकृष्णायांसिद्धंतस्यततोव्रतमिति ॥ अतश्चपक्षद्वयैकादशींवनस्थयतिविधवाःकुर्युः ॥ विधवावनस्थयतिसमानधर्मत्वं गारुडपुराणेप्रोक्तम् ॥ यथा ॥ पुनःप्रभातसमयेघटिकैकादशमीभवेत् ॥ तत्रोपवासोविहितोवनस्थस्ययतेस्तथा ॥ विधवायास्तुतत्रैवपरतोद्वादशीनचेदिति ॥ सकामःपुत्रवान्गृहस्थस्तुशुक्लामुपवसेत् ॥ कृष्णायामशननिवृत्तिमात्रंकुर्यात् ॥ तदुक्तम् कूर्मपुराणे ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ वनस्थयतिधर्मोयंशुक्लामेवसदागृहीति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ वानप्रस्थोयतिश्चैवशुक्लामेवसदागृहीति ॥ अतःकृष्णैकादश्यांपुत्रवान्गृहीउपवासनिषेधादशननिवृत्तिमात्रमेवकुर्यान्नोपवासमितिगम्यते॥ कृष्णैकादश्यांपुत्रिणउपवासनिषेधः ॥ कूर्मपुराणे यथा ॥ संक्रांत्यां कृष्णपक्षेचरविशुक्रदिनेतथा ॥ एकादश्यांनकुर्वीतउपवासंच पारणमिति ॥ अत्रपुत्रवानित्यनुषज्जते ॥ कात्यायनोपि ॥ एकादशीषुकृष्णासुरविसंक्रमणेतथा ॥ चंद्रसूर्योपरागेचनकुर्यात्पुत्रवान्व्रतमिति ॥ व्रतमुपवासइत्यर्थः ॥ गौतमोपि ॥ आदित्येहनिसंक्रांता

वसितैकादशीषुच ॥ व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृहीति ॥
नन्वेषुवचनेषु तथा एकादश्यांतुकृष्णायांसंक्रमेग्रहणेपिवा ॥
उपवासंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयादित्यादिवाक्येषुचसंक्रांतिरविवारा
दियुक्तायांशुक्लैकादश्यामपिपुत्रिणोगृहिणउपवासानिषेधःप्रतीयतइ
तिचेन्न ॥ संक्रांत्यादिनिषेधस्तुसंक्रांत्यादिविहितोपवासाविषयः ॥
नतुतद्युक्तैकादश्युपवासविषयः ॥ तदुक्तंजैमिनिना॥ तन्निमित्तोपवा
सस्यनिषेधोयमुदाहृतः ॥ नानुषंगकृतोग्राह्योयतोनित्यमुपोषणमि
ति॥तन्निमित्तस्यसंक्रांत्यादिनिमित्तस्योपवासस्यनिषेधः॥नत्वनुषंग
कृतःसंक्रांत्यादियोगकृतएकादश्युपवासेनिषेधोनभवतीत्यर्थः॥यतो
नित्यमुपोषणम् ॥ काम्यसंक्रांत्याद्युपवासनिषेधोनित्यैकादश्युपवास
विषयोनभवतीत्यर्थः ॥ अतश्चकृष्णपक्षैकादश्यांपुत्रवान्गृहीनित्यो
पवासंनकुर्यात् ॥ काम्योपवासेतुविशेषोवक्ष्याति ॥ नन्वेषुवाक्येषुकृ
ष्णैकादश्यामुपवासोनिषिद्धोनतुभोजननिवृत्तिरुक्ता ॥ तत्कथमुच्य
ते कृष्णैकादश्यामशननिवृत्तिमात्रमिति ॥ सत्यम् ॥ कूर्मपुराणा
दिवचनबलात् ॥ यथा ॥ नशंखेनपिबेत्तोयंनखादेत्कूर्मसूकरौ ॥
एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि सब्रह्महा
सगोघ्नश्चस्तेयीचगुरुतल्पगः॥ एकादश्यांचयोभुंक्तेपक्षयोरुभयोरपी
त्यादिवाक्यैर्भोजननिवृत्तेः पक्षद्वयैकादश्योरपिप्रतिपादितत्वात् ॥
॥ तथा ॥ संक्रांत्यांकृष्णपक्षेचेत्यादिवाक्यैःकृष्णपक्षउपवासनिषेधा
च्च॥शुक्लामेवसदागृहीत्यादिवाक्यैःशुक्लैकादश्यामुपवासविधानाच्च ॥
सकामैर्गृहिभिःशुक्लैकादश्यामुपवासव्रतंकार्य्यम् ॥ कृष्णैकादश्याम
शननिवृत्तिमात्रमितिसिद्धम्॥ शयनीबोधिनीमध्येतुगृहस्थमात्रेणकृ
ष्णैकादश्यामप्युपवासव्रतंकार्यम्॥तदुक्तम् ॥ शयनीबोधिनीमध्येया
कृष्णैकादशीभवेत्॥सैवोपोष्यागृहस्थेननान्याकृष्णाकदाचनेतिपुत्री
नोपवसेद्गृहीतिपुत्रवतोगृहस्थस्यकृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधात्सोऽ

पिशयनीबोधिनीमध्येकृष्णैकादशीषुकिंचिद्भक्ष्यंकल्पयित्वोपवासं कुर्यात् ॥ तदुक्तमनंतभट्टीये ॥ उपवासनिषेधेतुकिंचिद्भक्ष्यंप्रकल्पयेत ॥ भक्ष्यंचाविद्धाविषयेदर्शितम् ॥ अविद्धानामलाभेतुपयोदधिफलानिच॥सकृदेवाल्पमश्नीयादुपवासस्ततोभवेदिति ॥ वायुपुराणेत्वत्रैवविशेषउक्तः ॥ नक्तंहविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबुवाज्यम् ॥ पञ्चगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंचेति ॥ यानिपुनः॥यथोत्तरेदक्षिणेवाअयनेपरिकीर्तिते ॥ तुल्यंफलमवाप्नोति द्वादश्योरुभयोरपीति ॥तथा॥ सोमसूर्यग्रहौपुण्यौयथावैमुनिभिःस्मृतौ ॥ तथासितासितेपुण्येद्वादश्यौविष्णुतुष्टिदइति कूर्मपुराण नारदपुराणादिवाक्यानिपक्षद्वयेप्युपवासविधायकानि तानियतिवानप्रस्थविषयाणिज्ञेयानि ॥ कर्तृविशेषाभिधानात् ॥ अन्यथा ॥ शुक्लामेवसदागृहीत्यादिवाक्यविरोधःस्यात् ॥ अयंनित्यैकादश्युपवासनिर्णयोगृहस्थस्य॥काम्येतुकामनानुसारेणनिर्णयः॥सतिचोभयैकादश्युपवासेअन्यतरैकादश्युपवासेचभिन्नानिफलानि॥यथाकूर्मपुराणे॥ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यंश्रियंसंततिमात्मनः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति ॥ गोभिलोपि ॥ एकादश्यांसितेपक्षेयश्चकुर्यादुपोषणम् ॥ सविष्णुलोकंव्रजतितृष्णयाप्रविमुच्यतइत्यादिवाक्यैःफलविशेषाभिधानात्तत्तत्फलापेक्षयोभयैकादश्योरन्यतरैकादश्यांवा काम्योपवासंकुर्यादित्यलमतिविस्तरेण ॥ ॥ अथोपवासस्वरूपंनिरूप्यते ॥ यदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे ॥ उपावृत्तस्यपापेभ्योयस्तुवासोगुणैःसह ॥ उपवासःसविज्ञेयःसर्वभोगविवर्जितइति अत्रपापेभ्योनिवृत्तस्येत्युक्तम् ॥ तानिकानिपापानीत्यत्रसुमंतुराह ॥ विहितस्याननुष्ठानमिंद्रियाणामनिग्रहः॥ निषिद्धसेवनंजैह्व्यंवर्जनीयंप्रयत्नतइति ॥ हारीतोपि ॥ पतितपाखंडिनास्तिकादिसंभाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासदिनेवर्जयेदिति ॥ विष्णुपुराणे ॥ तस्मात्पाखंडिभिः

पापैरालापस्पर्शनेत्यजेत् ॥ विशेषतःक्रियाकालेयज्ञादौवापिदीक्षितइति ॥ कूर्मपुराणे ॥ बहिर्ग्रामात्त्यजेत्पूर्वंपतितंचरजस्वलाम् ॥ नस्पृशेन्नाभिभाषेतनेक्षेतव्रतवासरइति ॥ पाखंड्यादिस्पर्शनविषयेप्रायश्चित्तमपिविष्णुपुराणएवोक्तम् ॥ यथा ॥ स्पर्शनेचनरःस्नात्वाशुचिराsूर्यदर्शनादिति ॥ संभाष्यताञ्छुचिषदंचिंतयेदच्युतंबुधः ॥ तेषामालोकनेसूर्यंप्रपश्येन्मतिमान्नरइति॥शुचिषदंशुद्धिप्रदम् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ असंभाष्यान्समाभाष्यतुलस्यतासिकादलम् ॥ आमलक्याःफलंवापिपारणेप्राश्यशुद्ध्यतीति ॥ गुणैःसहवासइतिचोक्तम्॥ तत्रगुणाश्चापिविष्णुधर्मोत्तरएवोक्ताः ॥ यथा ॥ तज्जपश्चापितद्ध्यानंतत्कथाश्रवणादिकम् ॥ तदर्चनंचतन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥ उपवासकृतामेतेगुणाःप्रोक्तामनीषिभिरिति ॥ तच्छब्देनात्रप्रकृतत्वाद्विष्णुरेवाभिधीयते ॥ अथोपवासकृतांनियमाउच्यंते ॥ उपवासव्रतीदंतधावनंहिंसनानृतम् ॥ चौर्यमसकृज्जलपानंसकृत्तांबूलभक्षणम् ॥ स्त्रीसंयोगंदिवास्वापंमांसंचवर्जयेत्सदा ॥ तदुक्तंवृद्धवसिष्ठेन ॥ उपवासेतथाश्राद्धेनकुर्याद्दंतधावनम् ॥ दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलमिति ॥ उपवासादिषुदंतकाष्ठनिषेधेऽनुकल्पोव्यासेनोक्तः ॥ यथा ॥ अलाभेदंतकाष्ठानांनिषिद्धायांतिथावपि ॥ अपांद्वादशगंडूषैर्पत्रैर्वादंतधावनमिति ॥ दंतधावनेप्रायश्चित्तंविष्णुधर्मेप्युक्तम् ॥ श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनम् ॥ गायत्र्याशतशःपूतमनुप्राश्यविशुध्यतीति ॥ हिंसाचौर्ययोःप्रायश्चित्तंस्मृतिसंग्रहेप्रोक्तम् ॥ स्तेनहिंसकयोःसख्यंकृत्वास्तैन्यंचहिंसनम् ॥ प्रायश्चित्तंव्रतीकुर्याज्जपेन्नामशतत्रयमिति ॥ नाम विष्णुनाम ॥ मिथ्यावाददिवास्वापसकृज्जलपानादिषुप्रायश्चित्तंकात्यायनेनोक्तम् ॥ मिथ्यावादेदिवास्वापेबहुशोंबुनिषेवणे ॥ अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतमष्टोत्तरंशुचिरिति ॥

१ बहिर्मार्गात्त्यजान्सूतीपतितंचरजस्वलामितिपाठान्तरम् ॥ २ प्राश्नीयातकदलीफलमितिपाठः ॥ ३ सूनिहिंसकयोरितिपाठः ॥

अष्टाक्षरमंत्रः ॐनमोनारायणायेति ॥ तांबूलचर्वणेस्त्रीसंभोगेमांसनिषेवणेषुपैठीनसिनाप्रायश्चित्तमुक्तम् ॥ तांबूलचर्वणेस्त्रीसंभोगेमांसनिषेवणे ॥ व्रतलोपोनवैकुर्यात्कृष्णेतद्‌द्विजवर्जितमिति ॥ अत्रसामान्येनस्त्रीसंभोगइत्युक्तेपिस्वदारेषुऋतुकालगमनादिषुव्रतलोपोनास्ति ॥ तदुक्तंकात्यायनेन ॥ रेतःसेकात्मसंभोगमृतेन्यत्रक्षयःस्मृतइति ॥ रेतःसेकऋतुकालेगर्भाधाननिमित्तंतदात्मकंसंभोगंवर्जयित्वान्यत्रअन्यनिशासुसंभोगेव्रतस्यक्षयइत्यर्थः ॥ ऋतुकालेपिषोडशनिशातिक्रमेदोषश्रवणात् ॥ व्रतदिवसेनकृतेपिगर्भाधानेषोडशनिशापर्यंतंकालांतरेपिकर्त्तुंशक्यत्वान्नातक्रमेदोषः ॥ अतश्चषोडशनिशात्मकएवऋतुकालेरेतःसेकेव्रतभंगोनास्तीत्यर्थः ॥ स्वदारव्यतिरिक्तासुस्त्रीषुप्रेक्षणस्पर्शनादिभिरपिब्रह्मचर्यभंगोभवति ॥ यथा ॥ स्त्रीणांसंप्रेक्षणस्पर्शात्ताभिःसंकथनादपि ॥ भिद्यतेब्रह्मचर्यंतुस्वदारेष्वृतुसंगमादिति ॥ अत्रसंप्रेक्षणादिकंसरागमेव॥ अतश्चमात्रादिदर्शनेतत्पादस्पर्शनेचनदोषः ॥ ऋतुसंगमादिति ॥ ऋतुरपिषोडशनिशायाअर्वाचीनःसावकाशएवऋतुकालोज्ञेयः ॥ अन्यथाकात्यायनवचनविरोधःस्यात् ॥ अतश्चस्वदाराणांस्पर्शनादिभिरपिब्रह्मचर्यभंगोनास्तीत्यर्थः ॥ मांसविषयेव्यासेनविशेषोदर्शितः ॥ वर्जयेत्पारणेमांसंव्रताहेप्यौषधंसदेति ॥ औषधात्मकमपिमांसंव्रताहेवर्जयेदित्यर्थः ॥ इत्युक्तनियमसहितःप्रातःस्नानानंतरमुपवाससंकल्पंकृत्वोपवासंकुर्वीत ॥ तत्रनित्येमनसैवमंत्रेणसंकल्पयेत्॥मंत्रश्च॥एकादश्यांनिराहारःस्थित्वाहमपरेहनि॥भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्षशरणंमेभवाच्युतेति ॥काम्येतूपवासेजलपूर्णताम्रपात्रंहस्तेनगृहीत्वोदङ्मुखःसन्पूर्वोक्तमंत्रेणसंकल्पमुच्चरेत्॥तदुक्तंदेवलेन॥ गृहीत्वोदुंबरंपात्रंवारिपूर्णमुदङ्मुखः॥उपवासंतुगृह्णीयाद्यथासंकल्पयेद्बुध इति ॥ अत्रयथासंकल्पयेदित्यनेनसंकल्पानांबाहुल्यंद्योत्यते ॥ अतश्चकाम्यादिपदाभावेप्ययंकाम्योपवासविधिरितिज्ञायते॥नित्येसं

कल्पभेदाभावाद्यथासंकल्पयेदित्यसंगतमेवस्यात् ॥ अथोपवास
नियमेनित्यकाम्यभेदेचविशेषांतरमुच्यते ॥ नित्योपवासेकेवलमे
कादश्यांसायंप्रातश्चभोजनंवर्जयेत् ॥ दशमीद्वादश्योर्नैकभक्त
नियमः ॥ तदुक्तंकात्यायनेन ॥ नित्योपवासीयोमर्त्यःसायंप्रा
तर्भुजिक्रियाम् ॥ संत्यजेन्मतिमान्विप्रःसंप्राप्तेहरिवासरइति ॥ विप्रइ
तिसर्ववर्णोपलक्षणम् ॥ काम्योपवासेतुदशम्यांद्वादश्यांचैकभक्तं
कार्यमेकादश्यांचोपवासःकार्यः ॥ तदुक्तंदेवलेन ॥ सायमाद्यंतयो
रह्नोःसायंप्रातश्चमध्यमे ॥ उपवासफलंप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयमिति ॥
अत्रफलंप्रेप्सुरित्यनेनैवास्यसकामविषयत्वंज्ञायते ॥काम्यएवविशेषां
तरंकात्यायनेनोक्तम् ॥अष्टाक्षरेणमंत्रेणत्रिजप्तेनाभिमंत्रितम्॥उपवा
सफलंप्रेप्सुःपिबेत्पात्रगतंजलमिति ॥ काम्योपवासेदशम्यादिदिनत्रयं
कांस्यादीनिवर्जयेत् ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ कांस्यंमांसंसुरांक्षौद्रं
तैलंवितथभाषणम् ॥ व्यायामंचप्रवासंच दिवास्वापंचमैथुनम् ॥
तिलपिष्टं[1]मसूरंचदशम्यादिषुवर्जयेदिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ कां
स्यंमांसंमसूरंचपुनर्भोजनमैथुने ॥ द्यूतंमद्यांबुपानंचफलंप्रेप्सुर्विवर्जये
दिति ॥ अत्रमांसमद्ययोर्येषामेवप्राप्तिस्तेषामेवनिषेधः ॥ अन्येषांनप्रा
प्तिर्नानिषेधः ॥ अम्बुपानमत्रासकृन्निषिद्धम् ॥ स्कंदपुराणेपि ॥
कांस्यंमांसंमसूरंचचणकंकोरदूषकम् ॥ शाकंमधुपरान्नंचहन्युरष्टा
विमेफलमिति ॥ शाकमुपोदकी ॥ व्रतप्रारंभश्चबाहिरंतःशोधनं
प्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यः ॥अत्रायंमंत्रः ॥ शरीरमंतःकरणोपघातंवाचश्च
विष्णुर्भगवानशेषम् ॥ शमंनयत्वाशुममेहशर्मभूयादनंतेहृदिसंनिवि
ष्टे ॥ अंतःशुद्धिंबहिःशुद्धिंशुद्धो[2]धर्ममयोच्युतः ॥ सकरोतु[3]ममैत
स्मिञ्छुचिरेवास्मिसर्वदेति॥ अनेनमंत्रेणशुद्धिंकृत्वोक्तनियमोपेतउप
वासंकुर्यात् ॥इदानीमुपवासानुष्ठानासिद्ध्यर्थंशुद्धाविद्धाविभेदेनएका
दश्याअष्टादशभेदाउच्यंते ॥ ॥ तत्रशुद्धैकादशीसमतान्यूनताधिक्य
योगात्त्रिविधात्रिविधा ॥सापिद्वादशीसाम्यन्यूनताधिक्ययोगात्प्रत्येकं

१ शिलापिष्टम् इ० पा० ॥ २ शुद्धिः इ० पा० ॥ ३ त्वमले इ०पा० ॥

त्रिविधाभवति ॥ एवंशुद्धायानवभेदाः ॥ यथा शुद्धसमाद्वादशीसमा १ शुद्धसमाद्वादशीन्यूना २ शुद्धसमाद्वादश्यधिका ३ शुद्धन्यूनाद्वादशीसमा ४ शुद्धन्यूनाद्वादशीन्यूना ५ शुद्धन्यूनाद्वादश्यधिका ६ शुद्धाधिकाद्वादशीसमा ७ शुद्धाधिकाद्वादशीन्यूना ८ शुद्धाधिकाद्वादश्यधिकाचेति ९ एवंविद्धापिसाम्यन्यूनताधिक्ययोगात्रिविधा ॥ सापिद्वादशीसाम्यन्यूनताधिक्ययोगात्प्रत्येकंत्रिविधा ॥ एवंविद्धायाअपिनवभेदाः ॥ यथा ॥ विद्धसमाद्वादशीसमा १ विद्धसमाद्वादशीन्यूना २ विद्धसमाद्वादश्यधिका ३ विद्धन्यूनाद्वादशीसमा ४ विद्धन्यूनाद्वादशीन्यूना ५ विद्धन्यूनाद्वादश्यधिका ६ विद्धाधिकाद्वादशीसमा ७ विद्धाधिकाद्वादशीन्यूना ॥८॥विद्धाधिकाद्वादश्यधिकाचेति ॥ ९ ॥ एवंमिलित्वाअष्टादशभेदाभवंति ॥ अत्रसर्वेष्वपिभेदेष्वेकादशीद्वादश्योःसमत्वंनामपष्टिघटिकात्मकत्वम् ॥ ततोन्यूनत्वेन्यूनत्वम् ॥ आधिक्येअधिकत्वंचज्ञेयम् ॥ ॥ अत्रशुद्धसमाद्वादशीसमादिपङ्भेदेषुसर्वैर्गृहियतिभिःपूर्वैवोपोष्या ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ शुद्धायदासमाहीनासमाक्षीणाधिकोत्तरा ॥ एकादशीमुपवसेन्नशुद्धांवैष्णवीमिति ॥ शुद्धाएकादशीसमाउत्तराद्वादशीसमाक्षीणाधिकाच ॥ तथाशुद्धायदाहीनाउत्तराच पुनस्तथाएवंत्रिविधेपिशुद्धसमाभेदत्रयेशुद्धन्यूनाभेदत्रयेचैकादशीमुपवसेत् ॥ नशुद्धांवैष्णवींद्वादशीमित्यर्थः ॥ यत्तुब्रह्मपुराणवचनम् ॥ एकालुप्ताचसंयुक्तायदिवृद्धिपरातिथिः ॥ अथवैकादशीनास्तिदशम्यावाप्यसंगता॥द्वादशीतुकलाकाष्ठायादिस्यादपरेहनि ॥ द्वादशद्वादशीर्हंतिपूर्वस्यांपारणंकृतमिति॥अस्यार्थः॥ तिथिवृद्धिपरत्वेचएकादशीपरेदिनेलुप्तावास्ति अथवाअपरादिनेवास्तितत्रोभयत्रापित्रयोदश्यांद्वादशीसद्भावाच्छुद्धद्वादश्यामेवोपवसेदिति ॥ इदंतुविद्धासमायाद्वादश्याधिक्ययुक्तायाविषयेसार्थकम् ॥ नतुशुद्धसमाशुद्ध

हीनाविषयम् ॥ अन्यथानशुद्धांवैष्णवीमितिवचनविरोधःस्यात् ॥
द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धाधिकाद्वादशीहानियुक्ताशुद्धाधिकाचपूर्वागृह
स्थैरुपोष्या॥यतिभिस्तूत्तरेतिव्यवस्थितम्॥ तदुक्तंमार्कंडेयपुराणे॥
संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥ पूर्वामुपवसेत्कामीनिष्कामस्तू
त्तरांसदेति ॥ अत्रकामिनिष्कामपदाभ्यांगृहियतीउच्येते प्रायेणगृहि
णांसकामत्वाद्यतीनांनिष्कामत्वाच्च ॥ तथा ॥ एकादशीप्रवृद्धाचे
च्छुक्लेकृष्णेविशेषतः॥तत्रोत्तरांयतिःकुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृहीति॥स्कंद
पुराणेपि ॥ संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥ त्रयोदशीउषःकाले
उपोष्यातत्रिकाभवेत्॥उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैरिति॥अ
त्रापिद्वेतिथीउपोष्येइतिगृहियतिभेदेनव्यवस्थाविज्ञेया॥ शुद्धाधिका
द्वादश्यधिकातुसर्वैरप्युत्तरैवोपोष्या ॥ तदुक्तंनारदेन ॥ संपूर्णैकाद
शीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥ तत्रोपोष्याद्वितीयातुपुत्रपौत्रप्रवार्धिनीति ॥
गरुडपुराणेपि ॥ संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥ तत्रोपो
ष्यापरापुण्यापरतोद्वादशीयदि ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ संपूर्णैकादशी
यत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥ वैष्णवीचत्रयोदश्यांघटिकैकापिदृश्य
ते ॥ गृहस्थोपिपराङ्कुर्यात्पूर्वान्नोपवसेत्तदेति ॥ ॥ अथ
विद्धाभेदेषूच्यते ॥ तत्रद्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धसमा द्वादशी
हानियुक्ताविद्धसमा पूर्वागृहस्थैरुपोष्यापरायतिभिरितिव्यवस्था ॥
तदुक्तंपुराणसमुच्चये ॥ दशमीमिश्रितापूर्वाद्वादश्यांचविलुप्यते ॥
एकादश्यांतदाब्रह्मन्नुपवासःकथंभवेदितिप्रश्ने ॥ शुद्धैवद्वादशी
राजन्नुपोष्यामोक्षकांक्षिभिः ॥ सकामैर्गृहिभिःपूर्वाविद्धापीतिविनि
श्चयइति ॥ विद्धसमायांद्वादश्याधिक्यवत्यांतुद्वादश्यामेकादशीसद्भा
वात्सर्वेषांपरत्रैवोपवासः ॥ तथाचस्मर्यते ॥ कलार्द्धेनापिविद्धा
स्याद्दशम्यैकादशीयदि ॥ तदाप्येकादशींत्यक्त्वाद्वादशींसमुपोषये
दिति ॥ विद्धहीनाद्वादशीसमाविद्धहीनाद्वादशीहीनाविद्धहीनाद्वाद

श्यधिकाचसर्वैरपिपूर्वैवोपोष्या ॥ शुद्धैकादश्याअलाभेनगत्यन्ता राभावात् ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥ एकादशीनलभ्येतसकलाद्वादशी भवेत् ॥ उपोष्यादशमीविद्धाऋषिरुद्दालकोब्रवीदिति ॥ ऋष्य शृङ्गोपि ॥ सर्वत्रैकादशीकार्यादशमीमिश्रितानरैः ॥ प्रातर्भवतुमा वाभूद्यस्मान्नित्यमुपोषणमिति ॥ विद्धाधिकाद्वादशीसमाविद्धाधि काद्वादश्यधिकाचसर्वैरेवोपोष्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्य ष्टमीचैवद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचउपोष्यास्युःप रान्विताइति ॥ अत्रभेदद्वयेद्वितीयदिनेएकादशीसद्भावात्परत्रैवोपवा सः ॥ दशमीवेधस्यनिषेधाच्च ॥ तदाहनारदः ॥ नोपोष्यादश मीविद्धासदैवैकादशीतिथिः ॥ तामुपोष्यनरोजह्यात्पुण्यंत्रपंश तोद्भवमिति ॥ तथाच ॥ दशम्यानुगतायत्रतिथिरेकादशीभवे त् ॥ तस्यपुण्यंविनष्टंस्यात्परेत्यनरकंव्रजेदिति ॥ दशमीशेपसं युक्तागांधार्यासमुपोषिता ॥ तस्याःपुत्रशतंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेत्॥ एवंविद्धहीनात्रयेपिदशमीवेधनिषेधोनाशंकनीयः ॥ तत्रत्रयोदश्यांपा रणपर्याप्तद्वादश्यसंभवात् ॥तदुक्तमृष्यशृंगेण॥पारणायनलभ्येतद्वाद शीयदिकुत्रचित्॥तदानींदशमीविद्धाउपोष्यैकादशीतिथिरिति ॥ हा रीतोपि॥त्रयोदश्यांयदानस्याद्वादशीघटिकाद्वयम् ॥ दशम्यैकादशी मिश्रासैवोपोष्यासदातिथिरिति ॥ अत्रापिघटिकाद्वयमितिपारणपर्या प्तत्वोपलक्षणम् ॥ वायुपुराणेपि ॥ एकादशीयदाविद्धाद्वादशीचक्षयंग ता॥दशमीमिश्रितातत्रउपोष्यामुनिसत्तमेति ॥ विद्धानिषेधवाक्यानि तुसर्वाण्यपिद्वादश्याधिक्यवत्यांविद्धसमायांविद्धाधिकायांचज्ञातव्या नि ॥ नतुद्वादशीसाम्यवत्यांद्वादशीहानिमत्यांचाविद्धहीनायां त्रयोद श्यांपारणयोग्यद्वादश्याअभावाद्विद्धायामेवोपवासेउपपद्यते ॥ द्वाद श्याधिक्यवत्यांविद्धहीनायांतुत्रयोदश्यांपारणयोग्यद्वादशीसंभवा- च्छुद्धद्वादश्यामेवोपवासोस्त्विवतिचेत् ॥सत्यम्॥तस्यविकल्पासहत्वे नोपवासयोग्यत्वान्नस्वीकारः॥यथा॥किंसूर्योदयादर्वाचीनेद्वादशीभा गेउपवासः॥किंचोदयादुत्तरस्मिन्द्वादशीभागे ॥ नाद्यः ॥ तस्यैका

दशीप्रत्यासन्नपरत्वेप्युपवासयोगपरत्वात् ॥ नापिद्वितीयः ॥ त स्योपवासयोग्यत्वेप्येकादश्याःप्रत्यासन्नत्वात् ॥ अतश्चविद्धानि षेधवाक्यान्युक्तविद्धायामप्येवेत्यनवद्यम् ॥ विद्धाधिकद्वादशीहीना तुगृहस्थैःपूर्वैवोपोष्यायातिभिरुत्तरेतिव्यवस्था॥तदुक्तम् ॥ एकादशी द्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी ॥ त्रितिथिस्पृगहोरात्रंनोपोष्यंतुसुतार्थि भिरिति ॥ तथाच ॥एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी ॥ उपवा संनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमान्वितः॥ इति गृहिणःपरत्रोपवासनिषेधात् ॥ उपवासस्यचनित्यत्वेनावश्यकत्वात्पूर्वत्रैवोपवासःप्रतीयते ॥ परवि द्धाविधायकवाक्यसामर्थ्याद्यतीनांपरत्रैवोपवासोवसीयते ॥ यथाभवि ष्योत्तरे॥द्वादशीसंगतायत्रभवत्येकादशीकला॥ दिनक्षयेपिसापुण्या नदशम्यायुताक्वचिदिति॥तथाच ॥ त्रिस्पृगेकादशीयत्रतत्रसंनिहितो हरिः॥पुण्यंक्रतुशतंप्रोक्तंत्रयोदश्यांतुपारणमिति ॥तथाच॥ कलाप्ये कादशीयत्रद्वादश्यानुगताभवेत् ॥ दिनक्षयेपिसापुण्यायतीनामुत्तरा तिथिरिति॥यत्त्वनंतभट्टैरत्रवाक्येयतिपदंगृहस्थस्याप्युपलक्षणंनेतर व्यावृत्त्यर्थम् ॥ तथासतिप्राप्त्यभावेनपुत्रवतोगृहस्थस्योपवासनिषेधा नुपपत्तिरित्युक्तम्॥तद्भागवतमतपक्षपातेनैवेतिगम्यते ॥ यतः सर्वेषां शब्दानांसजातीयोपलक्षकत्वादेवयतिपदस्यविजातीयगृहस्थोपलक्ष कत्वेप्रसिद्धिविरोधः॥ किंच ॥ नित्यंमद्यंब्राह्मणोवर्जयेदित्यादौवाक्यां तराप्राप्तमपिकामतःप्राप्तमेवमद्यपानादिकंनिषिध्यते ॥ एवमत्रापिपु त्रतोगृहस्थस्यवाक्यांतराप्राप्तोपिकामतःप्राप्तस्त्रिस्पृगुत्तरदिनोप वासोनिषिध्यतइतिनिषेधोप्युपपद्यते॥किंच॥अनन्तेनैवसंपूर्णैकादशी त्यादिविज्ञानेश्वरसंग्रहसंमतिंदर्शयित्वास्वपक्षविरुद्धायद्येषापूर्वविद्धा भवतीतितस्यैवसंमतिर्दर्शिता ॥ तेचसंमतिश्लोकालिख्यंते ॥ शु द्धाविद्धादशम्याक्वचिदपिचततोद्वैधमेकादशीयंप्रत्येकञ्चात्रिधासौपुन रपिसमतान्यूनताधिक्ययोगात् ॥ पक्षाःप्रत्येकभिन्नाःपुनरपिषडमी

द्वादशीन्यूनताद्यैःसंबन्धादेवमष्टादशखलुमिलिताःकल्पनाःसंभवन्ति ॥ १ ॥ संपूर्णैकादशीयानभवतिपरतःसासमावासमावान्यूनावानास्तिवास्यांव्रजतिहरिदिनंद्वादशीसापिचोर्ध्वम् ॥ सर्वेकुर्युःपरस्तादुपवसनमथद्वादशीनोर्ध्वमेतिप्रव्राडत्रद्वितीयामुपवसतुजनाःपूर्वमन्येतुसर्वे ॥ २ ॥ यद्येषापूर्वविद्धाभवतिचपरतः सासमावासमावासेवंकुर्युर्द्वितीयामथहरिदिवसः पूर्वविद्धोपियायात् ॥ द्वादश्यांसात्रिसंस्पृग्यदिभवतिपरंमोक्षिणःपूर्वमन्येयद्वाविद्धानचोर्ध्वंपरमुपरिभवेत्तत्रसर्वेपरस्तात् ॥ ३ ॥ पूर्वविद्धाथवासानभवतिपरतोद्वादशीसापिचोर्ध्वंकुर्यात्तत्रोपरिष्टान्मुनिजननिकरःपूर्वमन्येचसर्वे ॥ विद्धंप्रातर्दशम्याहरिदिनमथवाद्वादशीरात्रिशेषेसर्वःपूर्वंदतानीमुपवसतुजनः प्रीतयेकेशवस्येति ॥ ४॥ अतएवभागवतमतानुसारेणानंतभट्टव्याख्यानमितिप्रतीयते॥ स्मार्त्तमतेतुविज्ञानेश्वरोक्तैवगृहियत्योर्व्यवस्थाग्राह्येत्यलमतिप्रपंचेन॥अथप्रकृतमनुसंधीयते ॥ नन्वेकादशीयदाविद्धाद्वादशीचक्षयंगता ॥क्षीणासाद्वादशीज्ञेयानक्तंतत्रविधीयते ॥ तथाच ॥ एकादशीयदाविद्धाद्वादशीचक्षयंगता ॥ त्रिदिनंतत्रविज्ञेयंयत्रपुण्यमनर्थकम् ॥ दानंवाप्येकभक्तंवायथाकुर्यादयाचितमितिचद्वादशीक्षयेनक्तादिकंविहितंतत्कथंगृहियतिविषयत्वेन व्यवस्थेतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ एकादशीव्रतस्यानित्यत्वाद्व्यवस्थासिद्धिः ॥ तदुक्तम्॥अविद्धाह्यनिषिद्धाचेन्नलभ्येतयदातिथिः॥मुहूर्तैःपंचभिर्विद्धाग्राह्याप्येकादशीभवेदितिपंचमुहूर्तविद्धायाअपिग्रहणात् ॥ नक्तैकभक्तादिविधयस्त्वशक्तविषयनक्तादिविध्यनुवादकाइत्यविरोधः ॥ ननुयतीनामुत्तरैकादश्यामुपवासइत्युक्तंतदात्रयोदश्यांपारणंस्यात्तच्चानिषिद्धम् ॥ तदुक्तम्॥कलाकाष्ठामुहूर्त्तोवायदिचेन्नपरेहनि ॥ द्वादशद्वादशीर्हंतित्रयोदश्यांतुपारणमिति ॥ तथाच ॥ एकादशीमुपोष्यैवद्वादश्यांपारणंस्मृतम् ॥ त्रयोदश्यांनतत्कुर्याद्द्वादशद्वाद

शीक्षयादित्यादिभिर्मत्स्यकूर्मपुराणादिवाक्यैस्त्रयोदश्यांपारणनिषे-
धात्कथमुत्तरत्रोपवासइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ त्रयोदशीपारणविधाय
कबलादितिब्रूमः ॥ तदुक्तंवायुपुराणे ॥ कलाप्येकादशीयत्रपरतो
द्वादशीनचेत् ॥ पुण्यंक्रतुशतस्योक्तंत्रयोदश्यान्तुपारणमिति ॥
स्कंदपुराणेपि ॥ एकादश्यांतुविद्धायांनोपवासार्चनादिकम् ॥ द्वा
दश्यामेवतत्कुर्यात्रयोदश्यांतुपारणम् ॥ शतयज्ञाधिकंपुण्यंमुक्तिरेव
परंफलमिति ॥ तर्हिविरोधोभविष्यतीतिचेन्न ॥ त्रयोदशीपारणविधि
र्निष्कामविषयः द्वादशीपारणविधिस्तुसकामविषयइत्यविरोधः॥तदु
क्तंस्कंदपुराणे ॥ पारणंतुत्रयोदश्यांनिष्कामानांविमुक्तिदमिति ॥
गरुडपुराणेपि ॥ पारणंतुत्रयोदश्यांनकर्त्तव्यंफलार्थिभिरिति ॥
नन्वेवंव्यवस्थितास्वेकादशीषुपारणव्यवस्थाप्यस्तु यत्रतुद्वादशीसा
म्यवत्यांविद्धाधिकायांगृहियत्योरुत्तरत्रैवोपवासः ॥ तत्रकथमुपपत्ति
रितिचेत् ॥सत्यम् ॥ तत्रतूत्तरत्रैकादशीविधायकवाक्यबलादेवत्रयो
दश्याम्पारणोपपत्तिरितिनाकिञ्चित्कष्टम्॥यद्वा ॥ त्रयोदशीपारणनिषे
धवाक्यानिपारणापर्याप्तद्वादशीसंभवे तामतिक्रम्यत्रयोदश्यांपारणंन
कार्यमित्येवंपरत्वेनवर्णनीयामिति ॥ तदतिक्रमेदोषश्रवणात् ॥
यथा ॥ यदिकिंचित्त्रयोदश्यांद्वादशीचोपलभ्यते ॥ द्वादश्यांपारणं
तत्रवर्जयित्वात्रयोदशीम् ॥ महाहानिकरीत्येषाद्वादशीलंघिता
नरैः ॥ करोतिधर्महरणमस्नातेवसरस्वती ॥ननुयदाद्वादशीघटिकामा
त्राद्विघटिकावाभवतितदाद्वादश्यांप्रातर्माध्याह्निककर्मानुष्ठानासंभ-
वात्कथंद्वादश्यांपारणोपपत्तिरितिचेत् ॥ सत्यम्॥माध्याह्निकंकर्मापि
प्रातरेवापकृष्यकृत्वापारणंकार्यम्॥ तदुक्तंगरुडपुराणे ॥ यदास्वल्पा
द्वादशीस्यादपकर्षोभुजेर्भवेत् ॥ विधेर्माध्याह्निकस्यापितत्रस्याद
पकर्षणमिति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ यदाभवेदतीवाल्पाद्वादशी
पारणादिने ॥ उषःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकंतदेति ॥यद्वा ॥ अ

ल्पायांद्वादश्यामद्भिःपारणंकृत्वानित्यकर्मानुष्ठानानंतरंभोजनंकुर्या त् ॥ तदुक्तंकात्यायनेन ॥ विध्यादिकंभवेन्नित्यंपारणन्तुनिमित्ततः॥ अद्भिस्तुपारयित्वातुनैत्तिकान्तेभुजिर्भवेत्॥ देवलोपि ॥ संकटेविषमे प्राप्तेद्वादश्यांपारयेत्कथम् ॥ अद्भिस्तुपारणंकुर्यात्पुनर्भुक्तेनदोष कृदिति॥पारणंतुमंत्रपूर्वकमुपवासंहरयेनिवेदनंकुर्यात्॥ तदाहकात्या यनः ॥ मंत्राज्ञपित्वाहरयेनिवेद्योपोषणंव्रती ॥ द्वादश्यांपारणंकुर्या द्वर्जयित्वाह्युपोदकीमिति ॥ उपोदकीशाकविशेषः ॥ मंत्रस्तु ॥ अज्ञानतिमिरांधस्यव्रतेनानेनकेशव ॥ प्रसीदसंमुखोभूत्वाज्ञानदृ ष्टिप्रदोभव ॥ कृष्णकृष्णकृपालोत्वमगतीनांगतिप्रद ॥ संसारार्ण वमग्नानांप्रसीदसुमुखोभवेति ॥ द्वादश्याश्चाद्याःपंचदशनाडिका हरिवासरसंज्ञकाः ताअतिक्रम्यपारणंकुर्यात् ॥ तदुक्तंविष्णुध र्मोत्तरे ॥ द्वादश्याःप्रथमःपादोहरिवासरसंज्ञकः ॥ तमतिक्रम्य कुर्वीतपारणंविष्णुतत्परइति ॥ उपवासेत्वशक्तोवृद्धातुरादिरुप वासानुकल्पमेकभक्तादिकंकृत्वाद्वादश्यामेवोपवासव्रतंसमापयेत् ॥ तदाहकात्यायनः ॥ उपवासेत्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् ॥ एकभक्तादिकंकार्यमाहबौधायनोमुनिरिति ॥ कूर्मपुराणेपि ॥ एक भक्तेननक्तेनक्षीणवृद्धातुरःक्षपेत् ॥ नातिक्रमेद्द्वादशींतुउपवासव्रतेन चेदिति ॥ मार्कण्डेयेऽपि ॥ एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच ॥ उपवासेनदानेननानिर्द्वादशिकोभवेदिति ॥ वायुपुराणेपि ॥ अथ वाविप्रमुख्येभ्योदानंदत्त्वास्वशक्तितः ॥ उपवासफलंतस्यसमग्रंतु भविष्यतीति ॥ तत्रभोजनदोषोपितत्क्षणादेवनश्यतीति ॥ एक भक्तादिष्वशक्तउपवासादिव्रतेभार्यादीन्विनियोजयेत् ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ असामर्थ्येशरीरस्यव्रतेचसमुपस्थिते ॥ कारयेद्ध र्मपत्नींवापुत्रंवाविनयान्वितम् ॥ भ्रातरंभगिनींशिष्यंब्राह्मणंदक्षि णादिभिः ॥ दक्षिणामंतरेणापिमातृगुर्वाद्यर्थमुपोषणेद्वयोरप्युपवास

फलंतुल्यम् ॥ यदाहकात्यायनः ॥ पितृमातृपतिभ्रातृगुर्वर्थेचवि शेषतः ॥ उपवासंप्रकुर्वाणःपुण्यंशतगुणंलभेत् ॥ दक्षिणाचप्रदा तव्याशुश्रूषाविहिताहिंसेति ॥ तथाच ॥ नारीचपतिमुद्दिश्यएका दश्यामुपोषिता ॥ पुण्यंशतगुणंयायादितिबौधायनोब्रवीत् ॥ उपवा सफलंतस्याःपतिःप्राप्नोत्यसंशयम्॥ तथाराजन्क्षत्रियार्थेचैकादश्यामु पोषितः ॥ पुरोधाःक्षत्रिणासार्द्धंफलंप्राप्नोतिनिश्चितम् ॥ उप वासफलंताभ्यांसममेवसमाप्यते ॥ क्षत्रिणेतिच्छांदसःशब्दः ॥ पिता महादीनुद्दिश्यएकादश्यामुपोषणम् ॥ कृतेतुतत्फलंविप्राःसमग्रंस मवाप्नुयुः ॥ कृत्वा[1]शतगुणंपुण्यंफलंप्राप्नोत्यसंशयमिति ॥ इदमे कादशीव्रतंसूतकेदानार्चनादिवर्जितंकुर्यात् ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ सूतकेतुनरःस्नात्वाप्रणम्यमनसाहरिम् ॥ एकादश्यांनभुंजीतव्रतमेवं नलुप्यते ॥ यथा ॥ पूर्वसंकल्पितंयच्चव्रतंसुनियतव्रतैः ॥ तत्क र्त्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविवर्जितम् ॥ मृतकाशौचेत्वेकादश्या मभोजनंकृत्वा द्वादश्यांस्नात्वाभुंजीत ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ मृतकेह्निनभुंजीतएकादश्यांसदानरः ॥ द्वादश्यांतुसमश्नीया त्स्नात्वाविष्णुंप्रणम्यचेति ॥ कूर्मपुराणेपि ॥ काम्योपवासे प्रक्रांतेत्वंतरामृतसूतके ॥ काम्यंनामव्रतंकुर्याद्दानार्चनविव र्जितमिति ॥ सूतकेवर्जितंदानादिकंतदंतेकुर्यात् ॥ तदुक्तंमत्स्य पुराणे ॥ सूतकान्तेनरःस्नात्वापूजयित्वाजनार्दनम् ॥ दानंदत्त्वावि धानेनव्रतस्यफलमश्नुते ॥ स्त्रीणांतुव्रतविषयेविशेषोलिख्यते ॥ नारीभर्तृपितृसुताद्यनुज्ञयैवव्रताधिकारिणीनान्यथा ॥ तदाहकात्या यनः॥ भार्याभर्तृमतेनैवव्रतादीनाचरेदिति ॥ मनुरपि ॥ नास्तिस्त्री णांपृथग्यज्ञोनव्रतन्नाप्युपोषणमिति ॥ विष्णुरपि ॥ पत्यौजीव तियानारीउपवासव्रतंचरेत्॥ आयुष्यंहरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छतीति ॥ मार्कंडेयोपि ॥ नारीयात्वननुज्ञाताभ्रात्रापित्रासुतेनवा ॥ निष्फ

[1] कर्त्तादशगुणंपुण्यमि० वा पा० ।

लंतुभवेत्तस्यायत्करोतिव्रतादिकमिति ॥ स्त्रीणांव्रतेदंतधावनादिकं नदुष्टम् ॥ तथाचमनुःस्त्रीधर्मप्रकरणे ॥ पुष्पालंकारवस्त्राणिग न्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुष्यंतिदंतधावनमञ्जनम् ॥ रजस्व लातुयानारीभर्तारंपुत्रभागिनी ॥ भ्रातरंवाप्रार्थनया पुत्रंवापिनियोज येत् ॥ दक्षिणांदत्त्वाब्राह्मणंवास्वयंचनभुंजीत ॥ तदाह पैठीनसिः ॥ भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भार्यायाश्चपतिर्व्रतम् ॥ असामर्थ्येपरंताभ्यांव्रत भंगोनजायते ॥ स्कंदेपि ॥ पुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा ॥ एषामभावएवान्यंब्राह्मणंवानियोजयेत् ॥ यत्तु ॥ एकादश्यांनभुंजी तनारीदृष्टेरजस्यपि ॥ तथा ॥ संप्रवृत्तेपिरजसि नत्याज्यंद्वादशीव्रतम् ॥ तथा ॥ प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् ॥ नतत्रापिव्रत स्यस्यादवरोधःकदाचनेत्यादिवाक्यैरजस्वलायाअपिव्रतमुक्तम् ॥ त त्तुपत्यादिनाव्रतंकारयितव्यम् ॥ तेनकृतेपितस्याव्रतफलंभवति ॥ अन्यथा शुचिनाकर्मकर्तव्यमितिवचन विरोधःस्यात् ॥ शुचित्वञ्चतस्याःपंचमेऽह्नि ॥ यथा ॥ पंचमेऽहनिशुद्धास्याद्दैवेपि त्र्येचकर्मणीति ॥ अतश्चरजस्वलानारीपत्यादिकंव्रतेनियोजयेत् ॥ एकादश्यांनभुंजीतनारीदृष्टेरजस्यपीतिपुलस्त्यवचनात्स्वयमपिनभुं जीत ॥ रजस्वलापिसूतकन्यायेनपंचमेऽहनिदाना र्चनंकुर्वीतेतिसि द्धम् ॥ एकादश्यांसांवत्सरिकादिश्राद्धेसंप्राप्तेपितृशेषंसमाघ्रायोप वासंकुर्यात् ॥ तेनश्राद्धकर्तुर्विहितंभोजनमेकादश्यांविहितमभो जनञ्चकृतंभवति ॥ तदाहकात्यायनः ॥ उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनै मित्तिकंभवेत् ॥ उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितमिति ॥ तथाश्रु तिरपि ॥ अवघ्रेयमेवतन्नैवप्राशितंनैवाप्राशितमिति ॥ एवमेकाद श्याःस्मार्तमतेननिर्णयउक्तः ॥ अत्रविज्ञानेश्वरसंग्रहश्लोकाःपूर्वमेवो क्ताः ॥ इदानींविश्वरूपनिबंधोक्ताःसंग्रहश्लोकाउच्यन्ते ॥ यथा ॥ शुद्धात्रेधातथाविद्धाभेदैर्न्यूनसमाधिकैः ॥ प्रत्येकंचपुनस्त्रेधाद्वाद

श्यूनसमाधिकैः ॥ आद्यासुषट्सुपूर्वैवव्यवस्थानंतरद्वये: ॥ गृहमेधिय
तीनाञ्चनवमीचापरेहनि ॥ आद्यास्तिस्रस्तुपूर्वाःस्युर्व्यवस्थानंतर
द्वये ॥ अपरेहनिशेषाःस्युःसप्तमीचव्यवस्थयेति ॥ तथाग्रंथांतरे ॥
हीनाहीनाधिकाशुद्धाहीनाहीनाधिकापरा ॥ एवञ्चैकादशीविद्धाचात्र
निर्णयसंग्रहः ॥ शुद्धषट्केतथाविद्धेत्रिकेपूर्वाव्यवस्थिता ॥ द्वयेद्वयेस
प्तमेचशेषेष्वेकादशीपरेति ॥ यत्रैकादश्यामुपवासउक्तः सचचतु
र्विधः ॥ यथोक्तंभविष्योत्तरपुराणे ॥ सतांबूलमतांबूलंसभोजनमभो
जनम् ॥ साहारञ्चनिराहारंचतुर्विधमुपोषणमिति ॥ अत्रसतांबूलंस
भोजनंसाहारंचेतित्रयोभेदाः ॥ चतुर्थस्त्वतांबूलादिपदैःसर्वतःके
वलोपवासः ॥ चतुर्णामपिस्वरूपंतत्रैवोक्तम् ॥ यथा ॥ यावत्कृ
ताह्निकोनस्याद्यावन्नार्चयतेहरिम् ॥ तावदश्नातितांबूलंसतांबूलंतदु
च्यते ॥ पूजयित्वाच्युतंपूर्वंपूर्णभुक्त्यामुनक्रियः ॥ भद्रामुक्तौपुनर्भु
क्तेतत्सभोजनमुच्यते ॥ श्राद्धंकृत्वापितॄंस्तर्प्यसंतर्प्यज्ञातिबांधवा
न्॥सार्ववर्णिकमाभोज्यसपत्नीब्रह्मभोजने ॥ समुपाघ्रायपित्रान्नंगोभ्यो
दद्यात्प्रयत्नतः ॥ न्यूनोपवासानियमेतत्संहारंप्रकीर्त्तितमिति ॥ एतेत्र
योभेदादेशविशेषविषयाअधिकारिविशेषविषयाश्चज्ञातव्याः ॥ चतुर्थ
स्तुसर्वसाधारणः ॥ अत्रशुद्धाविद्धाभेदेननिर्णयउक्तः ॥ तत्रकी
दृशीशुद्धा ॥ कीदृशीविद्धेत्यत्रसूर्यसिद्धांतेउक्तम् ॥ यथा ॥ सर्वा
ह्येताश्चतिथयउदयादुदयांस्थिताः ॥ शुद्धाइतिविनिश्चेयाषष्टिर्नाड्यो
हिवैतिथिरिति ॥ नारदीयेप्युक्तम् ॥ आदित्योदयवेलायामारभ्यष
ष्टिनाडिका ॥ यातिथिस्सातुशुद्धास्यात्सार्वतिथ्योह्ययंविधिरिति ॥
अतश्चसूर्योदयमारभ्यपुनःसूर्योदयपर्यंतंस्थितातिथिःशुद्धादिवस-
स्यादावंतेचान्यातिथियुक्ताविद्धेत्यर्थः ॥ नन्वरुणोदयवेलायांदशमी
युतैकादशीविद्धेतिकैश्चिदुक्तम् ॥ अरुणोदयकालश्चस्कंदपुराणेप्रो
क्तः ॥ यथा ॥ उदयात्प्राक्चतस्रस्तुनाडिकाअरुणोदयः ॥ तत्र

स्नानंप्रशस्तंस्यातद्धिपुण्यतमंस्मृतमिति॥ तत्रारुणोदयकालेदशमी विद्धानोपोष्या ॥ यथाभविष्योत्तरे ॥ अरुणोदयकालेतुदशमीय दिदृश्यते ॥ साविद्धैकादशीतत्रपापमूलमुपोषणमिति ॥ सौरधम च ॥ आदित्योदयवेलायांप्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ॥ एकादशीतुसं पूर्णाविद्धान्यापरिकीर्तितेति ॥ इत्यादीन्यरुणोदयवेधनिषेधकान्य न्यान्यपिवचनानिवैष्णवविषयाणिज्ञातव्यानि ॥ तदुक्तंगरुडपुराणे ॥ दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यावैष्णवैस्तुतत्रचै कादशीव्रतमिति ॥ वैष्णवस्वरूपञ्चस्कन्दपुराणेनिरूपितम् ॥ ॥ यथा ॥ परमापदमापन्नेहर्षेवासमुपस्थिते ॥ नैकादशींत्यजेद्य स्तुयस्यदीक्षातुवैष्णवी ॥ समात्मासर्वजीवेषुनिजाचारादविप्लुतः ॥ विष्णवर्पिताखिलाचारःसहिवैष्णवउच्यतइति ॥ अतश्चारुणोदयवेधे पिदीक्षितैःपरमभागवतैर्नोपवासःकार्यः ॥ अन्येषांस्मार्तमतानुसारि णांसर्वेषामप्युक्तनिर्णयानुसारेणैवोपवासइतिसिद्धांतः ॥ अथचैत्रा द्येकादशीषुकृत्यविशेषोलिख्यते ॥ ॥ तत्रचैत्रैकादश्यांस्त्रीभीरु क्मिणीपूज्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ एकादश्यांततःस्त्रीभिर्देवी पूज्याचरुक्मिणी ॥ पुष्पालंकारधूपान्नवस्त्रब्राह्मणतर्पणैरिति ॥ तत्रैवापराह्णेवास्तुपूजाकार्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ तत्रापराह्णे वास्तुर्वैवेश्मनांवंशधारकः ॥ अर्घ्यैर्माल्यैश्चवस्त्रैश्चपूज्योरंगैःसुचित्रि तैरिति ॥ तत्रैवरात्रौसलक्ष्मीकोवासुदेवःसोत्सवमांदोलनीयः॥तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ चैत्रमासस्यशुक्लायामेकादश्यांतुवैष्णवैः ॥ आंदोलनी योदेवेशःसलक्ष्मीकोमहोत्सवैः ॥ दमनेनार्चयित्वाचरात्रौजागरणंच रेदित्यादि॥ ॥इतिचैत्रैकादशी ॥ ॥अथज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जलाप्रसि द्धा ॥ तत्रनिर्जलमुपवासंकुर्यात् ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ ज्येष्ठेमासि नृपश्रेष्ठयाशुक्लैकादशीभवेत् ॥ निर्जलंसमुपोष्याथजलकुंभान्सशर्क रान् ॥ प्रदायविप्रमुख्येभ्यस्तापत्रयविवर्जितः ॥ विष्णुलोकमवाप्ये

ह्मोदतेविष्णुसंनिधाविति ॥ ॥ इतिनिर्जलैकादशी ॥ ॥ अ
थाषाढशुक्लैकादशीदेवशयनीतत्रस्वशक्त्यावक्ष्यमाणलक्षणांसुवर्णा
दिनिर्मितांलक्ष्मीनारायणप्रतिमांक्षीराब्धौशेषपर्यंकेसुप्तीकृत्वासंपूज्य
रात्रौजागरणाद्युत्सवंकुर्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ एकादश्यांतुशुक्ला
यामाषाढेभगवान्हरिः ॥ भुजङ्गशयनेशेतेयदाक्षीरार्णवेसदा ॥ तदा
तत्प्रतिमाकार्यासर्वलक्षणसंयुता ॥ सुप्तासुशेषपर्यंकेशैलमृद्भिःसुवारि
भिः॥ताम्रारकूटरजतैस्तथाचित्रपदेषुवा॥ लक्ष्म्याउत्संगहस्तेषुविन्य
स्तचरणांबुजा ॥ नानाविधोपकरणैः पूज्याचविधिपूर्वकम्॥उपवासः
प्रकर्तव्योरात्रौजागरणंतथा ॥तस्यांरात्र्यांव्यतीतायांद्वादश्यांपूजयेत्त
था॥त्रयोदश्यांततोनृत्यंगीतवाद्यैर्निवेदयेदिति ॥ पुराणसमुच्चयेप्युक्त
म् ॥आषाढस्यासितेपक्षेएकादश्यामुपोषितः॥स्वापयेत्प्रतिमांविष्णोः
शंखचक्रगदाधराम्॥पीताम्बरधरांसौम्यांपर्यंकेस्वास्तृतेशुभे॥शुक्लव
स्त्रसमाच्छन्नेसोपधानेयुधिष्ठिर ॥ इतिहासपुराणज्ञोविष्णुभक्तोथवापु
मान् ॥ स्नापयित्वादधिक्षीरघृतक्षौद्रजलैस्तथा ॥ समालभ्यशुभैर्गंधै
र्धूपैर्वस्त्रैरलंकृताम् ॥ पूजयित्वासुमैःशुक्लैर्मंत्रेणानेनपांडव ॥ मंत्रश्च ॥
सुप्तेत्वयिजगन्नाथजगत्सुप्तंभवेदिदम्॥ विबुद्धेत्वयिबुद्धेतजगत्सर्वंचरा
चरमिति ॥ एवंसंपूज्यदेवस्याग्रेउपोषितश्चातुर्मास्यव्रतंकुर्यात् ॥
सनत्कुमारोप्याह ॥ एकादश्यांतुगृह्णीयात्संक्रांतौकर्कटस्यच ॥
आषाढ्यांवैनरोभक्त्याचातुर्मास्योदितव्रतमिति ॥ व्रतारंभेमंत्रश्च
सनत्कुमारेणोक्तः ॥ इदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव ॥ निर्विघ्नंसिद्धि
मायातुप्रसन्नेत्वयिकेशव ॥ गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवयद्यपूर्णेम्रियाम्यहम्॥त
न्मेभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ॥अत्रैवविशेषोवृद्धगार्ग्येणोक्तः॥
नशैशवंनमौढ्यंवाशुक्रगुर्वोर्नवातिथेः ॥ खंडंचचिंतयेज्जातुचातुर्मा
स्यव्रतेनरइति॥इतिशयनीयैकादशी ॥ ॥ अथभाद्रपदशुक्लैकादश्यां
शयनैकादश्यामिवपूजोत्सवादिकंकृत्वादेवस्यपार्श्वपरिवर्तनंकुर्यात्

॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ प्राप्तेभाद्रपदेमासिएकादश्यांसितेहनि ॥ कटदानंभवेद्विष्णोर्महापूजांप्रवर्तयेदिति॥कटदानंपार्श्वपरिवर्तनम् ॥ इतिभाद्रपदैकादशी ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लैकादश्यामुपवास जागरणादिकंकृत्वाद्वादश्यादिषुविष्णुपूजांकुर्यात् ॥ तदुक्तं[1]भविष्योत्तरे आश्विनतिथिप्रक्रमे ॥ सोपवासैश्चकर्तव्याएकादश्यांप्रजागरः ॥ द्वादश्यांवासुदेवश्चपूजनीयस्तुसर्वदा ॥ यात्रोत्सवश्चकर्त्तव्यस्त्रयोदश्यांतुवैष्णवैः ॥ उपवासश्चतुर्दश्यांपौर्णमास्यांहरिंयजेदिति ॥ ॥ इत्याश्विनैकादशी ॥ ॥ अथकार्तिकशुक्लैकादश्यांप्रसुप्तं देवंपूजाजागरोत्सवादिभिर्मंत्रेणप्रबोध्यरथयात्रोत्सवंकुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ एकादश्यांचशुक्लायांकार्तिकेमासिकेशवम् ॥ प्रसुप्तंबोधयेद्रात्रौश्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ नृत्यैर्गीतैस्तथावाद्यैर्ऋग्यजुःसाममंगलैः ॥ वीणावेणुप्रशब्दैश्चपुराणश्रवणेनवा ॥ वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्चवैष्णवैः ॥ पुष्पैर्धूपैश्चनैवेद्यैर्दीपैर्भक्ष्यैःसुशोभनैः ॥ होमैरम्यैरपूपैश्चफलैःशार्करपायसैः ॥हृद्याभ्यांश्वेतरक्ताभ्यांचन्दनाभ्यांच सर्वदा ॥ कुंकुमालक्तकाभ्यांचरक्तसूत्रैःसकंकणैः ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायांद्वादश्यामरुणोदये ॥ आदौघृतेनैक्षवेणमधुनास्नापयेत्ततः ॥ दध्नाक्षीरेणचततः पंचगव्येनशास्त्रवित् ॥ उद्वर्त्तनंमाषचूर्णमसूरामलकानिच॥ सर्षपाश्चप्रियंगुश्चमातुलिंगरसस्तथा ॥ सर्वौषध्यःसर्वगंधाः सर्वबीजानिकांचनम् ॥ मंगलानियथाकामंरत्नानिचकुशोदकम् ॥ एवंसंशोध्यदेवेशंदद्याद्गोरोचनांशुभाम् ॥ ततस्तुकलशादेयायथाप्राप्ताःस्वलंकृताः ॥ जातीपल्लवसंयुक्ताःसकलाश्चसकांचनाः॥पुण्याहवेदशब्देनवीणावेणुरवेणवा॥एवंसंस्नाप्यगोविंदंस्वनुलिप्तंस्वलंकृतम् ॥ सुवाससंपूजयेच्चसुमनोभिःसकुंकुमैः ॥ धूपैर्दीपैर्मनोज्ञैश्चपायसेनच भूरिणा॥पात्रायान्नदानैश्चहोमैःपुष्पैःसदक्षिणैः॥ वासोभिर्भूषणैरन्यैर्गोभिरश्वैर्मनोजवैः ॥ ब्राह्मणाःपूजनीयाश्चविष्णोरीड्याश्चमूर्तयः ॥ यत्तु

१ ब्रह्मपुराणे इ० पा० । २ ब्रह्मपुराणेच इ० पा० ।

सोमादिभवोदितवदनाथ ॥ बुध्यस्वदेवेशजगन्निवासमंत्रप्रभावेणसु
खेनदेवेति ॥तथाच॥ इयंचद्वादशीदेवप्रबोधार्थंतुनिर्मिता॥ त्वयैवसर्व
लोकानांहितार्थंशेषशायिना॥उत्तिष्ठोत्तिष्ठगोविंदत्यजनिद्रांजगत्पते॥
त्वयिसुप्तेजगत्सुप्तमुत्थितेह्युत्थितंजगत् ॥ एवमुत्थाप्यमंत्रेणपुष्पाञ्ज
लिंदद्यात्॥मन्त्रस्तु॥चरणंपवित्रमितिवैदिकः ॥पौराणिकस्तु गतामे
घावियच्चैवनिर्मलंनिर्मलादिशः॥शारदानिचपुष्पाणिगृहाणममकेशव
इति ॥ समुत्थितेततोविष्णौ क्रियाः सर्वाःप्रवर्त्तयेत् ॥ महातूर्यरवैरा
त्रौभ्रामयेत्स्यंदनेस्थितम् ॥ उत्थितंदेवदेवेशंनागरैःप्रार्थितः स्वयम् ॥
रात्रौजागरणंकुर्यादेकादश्यांसुरालये ॥ प्रभातेविमलेस्नात्वाभोज
यित्वाद्विजोत्तमान् ॥ आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्त्यक्तंयत्किंचिदेवहि ॥
त्यक्तंचातुर्मास्येऽभ्यंजनादिकम् ॥ तदुक्तम् ॥ चातुर्मासेतुयत्त्यक्तंभ
क्ष्यभोज्यादिकंचयत्॥चतुरोवार्षिकान्मासान्नियमंयत्स्वयंकृतम् ॥क
थयित्वाद्विजेभ्यश्चदद्याद्भक्त्यासदक्षिणम्॥ दत्त्वाविसर्जयेद्विप्रांस्ततो
भुंजीतवै[2]स्वयमिति ॥व्रतसमापनेमंत्रश्चसनत्कुमारेणोक्तः॥इदंव्रतंमया
देवकृतंप्रीत्यैतवप्रभो ॥ न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति
॥ ॥ इति प्रबोधिन्यैकादशी ॥ ॥ मार्गशीर्षादिशुक्लैकादशीषुवराह
पुराणोक्तधरणीव्रतान्युच्यंते ॥ यथा ॥ दुर्वासाःसत्यतपसंप्रत्याह ॥
यदामार्गशिरेमासिदशम्यांनियतात्मवान् ॥ कृत्वादेवार्चनंधीमान
ग्निकार्यंयथाविधि ॥ शुचिवासाः प्रसन्नात्माहं[3]व्यमन्नंसुसंस्कृतम् ॥
भुक्त्वापंचपदंगत्वापुनःशौचंतुपादयोः ॥ कृत्वाष्टांगुलमात्रंतुक्षीरवृ-
क्षसमुद्भवम् ॥ भक्षयेद्दंतकाष्ठंतुततश्चाचम्ययत्नतः ॥ स्पृष्ट्वाच
खानिसर्वाणिचिरंध्यात्वाजनार्दनम् ॥ शंखचक्रगदापाणिंकिरीटपी-

१ शिष्टामृतंपश्चादिति पा० । २ निश्चितः इ० पा० । ३ वन्यमिति पा० ।

तवाससम् ॥ प्रसन्नवदनंदेवंसर्वलक्षणलक्षितम्॥ध्यात्वापुनर्जलंहस्ते गृह्यभानुंजनार्दनम् ॥ध्यात्वार्घ्यंदापयेत्तस्यकरतोयेनमानवः॥ एवमुच्चारयेद्वाचंतस्मिन्काले महामुने॥एकादश्यांनिराहारःस्थित्वाहमपरेहनि ॥ भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्षशरणंमेभवाच्युत ॥ एवमुक्त्वाततोरात्रौ देवदेवस्यसन्निधौ ॥ जपन्नारायणायेतिस्वपेत्तत्राविधानतः॥ ततः प्रभातेविमलांनदींगत्वासमुद्रगाम् ॥ इतरांवातडागंवागृहेवानियमात्मवान् ॥ आनीयमृत्तिकांशुद्धांमंत्रेणानेनमानवः ॥ धारणंपोषणंत्वत्तोभूतानांदेविसर्वदा ॥ तेन[१]सत्येनमेपापंयावन्मोचयसुव्रते ॥ ब्रह्मांडोदरतीर्थानिकरैःस्पृष्टानितेरवे ॥ तैरिमांमृत्तिकांस्पृष्ट्वामालभामित्वयैधिताम् ॥ त्वयिसर्वैरसानित्याःस्थितावारुणसर्वदा ॥ तैरिमांमृत्तिकांप्लाव्यपूतांकुरुचमाचिरम् ॥ एवंमृदंतथातोयंप्रसाद्यात्मानमालभेत् ॥ त्रिःकृत्वाशेषमृदयाकुंडमालिख्यवैजले ॥ ततस्तस्मिन्नरःसम्यग्यथाविध्युपचारतः ॥ स्नात्वाचावश्यकंकृत्वापुनरेवगृहंव्रजेत्॥तत्राराध्यमहादेवंयोगनारायणंहरिम्॥पूजामन्त्राः ॥ केशवाय नमःपादौकटिंदामोदरायच॥ऊरुयुग्मंनृसिंहायचोरःश्रीवत्सधारिणे ॥ कंठेकौस्तुभनाथायवक्षःश्रीपतयेतथा ॥ त्रैलोक्यविजयायेतिबाहूसर्वात्मनेशिवः॥रथांगधारिणेचक्रंशंकरायेतिवारिजम् ॥ गंभीरायेतिचगदामंभोजंशांतमूर्तये॥ एवमभ्यर्च्यदेवेशंदेवंनारायणंप्रभुम् ॥ पुनस्तस्याग्रतःकुंभांश्चतुरःस्थापयेद्बुधः॥जलपूर्णान्समाल्यांश्चसितचंदनलेपितान् ॥ चूतपल्लवसंयुक्तान्सितवस्त्रावगुंठितान् ॥ संयुक्तांस्ताम्रपात्रैश्चतिलपूर्णैःसकांचनैः॥चत्वारस्तेसमुद्रास्तुकलशाःपरिकीर्तिताः॥ तेषामधःशुभंपीठंस्थापयेद्वस्त्रगर्भितम् ॥ तस्मिन्सौवर्णरौप्यंवाताम्रंवादारुजंतथा ॥ अलाभेसर्वपात्राणांपालाशंपात्रमिष्यते ॥ तोयपूर्णश्चतत्कृत्वातस्मिन्पात्रेततोन्यसेत् ॥ सौवर्णमत्स्यरूपेणकृत्वादेवंजनार्दनम् ॥ वेदवेदांगसंयुक्तंश्रुतिस्मृतिविभूषितम् ॥ तत्राने

१ तेनसत्येनमांपृथ्विपापान्मोचयमृत्तिके इ० वा पा० ।

कविधैर्भक्ष्यैःफलैःपुष्पैश्चशोभितम् ॥ गंधपुष्पैश्चवस्त्रैश्चअर्चयित्वा यथाविधि ॥ रसातलगतावेदायथादेवत्वयोद्धृताः ॥ मत्स्यरूपे णतद्वन्मांभवादुद्धरकेशव ॥ एवमुच्चार्यतस्याग्रेजागरंतत्रकारयेत् ॥ यथाविभवसारेणप्रभातेविमलेतथा ॥ चतुर्णांब्राह्मणानाञ्चचतुरो दापयेद्धटान् ॥ पूर्वंचबह्वृचेदद्याच्छंदोगेदक्षिणांतथा ॥ यजुःशा खाच्युतेदद्यात्पश्चिमंघटमुत्तमम् ॥ उत्तरंकामठेदद्यादेषदानविधिः स्मृतः ॥ ऋग्वेदःप्रीयतांपूर्वैःसामवेदस्तुदक्षिणैः ॥ यजुर्वेदःपश्चि मंतस्त्वथर्वाचोत्तरेणतु ॥ अनेनक्रमयोगेनप्रीयतामितिवाचयेत् ॥ मत्स्यरूपंतुसौवर्णमाचार्यायनिवेदयेत् ॥ वस्त्रगन्धादिधूपैश्चसंपू ज्यविधिवत्पुमान् ॥ यस्त्वमंशंखहस्तंचमन्त्रेणैवोपपादयेत् ॥ विधिनातस्यतद्दानंभवेत्कोटिगुणोत्तरम् ॥ प्रतिपद्यगुरुंयस्तुमोहा द्विप्रतिपद्यते ॥ सजन्मकोटिनरकेपच्यतेपुरुषाधमः ॥ विधानस्य प्रदाताव्योगुरुरित्युच्यतेबुधः ॥ एवंदत्त्वाविधानेनद्वादश्यांविष्णुम र्चयेत् ॥ विप्राणांभोजनंदद्याद्यथाशक्त्याचदक्षिणाम् ॥ परमान्नघृ तेनैवततःपश्चात्स्वयंनरः ॥ भुञ्जीतसहितोविप्रैर्वाग्यतःसंयतेन्द्रियः॥ अनेनविधिवायस्तुधरणीव्रतकृन्नरः ॥ तस्यपुण्यफलंचाग्र्यंशृणुतत्त्व विदांवर ॥ यदिवक्त्रसहस्राणांसहस्राणिभवेदिह ॥ आपुश्चब्रह्मणस्तु ल्यंभवेद्यदिमहाव्रतम् ॥ तदानीमस्यसर्वस्यफलंकथयितुंभवेत् ॥ यइमंश्रावयेद्भक्त्याद्वादशीफलमुत्तमम् ॥ शृणोतिवासपापैस्तुसर्वै रेवप्रमुच्यते ॥ ॥ इतिधरणीव्रतेषुमत्स्यद्वादशीव्रतम् ॥ अथ पौषमासस्यैकादश्यांपूर्ववन्नियतः स्नानादिकंकृत्वा कूर्मरूपिणंदेवं संपूज्यद्वादश्यामाचार्यायदद्यात् ॥ कलशपात्रादिविधिस्तुमार्ग शीर्षैकादश्यामुक्तएवकार्यः ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ तथैवपौ षमासेतुअमृतंमथितंसुरैः ॥ तत्रकूर्मोभवेद्देवःस्वयमेवजनार्दनः ॥ तस्येयंतिथिरुद्दिष्टाविष्णोर्वैकूर्मरूपिणः ॥ पौषमासस्यया शुद्धा

द्वादशीशुक्लपक्षतः॥तस्यांप्राग्वत्तुसंकल्पंप्राग्वत्स्नानादिकाःक्रियाः॥ निर्वृत्याराधयेद्रात्र्यामेकादश्यांजनार्दनम् ॥ पृथङ्मंत्रैर्मुनिश्रेष्ठादेव देवंजनार्दनमिति॥ कूर्मायपादंप्रथमंप्रपूज्यनारायणायेतिहरेःकटिंच॥ संकर्षणायेत्युदरंविशोकेत्युरोभवायेतितथैवकंठम् ॥ सुबाहवेचेति भुजौशिरस्तुनमोविशालायरथांगशंखौ ॥स्वनाममंत्रेणसुगन्धपुष्पैर्ना नानिवेद्यैर्विविधैःफलैश्च ॥ अभ्यर्च्यदेवंकलशंतदग्रेसंस्थाप्यमाल्यैः सितकंठदाम ॥ तंरत्नगर्भंतुपुरेवकृत्वास्वशक्तितोहेममयंतुदेवम् ॥ समंदरंकूर्मरूपेणकृत्वासंस्थाप्यताम्रेघृतपूर्णपात्रे ॥ पूर्णेघटस्योपरि संनिवेश्यतंब्राह्मणायैवतुसंप्रदद्यादिति ॥ दानब्राह्मणभोजनादिवि धिःपूर्वोक्तएवग्राह्यः॥ ॥ इतिकूर्मद्वादशीव्रतम् ॥ ॥ एवंमाघशुक्लै कादश्यां सौवर्णवाराहरूपिणंदेवं सर्वबीजसंपूर्णकलशस्योपरिस्थापि तसौवर्णादिपात्रेस्थापयित्वासंपूज्यद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ पूजा विधिस्तुमार्गशीर्षैकादश्युक्तएव ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ एवंमाघ सितेपक्षेद्वादशींधरणीभुज॥वाराहस्यशृणुष्वार्चांमुनेपरमधार्मिकेत्युप क्रम्य ॥ वाराहायेतिपादौतुमाधवायेतिवैकटिम् ॥ क्षेत्रज्ञायेतिजठरंवि श्वरूपेत्युरोहरेः ॥ सर्वज्ञायेतिकंठंतुप्रजानांपतयेशिरः ॥ प्रद्युम्ना येतिचभुजौदिव्यास्त्रायसुदर्शनम् ॥ अमृतोद्भवायशंखंतुएपएवार्च नेविधिरिति ॥ प्रतिमास्वरूपंतु ॥ यथाशक्तितुसौवर्णवाराहंका रयेद्बुधः ॥ दंष्ट्रयोद्धिभ्रतंपृथ्वींसपर्वतवनद्रुमाम् ॥ माधवंमधुहंतारं वाराहंरूपमास्थितम् ॥ सर्वबीजभृतेपात्रेरत्नगर्भंघटोपरि ॥ स्थापयेत्परमंदेवंजातरूपमयंहरिमिति ॥ दानार्चनविधिःपूर्वोक्तए व ॥ इतिवाराहद्वादशीव्रतम् ॥ अथफाल्गुनशुक्लैकादश्यांपूर्ववदुपो ष्यसौवर्णनृसिंहंसौवर्णादिपात्रेकलशोपरिसंस्थाप्यपूजयित्वाद्वादश्यां ब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ अन्यःसर्वोपिविधिःपूर्वोक्तएव ॥ तदुक्तं

१ तुवरेणलिख्वा इ० वा पा० । २ चतुर्भुजायेति इ० वा पा० ।

वाराहपुराणे ॥ तद्वत्फाल्गुनमासेतुशुक्लपक्षेतुद्वादशीम् ॥ उपोष्यप्रो क्तविधिनाहरिमाराधयेत्सुधीः ॥ नरसिंहायपादौतुगोविंदायेत्युरूत था ॥ कटिंविश्वभुजेपूज्यअनिरुद्धेत्युरस्तथा ॥ कंठंतुशितिकंठाय हृषीकेशायवैशिरः ॥ असुरध्वंसनायेतिचक्रंतोयात्मनेतथा ॥ शं खमित्येवसंपूज्यगंधपुष्पफलैस्तथेति ॥ ॥ इतिनृसिंहद्वादशीव्रतम् ॥ इयमेवामर्दकी ॥ तत्रामर्दकवृक्षास्थितंविष्णुंसंपूज्यप्रदक्षिणांकुर्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ ॥ फाल्गुनेमासिशुक्लायामेकादश्यांजनार्दनः॥ वसत्यामलकीवृक्षेलक्ष्म्यासहजगत्पतिः॥तत्रसंपूज्यदेवेशंशक्त्याकुर्या त्प्रदक्षिणाम् ॥ उपोष्यविधिवन्मर्त्योविष्णुलोकेमहीयते ॥ इत्यामर्द्द की ॥ अथचैत्रशुक्लैकादश्यामुपोष्यसौवर्णवामनंसंपूज्यच्छत्रिकादिसं युक्तंद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ एवमेवमुनेमा सिचैत्रेसंकल्प्यद्वादशीम्॥उपोष्याराधयेत्पश्चाद्देवदेवंजनार्दनमिति ॥ वामनायेतिवैपादौविष्णवेकटिमर्चयेत् ॥ वासुदेवेतिजठरउरःसंकर्ष णायच ॥ कंठेविश्वहृते[१]पूज्यशिरोवैव्योमरूपिणे ॥ बाहूविश्वजितेपू ज्यसुनाम्नाशंखचक्रके ॥ प्रागुक्तपात्रेसंस्थाप्यवामनंकांचनंबुधः ॥ यथाशक्त्याकृतंह्रस्वंसितयज्ञोपवीतिनम् ॥ कुंडिकांस्थाप्यपार्श्वे तुच्छत्रिकांपादुकेतथा ॥अक्षमालांचसंस्थाप्यमुद्रिकांचविशेषतः ॥ एतैरुपस्करैर्युक्तंप्रभातेसुद्विजायतम् ॥दापयेत्प्रीयतांविष्णुर्ह्रस्वरूपी त्युदीरयेत् ॥ मासनाम्नातुसंयुक्तंप्रादुर्भावविधानकम् ॥ प्रीयतामि तिसर्वत्रविधिरेषप्रकीर्तित इति ॥ मत्स्यरूपीकेशवः प्रीयतां कूर्म रूपीकेशवःप्रीयतामित्यादिप्रयोगःसर्वत्रद्रष्टव्यः ॥ ॥ इतिवामन द्वादशीव्रतम् ॥ ॥ अथवैशाखशुक्लैकादश्यामुपोष्यसौवर्णपरशुरामं संपूज्यद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ तदुक्तं वराहपुराणे ॥ वैशा खेप्येवमेवंतुसंकल्प्यविधिनानरइत्युपक्रम्य जामदग्न्यायपादौतु

---

१ सृजे इ० वा पा० ।

ह्युदरंसर्वधारिणे ॥ मधुसूदनायेतिकटिमुरःश्रीवत्सधारिणे ॥ शिरःसहस्रशीर्षायशंखचक्रेस्वनामतइति ॥ प्रतिमास्वरूपंतु ॥ जामदग्न्येतिविख्यातंनाम्नाक्लेशविनाशनम् ॥ दक्षिणेपरशुंहस्ते तस्यदेवस्यकारयेत् ॥ वैणवेनतुपात्रेणतस्मिन्संस्थापयेद्धरिमिति ॥ इतिजामदग्न्यद्वादशीव्रतम् ॥ ॥ अथज्येष्ठशुक्लैकादश्यां सौवर्णरामलक्ष्मणौसंपूज्यद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ विधिस्तुप्रागुक्तएव ॥ मंत्रेषुविशेषः ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ ज्येष्ठेमासेप्येवमेवसंकल्प्यविधिनानरः ॥ अर्चयेत्परमंदेवंपुष्पैर्नानाविधैःशुभैः ॥ नमो रामाभिरामायपादौपूर्वंसमर्चयेत् ॥ त्रिविक्रमायेतिकटिंधृतविश्वाय चोदरम् ॥ उरःसंवत्सरायेतिकंठंसंवर्तकायच ॥ सर्वास्त्रधारिणेबाहूस्वनाम्नाचरथांगके ॥ सहस्रशिरसेभ्यर्च्यशिरस्तस्यमहात्मनः ॥ पीताम्बरयुगच्छन्नौसौवर्णौरामलक्ष्मणौ ॥ अर्चयित्वाविधानेनप्रभातेब्राह्मणाय तौ ॥ दातव्यौमनसाकाममीहतापुरुषेणतु इति ॥ ॥ इतिरामद्वादशीव्रतम् ॥ आषाढशुक्लैकादश्यामुपोष्यपूर्वोक्तविधिनाचतुर्व्यूहंवासुदेवंसंपूज्यद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ मंत्रेषुविशेषः ॥ तदुक्तंवराहपुराणे ॥ वासुदेवायपादौतुकटिंसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायेतिजठरंत्वनिरुद्धायवैउरः ॥ चक्रपाणयेतिभुजौकंठंभूपतयेतथा ॥ स्वनाम्नाशंखचक्रेतुपुरुषायेतिवैशिरः ॥ कांचनंवासुदेवंतुचतुर्व्यूहंसनातनम् ॥ तमभ्यर्च्यविधानेनगंधपुष्पादिभिःक्रमात् ॥ प्राग्वत्तंब्राह्मणेदद्याद्देवादिनिसुव्रते ॥ वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चतुर्व्यूहाः ॥ इतिवासुदेवद्वादशीव्रतम् ॥ ॥ अथश्रावणशुक्लैकादश्यांदामोदरनामानंदेवमभ्यर्च्यपूर्वोक्तविधानेनद्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ मंत्रेषुविशेषः ॥ तदुक्तंवाराहपुराणे ॥ दामोदरायपादौतुहृषीकेशायवैकटिम् ॥ सनातनायेतिजठरमुरःश्रीवत्सधारिणे ॥ चक्रपाणेतिभुजौकंठंचहरयेतथा ॥ मुंजकेशायचशिरोभद्रायेतिललाटकम् ॥ स्वना

१ केशि इ० वा पा० । २ समलक्ष्मणसंयुतम्। रामायपादौ संपूज्य राघवायेति जानुनी इ० पा० । ३ सर्वज्ञाय इ० वा पा० ।

आशंखचक्रेतुपूजयेत्परमेश्वरम् ॥ कांचनंदेवदेवंतुदामोदरसनाम कम्॥ प्राग्वत्तंब्राह्मणेदद्याद्वेदवेदांगपारगे॥ इति दामोदरद्वादशी॥ ॥ अथभाद्रपदशुक्लैकादश्यांसौवर्णकल्किरूपिणंपूर्वविधिनासमभ्यर्च्य द्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात् ॥ पूजामंत्रास्तुवराहपुराणे ॥ नमोस्तुकल्किनेपादौहृषीकेशायवैकटिम् ॥म्लेच्छप्रध्वंसनायेतिजगन्मूर्तेतथोदरम् ॥ शितिकंठायकंठंतुखड्गपाणेतिवैभुजौ ॥ चतुर्भुजायेतिहस्तौविश्वमूर्तेतथाशिरः ॥ एवमभ्यर्च्यमेधावीप्राग्वत्तस्याग्रतोवटम् ॥ विन्यसेत्कल्किनंदेवंसौवर्णंतत्रकारयेत् ॥ दद्यात्प्रभातेविप्रायवेदवेदाङ्गवेदिने ॥ ॥ इतिकल्किद्वादशीव्रतम् ॥ ॥ एवमाश्विनशुक्लैकादश्यां पद्मनाभरूपंदेवंसंपूज्य द्वादश्यांब्राह्मणायदद्यात्॥ विधिस्तुपूर्वएव ॥ मंत्रेषुविशेषोयथा वाराहपुराणे ॥ तद्वदाश्वयुजेमासिद्वादशीशुक्लपक्षतः ॥ संकल्प्याभ्यर्चयेद्देवंपद्मनाभंसनातनम् ॥ पद्मनाभायपादौतुकटिंवैपद्मयोनये ॥ उदरंसर्वदेवायपुष्कराक्षायवैउरः ॥ अव्ययायतथापाणिंप्राग्वदस्त्राणिपूजयेत् ॥ प्रभवायशिरःपूज्यप्राग्वदग्रेघटंन्यसेत् ॥ तस्मिन्सौवर्णकंदेवंपद्मनाभंतुविन्यसेत् ॥ एवमेवतुसंपूज्यगंधपुष्पादिभिःक्रमात् ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांब्राह्मणायनिवेदयेदिति॥ ॥इतिपद्मनाभद्वादशी॥ ॥अथकार्त्तिकशुक्लैकादश्यांसौवर्णंयोगीश्वरंयोगनिद्रास्थितंसंपूज्यद्वादश्यां ब्राह्मणायदद्यात् ॥ तदुक्तंवराहपुराणे ॥ शृणुराजन्महाबाहोकार्त्तिकेमासिद्वादशीम् ॥ उपोष्यविधिनायेनयच्चास्याःप्राप्यतेफलम् ॥ प्राग्विधानेनसंकल्प्यतद्वत्स्नानंतुकारयेत् ॥ विभवेनार्चयेद्देवंनारायणमकल्मषम् ॥ नमःसहस्रशिरसेशिरःसंपूजयेद्धरेः ॥ पुरुषायेतिचभुजौकंठंवैविश्वरूपिणे ॥ज्ञानास्त्रायेतिचास्त्राणिश्रीवत्सायतथाउरः ॥ जगद्ग्रसिष्णवेपूज्यमुदरंदिव्यमूर्तये ॥ कटिंसहस्रपादायपादौदेवस्य

१ नानास्त्राय इ० वा पा० ।

पूजयेत् ॥ आनुलोम्येनदेवेशंपूजयित्वाविचक्षणः ॥ नमोदामोदरा येतिसर्वांगंपूजयेद्धरेः ॥ एवंसंपूज्यविधिनातस्याग्रेचतुरोघटान् ॥ स्थापयेद्व्रलगर्भांस्तुसितचंदनचर्चितान् ॥ स्रग्दामबद्धसुग्रीवान्सि तवस्त्रावगुंठितान् ॥ शोभितांस्ताम्रपात्रैस्तुतिलपूर्णैःसकांचनैः ॥ चत्वारःसागराश्चैवकल्पिताराजसत्तम ॥ तन्मध्येप्राग्विधानेनसौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥ षोडशारेतथाचक्रेस्रग्भिर्बहुभिरूर्जिते॥ योगीश्वरंयो गनिद्राशयानंपीतवाससम् ॥ तमप्येवंतुसंपूज्याजागरंतत्रकारयेत् ॥ कुर्यात्तुवैष्णवंयागंयजेद्योगीश्वरंहरिम् ॥ एवंकृत्वाप्रभातेतुब्राह्मणाय निवेदयेदिति ॥ ॥ इतियोगीश्वरैकादशीव्रतम् ॥ इतिधरणीव्रतानि समाप्तानि॥ अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ ॥ एकादशीशुक्रवारेण सिद्धा ॥ तदुक्तम् ॥ शुक्रेणप्रतिपत्षष्ठीएकादश्येत्यादि ॥ सोमवा रेणविरुद्धा॥ तदुक्तम् ॥ चंद्रेचित्रोत्तराषाढापूर्वाषाढाविशाखिका॥ए कादशीत्रयोदश्योर्नष्टयोगाःप्रकीर्त्तिताइति ॥ एकादश्यांनर्तकादि कर्मकार्यम् ॥ नंदासुनर्तनंक्षत्रेइत्युक्तमेव ॥ एकादश्यांशणपुष्पा णिनखादेत् ॥ तथाचोक्तमेव ॥ नखचर्मतिलानीति ॥ पौषशुक्लै कादशीमन्वादिः ॥ तथाचोक्तम् ॥ एकादशीचपौषइति ॥ सर्वा स्वेकादशीषुतिथिपतित्वेनशिवःपूज्यः ॥ तदुक्तम् ॥ एकादश्यां शिवस्यचेति ॥ धनुस्थेक्रूरग्रहेएकादश्यशुभा ॥ उक्तंच ॥ परतस्तथै वेति ॥ एकादश्यामाग्नेय्यांदिशियोगिनीसांमुख्याद्यात्रानकार्या ॥

॥ इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेएकादशीनिर्णयः ॥

॥ अथद्वादशीनिर्णीयते ॥ द्वादशीतिथिरुपवासादिषुएकादशीयु तैवग्राह्या ॥ तदुक्तंनिगमे ॥ रुद्रेणद्वादशीयुक्तेतियुग्मवाक्यात् ॥ कूर्मपुराणे त्रयोदशीविद्धानिषिद्धा ॥ यथा ॥ नागविद्धातुयाष ष्ठीरुद्रविद्धोदिवाकरः ॥ कामविद्धाभवेद्विष्णुर्नग्राह्यास्तेतुवासराइ ति ॥ विष्णुर्द्वादशी ॥ कामस्त्रयोदशी ॥ वर्षद्वादशीकृत्यंधरणी

व्रतेष्वेवोक्तम् ॥ विशेषस्तुलिख्यते॥ ॥ भाद्रपदशुक्लद्वादशीश्रवणन क्षत्रयुक्ताश्रवणद्वादशी ॥ सायद्येकादश्यामेवस्यात्तदाविष्णुशृंखला ख्ययोगःस्यात् ॥ तत्रैकेनोपवासेनैकादशीव्रतंश्रवणद्वादशीव्रतंचद्वय मपिकृतंभवति ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ द्वादशीश्रवणर्क्षंचस्पृशेदे कादशींयदि ॥ सएववैष्णवोयोगोविष्णुशृंखलसंज्ञकः ॥ तस्मिन्नुपो ष्यविधिवन्नरःप्रक्षीणकल्मषः ॥ प्राप्नोत्यनुत्तमांसिद्धिंपुनरा वृत्तिदुर्लभामिति ॥ यदाद्वादशीश्रवणर्क्षयुतायामेकादश्यामुपोषिता यांद्वादश्यां श्रवणर्क्षंवर्द्धतेद्वादशीचऋक्षन्यूनाभवतितदातिथ्यन्तोना पेक्षणीयः ॥ तदुक्तम् ॥ तिथिनक्षत्रसंयोगेउपवासोयदाभवेत्॥तावदे वनभोक्तव्यंयावदेकस्यसंक्षयः ॥ विशेषेणमहीपालश्रवणंवर्द्धतेयदि॥ तिथिक्षयेनभोक्तव्यंद्वादशींनैवलंघयेदिति ॥ यदाएकादशीपूर्णाद्वा दशीश्रवणनक्षत्रयुक्ता ॥ तदैकादश्यामुपोष्यश्रवणद्वादश्यांपृथगु पवासःकार्यः ॥ ननुपारणंचोपवासपरिसमाप्तिस्तदभावेपूर्वव्रतासमा प्तौव्रतांतरंकर्तुमयुक्तम्॥ यथा ॥ असमाप्तेव्रतेपूर्वेनैवकुर्याद्व्रतान्तरमि ति॥अतःश्रवणद्वादश्युपवासः कथंस्यादितिचेत् ॥सत्यम् ॥उभयोर्व्र तयोरेकदैवत्वान्नदोषः ॥ तदुक्तम् ॥ एकादशीमुपोष्यैवद्वादशींसमु पोषयेत् ॥ नचात्रविधिलोपःस्यादुभयोर्दैवतंहरिरिति ॥ यद्युपवास द्वयकरणेअसमर्थःस्यात्तदैकादश्यां भुक्त्वाश्रवणद्वादश्यामुपवासंकु र्यात् ॥ तस्याअलभ्ययोगत्वेनप्राशस्त्यात् ॥ एकादश्युपवासफलप्रा पकत्वाच्च ॥ तदुक्तम् ॥ उपोष्यद्वादशींपुण्यांविष्णुऋक्षेणसंयुताम् ॥ एकादश्युद्भवंपुण्यंनरःप्राप्नोत्यसंशयमिति ॥ यथा ॥ एवमेकादशीं भुक्त्वाद्वादशीसमुपोषणात् ॥ पूर्वोपवासजंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमि ति॥ यदातुद्वितीयदिनेश्रवणंवर्द्धतेतदाऋक्षांतोनापेक्षणीयः ॥ ऋक्षां तेपारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमितिवचनात् ॥ यदाचएकादश्यामेव श्रवणनक्षत्रंस्यान्नद्वादश्यां तदैकादश्यामेवश्रवणद्वादशीव्रतंकार्यम्॥

तदुक्तम् ॥ याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुण्यानक्षत्रयोगतः ॥ ता स्वेवतद्व्रतंकुर्याच्छ्रवणद्वादशींविनेति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ एका दशीयदातुस्याच्छ्रवणेनसमन्विता ॥ विजयानामसाप्रोक्ताभक्तां[1] नांविजयप्रदेति ॥ एतावांस्तुविशेषः ॥ श्रवणैकादश्यांवामनावतार कृष्णपूजाश्रवणद्वादश्यांजनार्दनपूजेति ॥ विधिस्त्वेकएव ॥ अत्रती र्थस्नानादिकश्चानंतफलंभवति ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ नभ स्यशुक्लद्वादश्यांनक्षत्रंश्रवणंयदि ॥ तस्यांतीर्थेषुयत्स्नानंतदनंतफलं भवेत् ॥ देवतापूजनंविप्रभोजनंश्राद्धमेवच॥ एकजप्यात्सहस्रस्यजप स्यफलमश्नुते ॥ दानंचमहदल्पंवासहस्रगुणितंभवेदिति ॥ भविष्यो त्तरेविशेषोदर्शितः ॥ बुधश्रवणसंयुक्तासैवचेद्द्वादशीभवेत् ॥ अतीव महतीतस्यांसर्वंकृतमथाक्षयम् ॥ तथा ॥ बुधश्रवणसंयुक्ताद्वादशी संगमोदकम् ॥ दानंदध्योदनंशतमुपवासःपरोविधिरिति ॥ द्वादशीश्र वणोपेतायदाभवतिभारत॥संगमेसरितांस्नात्वाजाह्नवीस्नानजंफलम् ॥ सोपवासःसमाप्नोतिनात्रकार्याविचारणेति ॥ ॥ इतिश्रवणद्वादशी व्रतम् ॥ ॥ भाद्रपदशुक्लद्वादश्यामेवइंद्रध्वजोत्थापनंकार्यम् ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ द्वादश्यांतुसितेपक्षेमासिभाद्रपदेतथा ॥ शक्रमु त्थापयेद्राजातद्ध्वजश्चसमाहितइति ॥ लिंगपुराणेपि॥कन्यार्केशुक्लद्वा दश्यांविश्वादित्यर्क्षसंयुजि॥शक्रमुत्थापयेद्देवंतद्ध्वजंचमहीपतिरिति ॥ इतिभाद्रपदद्वादशी ॥ ॥ कार्तिककृष्णद्वादश्यांगोधूलिककाल व्यापिन्यांगोवत्सपूजाकार्य्या ॥ तस्यास्तत्कालएवविधानात् ॥ दिनद्वयेपितत्कालव्यापित्वेपूर्वत्रैवकार्यम् ॥तदुक्तम्॥ वत्सपूजावटश्चै वकर्तव्याप्रथमेहनीति ॥ ॥ इतिवत्सपूजाद्वादशी ॥ ॥ माघकृ ष्णद्वादशीतिलद्वादशी ॥ तस्यांतिलैःस्नात्वातिलैर्विष्णुमभ्यर्च्यति लतैलेनदीपंतिलनैवेद्यंतिलहोमंतिलदानञ्चकृत्वातिलान्भक्षयेत् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ माघेतुकृष्णद्वादश्यांयमोहिभगवान्पुरा ॥ तिला

१ कामिनाम् इ० पा० ।

लानुत्पादयामासतपःकृत्वासुदारुणम् ॥ राजादशरथोभूमौतस्यां
तानवतारयत् ॥ तिलानामाधिपत्येतुविष्णुस्तत्रकृतःसुरैः ॥ त
स्यामुपोषितःस्नातस्तिलैस्तस्यांयजेद्धरिम् ॥ तिलतैलेनदीपाश्च
देयादेवगृहेषुच ॥ निवेदयेत्तिलानेवहोतव्याश्चतथातिलाः ॥ तिला
न्दत्त्वाचविप्रेभ्योभक्षयेच्चतथातिलानिति ॥ ॥ इतितिलद्वादशी ॥
अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ द्वादशीबुधवारेणसिद्धा ॥ तथाचो
क्तम् ॥ बुधवारेद्वितीयाचद्वादशीति ॥ तस्यांरविवारेणक्रकचाख्यो
विरुद्धयोगोभवति ॥ सूर्योविशाखाभरणीद्वादश्यथचतुर्दशी ॥ मघा
नुराधाज्येष्ठाचवर्जनीयाःप्रयत्नतइति ॥ द्वादश्यांव्रतपौष्टिकादिकर्म
कार्यम् ॥ तच्चोक्तमेवव्रतपौष्टिकेद्वितीयाद्वादश्योरिति ॥ तत्रबिल्वफ
लंनभक्षयेत् ॥ नखचर्मतिलानिचेतिप्रागुक्तमेव ॥ दंतकाष्ठंचवर्जये
त् ॥ तच्चोक्तम् ॥ नवमीद्वादशीषुचेति ॥ क्रूरग्रहेमकरस्थेसतिद्वा
दशीपूर्णिमाचाशुभाभवति॥परतस्तथैवेत्युक्तमेव॥सूर्येतुलामकरस्थे
द्वादशीदग्धाभवति ॥ तच्चोक्तम् ॥ तुलामकरयोश्चदग्धाइति ॥ द्वाद
श्यांयोगिनीसांमुख्यान्नैर्ऋत्येयात्रानकार्या॥ सर्वद्वादशीषुतिथिपरत्वे
नविष्णुःपूज्यः ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेन्द्रविरचितेनिर्णयामृते
द्वादशीनिर्णयः॥ ॥ अथत्रयोदशीनिर्णयः॥ ॥तत्रशुक्लत्रयोदशीपूर्ववि
द्धैवोपोष्या ॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते॥ त्रयोदशीप्रकर्त्तव्याद्वादश्यासहितामु
ने॥भूतविद्धानकर्त्तव्यादर्शपूर्णाकदाचनेति ॥ पैठीनसिरप्याह ॥ पंच
मीसप्तमीचैवदशमीचत्रयोदशी॥प्रातिपन्नवमीचैवकर्त्तव्यासंमुखीतिथि
रिति ॥ अनयोर्वाक्ययोःशुक्लपक्षपदाभावेपिकृष्णपक्षत्रयोदश्याःपर
विद्धायाएवविधानात् ॥ पूर्वविद्धाविधानंशुक्लत्रयोदशीविषयमितिपरि
शेषप्रमाणेनगम्यते ॥ तथा ॥ षष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोद
शी ॥ एताः परयुताःपूज्याःपराःपूर्वेणसंयुताः॥तथाच ॥ एकादश्यष्ट
मीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ त्रयोदशीअमावास्याउपोष्याःस्युःपरा

न्विताइति ॥ अत्राप्यमावास्यासाहचर्याभिधानात्त्रयोदशीकृष्णैवग्रा ह्या ॥ ॥इतित्रयोदशीसामान्यनिर्णयः॥ ॥ अथचैत्रशुक्लत्रयोदश्यनंगत्रयोदशी ॥ साचपूर्वैवोपोष्या॥तदुक्तंसंवर्तेन ॥कृष्णाष्टमीस्कन्दषष्ठीसावित्रीवटपैतृकी ॥ अनंगत्रयोदशीरंभाउपोष्याःपूर्वसंयुताइति ॥ अनंगत्रयोदश्यांकामदेवपूजाच भविष्योत्तरपुराणे चैत्रमासतिथिप्रक्रमेप्रोक्ता ॥ यथा ॥ अस्यांस्नात्वात्रयोदश्यामशोकाख्यंनगंलिखेत्॥सिंदूररजनीरंगैरतिप्रीतिसमन्वितम् ॥ कामदेवंवसंतंचवाजिवक्त्रंझषध्वजम् ॥ मध्याह्नेपूजयेद्भक्त्याभक्ष्यैर्गन्धैःस्रगंबरैः॥ मंत्रेणानेनकौन्तेयनवभार्यासमन्वितम्॥मन्त्रश्चनमोरामायकामायदेवदेवस्यमूर्तये ॥ ब्रह्मविष्णुशिवेंद्राणांनमःक्षेमंकरायवै इति ॥ ततस्तस्याग्रतोदेयामोदकाघृतपाचिताः॥ नानाप्रकारभक्ष्याश्चकामोमेप्रीयतामिति ॥ स्वपतिंपूजयेन्नारीवस्त्रमाल्यविभूषणैः॥कामोयमितिसंचिंत्यप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रात्रौजागरणंकुर्यात्सुखरात्रिर्यथाभवेत् ॥ पूजयेद्विप्रदांपत्यंवस्त्रालंकारभूषणैः ॥ एवंयःकुरुतेपार्थवर्षेवर्षेमहोत्सवम् ॥ वसंतसमयेप्राप्तेहृष्टपुष्टःसदाभवेत् ॥ कूर्मपुराणेतुविशेषउक्तः ॥ मधुशुक्लत्रयोदश्यांमदनंचंदनात्मकम् ॥ कृत्वासंपूज्ययत्नेनप्रीणयेद्व्यजनेनच ॥ ततःसंधुक्षितःकामः[1]पुत्रपौत्रसमृद्धिदइति ॥ इत्यनंगत्रयोदशी ॥ अथवापक्षद्वयगतासुसर्वमासत्रयोदशीषुकामःपूज्योविष्णोर्यात्रोत्सवःकार्यः॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥त्रयोदशीषुसर्वासुकामःपूज्योथवाजनैः॥ यात्रोत्सवश्चविधिवत्कर्तव्यश्चाथवैष्णवैरिति॥ भाद्रपदकृष्णत्रयोदशीयुगादिः॥तदुक्तम्॥नभस्येचत्रयोदशीति॥सैवरवौहस्तनक्षत्रेस्थितेचंद्रेमघास्थेगजच्छायेत्युच्यते॥तदुक्तम् ॥ यदींदुःपितृदैवत्येहंसश्चैवकरेस्थितः ॥ त्रयोदशीगजच्छायाश्राद्धेपुण्यैरवाप्यते॥अत्रमधुघृतसंयुक्तेनपायसेन श्राद्धंकुर्यात् ॥ तथापितृगाथा ॥ अपिनःस्वकुलेजायाद्योनोदद्यात्त्रयोदशीम्॥ पायसंमधुसर्पिभ्यांवर्षासु

१ सर्वकामसमृद्धये इ० पा० ।

चमघासुचेति ॥ कार्तिकेकृष्णत्रयोदश्यां निशामुखेगृहाद्बहिर्य
मायदीपंदद्यात् ॥तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ कार्तिकस्यासितेपक्षेत्रयो
दश्यांनिशामुखे ॥ यमदीपंबहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति ॥
दीपमंत्रः ॥ मृत्युना पाशहस्ताभ्यांकालेनशामयासह॥ त्रयोदश्यांदी
पदानात्सूर्यजःप्रीयतामिति ॥ याकाचित्रयोदशीप्रदोषव्यापिनीशनि
वारयुक्ताभवति ॥ तत्रप्रदोषेशिवंसंपूज्यनक्तव्रतंकुर्यात् ॥ तथाच
स्कंदपुराणे ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ देवकेनविधानेनप्रदोषव्रतमुत्तमम् ॥
विधातव्यंनरैःस्त्रीभिःसंतानफलसिद्धये ॥ ईश्वरउवाच ॥ यदा
त्रयोदशीशुद्धामंदवारेणसंयुता ॥ आरब्धव्यंव्रतंतत्रसंतानफलसि
द्धये ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थंभानुवारेणसंयुतेति॥ ऋणनिर्मोचनार्थं
तुभौमवारेणसंयुता ॥ सौभाग्यश्रीसमृद्ध्यर्थंशुक्रवारेणसंयुताइति ॥
अथकालज्ञानंकृत्वापुत्रादिकामइदंव्रतंकरिष्येइतिसंकल्प्येमंमंत्रमुदी
रयेत् ॥ एकवत्सरपर्यंतंप्रतिपक्षत्रयोदशीम् ॥ प्रदोषेशिवमभ्य
र्च्यनक्तंभोक्ष्यामिशंकरेति ॥ ततस्तुलोहितेभानौस्नात्वासुनियतोव्र
ती ॥ पूजास्थानंततोगत्वाप्रदोषेशिवमर्चयेत् ॥ पूजांगुरूपदिष्टवि
धिनाआगममंत्रैर्वैदिकमंत्रैर्वापंचामृतस्नपनादिषोडशोपचारैर्यथावि
भवंकुर्यात् ॥ ततश्चभवादिनामभिःपूजयेत् ॥ ॐभवायनमइत्यादिप्र
योगक्रमेणप्रतिनाम्नाशिवायपुष्पाणिसमर्पयेत्॥ नामानिच ॥भवाय
भयनाशायमहादेवायधीमते॥रुद्रायनीलकंठायशर्वायशशिमौलिने॥
उग्रायोग्राघनाशायभीमायभयहारिणे ॥ ईशानायनमस्तुभ्यंपशूनां
पतयेनमः ॥ इतिपूजयित्वाअनेनमंत्रेणप्रार्थयेत् ॥ यथाभवान्स
मस्तानांपशूनांपाशमोचकः ॥ तथाव्रतेनसंतुष्टःपुत्रंदेहिसुलक्षण-
मिति ॥ सांयावकंचनैवेद्यंसाज्यंसफलशर्करम् ॥ दत्त्वाथोमुखवासं
चतांबूलंक्रमुकादिकम् ॥ समर्प्याष्टसुदिक्ष्वष्टदीपानाज्यपरिप्लुतान् ॥
भवाद्यैर्नामभिर्दत्त्वातैरेवाष्टप्रदक्षिणाः ॥ नमस्काराष्टकंकृत्वाजप्त्वापू

जांसमर्प्यच ॥ वृषराजंसमभ्यर्च्यवृषमन्त्रेणमंत्रवित् ॥ मंत्रश्च ॥
धर्मस्त्वंवृषरूपेणजगदानन्दकारण ॥ अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतःपाहिस
नातनेति ॥ वृषायदूर्वांचणकंपानीयंचानिवेद्यच ॥ वृषस्यवृषणंस्पृ
ष्ट्वाशृङ्गयोर्मध्यतःशिवम् ॥ विलोक्यसहितंदेव्यापूजितंप्रार्थयेच्छिवम्
॥ प्रार्थनामंत्रश्च ॥ ऋणरोगादिदारिद्र्यपापक्षुदपमृत्यवः ॥ भयशो
कमनस्तापानश्यंतुममसर्वदेति ॥ पृथिव्यांयानितीर्थानिसागरांता
नियानिच ॥ अंडमाश्रित्यतिष्ठंतिप्रदोषेगोवृषस्यतु ॥ स्पृष्ट्वातुवृषणौ
तस्यशृङ्गमध्यंविलोक्यच ॥ पुच्छंचककुदंचैवसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥
निवेद्यकर्मजातंतुदद्याद्वित्तानुसारतः ॥ दक्षिणांब्राह्मणेभ्यश्चततो
मौनंविसर्जयेत् ॥ एवंसंवत्सरंकुर्यात्त्रयोदश्यामिदंव्रतम् ॥ अथवा
मंदवारेणयुक्तामेवत्रयोदशीम् ॥ चतुर्विंशतिकुर्वीतसोभीष्टफलमाप्नु
यात्॥ इतिशनित्रयोदशीव्रतम् ॥ ॥अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते॥
त्रयोदशीभौमवारेणसिद्धाउक्ता ॥ भौमेषष्ठीतृतीयास्यादष्टमी
चत्रयोदशीति ॥ सोमवारेणविरुद्धा ॥ यथा ॥ चन्द्रेचित्रोत्तराषा
ढापूर्वाषाढाविशाखिका ॥ एकादशीत्रयोदश्यौनष्टयोगाःप्रकीर्तिता
इति ॥ त्रयोदश्यांतृतीयावत्संग्रामबलोपयोगीनिकर्माणिकुर्यात् ॥
तदुक्तम् ॥ जयासुविदधीताजिबलकार्याणिनिर्वृतइति ॥ त्रयोदश्यां
क्षत्रियादिवर्णैर्मलापहंस्नानंनकार्यम् ॥ तथाच ॥ स्नातुर्जनस्यदश
मीतनयांचत्रयोदशीत्यादिमलापहस्नाननिषेधश्चोक्तएव ॥ त्रयोदश्यां
दक्षिणदिशियोगिनीसांमुख्याद्यात्रानकार्या ॥ क्रूरग्रहेकुंभस्थिते
त्रयोदशीशुभकार्येषुवर्ज्या ॥ त्रयोदश्यांवृंताकानिनभक्षयेत् ॥
॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेत्रयोदशीनिर्णयः ॥
॥ अथचतुर्दशीनिर्णयः ॥ तत्रचतुर्दश्युपवासादिषुपूर्णिमायुक्तैवग्रा
ह्या ॥ तदुक्तंयुग्मवाक्ये ॥ चतुर्दश्याचपूर्णिमेति ॥ बृहस्पति
नाप्युक्तम् ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृ

तीयाचताउपोष्याःपरान्विताइति ॥ तथा ॥ शुक्लपक्षेष्टमीचैवशु
क्लपक्षेचतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यापरसंयुताइति ॥ कृष्ण
पक्षेचतुर्दशीतुपूर्वविद्धाग्राह्या ॥ तदुक्तम् ॥ कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्ण
पक्षेचतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धातुकर्तव्यापराविद्धानकुत्राचिदिति ॥ चैत्रशुक्ल
चतुर्दश्यांकर्पूरकुंकुमागुरुचंदनादिभिर्दमनकेनचशिवपूजाकार्या ॥
तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ चतुर्दश्यांतुकर्त्तव्याकर्पूरागुरुचंदनैः॥कुंकुमैर्मणि
वस्त्रैश्चपूजातुमहतीशिवे ॥ वितानध्वजछत्रादिदेयंपूज्यास्तुमातरः ॥
महत्पुण्यमवाप्नोतिअश्वमेधशताधिकमिति ॥ तथा ॥ मधुमासे
तुसंप्राप्तेशुक्लपक्षेचतुर्दशी ॥ प्रोक्तादमनपूजेतिसिद्धिदातुमहोत्स
वेति ॥ अत्रैवलिंगपुराणेविशेषउक्तः ॥ मदनेनत्रयोदश्यांतालवृन्ता
निलेनतु ॥ हंसयानसमारूढःकाममंत्रप्रवर्द्धितः ॥ नारीभिर्वर्द्धित
श्चैवत्रैलोक्योन्मादमाचरेत् ॥ तन्निर्वापणकामेनचतुर्दश्यांमहामुने ॥
ततोत्यर्थंमयाप्रोक्तानार्यश्चाथनरास्तथा ॥ कुर्वंतिकर्दमेनैवआत्म
नस्तनुलेपनम् ॥ निर्वापितानंगपीडाभवत्येवंममाज्ञया ॥ एतदर्थं
सदाकार्यंकर्दमेनचक्रीडनम् ॥ प्रातःप्रहरमात्रंतुकर्त्तव्यंक्रीडनंनरैः ॥
प्रक्षाल्यांगंततःकृत्वागंधमाल्यानुलेपनम् ॥ वस्त्रतांबूलगीतादिरथ्या
ट्टादिषुचाचरेत् ॥ चर्च्चरीयोषितैश्चैवकृत्वानित्यंशिवाग्रतः ॥ सर्व
कामसमृद्धस्तुवसेच्छिवपुरंनरः ॥ स्वयंभूलिंगमेकंतुदृष्ट्वातस्मिन्दि
नेनरः ॥ ज्ञानंलब्ध्वाशिवःसम्यग्भवेदेवनसंशयइति ॥ इतिचैत्रच
तुर्दशी ॥ ॥ ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यांसर्वस्मिन्दिनेपंचतपाःसायंशिवप्री
तयेहेमधेनुंदद्यात् ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ ज्येष्ठेपंचतपाःसायंहेमधे
नुप्रदोदिवम् ॥ यातिशुक्लचतुर्दश्यांरुद्रव्रतमिदंस्मृतामिति ॥ इति
ज्येष्ठचतुर्दशी ॥ भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतंकुर्यात् ॥ साचउदय
व्यापिनीग्राह्या ॥ यथाचोक्तम् ॥ चतुर्दश्याचपूर्णिमेति ॥ शुक्लपक्षेच
तुर्दशीति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ तथाभाद्रपदस्यांतेचतुर्दश्यांद्विजो

१ अर्चयेद्योषितश्चैव इ० पा०।

त्तम ॥ पौर्णमास्यासमायोगेव्रतंचानंतकंचरेदिति ॥ तथाचस्कंद पुराणे ॥ मुहूर्तमपिचेद्भाद्रेपूर्णिमायांचतुर्दशी ॥ सम्पूर्णातांविदुस्तस्याम्पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ अत्रकेचिदाहुः ॥ मध्याह्नेभोज्यवेलायांसमुत्तीर्यसरित्तटे ॥ ददर्शशीलासास्त्रीणांसमूहंरक्तवाससाम् ॥ चतुर्दश्यामर्चयंतंभक्त्यादेवंपृथक्पृथगिति ॥ व्रतकल्पे मध्याह्नेपूजाभिहिता ॥ अतोमध्याह्नव्यापिन्यांचतुर्दश्यामनंतव्रतं कुर्यादिति ॥ नैतद्युक्तिसहम् ॥ यतइदमितिहासमात्रंनविधिः ॥ विधिवाचकानां व्रतंकुर्यात्करोतुकर्तव्यमित्यादिलिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानामभावात् ॥ अन्यथा ॥ सापिशीलाव्रतंचक्रेकरेबद्धासुदोरकम् ॥ पाथेयशेषंविप्रायदत्त्वाभुक्त्वातथैवचेतितत्रैवोक्तत्वाच्छीलयामध्याह्नेप्रारब्धमिति ॥ व्रतप्रारम्भोपिमध्याह्नएवप्रसज्येत सचनिषिद्धः ॥ व्रतस्यप्रातरेवारभ्यकार्यत्वात् ॥ तदुक्तम् ॥ प्रातरारभ्यमतिमान्कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥ नापराह्णेनमध्याह्नेपितृकालौहितौ स्मृताविति ॥ अन्येत्वाहुः॥ अनंतव्रतस्यैकभक्तरूपत्वान्मध्याह्नव्यापिन्यामेवकार्यमिति॥ तदपिन ॥चतुरस्रमिवप्रतिभाति ॥ अत्रैकभक्तं कुर्यादित्येकभक्तस्याविधानात् ॥ किंतु॥ पक्त्वाप्रस्थंघृतेनैवगोधूमान्नंप्रयत्नतः॥ अर्द्धंविप्रायदातव्यमर्धमात्मनिभोजनमितिअनन्तपूजांगत्वेनभोजनमात्रंविहितम् ॥अतश्चात्रानंतपूजनस्यैवप्राधान्यम् ॥तस्य चपूर्वाह्णोवैदेवानामितिदैविकत्वात्पूर्वाह्णएवविधानंसिद्धम् ॥ अतश्च स्वल्पायामप्युदयकालव्यापिन्यांचतुर्दश्यामुपक्रम्यपूर्णिमाभावेपिपूजादिकंकार्यम् ॥ उदयव्यापिन्यास्तिथेर्दैवकृत्येषुसंपूर्णत्वाभिधानात्॥तदुक्तंकण्वेन ॥ उपवासव्रतादीनांघटिकैकापियाभवेत् ॥ उदयेसा तिथिर्ज्ञेयाविपरीतातुपैतृकइति ॥ आदिशब्दादेकभक्तायाचितनक्तानामुपसंग्रहः ॥ तथाच उदयन्नेवसवितायांतिथिंप्रतिपद्यते ॥ सातिथिः सकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्विति ॥ सुमंतुरपि ॥ उदितेदैविकंभा

नौपित्र्यंचास्तंगतेरवौ ॥ द्वित्रिमुहूर्तमह्नोयासातिथिर्हव्यकव्ययोरि ति ॥ अस्यार्थः ॥ यातिथिर्भानावुदितेअह्नोद्विमुहूर्तंव्याप्नोतितस्यां दैविकंकार्यम् ॥ उदयानन्तरंद्विमुहूर्तव्यापिन्यांदैविकंकार्यमित्यर्थः॥ यातिथिर्भानावस्तंगतेअह्नोद्विमुहूर्त्तंव्याप्नोतितस्यांपित्र्यंकार्यं अस्त मयात्प्राक्त्रिमुहूर्तव्यापिन्यांपित्र्यंकार्यमित्यर्थः ॥ अतश्चपूर्णिमा युक्तायामुदयकालव्यापिन्यांचतुर्दश्यामनंतव्रतंकार्यमितिसिद्धम्॥ इ त्यनन्तचतुर्दशी ॥ अथकार्त्तिककृष्णचतुर्दशीमहाचतुर्दशीप्रेतचतु र्दशी ॥ तत्रोषस्यभ्यंगस्नानंचकृत्वायमतर्पणादिकंकृत्वामाषप त्रभोजनं शैवतपोधनपूजनंदीपदानादिकंचकुर्यात् ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ कार्तिकेकृष्णपक्षेतुचतुर्दश्यांदिनोदये ॥ अवश्यमे वकर्त्तव्यंस्नानंनरकभीरुभिः ॥ तथा ॥ पूर्वविद्धचतुर्दश्यांका र्तिकस्यासितेतरे ॥ पक्षेप्रत्यूषसमयेस्नानंकुर्यात्प्रयत्नतइति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ तैलेलक्ष्मीर्जलेगंगादीपावल्याश्चतुर्दशीम् ॥ प्रातःस्नानं तुयःकुर्याद्यमलोकंनपश्यति॥ अपामार्गमथोतुंबींप्रपुन्नाटमथापरम्॥ भ्रामयेत्स्नानमध्येतुनरकस्यक्षयायवै. इति ॥ तथाच ॥ अपा मार्गस्यपल्लवान्भ्रामयेच्छिरसोपरि ॥ ततश्चतर्पणंकार्यंयमराजस्य नामभिः ॥ अपामार्गभ्रामणमंत्रस्तु ॥ सीतालोष्टसमायुक्तसकण्ट कदलान्वित ॥ हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणःपुनःपुनरिति ॥ यमना मानिच ॥ यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच ॥ वैवस्वतायकाला यसर्वभूतक्षयायच ॥ औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने ॥ वृकोदरा यचित्रायचित्रगुप्तायतेनमइति॥ यमतर्पणंतुसव्येनवापसव्येनकार्यम्॥ यतस्तस्यदेवत्वंपितृव्यत्वंच ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ दक्षिणाभि मुखोभूत्वातिलैःसव्यंसमाहितः ॥देवतीर्थेनदेवत्वात्तिलैःप्रेताधिपोयत इति ॥ तथाच ॥ यज्ञोपवीतिनाकार्यंप्राचीनावीतिनाथवा ॥ देवत्वं चपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपतेति ॥ ततः प्रदोषसमयेदीपान्दद्या

न्मनोरमान् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनांभवनेषुमठेषुच ॥ प्राकारो द्यानवापीषुप्रतोलीनिष्कुटेषुच ॥ मंदुरासुविविक्तासुहस्तिशाला सुचैवहीति॥ लिंगपुराणेपि ॥ ततःप्रेतचतुर्दश्यांभोजयित्वातपोधना न् ॥ शैवान्विप्रांस्त्वथपरान्शिवलोकेमहीयते ॥ दानंदत्त्वातुतेभ्य श्चयमलोकंनगच्छतीति ॥ तथाच ॥ माषपत्रस्यशाकेनभुक्त्वातत्र दिनेनरः ॥ प्रेतचतुर्दशीकालेसर्वपापैःप्रमुच्यतइति ॥ तथा ॥ नक्तंप्रे तचतुर्दश्यांयःकुर्याच्छिवतुष्टये॥ नतत्क्रतुशतेनापिप्राप्यतेपुण्यमीदृ शम् ॥ कुमार्योबटुकाःपूज्यास्तथाशैवास्तपोधनाः॥ राजसूयफलंते नप्राप्यतेनात्रसंशयइति ॥ इयंभौमवारयुक्ताचित्राख्या ॥ तदुक्तं पुष्करपुराणे ॥ कार्तिकेभौमवारेणचित्राकृष्णचतुर्दशी ॥ तस्यांभूते शमभ्यर्च्यगच्छेच्छिवपुरंनरइति ॥ कार्तिकेशुक्लचतुर्दशीपाषाणचतु र्दशी ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे ॥ कार्तिकेशुक्लपक्षेचयापाषाणचतुर्दशी ॥ तस्यामाराधयेद्गौरींनक्तंपाषाणभक्षकः ॥ ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपा णिप्राप्नुयान्नरइति ॥ इतिकार्तिकचतुर्दशी ॥ ॥ माघशुक्लचतुर्दशी आरटंत्याख्या ॥ तत्रानर्कोदयेनद्यादौस्नात्वायमंसंपूज्यतस्मैसप्तभि र्नामभिःसप्तसप्ततिलोदकांजलीन्दत्त्वा तिलहोमादिकंकृत्वा पितॄणां श्राद्धंकृत्वाब्राह्मणेभ्यः कृसरादिभोजनंदत्त्वास्वयमपिकृसरंभुक्त्वास र्वपापैःप्रमुच्यते ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ माघशुक्लचतुर्दश्यांविष्णो र्देहान्मरीचयः ॥ निश्चेरुस्तिलकाकाराःशतशोथसहस्रशः ॥ अन र्काभ्युदितेकालेसत्सुतारांशुकेष्वपि ॥ राजाचतत्रसंपूज्योयमःप्रलय भास्करः ॥ सर्वाङ्गसंधिसंभूतानद्योविष्णोश्चतत्रवै ॥ अरुणोदयवे लायामारटंत्योपिनित्यशः ॥ नियुक्ताविष्णुनासर्वाःकस्यपापंपु नीमहे ॥ निमित्तंपंचतारेयंतत्रप्रोक्तंयतोभुवि ॥ तदासापिनिशाज्ञे यातारारात्रिःसुदारुणा ॥ तत्रोपोष्यत्रयोदश्यांसंप्राप्तेतुनिशाक्षये ॥ स्नात्वापूज्योजगद्भर्त्ताहारिःपूज्याश्चतारकाः ॥ यमोनद्यश्चतीर्थानिदे

१ श्चविद्रुषः इ० पा० ।

वताःपितरस्तथा नैवेद्यैर्विविधाकारैःकृसरेणतुभूरिणा वह्निःपूज्य श्चभगवान्घृताक्तैस्तिलतंडुलैः ॥ नमःप्रणवसंयुक्तान्सतिलांश्चजलां जलीन् ॥ यमायसप्तवितरेद्धर्मराजायसप्तच ॥ मृत्यवेसप्तवितरेत्तथा सप्तांतकायच ॥ वैवस्वतायसप्तैवसप्तकालायचैवहि ॥ सप्तदेयाश्चवि धिवत्सर्वप्राणहरायच ॥ कृसरंभोजनीयाश्चब्राह्मणास्तदनंतरम् ॥ श्राद्धंदत्त्वापितृभ्यश्चविमुक्तःसर्वपातकैः ॥ ततोविभज्य बंधुभ्यः कृसरंभक्षयेत्स्वयमिति ॥ इत्यारटंतीचतुर्दशी ॥ ॥ अथशिवरात्रिर्निर्णीयते ॥ ॥ शिवरात्रिचतुर्दशीप्रदोषव्यापिन्येव प्रायेणोपोष्या ॥ तदुक्तम् ॥ प्रदोषव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिःशिवप्रि यः॥रात्रौजागरणंयस्मात्तस्मात्तस्यामुपोषणमिति ॥अत्रप्रदोषश्चतुर्ना डयात्मकएवग्राह्यः॥ साचद्विविधा ॥ शुद्धाविद्धाच ॥ शुद्धात्वेकवि धैवसूर्योदयमारभ्यपुनःसूर्योदयपर्याप्तव्यापित्वात् ॥ विद्धातुषड्वि धा॥ यापूर्वदिनएवप्रदोषव्यापिनीनद्वितीयदिवसेसाप्रथमा॥द्वितीयदि नएवप्रदोषव्यापिनीनप्रथमदिनेसाद्वितीया ॥ याप्रथमदिनेप्रदोषमधि कंव्याप्नोति ॥ द्वितीयदिनेप्रदोषंस्वल्पंस्पृशतिसातृतीया॥ याद्विती यदिनेप्रदोषमधिकंव्याप्नोतिपूर्वदिनेस्वल्पंस्पृशति साचतुर्थी ॥ योभयत्रसंपूर्णप्रदोषंव्याप्नोतिसापंचमी ॥ यानोभयत्रप्रदोषंव्याप्नोति साषष्ठी ॥ एवंसप्तविधा ॥ तत्रशुद्धायामविवादः ॥ विद्धाभेदेषुतु पूर्वदिनेएवप्रदोषव्यापिनीप्रथमा ॥ द्वितीयदिनएवप्रदोषव्यापिनीद्वि तीयाच प्रदोषव्यापिन्येवोपोष्या ॥ तदुक्तंशिवपुराणे ॥ प्रदोषव्या पिनीग्राह्याशिवरात्रिःशिवप्रियैः ॥ रात्रौजागरणंयस्मात्तस्मात्तस्या मुपोषणमिति॥पूर्वदिनेअधिकप्रदोषव्यापिनीतृतीयासातुपूर्वैवोष्या॥ अधिकप्रदोषव्यापित्वात् ॥ तदुक्तम् ॥ माघफाल्गुनयोर्मध्येयास्या च्छिवचतुर्दशी ॥ ॥ अनंगेनसमायुक्ताकर्तव्यासासदातिथिरिति ॥ ॥ तथाच ॥ त्रयोदश्यस्तगेसूर्येचतसृष्वेवनाडिषु ॥ भूतविद्धातुया

तत्रशिवरात्रिव्रतंचरेदिति ॥ नन्वेवंसति ॥ भवेद्यत्रत्रयोदश्यांभूतव्यासामहानिशा ॥ शिवरात्रिव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेत्यादिवचनविरोधःस्यादितिचेत् ॥ महानिशावेधोपिग्राह्यः॥ किमुत॥ चतुर्नाड्यात्मकवेधइत्येवंपरत्वादित्यादिवाक्यानांनकश्चिद्विरोधः॥ तथाच ॥ श्रावणीदुर्गनवमीतथा[1]दूर्वाष्टमीचया ॥ पूर्वविद्धातुकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ नन्वस्यांचतुर्दश्यामुपोषितायांपरदिनेचतुर्दश्याःकिंचित्प्रदोषस्पर्शित्वाद्रात्रौतिथ्यंतोभवति ॥ अतोरात्रौतिथ्यंतेपारणंप्रसज्येत ॥ तच्चनिषिद्धम् ॥ तदुक्तंकालादर्शे ॥ सर्वेष्वेवोपवासेषुदिवापाररणमिष्यते॥ अन्यथापुण्यहानिःस्याद्दतेधारणपारणमिति॥ तथाच॥ अन्यतिथ्यागमोरात्रौतामसस्तैजसोदिवा ॥ तामसेपारणंकुर्वंस्तामसींगतिमाप्नुयादित्यादि ॥ अमावास्यायांचरात्रौभोजनंनिषिद्धम् ॥ यथा ॥ भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वणि ॥ एकादश्यांदिवारात्रौभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदिति ॥ अतश्चपरदिनेतिथ्यन्ताभावेनपारणासंभवेकथंपूर्वत्रोपवासइतिचेत्॥सत्यम् ॥अत्रातिथ्यंताभावेपिदिवैवपारणंकुर्यात् ॥ तदुक्तम् सात्वस्तमयपर्यंतंव्यापिनीचेत्परेहनि ॥ दिवैवपारणंकुर्यात्पारणेनैवदोषभागिति ॥ नन्वेवमप्यत्रदिवापारणंनसंभवति ॥ चतुर्दश्यास्तमयादूर्ध्वमपिप्रदोषस्पर्शित्वादस्तमयपर्यंतव्यापित्वादितिचेत्सत्यम् ॥ अत्रसात्वस्तमयपर्यंतेतिवचनंदिवातिथ्यंताभावप्रतिपादनपरम् ॥ नत्वस्तमयादूर्ध्वंतिथिसद्भावनिषेधपरम् ॥ एकस्यवचनस्यार्थद्वयाभिधानानुपपत्तेरित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणमित्यादिवाक्यान्यप्यस्मिन्नेवविषयेयोज्यानि ॥द्वितीयदिनेधिकप्रदोषव्यापिनीचतुर्थीतुपरैवोपोष्या॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ शिवःपरोनिशायाश्चेदमाचाह्निभुजिक्षयइति ॥ उभयत्रप्रदोषव्यापिनीपञ्चमीतुपरैवोपोष्या ॥ तदुक्तम् ॥ माघासितेभूतदिनंहिराजन्नुपैतियोगंयदिपंचदश्याः ॥ जयाप्रयुक्तांनतुजातुकु

१ दूर्वाचैवहुताशनी इ० पा० ।

र्यांच्छिवस्यरात्रिप्रियकृच्छिवस्येति ॥ तथा ॥ शिवरात्रिव्रतेभूतां का
मविद्धांविवर्जयेदिति ॥ ननुपूर्वदिनेचतुर्दश्याःसकलसरात्रिव्यापित्वा
त्तत्रैवकुतोनोपवासउक्तइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ पूर्वदिनेउपोषितेपरदिने
तिथ्यंताभावेनपारणासंभवात् ॥ अत्रापि सात्वस्तमयपर्यंतव्यापिनी
चेत्परेहनि ॥ दिवैवपारणंकुर्यादितिन्यायोस्त्विवतिचेत् ॥ न ॥ अत्रपर
दिनेपिसंपूर्णप्रदोषव्यापित्वेनोपवासस्यविधानात्॥नोभयत्रप्रदोषव्या
पिनीषष्ठीतुपूर्वैवोपोष्या ॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते॥ सूर्यास्तेनवनाडीषुभूत
विद्धात्रयोदशी ॥ शिवरात्रिव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति ॥ तथा
च ॥ त्रयोदशीयदापूर्वदिनेभुक्तिप्रमाणतः ॥ जागरेशिवरात्रिःस्या
न्निशिपूर्वाचतुर्दशी ॥ अस्यार्थः ॥ यस्यांत्रयोदश्यामुपोषितायां
द्वितीयदिनेदिवापारणपर्याप्तातिथ्यंतोलभ्यतेसैवोपोष्या ॥ तथाच ॥
कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिश्चतुर्दशी॥ एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यं
तेपारणंभवेत् ॥ तथा ॥ जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच ॥
पूर्वविद्धैवकर्तव्यातिथिभांतेचपारणामिति ॥ तत्रापिदिवातिथ्यंतपा
रणसंभवेतिथ्यंतेपारणंकार्यम् ॥ असंभवेतुतिथ्यंताभावेपिदिवैव
पारणंकार्यम् ॥ अतश्चात्रयान्यपिपूर्वविद्धाप्रतिपादकानिवाक्यानिता
निपरदिनेअस्तमयोर्ध्वभाविचतुर्नाड्यव्याप्तिविषयाणिदिवापारणप
र्याप्तातिथ्यंतसद्भावपराणिच ॥ यानिपुनःपरविद्धाप्रतिपादकानि
तानिपरदिनेस्तमयोर्ध्वभाविचतुर्नाडीव्याप्तिविषयाणिदिवातिथ्यंता
भावविषयाणिचवेदितव्यानीतिसिद्धांतः ॥ इतिशिवरात्रिनिर्णयः ॥
अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते ॥ चतुर्दशीशनिवारेणसिद्धा ॥ शनौ
चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यथरोहिणीत्याद्युक्तमेव ॥ रविवारेणविरुद्धा ॥
सूर्येविशाखाभरणीद्वादश्यथचतुर्दशीत्युक्तम् ॥ चतुर्दश्यांशत्रुवधादि
कंकार्यम् ॥ तदुक्तम्॥ चतुर्दश्यांचतुर्थ्यांतुनवम्यांचारिमर्दनमिति ॥
अत्रक्षौरक्रियांविवर्जयेत् ॥ सर्वत्रयात्रांचवर्जयेत् ॥ विशेषतोयो

गिनीसांमुख्याद्वायव्यांयात्रानकार्या ॥ मीनस्थेक्रूरग्रहेचतुर्दशीपूर्णिमाचाशुभास्यात् ॥ दंतधावनंचवर्ज्यम् पर्वत्वात् ॥ सर्वत्रचतुर्दशीषुतिथिपत्वाच्छिवःपूज्यः ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेचतुर्दशीनिर्णयः ॥ ॥ अथपूर्णिमानिर्णीयते ॥ सावटसावित्रीव्यतिरिक्तव्रतादिषुपरान्वितैवोपोष्या ॥ तदुक्तम् ॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचताउपोष्याःपरान्विताइति ॥ ब्रह्मवैवर्तेपि ॥ भूतविद्धानकर्त्तव्यौदर्शःपूर्णाकदाचन ॥ वर्जयित्वामुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति ॥ एतेन सावित्रीव्रतेपूर्णिमापूर्वविद्धैवग्राह्याइतिगम्यते ॥ तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते ॥ प्रतिपत्पञ्चमीभूतासावित्रीवटपूर्णिमा ॥ नवमीदशमीचैवनोपोष्याः परसंयुताइति ॥ युग्मवाक्येपि ॥ चतुर्दश्याचपूर्णिमेति ॥ यत्तु ब्रह्मपुराणे ॥ षष्ठ्येकादश्यमावास्यापूर्वविद्धातथाष्टमी ॥ पूर्णिमा परविद्धाचनोपोष्यंतिथिपञ्चकमिति ॥ इदमपिसावित्रीव्रतविषयम् ॥ सावित्रीव्रतंचभाद्रपदपूर्णिमायांवक्ष्यते ॥ अथचैत्रपूर्णिमायामिंद्रपूजा कार्या ॥ तदुक्तंदेवीपुराणे चैत्रातिथिप्रक्रमे ॥ पूर्णिमायांतथाकार्यासर्वकामसमृद्धये ॥ अर्चेंद्रायससाध्यायकामिकंलभतेफलमिति ॥ चित्रानक्षत्रयुक्तायामस्यांचित्रवस्त्रंदद्यात् ॥ तदुक्तंविष्णुस्मृतौ ॥ चैत्रीचित्रायुताचेत्स्यात्तस्यांचित्रवस्त्रप्रदानेनसौभाग्यमाप्नोति ॥ इयमेवशनिरविगुरुवारेषुमहापुण्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ मंदेवार्केगुरौवापिवारेष्वेतेषुचैत्रिकी ॥ तत्राश्वमेधिकंपुण्यंस्नानेनलभतेनरः ॥ दानमक्षय्यतांयातिपितृणांतर्पणंतथेति ॥ अस्यांसर्वान्देवान्दमनकेनाभ्यर्च्यसंवत्सरकृतपूजायाःफलंप्राप्नोति ॥ तदुक्तंलिङ्गपुराणे ॥ चैत्रेमासिसितेपक्षेपञ्चदश्यांयथाविधि ॥ दमनेनार्चयेद्देवानष्टमीभूतयोर्ऋतेइति ॥ वायुपुराणेपि ॥ संवत्सरकृतार्चायाःसाफल्यायाखिलान्सुरान् ॥ दमनेनार्चयेच्चैत्र्यांविशेषेणसदाशिवमिति ॥ ॥ इति

चैत्रपूर्णिमा ॥ वैशाखपूर्णिमायांकृष्णमृगाजिनदानंकार्यम् ॥ यथा यमगाथासु ॥ यस्तुकृष्णाजिनंदद्यात्सखुरंशृंगसंयुतम् ॥ तिलैःप्रच्छाद्यवासोभिःसर्ववस्त्रैरलंकृतम् ॥ वैशाख्यांपौर्णमास्यांतुविशाखासुविशेषतः ॥ ससमुद्रगुहातेनसशैलवनकानना ॥ सप्तद्विपान्विताद्त्तापृथिवीनात्रसंशयः ॥ तथाचविष्णुः॥कृष्णाजिनेतिलान्कृत्वा हिरण्यंमधुसर्पिषी ॥ ददातियस्तुविप्रायसर्वंतरतिदुष्कृतामिति ॥ इतिवैशाखपूर्णिमा ॥ ज्येष्ठमासिपूर्णिमायांतिलदानंछत्रोपानहादिदानंचकुर्यात् ॥ तदुक्तमादित्यपुराणे ॥ ज्येष्ठेमासितिलान्दद्यात्पौर्णमास्यांविशेषतः ॥ अश्वमेधस्ययत्पुण्यंतत्प्राप्नोतिनसंशयइति ॥ विष्णुरपि॥ज्यैष्ठीज्येष्ठायुताचेस्यात्तस्यांछत्रोपानत्प्रदानेननरोनराधिपत्वमाप्नोति ॥ इतिज्येष्ठपूर्णिमा ॥ आषाढपूर्णिमायांचतुर्दश्यामुपोष्यहरिपूजाकार्या ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्दश्यामुपोष्याथपौर्णमास्यांयजेद्धरिमिति॥अस्यामेवपूर्वाषाढानक्षत्रयुक्तायामन्नपानादिकंदानंदद्यात्॥तथाचविष्णुः॥आषाढ्यामाषाढयुक्तायामन्नपानादिदानेनतदेवाक्षय्यमाप्नोति॥ ॥इत्याषाढपूर्णिमा ॥ श्रावणपूर्णिमायांश्रवणनक्षत्रयुक्तायांस्नानंजलक्रीडादिकंसामवेदश्रवणंचकुर्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ श्रावण्यांश्रवणेचैवपूर्वंहयशिराहरिः ॥ जगादसामवेदंतुसर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ सिंधुर्नदीवितस्तायांप्रविष्टातत्रचैवाहि ॥ अतोर्थश्रवणेतत्रस्नानंसर्वार्थसिद्धिदम् ॥ कृत्वासंपूजयेद्विष्णुंशंखचक्रगदाधरम् ॥ श्रोतव्यान्यथसामानिपूज्याविप्राश्चसर्वदा ॥ क्रीडितव्यंचभोक्तव्यंतत्रैवस्वजनैःसह ॥ जलक्रीडातुकर्त्तव्यानारीभिर्भर्तृलब्धया इति ॥ ॥अथोपाकर्मनिर्णीयते॥ ॥तत्रयजुःशाखाध्यायिनःश्रावणपौर्णमास्यामुदयकालव्यापिन्यां ग्रहसंक्रातिदोषरहितायां व्रीह्याद्यौषधिप्रादुर्भावेसातिउपाकर्मकुर्युः ॥ बह्वृचाःश्रावणमासस्यश्रवणनक्षत्रे धनिष्ठानक्षत्रयुक्तेकुर्युः ॥ सामवेदिनःश्रावणमासस्यहस्तनक्षत्रयु

क्तपंचम्यांकुर्युः ॥ ग्रहणादिदोषराहित्यमौषधिप्रादुर्भवश्चसर्वेषांतु ल्यम् ॥ तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन ॥ अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रवणेऽपिवा ॥ हस्तेनौषधिभावेवापंचम्यांश्रावणस्यात्विति ॥ अत्राध्याया नामिति शाखाभिप्रायेणबहुवचनम् ॥ निगमेपि ॥ श्रावण्यांश्राव णीकर्मयथाविधिसमाचरेत् ॥ उपाकर्मतुकर्तव्यंकर्कटस्थेदिवाकरे ॥ हस्तेनशुक्लपंचम्यांश्रावण्यांश्रवणेनचेति ॥ तथाचगोभिलः ॥ पर्व ण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणंतैत्तिरीयकाः ॥ बह्वृचाःश्रवणर्क्षेतुहस्तर्क्षेसा मवेदिनः ॥ केवलहस्तनक्षत्रेवाचित्रानक्षत्रयुक्तेवा ॥ तथाचगार्ग्यः ॥ पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणंतैत्तिरीयकाः ॥ बह्वृचाःश्रवणेकुर्युर्ग्रहसंक्रां तिवर्जितइति ॥ चतुर्दशीयुक्तस्यपर्वणोनिषेधः ॥ तदुक्तंकालिकापु राणे ॥ चतुर्दश्यांसमुत्पन्नावसुरौमधुकैटभौ ॥ वेदान्स्वीकुरुतःपद्म योनेस्तौजह्रतुःश्रुतीः ॥ हत्वातावसुरौदेवःपातालतलवासिनौ ॥ आ हृत्यताःश्रुतीस्तस्मैददौलोकगुरुःस्वयम् ॥ संप्राप्तवाञ्छ्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिकेपुनः ॥ अतोभूतयुतेतस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥ आसु रंवर्जयेत्कालंवेदाहरणशंकयेति ॥ यत्तुवचनं ॥ श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वा चैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धातुकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ तत् श्राव ण्यांविधीयमानहिरण्यगर्भपवित्रारोपणविषयम् ॥ उपाकर्मांगभूता भ्युदयिकश्राद्धविषयंवा ॥ अत्रतैत्तिरीयकपदमन्येषामपियजुःशाखि नामुपलक्षकम् ॥ तेषांकालांतरानभिधानात् ॥ व्यासोपि ॥ ॥ श्रवणेनतु यत्कर्मउत्तराषाढसंयुतम् ॥ संवत्सरकृतोध्यायस्तत्क्षणादेवनश्यति ॥ धनिष्ठासंयुतंकुर्याच्छ्रावणंकर्मयद्भवेत् ॥ तत्कर्मसफलंविद्यादुपाकरण संज्ञकमिति ॥ परिशिष्टेपि ॥ धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तंत्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् ॥ श्रावणंकर्मकुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाइति ॥ तथाचस्मृत्यंतरे ॥ उपाकर्मप्रकुर्वन्तिक्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ॥ ग्रहसंक्रांत्ययुक्तेषुहस्तश्र वणपर्वस्विति ॥ संक्रांतौग्रहणेचैवसूतकेमृतकेतथा ॥ गणस्नानं

नकुर्वन्तिनारदस्यवचोयथा ॥ अथचेद्दोषसंयुक्तेपर्वणिस्यादुपाक्रि
या ॥ दुःखशोकामयग्रस्ताराष्ट्रेतस्मिन्द्विजातयइति ॥ संक्रांतिग्र
हणदोषस्तुअर्द्धरात्रादर्वाक्तुपरतः ॥ तथाहगार्ग्यः ॥ अर्द्धरात्रा
दधस्ताच्चेत्संक्रांतिर्ग्रहणन्तथा॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषकृत्॥
तथा ॥ यद्यर्धरात्रादर्वाक्तुग्रहःसंक्रमएववा ॥ नोपाकर्मतदाकुर्या
च्छ्रावण्यांश्रवणेपिवेति ॥ ग्रहसंक्रांत्यादिदोषेतुभाद्रपदपौर्णमास्यांय
जुःशाखिनोवाजसनेयिव्यतिरिक्ताःकुर्युः॥वाजसनेयिनस्तुश्रावणशुक्ल
पंचम्यामिति ॥यदुक्तंस्मृतिमहार्णवे॥संक्रांतिर्ग्रहणंवापिपौर्णमास्यांय
दाभवेत्॥उपाकृतिस्तुपंचम्यांकार्यावाजसनेयिभिरिति ॥तथाच॥ य
दिस्याच्छ्रावणंपर्वग्रहसंक्रांतिदूषितम् ॥ स्यादुपाकरणंशुक्लपंचम्यां
श्रावणस्यतु ॥ संक्रांतिर्ग्रहणंवापियदिपर्वणिजायते ॥ तन्मासेहस्तयु
क्तायांपंचम्यांवातदिष्यते ॥ एतच्चवाजसनेयाभिप्रायमितिकेचिदाहुः
श्रावणशुक्लपंचम्यामेवेति ॥ तदयुक्तम् ॥ तथासतिमन्वादिवाक्यानां
निरर्थकतास्यात् ॥ बह्वृचास्तन्मासश्रवणर्क्षेछंदोगास्तन्मासहस्त
र्क्षेकुर्युः ॥ तथाहमनुः ॥ श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवाप्युपाकृत्यय
थाविधि ॥ युक्तःछंदांस्यधीयीतमासान्विप्रोर्द्धपंचमानिति ॥ अर्द्धः
पंचमोमासोयेषांतेअर्द्धपंचमाः ॥ उपाकर्मप्रभृतिसार्द्धचतुरोमासा
न्स्वाध्यायदिनेष्वधीयेतेत्यर्थः ॥ अपिशब्दाद्भाद्रपदसंबंधिश्राव
णहस्तपंचमीनामुपसंग्रहः ॥ तथाच ॥ बह्वृचगृह्यपरिशिष्टकारिका ॥
यदाचौषधयस्तस्मिन्मासेतुनभवंतिचेत् ॥ तदाभाद्रपदेमासिश्रव
णेनतदिष्यतइति ॥ अत्रौषध्यभावःसंक्रांत्यादिदोषाणामुपलक्षकः ॥
गोभिलोपि ॥ प्रौष्ठपदींहस्तेनोपाकरणमिति ॥ प्रौष्ठपदींप्राप्येत्य
र्थः ॥ यत्तुबौधायनवचनम् ॥ श्रावण्यांपौर्णमास्यामाषाढ्यांवो
पाकृत्यच्छंदांस्यधीयीतेति॥तत्तुप्रौष्ठपद्यामपिसदोषायामाषाढ्यांकु
र्वीतेत्येतत्परम्॥यत्तुकैश्चिदुक्तम् ॥ आषाढ्याविधानंयजुःशाखिनामे

वतन्न ॥ सर्वशाखाधिकरणन्यायेनकर्मणएकत्वाद्बौधायनोक्तत्वेन यन्नाम्नातंस्वशाखायांपारक्यमविरोधियत् ॥ विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमाग्निहोत्रादिकर्मवदितिवचनाच्चसर्वेषामपि नातोयजुःशाखिनामेवापाढ्यामुपाकर्मवेदितव्यम् ॥ बह्वृचांसामगानांचकस्मिंश्चिच्छाखाविशेषेआषाढमास्युपाकर्मणिविध्यदर्शनादिति ॥ तन्नयुक्तिसहम् ॥ तेषामपिकचिच्छाखाविशेषेऋष्यशृंगग्राहितयानिषेधाभावात्पारक्यमविरोधियादिति न्यायेनैवाषाढ्यांतन्मासिश्रवणर्क्षेहस्तेवाउपाकर्मप्राप्तम् ॥ अन्यथातेषांविहिताकरणेनप्रत्यवायःप्रसज्येत ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ कस्मिंश्चिद्दिनेग्रहणसंक्रांतिवर्जितेकार्यम् ॥ कर्मणोनलोपोनोत्कर्षइति॥ अथात्रकर्तव्यमुच्यते ॥ ॥ तत्रकार्ष्णाजिनिः ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेयथाकालंसमेत्यच॥ ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वापूजयेत्तर्पयेत्ततइति ॥ बृहत्प्रचेताश्च ॥ भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यांपूर्वाह्णएवतु ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्रपितॄनुद्दिश्यदेवताइति ॥ बौधायनोपि ॥ गौतमादीनृषीन्सप्तकृत्वादर्भमयान्पुनः ॥ पूजयित्वायथाशक्तिवन्दयेदृचमुच्चरेदिति ॥ तत्रगौतमादीनितिस्वस्वशाखोक्तऋषीणामुपलक्षणम् ॥ ऋचमित्यपिवेदान्तराणाम् ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ संप्राप्तेश्रावणस्यांतेपौर्णमास्यांदिनोदये ॥ स्नानंकुर्वीतमतिमाञ्छ्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ ततोदेवान्पितॄंश्चैवतर्पयेत्परमांभसा ॥ उपाकर्मादिवेवोक्तमृषीणांचैव तर्पणम् ॥ कुर्वीतब्राह्मणैःसार्धंवेदानुद्दिश्यशक्तितः ॥ कालवृद्धौतु उपाकर्मणोप्युत्कर्षोभवति ॥ तदुक्तंकात्यायनेन ॥ उत्कर्षःकालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ॥ अभिषेकादिवृद्धीनांनतूत्कर्षोयुगादिष्विति ॥ ननु दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गे ह्येतदिष्टंवृषादितिऋष्यशृंगवचनेपूर्वोक्तकात्यायनवचनेनचनविरोध इतिचेत् न ॥ ऋष्यशृंगवचनस्यछंदोगाविषयत्वात् ॥ यतस्तेषां

१ ब्राह्मणः श्राद्धं देवान् इ०पा० ।

कालवृद्धावपिसिंहार्कएवोपाकर्म ॥ यथाहगार्ग्यः॥ सिंहेरवौतुपुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेविचरेद्बहिः॥ छंदोगामिलिताःकुर्युरुत्सर्गंस्वस्वछंदसाम्॥ शुक्ल पक्षेतुहस्तेनउपाकर्मापराह्णिकमिति ॥ सिंहेरवौहस्तेनापराह्णिकमु पाकर्मपुष्यर्क्षेपूर्वाह्णेउत्सर्जनमित्यन्वयः॥ ननुपर्वणिग्रहणेसतित्रयोद श्यांचतुर्दश्यांवाश्रवणर्क्षेग्रहणवेधदूषितत्वाबहृचैस्तूपाकर्मनकार्यम्। वेधश्चस्मृत्स्तावुक्तः॥यथा॥ त्रयोदश्यादितोवर्ज्यंदिनानांनवकंध्रुवम्॥ मांगल्येषुसमस्तेषुग्रहणेशशिसूर्ययोः ॥ तथा ॥ द्वादश्यादितृतीयां तोवेधइन्दुग्रहेस्मृतः ॥ एकादश्यादितःसौरेश्चतुर्थ्यंतःप्रकीर्तितः ॥ खंडग्रहेतयोःप्रोक्तमुभयत्रदिनद्वयमिति ॥ दिनद्वयग्रहणात्पूर्वमुत्तरं च ॥ अतश्चतुर्दश्यामपिश्रवणर्क्षेवेधदूषितत्वादुपाकर्मनकार्यमितिचे न्न॥उपाकर्मणिवेधदोषाभावात् ॥ तथा ॥ नित्येनैमित्तिकेजप्येहोम यज्ञक्रियासुच ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविद्यतइति ॥ ॥ इत्यु पाकर्म ॥ ॥ अथोत्सर्जनमुच्यते ॥ ॥ तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन ॥ पौष मासस्यरोहिण्यामष्टकायामथापिवा॥जलांतेछंदसांकुर्युरुत्सर्गंविधिव द्बहिरिति॥ मनुरपि ॥ पुष्येतुछंदसांकुर्याद्बहिरुत्सर्जनंद्विजः ॥ माघ शुक्लस्यवाप्राप्तेपूर्वाह्णेप्रथमेहनीति ॥ अत्रमाघशुक्लस्येति भाद्रपद पौर्णमास्यामुपाकर्मविषयम् ॥ तदामाघशुक्लप्रतिपदएवसार्द्धचतु र्मासत्वसंभवात्॥ हारीतोपि ॥ सार्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृ जेदिति ॥ पंचार्द्धषष्ठान्वेति अत्रसार्द्धपंचमासानित्ययंपक्षआषाढ्यां कृतोपाकर्मविषयम् ॥ तदा ॥ पौषमासशुक्लपक्षस्यसार्धपंचमासत्व संभवात् ॥ तथाचगोभिलः ॥ छंदोगानिहिताःकुर्युःप्रातरौत्सर्गि कांक्रियाम्॥ अपराह्णेह्युपाकर्मपुष्यहस्तर्क्षयोर्द्विजाइति ॥ अत्रहस्त र्क्षेअपराह्णेउपाकर्म ॥ पुष्येप्रातरुत्सर्जनंकुर्यादित्यर्थः ॥ इत्युत्स र्जनम् ॥ ॥ अत्रैवोपाकर्मानंतरमपराह्णेभद्रारहित्येसतिरक्षाविधिंकु र्यात् ॥ भद्रायांतस्यनिषेधात् ॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ ॥ भद्रा

यांद्दिनकर्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा ॥ श्रावणीनृपतिंहंतिग्रामंदह
तिफाल्गुनीति ॥ अत्रश्रावणीतिश्रावण्यांक्रियमाणरक्षाबंधनादि
कर्मगृह्यते ॥ नतूपाकर्म तस्यपृथगुपादानात् ॥ यथानिगमे ॥
श्रावण्यांश्रावणीकर्मयथाविधिसमाचरेत् ॥ उपाकर्मतुकर्तव्यंकर्कट
स्थेदिवाकरेइति ॥ उपाकर्मतुसतिसंभवेभद्रांतएवकार्यम् ॥ असंभवे
तुभद्रायामपिदिनेएवकार्यंनतुरात्रौतस्यासर्वकार्येषुनिषिद्धत्वात् ॥
रक्षाविधितुसतिसंभवेभद्रान्तेकुर्यात् दिवाभद्रायांसत्यांतदंतेरात्रौवा
कुर्यात् ॥ नतथोपाकर्म तस्यपूर्वाह्णएवविधानात् ॥ तदुक्तंभविष्यो
त्तरपुराणे ॥ उपाकर्मदिनेप्रोक्तमृषीणांचैवतर्पणम् ॥ ततोपराह्ण
समयेरक्षापोटलिकांशुभाम् ॥ कारयेदक्षतैःशस्तैःसिद्धार्थैर्हेमभूषि
ताम् ॥ वस्त्रैर्विचित्रैःकार्पासैःक्षौमैर्वामलवर्जितैः ॥ विचित्रपक्ष्मग्र
थितांस्थापयेद्भाजनोपरि ॥ उपलिप्तेगृहमध्येदत्तचतुष्केन्यसेच्छुभं
पीठम् ॥ तत्रोपविशेद्राजासामात्यःसपुरोहितःससुहृत् ॥ तदनु
पुरोधानृपतेरक्षांबध्नीतमंत्रेण ॥ मंत्रश्च ॥ येनबद्धोबलीराजादानवेंद्रो
महाबलः ॥ तेनत्वामनुबध्नामिरक्षेमाचलमाचलेति ॥ ब्राह्मणैःक्ष
त्रियैर्वैश्यैःशूद्रैरन्यैश्चमानवैः ॥ कर्त्तव्योरक्षिकाचारोद्विजान्संपूज्यय
त्नतः ॥ अनेनविधिनायस्तुरक्षाबंधंसमाचरेत् ॥ ससर्वदोषरहितःसुखं
संवत्सरंवसेदिति ॥ आषाढ्यांश्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवासर्वदेवानांपवित्रा
रोपणंकार्यम् ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ आषाढ्यामथवाष्टम्यांचतु
र्दश्यामुमापतिम् ॥ पवित्रैरर्चयेद्भक्त्याश्रावण्यांचेतरान्सुरानिति ॥
इतिश्रावणीनिर्णयः ॥ ॥ अथभाद्रपदपौर्णमास्यांसावित्रीव्रतम् ॥
सुवासिनीनारीभर्तुरायुर्वृद्धयेसावित्रीव्रतंकुर्यात् ॥ तथाभविष्यो
त्तरे ॥ श्रूयतांपांडवश्रेष्ठसावित्रीव्रतमादरात् ॥ कथयामियथाची
र्णंतयासत्यायुधिष्ठिर ॥ त्रयोदश्यांभाद्रपदेदंतधावनपूर्वकम् ॥ त्रिरा
त्रनियमंकुर्यादुपवासस्यभारत ॥ अशक्तातुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्या

ज्जितेंद्रिया ॥ अयाचितंचतुर्दश्यामुपवासेनपूर्णिमामित्यादिविधि
स्तुप्रसिद्धएव वटसावित्र्यमावास्यायांवक्ष्यते ॥ अत्रैवलोकपा
लपूजांकुर्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ पूर्वभाद्रपदायोगेपौर्णमास्यां
पितामहम् ॥ शक्राग्नियमयात्वंभोवायुवित्तेशशंकरान् ॥ लो
कपालांस्तुरक्षार्थंत्रैलोक्यस्याभिपूजयेत् ॥ पृथिव्याधारणार्थायत
थानंतंचभोगिनम् ॥ तस्मात्तत्रलिखेत्पद्ममष्टपत्रंसकर्णिकम् ॥
कर्णिकायांलिखेत्तत्रसानंतंकमलोद्भवम् ॥ प्राच्यादिषुचपत्रे
षुवासवाद्यांश्चसायुधान् ॥ ततःक्रमेणतेनैवसंस्थाप्यकलशा
ञ्छुभान् ॥ पश्चात्संपूजनीयास्तुभक्त्याब्रह्मादयःसुराइति॥ ॥ इति
भाद्रपदपूर्णिमा ॥ अथाश्विनपूर्णिमाकृत्यम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥
आश्वयुज्यांपौर्णमास्यांनिकुंभोवालुकार्णवान् ॥ आयातिसेनयासार्द्धं
कृत्वायुद्धंसुदारुणम् तस्मात्तत्रनरैर्मार्गाःस्वगेहस्यसमीपगाः॥ शोधि
तव्याः[१]प्रयत्नेनभूषितव्याश्चमंडनैः॥वेश्मानिभूषितव्यानिनानारंगैर्विशे
षवत्॥सुस्नातैरनुलिप्तैश्चनरैर्भाव्यंसबालकैः ॥ दिवातत्रनभोक्तव्यंमा
नुषैश्चविवेकिभिः॥स्त्रीवृद्धमूर्खबालैश्चभोक्तव्यंपूजितैःसुरैः ॥ पूज्याश्च
सफलैःपत्रैस्तथाद्वारोर्द्धभित्तयः ॥ द्वारोपांतेप्रदीप्तस्तुसंपूज्योहव्य
वाहनः ॥ यवाक्षतघृतोपेतैस्तंडुलैश्चसुतर्पिताः ॥ सुपूजनीयःपूर्णेंदुः
पयसापायसेनच॥रुद्रःसभार्यःस्कंदश्चतथानंदीश्वरोमुनिः ॥ गोमद्भिः
सुरभीपूज्याछागवद्भिर्हुताशनः॥उरभ्रवद्भिर्वरुणोगजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यःसाश्वैश्चरैमद्भिर्यथाविभवविस्तरैः ॥ ततःपूज्योनिकुंभश्चसमांसै
स्तिलतंडुलैः ॥ सुगंधिभिर्घृतोपेतैःकासराक्षैश्चभूरिभिः ॥ कासराक्षो
महिषाक्षगुग्गुलः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वातुभोक्तव्यंमांसवर्जितमिति॥
अस्यामेवाश्विनीनक्षत्रयुक्तायांघृतपूर्णसुवर्णपात्रंदद्यात् ॥ यदाह
विष्णुः ॥ आश्वयुज्यामश्विनीगतेनचंद्रमसाघृतपूर्णताम्रभाजनंसुवर्ण
युतंविप्रायदत्त्वादीप्ताग्निर्भवतीति ॥ इयमेवकौमुदीप्रोक्ता ॥

---

१ भव इ० पा० । २ निषेक्तव्यामण्डितव्या इ० पा० ।

अस्यामिंद्रंलक्ष्मींचपूजयेत् ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ पूर्णि माश्वयुजेमासिकौमुदीपरिकीर्त्तिता ॥ कौमुद्यांपूजयेल्लक्ष्मीमिंद्रंचै रावतस्थितम् ॥ निशिजागरणंकृत्वापरेद्युरुत्सवमाचरेदिति ॥ ॥ इत्याश्विनपूर्णिमानिर्णयः ॥ अथकार्तिकपूर्णिमा ॥ ॥ तत्रक्षीरसागरदानम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ पौर्णमास्यांतुसंपूज्योभ क्त्यादामोदरःसदा ॥ ततश्चंद्रोदयेपूज्याःक्षीराब्धेःकृतिकास्तुषट् ॥ कार्तिकेयस्तथाखड्गोवरुणश्चहुताशनः ॥ धान्यैःसशूकैर्द्वारोर्द्ध्वं भूषि तव्यंनिशागमे ॥ माल्यैर्धूपैस्तथागंधैर्भक्ष्यैरुच्चावचैस्तथा ॥ परमा न्नैःफलैःशाकैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैः ॥ एवंदेवांस्तुसंपूज्यदीपोदेयोगृहाद्ब हिः ॥ दीपोपांतेतथागर्तश्चतुरस्रोमनोहरः ॥ चतुर्विंशांगुलःकार्यःसि क्तश्चंदनवारिणा ॥ गवांक्षीरेणसंपूर्णःसमंतात्परिरक्षितः॥ तत्रहेममयो मत्स्योमुक्तानेत्रोमनोहरः ॥ प्रक्षेप्तव्योविधानेननमोस्तुहरयेपठेत् ॥ ब्राह्मणायाथयोग्यायदद्यात्तंक्षीरसागरमिति ॥ अत्रैवकाम्यवृषोत्सर्गः कार्यः॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ कार्तिक्यांतुवृषोत्सर्गोविवाहःपुण्यल क्षणैः ॥ कार्यःकुरुकुलश्रेष्ठहरेर्नीराजनंतथा ॥ गजाश्वघृतदानञ्च घृतधेन्वादयस्तथा ॥ प्रदेयाःपुण्यकृद्भिस्तुतास्ताःसंकल्प्यदेवता इति ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ कार्त्तिक्यांतुवृषोत्सर्गंकृत्वानक्तंसमाचरे त्॥शैवंपदमवाप्नोतिशिवव्रतमिदंस्मृतमिति॥ अत्रैवनीलवृषभदानमु क्तंब्रह्मपुराणे॥यथा ॥नीलंतुवृषभंदद्याच्चतुर्वत्सतरीयुतम् ॥ सर्वसस्य चरंरम्यंसर्वगंधसमन्वितम् ॥ सुवाससंब्राह्मणायमहाकांतारतारकम्॥ यावंतितस्यरोमाणिशरीरेसंतिसंख्यया॥तावद्युगसहस्राणिस्वर्गेवसति तत्प्रदः ॥ पूजयित्वाततोविष्णुंरक्तमाल्यानुलेपनैः ॥ भोक्तव्यंगोरस प्रायंस्वप्तव्यंस्थंडिलेततइति ॥ स्कंदपुराणेतुविशेषउक्तः ॥ नंदि केश्वरउवाच ॥ स्वामिन्नहंपराधीनःशंभोःसेवापरायणः ॥ नावकाशो स्तिमेकर्तुंव्रतानिनियमांस्तथा॥ तन्ममैकंसमाचक्ष्वव्रतंव्रतविदांवर॥

१ रंगैर्विचित्रैः इ० पा० ।

येनचीर्णेनभगवन्प्राप्यतेसुमहत्फलम् ॥ स्कंदउवाच॥ अस्तिकोजाग रंनामव्रतानामुत्तमंव्रतम्॥यत्कृत्वासमवाप्नोतिजंतुर्लोकाननुत्तमान्॥ नित्यमाश्वयुजेमासिपूज्यमानोगणेश्वर॥ ऐरावणसमारूढःशक्रोलोका नुकंपया॥परिभ्रमतिलोकांस्त्रीन्पश्यन्नक्षान्वरप्रदः॥ कोजागरविधानेन समाराधयतीत्युत ॥ तेनकोजागरंनामव्रतंलोकेषुविश्रुतम्॥ विधानंत स्यवक्ष्यामिशृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ पूर्णिमाश्वयुजेमासिकौमुदीपरिकी र्त्तिता॥तत्राराध्यमहालक्ष्मीमिंद्रंचैरावणस्थितम्॥ उपवासंप्रकुर्वीतदी पान्दद्याच्चभक्तितः॥लक्षंतदर्धमयुतंसहस्रंशतमेववा ॥ घृतेनदीपयेद्दी पांस्तिलतैलेनवाव्रती॥ रात्रौजागरणंकुर्यान्नृत्यगीतपुरःसरम्॥यथावि भवतोदेयाःपुरवीथीषुदीपकाः॥ चैत्येषुदेवायतनेष्वारामेषुगृहेषुच ॥ ततःप्रभातेसुस्नातःसंपूज्यचशतक्रतुम्॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्क्षीरघृतश र्करपायसैः ॥ वासोभिर्दक्षिणाभिश्चततस्तान्पूजयेद्द्विजान् ॥ यथाश क्तिचदातव्यादीपाःस्वर्णविनिर्मिताः॥एवंनिर्वर्त्यविधिवत्ततः पारणमा चरेत् ॥ व्रतस्यास्यविधानेनकल्पान्वैदीपसंख्यकान् ॥ अप्सरोभिः परिवृतःसूर्यलोकेमहीयते ॥ इहचायुष्यमारोग्यंपुत्रपौत्रादिसंपदः॥भ वंतिव्रतमाहात्म्यात्कुलश्रैष्ठ्यंचगणेश्वर ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेकोजाग गरव्रतंसंपूर्णम्॥ कृत्तिकादिनक्षत्रयोगेब्रह्मपुराणेअस्यामहत्त्वमुक्तम्॥ यथा ॥ आग्नेयंतुयदाऋक्षंकार्त्तिक्यांभवतिक्वचित्॥महतीसातिथिर्ज्ञे यास्नानदानेषुचोत्तमा ॥ यदायाम्यंतुभवतिऋक्षंतस्यांतिथौक्वचि त् ॥ तिथिःसापिमहापुण्यामुनिभिःपरिकीर्त्तिता॥प्राजापत्यंयदाऋक्षं तिथौतस्यांनराधिप॥ सामहाकार्त्तिकीप्रोक्तादेवानामपिदुर्लभेति ॥ इ यमेवकृत्तिकागतबृहस्पतिचंद्रमोभ्यांसनाथामहाकार्त्तिकी ॥तथा॥ पु ण्यामहाकार्त्तिकीस्याज्जीवेंद्वोःकृत्तिकास्थयोरिति ॥ अस्यामेवविशा खास्थितेसूर्येकृत्तिकास्थितेचंद्रेचपद्मकयोगउत्पद्यते ॥ सचपुष्करेषु दुर्लभः ॥ ॥ यथा ॥ विशाखासुयदाभानुःकृत्तिकासुचचंद्रमाः ॥

सयोगः पद्मकोनाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ॥ इयंमन्वादिरपि ॥ तदुक्तम् ॥ आषाढीकार्त्तिकीचतद्वदिति ॥ ॥ इतिकार्त्तिकीपौर्णमासीनिर्णयः ॥ अथमार्गशीर्षपौर्णमास्यांचंद्रपूजा ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे मार्गशीर्षतिथिप्रक्रमे ॥ वामनेत्रंहियद्विष्णोस्तदेवभुवनत्रयम्॥ अनसूयात्मजश्चंद्रस्त्वमृतेनाभ्यषेचयत् ॥ पौर्णमास्यांतुतस्मात्तंपूजयेत्तत्रसर्वदा॥शुक्लैः पुष्पैश्चपयसाश्रद्धयापरयामुदा ॥ धूपैर्दीपैश्चवलिभिर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥ गोभ्यंश्चलवणंदेयंतस्मिन्नहनिसर्वदा ॥ यस्मात्तुलवणंचन्द्राद्दक्षशापाद्विनिःसृतम् ॥ मातास्वसाचदुहितासंपूज्याश्चकुलांगनाः ॥ कांतंरूपंभवेत्स्त्रीणांपूर्णेन्दोःपूजनादिति ॥ अस्यामेवमृगशिरोनक्षत्रयुतायांससुवर्णचूर्णितलवणदानंविष्णुनोक्तम् ॥ यथा ॥ मार्गशीर्षशुक्लपंचदश्यांमृगशिरोनक्षत्रयुक्तायां चूर्णितलवणस्यसुवर्णनाभंप्रस्थमेकंचन्द्रोदयेब्राह्मणायप्रतिपादयेत् ॥ अनेनकर्मणारूपसौभाग्यलाभोजायतइति ॥ ॥ इतिमार्गशीर्षपूर्णिमानिर्णयः ॥ ॥ अथपौषीनिर्णयः ॥ तस्यांपुष्यनक्षत्रयुक्तायामलक्ष्मीनाशनंस्नानादिकंकार्यम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ इदंजगत्पुरालक्ष्म्यात्यक्तमासीत्ततोहरिः ॥ पुरंदरश्चसोमश्चतथापुष्यबृहस्पती ॥ पंचैतेपुष्ययोगेनपौर्णमास्यांतपोबलात् ॥ अलंकृतंपुनश्चक्रुःसौभाग्योत्सवलक्ष्मिभिः ॥ तस्मान्नरैःपुष्ययोगेतत्रसौभाग्यवृद्धये ॥ गौरसर्षपकल्केनसमालभ्यस्वकांतनुम् ॥ कृतस्नानैस्ततःकार्यमलक्ष्मीनाशनंपरम्॥ उद्वर्त्यदेवंचतथासर्वौषधियुतैर्जलैः ॥ स्नापयित्वानवंवस्त्रंगृहीत्वाच्छादनंततः ॥ द्रष्टव्यंमंगलशतंधूपस्रग्माल्यशोभितम् ॥ ततोनारायणःशक्रश्चंद्रःपुष्यबृहस्पती ॥ संपूज्याःपुष्पधूपैश्चनैवेद्यैश्चपृथक्पृथक्॥प्रशस्तैर्वैदिकैर्मंत्रैःकृत्वाग्निहवनंशुभम् ॥ धनैर्विप्रांश्चसंतर्प्यनवैर्वस्त्रैश्चशोभितान् ॥ ततःपुष्टिकरंह्यंभोक्तव्यंघृतपायसम्॥ पुष्ययोगेनकर्तव्यंराज्ञास्नानंतुसर्वदेति॥ इतिपौषीपौर्णमासीनिर्णयः॥ ॥ अथमाघपौर्णमासी ॥ ॥ अस्यांम

१ भाग्यंदेयंचलवणम् इतिपाठान्तरम् ।

घायुक्तायांतिलैः श्राद्धंतिलपात्रदानंकुर्यात् ॥ ॥ तत्रविष्णुः ॥माघी मघायुताचेत्स्यात्तस्यांतिलैःश्राद्धंकृत्वापूतोभवेदिति ॥ भविष्योत्तरे पि॥माघ्यांमघासुतिलैःसंतर्प्यपितृदेवताः॥तिलपात्राणिदेयानितिलां श्चापितिलौदनम् ॥ कार्पासदानमत्रैवतिलदानंतुशस्यते ॥ कंबला जिनरत्नानिमोचकोपानकञ्चुकौ ॥ उपानदानमत्रैवकथितंसर्वकाम दम् ॥ यत्रवातत्रवास्नानंदानंवित्तानुरूपतइति ॥ भविष्योत्तरे ऽपि ॥ पौर्णमास्यांतुयोमाघेपूजयेद्विधिवच्छिवम् ॥सोऽश्वमेधमवाप्ये हविष्णुलोकेमहीयतइति ॥ ॥ इतिमाघीपौर्णमासीनिर्णयः ॥ अथ फाल्गुनपूर्णिमानिर्णयेहोलिकानिर्णीयते ॥ सासायाह्नव्यापिनीपूर्व विद्धाग्राह्या ॥ तदुक्तम् ॥ सायाह्नेहोलिकांकुर्यात्पूर्वाह्णेक्रीडनंगवाम्॥ दीपंदद्यात्प्रदोषेतुएषधर्मःसनातनइति ॥ तथा ॥ श्रावणीदुर्गनव मीदूर्वाचैवहुताशनी॥पूर्वविद्धैवकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ तत्र भद्रायांहोलिकांनदीपयेत् ॥ तदुक्तम् ॥ भद्रायांदीपिताहोलीराष्ट्रभं गंकरोतिवै॥नगरस्यचनैवेष्टातस्मात्तांपरिवर्जयेदिति ॥ तथाचस्मृत्य न्तरे॥भद्रायांद्वेनकर्त्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा॥श्रावणीनृपतिंहन्तिग्रा मंदहतिफाल्गुनी॥दिनार्द्धात्परतोपिस्यात्फाल्गुनीपूर्णिमायदि॥रात्रौ भद्रावसानेचहोलिकांतत्रदीपयेत् ॥ इति ॥ परदिनेदिनार्द्धात्परतोपि पूर्णिमायांविद्यमानायांपूर्वविद्धायामेवरात्रौभद्रावसानेहोलिकादीपित व्येत्यर्थः ॥ यदासूर्यास्तमयादारभ्यसूर्योदयपर्यंतंभद्रावसानाभा वेसर्वथानिर्णयंकर्त्तुमशक्यंकालेभद्रायामपिहोलिकादीपनस्यप्रतिप्र सवमाह ॥ रत्नकोशे ॥ विवादेशत्रुसंहारेभयार्त्तौराजदर्शने ॥ रोगा र्त्तौवैद्यगमनेभद्राज्ञेयाशुभावहा ॥ रक्षाबंधेऋतुस्नानेकार्त्तिक्यांचरजो त्सवे ॥ देवीपूजासुसर्वासुविष्टेर्दोषोनविद्यते ॥ उत्सर्गेद्विमुखीदाने जातकर्मणिमंगले ॥ प्रसादेषुनरेंद्रस्यविष्टेर्दोषोनविद्यते ॥ राज मार्त्तंडे ॥ सूतिकामंगलस्थानेरोगमुक्तिषुमज्जने ॥ श्रवणेषुपुराणानां

विष्टेर्दोषोनविद्यते ॥ हरिप्रियार्चनेऽष्टम्यांहुताशन्यांतथैवच ॥ आश्विन्यांचचतुर्दश्यांविष्टेर्दोषोनविद्यते ॥दानेवाशयनेचैवघातपाता दिकर्मणि ॥ पराश्वप्रसवेभव्याविष्टिदोषोनविद्यते ॥ ज्योतिःसार समुच्चये ॥ दीक्षायांहोमयज्ञेषुदेवताराधनेषुच ॥ विषारिघातनेनित्यं सिद्धिदाविष्टिरेवहि ॥ दिनभद्रायदारात्रौरात्रिभद्रायदादिने ॥ न त्याज्याशुभकार्येषुप्राहुरेवंपुरातनाः ॥ रात्रिभद्रायदाऽह्निस्यादिवाभ द्रायदानिशि॥नतत्रभद्रादोषःस्यात्सर्वकार्येषुसिद्धिदा ॥ तथाप्युत्सव कार्येषुपराधीनेचसंकटे ॥भद्रायांविपरीतायांनदोषःकार्यसाधनइत्ययं ज्योतिर्निबंधः ॥ तथाचज्योतिःपराशरः ॥ रात्रिभद्रायदाह्निस्यादिवा भद्रायदानिशि॥नत्याज्याशुभकार्येषुइतिगर्गोब्रवीन्मुनिरिति ॥तस्मा द्भद्रायांहोलिकादोषोनसंभावनीयः ॥ यदापुनःपरदिनेपूर्णिमासार्द्ध यामत्रयव्यापिनीप्रतिपच्चवृद्धिगामिनीतदातत्रैवहोलिकाकार्या ॥ तदु क्तंभविष्योत्तरे ॥ सार्द्धयामत्रयंवास्याद्वितीयदिवसेयदा ॥ प्रतिपद्वर्ध मानातुतदासाहोलिकास्मृतेति ॥ यत्तुवचनम् ॥ वह्नौवह्निंपरित्य जेदिति ॥ वह्नौहोलिकायांवह्निंप्रतिपदंवर्जयेदित्यर्थः ॥ तत्तुसा यंकालेभद्रारहितपूर्णिमासंभवेतामतिक्रम्य प्रतिपदिनकर्त्तव्येत्येत त्परम् ॥ अन्यथाभविष्योत्तरवाक्यस्यानिरर्थकतास्यात् ॥ अथा त्रकर्त्तव्यमुच्यते ॥ भविष्योत्तरेयथोत्सवेषुतैलाभ्यंगेनिर्दोषतांदर्श यति ॥ श्रावण्यांबलिराज्येचवसंतेविजयोत्सवे ॥ तैलाभ्यंगेनदोषः स्यात्संक्रांतिग्रहणेष्वपि ॥ राजानंप्रतिपौरवाक्यम् ॥ अस्माकंहिगृहे कापिढुंढानामेहराक्षसी ॥ दिवारात्रौसमागम्यबालान्पीडयतेबलात्॥ रक्षयादंडकेनापिभेषजैर्वानराधिप ॥ मंत्रज्ञैःपरमाचार्यैःसानियंतुं नशक्यते ॥ एतत्सर्वंसमाख्यातंढुंढायाश्चरितंनृप ॥ इतिपौर वचःश्रुत्वाराज्ञापृष्टोथनारदः ॥ नारदउवाच ॥ सांप्रतंकथयिष्या मियेनोपायेनहन्यते ॥ अद्यपंचदशीशुक्लाफाल्गुनस्यनराधिप ॥

शीतकालोविनिष्क्रांतःप्रातर्ग्रीष्मोभविष्यति ॥ अभयप्रदानंलोकानां दीयतांपुरुषोत्तम ॥ यथानिःशंकितालोकारमंतिचहसंतिच ॥ दारुजानिचखड्गानिगृहीत्वासमरोत्सुकाः ॥ योधाइवविनिर्यांतुशिशवः संप्रहर्षिताः ॥ संचयंशुष्ककाष्ठानामुपलानांचकारयेत् ॥ तत्राग्निंविधिवद्धुत्वारक्षोघ्नैर्मंत्रविस्तरैः ॥ततःकिलकिलाशब्दैःस्तालशब्दैर्मनोहरैः ॥ तमग्निंत्रिष्परिक्रम्यगायंतिचहसंतिच ॥ जल्पंतःस्वेच्छयालोकानिःशंकंलज्जयोज्झिताः ॥ तेनशब्देनसापापामोहेन[1]चनिराकृता ॥ अदृष्टघातैर्डिंभानांराक्षसीक्षयमेष्यति ॥ ततःप्रभृतिलोकेऽस्मिन्होलिकाख्यातिमागता ॥ सर्वदुष्टापहोहोमःसर्वरोगोपशांतिदः ॥ क्रियतेऽस्यांद्विजैःपार्थतेनसाहोलिकास्मृता ॥ सर्वसारातिथिश्चेयंपौर्णमासियुधिष्ठिर ॥ सारत्वात्फल्गुरित्येषापरमानंददायिनी ॥ अस्यांनिशागमेपार्थसंरक्ष्याःशिशवोगृहे ॥ गोमयेनोपलितेचसचतुष्केगृहांगणे ॥ आकारयेच्छिशुप्रायान्खड्गव्यग्रकरान्नरान् ॥ तेकाष्ठखड्गैःसंस्पृश्यशब्दैर्हास्यकरैः शिशून् ॥ रक्षंतितेषांदातव्यंगुडंपक्वान्नमेवच ॥ एवंढुंढेतियातस्याःसदोषःप्रशमंव्रजेत् ॥ बालानांरक्षणंकार्यंतस्मात्तस्मिन्निशागमेइति ॥ ॥ इतिहोलिकानिर्णयः ॥ ॥फाल्गुनीमन्वादिरपि ॥ ॥अथचैत्रादिमासपूर्णिमासुचित्राद्यृक्षेषुचंद्रगुरूयदिस्याताम् ॥ तदामहाचैत्र्यादयःप्रोक्ताः ॥ तदाहगार्ग्यः ॥ माससंज्ञेयदाऋक्षेचंद्रःसंपूर्णमंडलः ॥ गुरुणायातिसंयोगंसातिथिर्महतीस्मृतेति ॥ संपूर्णमंडलइत्यनेनपूर्णिमायोगोभिधीयते॥शंकरगीतास्वपि ॥एकराशिगतौस्यातांयदागुरुनिशाकरौ ॥ सापौर्णमासीमहतीसर्वपापहरास्मृतेति ॥ ज्येष्ठपूर्णिमायांगार्ग्येण विशेषउक्तः ॥ ऐन्द्रेगुरुःशशीचैवप्राजापत्येरविस्तथा॥पूर्णिमाज्येष्ठमासस्यमहाज्यैष्ठीप्रकीर्त्तितेति॥तथाच ॥वृषेवामिथुनेभानौजीवचंद्रौतथैंद्रभे ॥ पौर्णमासीगुरोर्वारेमहाज्यैष्ठीप्रकीर्त्तिता ॥ माघपूर्णिमायांतेनै

१ होमेन इ० पा०

वविशेषउक्तः॥ मेषराशौयदासौरिः सिंहेचंद्रबृहस्पती ॥ भास्करःश्रवणर्क्षेचमहामाघीचसास्मृतेति ॥ एतामहाचैत्रमासादयःशालग्रामादितीर्थेषुस्नानदानादिषुपुण्यतमाः ॥ यदाहगार्ग्यः ॥ महामाघीप्रयागेतुनैमिषेफाल्गुनीतथा ॥ शालग्रामेमहाचैत्रीकृताःस्युःपुण्यहेतवः॥ गंगाद्वारेतुवैशाखीज्यैष्ठीचपुरुषोत्तमे॥ आषाढीवैकनखलेकेदारेश्रावणीतथा॥बदर्यांचप्रौष्ठपदीगंधायामाश्विनीतथा ॥ पुष्करेकार्त्तिकीपुण्याकुब्जेमार्गशिरीतथा ॥ अयोध्यायांमहापौषीकृताःस्युस्तामहाफलाइति ॥शालग्रामादिरिक्तस्थानेष्वपिमहाचैत्र्यादिषुकृतंस्नानदानादिकमनंतफलंभवति ॥ तदाहगार्ग्यः ॥ आशुयत्क्रियतेश्राद्धंयच्चदानादिकंपुनः॥ उपवासादिकंयच्चतदनंतफलंस्मृतम्॥ अथसिद्धविरुद्धादिकंलिख्यते॥ पूर्णिमागुरुवारेणसिद्धा॥गुरौदशमिपंचम्योपौर्णमासीति ॥ अत्रपंचमीवद्विवाहयात्रोत्सवादिकंकार्यम् ॥ अत्रैवतिथिपत्वाच्चन्द्रः पूज्यः ॥ तदुक्तम्॥पर्वणींदोरिति ॥ क्रूरग्रहेधनुरादिराशिचतुष्कस्थेपूर्णिमाशुभाभवति ॥ योगिनीसांमुख्यादत्रैशान्यांयात्रानकार्या ॥ इति पूर्णिमानिर्णयः ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेपूर्णिमानिर्णयः॥ ॥श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते ॥ इतिनिर्णयामृतेऽस्मिन्पूर्णिमायानिर्णयोपूरि॥श्रीमत्पंडितसिद्धलक्ष्मणसुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धममहिमायःसिद्धसारस्वतः ॥ आदेशादकृतैषसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणिकालनिर्णयमसावल्लाटनाथःसुधीः ॥ ॥ अथप्रतिपदादिष्वमावास्यानिर्णीयते ॥ तत्रोपवासादिषुअमावास्याप्रतिपद्युक्तैवग्राह्या ॥ तदुक्तंयुग्मवाक्ये ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्येति॥ तदुक्तम्॥अमावास्यातृतीयाचताउपोष्यापरान्विताइति ॥ निगमेपि॥षष्ठ्यष्टमीअमावास्येति॥चतुर्दशीविद्धायांनिषेधश्चनिगमे॥भूतविद्धाह्यमावास्यानिष्फलंस्यात्रयंत्विदमिति॥स्कंदपुराणेपि॥भूतविद्धाप्यमावास्यानग्राह्यामुनिपुंगववर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतंतु

१ कुब्जादौतुमहाश्विनी इ०पा०।

शिखिवाहन ॥ शुक्लात्रयोदशीरंभानोपोष्याःपरसंयुताइति॥अतश्चवट
सावित्रीव्यतिरिक्तव्रतेष्वमावास्यापरयुतैवग्राह्येतिसिद्धांतः ॥ज्येष्ठमा
सामावास्यायांपूर्वविद्धायांवटसावित्रीव्रतंकुर्यात् ॥तत्रायंविधिः ॥ज्ये
ष्ठकृष्णत्रयोदशीमारभ्यत्रिरात्रोपोषितानारी अशक्तात्रयोदश्यांनक्तं
चतुर्दश्यामयाचितममावास्यायामुपवासंकृत्वा कस्मिंश्चित्पात्रेप्रस्थ
मात्रांवालुकांयवादिधान्यंचादायतस्योपरिवस्त्रयुग्मवेष्टितेवंशपात्रेस्व
शक्त्यानिर्म्मितांसौवर्णींमृन्मयींवासावित्रीप्रतिमांसंस्थाप्यवटमूलेपूज
यित्वाब्राह्मणायदद्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ अमायांतुतथा
ज्येष्ठेवटमूलेमहासतीम् ॥ त्रिरात्रोपोषितानारीविधिनानेनपूजयेत् ॥
अशक्तातुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्याज्जितेंद्रिया ॥ अयाचितंचतुर्द
श्याममायांसमुपोषणम् ॥ गृहीत्वावालुकांपात्रेप्रस्थमात्रांयु
धिष्ठिर ॥ ततोवंशमयेपात्रेवस्त्रयुग्मेनवेष्टिते ॥ सावित्रीप्रतिमां
कुर्यात्सर्वावयवशोभिनीम् ॥ सौवर्णींमृन्मयींवापिस्वस्यशक्त्यावि
निर्मिताम् ॥ सार्द्धंसत्यवतासाध्वींफलनैवेद्यदीपकैः ॥ वटावलंबि
तंकृत्वाकाष्ठभारंयुधिष्ठिर ॥ विरूढैःसप्तधान्यैश्चबहुधासंप्रकल्पि
तैः ॥ रजन्याकंठसूत्रैश्चशुभैःकुंकुमकेसरैः ॥ सावित्र्याख्यानकंवा
पिवाचयीतद्विजोत्तमम् ॥ रात्रौजागरणंकृत्वानृत्यगीतपुरःसरम् ॥
ततःप्रभातेविधिनापूर्वोक्तेननरोत्तम ॥ तामपिब्राह्मणेदद्यात्प्रणि
पत्यक्षमापयेत् ॥ दानमंत्रश्च ॥ सावित्रीयंमयादत्तासहिर
ण्यामहासती ॥ ब्रह्मणःप्रीणनार्थायब्राह्मणप्रतिगृह्यतामिति ॥ एवं
दत्त्वाद्विजेंद्रायसावित्रींतांयुधिष्ठिर ॥नैवेद्यादिचतत्सर्वंब्राह्मणस्यगृहंन
येत्॥ स्वयंदशपदंगच्छेत्स्ववेश्मपुनराविशेत्॥ तत्रभुक्त्वाहविष्यान्नं
ब्राह्मणैर्बांधवैःसह ॥ विसर्जयेत्ततोविप्रान्सावित्रीप्रीयतामिति ॥
व्रतेनानेनराजेंद्रवैधव्यंनाप्नुयात्क्वचित् ॥ ॥ इतिवटसावित्रीव्रतम् ॥
॥ अथकार्तिक्यमावास्यासुखरात्रिरुच्यते ॥ तस्यांलक्ष्मीपूजनादि

कंनववस्त्रधारणादिकंकुर्यात्॥ ॥तदुक्तंब्रह्मपुराणे॥ ॥अमावास्यायांदेवास्तुकार्तिकेमासिकेशवात् ॥ अभयंप्राप्यसुतास्तुसुखंक्षीरोदसानुषु॥लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्तासुखंसुप्ताम्बुजोदरे॥ अतोर्थंविधिवत्कार्यामनुष्यैःसुखसुप्तिका ॥ दिवातत्रनभोक्तव्यमृतेबालातुराक्षमान् ॥ प्रदोषसमयेलक्ष्मींपूजयित्वायथाक्रमम् ॥ दीपवृक्षास्तथाकार्याःशक्त्यादेवगृहेषुच ॥ दीपमालापरिक्षिप्तेप्रदोषेतदनंतरम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वादौविभोज्यचबुभुक्षितान् ॥ अलंकृतेनभोक्तव्यंनववस्त्रोपशोभिना ॥ स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्चबांधवैर्निर्वृतैःसहेति ॥ अत्रैवराजाकौमुदीमहोत्सवंकुर्यात्॥तदुक्तम्॥ ततोऽपराह्णसमयेघोषयेन्नगरेनृपः ॥ सर्वराज्यंबलंलोकान्यथेष्टंचेष्टतामिति॥लोकैश्चापिपुरेहृद्येसुधाधवलिताजिरे ॥ वृक्षचंदनमालाद्यैश्चर्चितेचगृहेगृहे ॥ द्यूतपानरतोद्युक्तनरनारीमनोहरे ॥ नृत्यवादित्रसंघुष्टेसंप्रज्वलितदीपके ॥ दीपमालाकुलेरम्येविध्वस्तध्वांतसंचये ॥ प्रदोषेदोषरहितेशस्तेदोपागमेशुभे ॥ वेश्याविलासिनीसार्थस्वस्तिमंगलकारिणि॥ ॥ गृहाद्गृहंव्रजन्तीचपादाभ्यंगप्रदायिनि॥ ततोर्द्धरात्रसमयेस्वयंराजापुरंव्रजेत्॥ अवलोकयितुरम्यंपद्भ्यामेवशनैःशनैः॥ततःप्रत्यूषसमयेनारीभिर्गृहादलक्ष्मीर्निष्कास्यते॥तदुक्तम्॥ एवंगतेनिशीथेतुजनेनिद्रार्द्धलोचने॥ तावन्नगरनारीभिःशूर्पडिंडिमवादनैः॥ निष्कास्यतेप्रहृष्टाभिरलक्ष्मीःस्वगृहांगणादिति॥ ॥इतिकौमुदीमहोत्सवः॥ माघामावास्यायांसावित्रीसहितंब्रह्माणंपूजयित्वानवनीतधेनुंब्राह्मणायदद्यात्॥तदुक्तंब्रह्मपुराणे॥अमायांमाघमासस्यपूजयित्वापितामहम् ॥ गायत्र्यासहितंदेवंवेदवेदांगभूषितम्॥नवनीतमयींधेनुंफलैर्नानाविधैर्युताम्॥ सहिरण्यांसवस्त्रांचब्राह्मणायनिवेदयेदिति ॥ माघामावास्यायांशतभिषानक्षत्रयुतायांश्राद्धादिकंमहातृप्तिप्रदंपितृणांभवति ॥ तदुक्तंविष्णुपुराणे ॥ माघासितेपंचदशीकदाचिदुपैतियोगंयदिवारुणेन ॥ ऋक्षेणकालसः

परःपितॄणांनह्यल्पपुण्यैर्नृपलभ्यतेसाविति ॥ अस्यामेवपूर्वभाद्रपदा युक्तायांश्राद्धादिनासहस्रयुगपर्यंतंतृप्तिर्भवति ॥ तत्रैवचेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाकालेयदातत्क्रियतेपितृभ्यः ॥ श्राद्धंपरांतृप्तिमवाप्नुवंतियुगान्स हस्रंपितरश्चतेनेति ॥ इयमेवधनिष्ठायुक्तावर्षायुतंपितॄणांतृप्तिदाभव ति ॥ तदुक्तंमहाभारतेमाघमावास्याप्रक्रमे ॥ कालेधनिष्ठायदि नामतस्मिन्भवंतिभूपालतदापितृभ्यः ॥ दत्तंजलान्नंप्रददातितृप्तिंवर्षा युतंतत्कुलजैर्मनुष्यैः॥इति ॥माघपौषयोरमावास्यारविवारश्रवणनक्ष त्रव्यतीपातयोगयुक्ताचेदसावर्द्धोदयाख्यःकोटिग्रहणसंनिभोयोगः॥त दुक्तंमहाभारते ॥ अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पौषमाघयोः ॥ अर्द्धोदयः सविज्ञेयःकोटिसूर्यग्रहैःसमः ॥ दिवैवयोगःशस्तोयंनचरात्रौकदाचने ति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ अर्द्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वंगंगासमंजलम् ॥ शु द्धात्मानोद्विजाःसर्वेभवेयुर्ब्रह्मसंनिभाः ॥यत्किंचिद्दीयतेदानंतद्दानंमेरु संनिभमिति ॥ तथातत्रैवदानादौविशेषउक्तः ॥ चतुःषष्टिपलंमुख्य ममत्रंतत्रकारयेत् ॥ चत्वारिंशत्पलंवाथपंचविंशतिमेववा ॥ निधायपायसंतत्रपद्ममष्टदलंलिखेत् ॥ पद्मस्यकर्णिकायांतुकर्षमा त्रंसुवर्णकम् ॥ तदभावेतदर्द्धंवातदर्द्धंवापिकारयेत् ॥ कृत्वातुतं डुलैःशुद्धैःपद्ममष्टदलंशुभम् ॥ अमत्रंस्थापयेत्तत्रब्रह्मविष्णुशिवा त्मकम् ॥ तेषांप्रीतिकरार्थायश्वेतमाल्यैःसुशोभनैः ॥ वस्त्रादि भिरलंकृत्यब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ दानमंत्रश्च ॥ सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतत्त्रयीमयम् ॥ आवयोस्तारकंयस्मात्तद्गृहाणद्विजोत्तमे ति ॥ समुद्रमेखलांपृथ्वींसम्यग्दत्तस्ययत्फलम् ॥ तत्फलंल भतेमर्त्यःकृत्वादानममत्रकमिति ॥ इत्यर्द्धोदयविधिः ॥ याकाचि दमावास्यानुराधाविशाखास्वातियुक्ताश्राद्धेनपितॄणामष्टवार्षिकींतृप्तिं करोति ॥ तदुक्तम् ॥ विष्णुपुराणे ॥ अमावास्यायदामैत्रविशा खास्वातियोगिनी ॥ श्राद्धेपितृगणस्तृप्तिंतदाप्नोत्यष्टवार्षिकीमिति ॥

आर्द्रापुनर्वसुपुष्यर्क्षयुक्ताद्वादशाब्दिकींतृप्तिंकरोति॥तदुक्तंविष्णुपुराणे ॥ अमावास्यायदापुष्येरौद्रर्क्षेचपुनर्वसौ ॥ द्वादशाब्दींतदातृप्तिंप्रयांतिपितरोर्चिताइति ॥ सोमवारयुताअमावास्यासूर्यग्रहणसमा ॥ तत्रश्राद्धादिकंकृतमक्षयफलंभवति ॥ तदुक्तंशंखेन ॥ अमावास्यातुसोमेनसप्तमीभानुनासह ॥ चतुर्थीभूमिपुत्रेणसोमपुत्रेणचाष्टमी ॥ चतस्रस्तिथयस्त्वेतासूर्यग्रहणसंनिभाः ॥ स्नानंदानंतथाश्राद्धंसर्वंतत्राक्षयंभवेदिति ॥ फाल्गुनामावास्यायांतुलिंगपुराणेफाल्गुनतिथिप्रक्रमेविशेषउक्तः॥अमावास्यायांपूज्यश्चरुद्रोग्निर्ब्राह्मणस्तथा ॥ माषोदनैःपोलिकाभिःपूज्यश्चात्मासबांधवइति ॥ याकाचिदमावास्याश्रवणाश्विनीधनिष्ठार्द्राश्लेषामृगशीर्षनक्षत्रेष्वन्यतमेनरविवारेणचयुक्ताचेद्भवतितदाव्यतीपाताख्योलभ्ययोगोभवति ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः॥ अमाचेद्रविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ तत्रदत्तंहुतंजप्तंसर्वंकोटिगुणंभवेत् ॥ इति श्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेअमावास्यानिर्णयः ॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते ॥ इतिनिर्णयामृतेस्मिन्नमायाश्चनिर्णयोजातः ॥ श्रीमत्पंडितसिद्धलक्ष्मणसुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायःसिद्धसारस्वतः ॥ आदेशादकृतैपसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणिकालनिर्णयमसावल्लाटनाथःसुधीः ॥ अथयागानुष्ठानसिध्यर्थंपूर्णिमामावास्ययोर्निर्णयःप्रारभ्यते ॥ ॥ तस्यचपर्वप्रतिपत्संधिनिबंधनत्वात्संधेश्चमध्याह्नमध्याह्नापूर्वपरतःसंगवमध्याह्नयोरंतरेत्यादिवक्ष्यमाणत्वान्मध्याह्नादिस्वरूपपरिज्ञानार्थमह्नःपंचधाविभागउच्यते ॥तत्रपंचधाविभागोव्यासेनोक्तः॥ यथा॥ मुहूर्तत्रितयंप्रातस्तावानेवतुसंगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तःस्यादपराह्णस्तुतादृशः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तश्चसर्वकर्मसुगर्हितइति ॥ अस्यार्थः ॥ उदयान्मुहूर्तत्रयंप्रातःकालः॥ तदनंतरंमुहूर्तत्रयंसंगवः ॥ ततः

परंमुहूर्तत्रयंमध्याह्नः ॥ ततःपरंमुहूर्तत्रयमपराह्नः ॥ तदनंतरंमुहूर्तत्रयंसायाह्नइति॥त्रिंशद्घटिकात्मकस्याह्नःषड्भिर्घटिकाभिरेकैकस्मिन्कालेसतिपंचधाविभागोभवति ॥ पराशरोप्याह ॥ उदयाद्यादिवैयावत्रिमुहूर्तंगतोरविः ॥ प्रातःकालःसविज्ञेयोदिनभागःसपंचमः ॥ तस्मात्प्रातःस्तनात्कालात्रिमुहूर्तस्तुसंगवः॥ त्रिमुहूर्तस्तुमध्याह्नस्तस्मात्संगवकालतः॥तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्नस्तथाविधः ॥ अपराह्नात्रिमुहूर्तःकालःसायाह्नउच्यतेइति ॥ ननुविषुवेऽह्नःपंचदशमुहूर्तात्मकत्वात्पंचधाविभागेसत्येकैकस्यकालस्य त्रिमुहूर्तात्मकत्वमुपपद्यते ॥ यदापुनरयनवशादह्नोवृद्धिह्रासौभवतः तदाकथंप्रातरादिकालस्यत्रिमुहूर्तात्मकत्वंसंभवतीतिचेत् ॥ सत्यम्॥ अत्रत्रिमुहूर्तमित्यह्नःपंचधाभागस्योपलक्षणम् ॥ अतश्चाह्नोवृद्धौवृद्धिनाडीनामपिपंचधाविभागेप्रातरादिकालस्यापित्रिमुहूर्ताधिकत्वंकल्पनीयम् ॥ ह्रासेपुनस्त्रिमुहूर्तान्न्यूनत्वमितिसुस्थम् ॥ केचित्तुपंचदशधाह्नोविभागमाहुः ॥ तदुक्तंव्यासेन ॥ रौद्रश्चैत्रश्चमैत्रश्चतथाचारभटःस्मृतः ॥ सावित्रश्चजयंतश्चगांधर्वःकुतुपस्तथा ॥ रौहिणश्चविरिंचिश्चविजयोनैर्ऋतस्तथा ॥ माहेंद्रोवरुणश्चैवभागाःपंचदशस्मृताइति ॥ अत्रापिदिनमानस्यपंचदशांशोमुहूर्तोज्ञेयस्तदुक्तंरत्नमालायाम् ॥ दिनस्ययःपंचदशोविभागोरात्रेस्तथातद्धिमुहूर्तमानमिति॥ कैश्चित्रिधाविभागउक्तः॥तदाहशातातपः॥ पूर्वाह्णोमध्याह्नोऽपराह्णः॥ पूर्वाह्णोदेवानांमध्याह्नोमनुष्याणामपराह्णःपितॄणामिति ॥ स्कंदपुराणेतुद्विधाभागउक्तः ॥ आवर्तनात्तुपूर्वाह्णोह्यपराह्णस्ततःपरमिति ॥ इतिप्रसंगतःकालविभागमुक्त्वाप्रकृतमुच्यते ॥ तत्रपर्वप्रतिपत्संधिर्यदामध्याह्नएवमध्याह्नात्पूर्ववास्यात्तदासंधिदिनात्पूर्वदिनेऽन्वाधानंसंधिदिनेयागोभवति ॥ तदुक्तंगोभिलेन ॥ आवर्तनेयदासंधिःपर्वप्रतिपदोर्भवेत्॥ तदहर्यागइष्येतपरतश्चेत्परेऽहनीति ॥ यथा ॥ पर्वप्रतिपदोःसं

धिरर्वागावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन्नहनियष्टव्यंपूर्वेद्युःस्यादुपक्रमइति ॥ आवर्त्तनंमध्याह्नः ॥ लौगाक्षिरपि ॥ पूर्वाह्णेचाथमध्याह्नेयदिपर्वस माप्यते ॥ उपोष्यतत्रपूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यतइति ॥ मध्याह्नात्परतः पर्वप्रतिपत्संधौतुसंधिदिनात्परदिनेयागः॥संधिदिनेऽन्वाधानंकार्यम् ॥ तदाहलौगाक्षिः॥अपराह्णेथवासायंयदिपर्वसमाप्यते ॥उपोष्यतस्मिन्न हनिश्वोभूतेयागइष्यतइति ॥ गोभिलोपि ॥ आवर्तनात्परःसंधिर्यदित स्मिन्नुपक्रमः ॥ परेद्युरिष्टिरित्येषपर्वद्वयविनिर्णयइति ॥ अत्रपर्वद्वय निर्णयइत्युक्तत्वादयंपूर्णिमामावास्ययोःसाधारणोनिर्णयः ॥ ॥ विशे षस्तूच्यते ॥ ॥ अत्रपूर्णिमाप्रतिपत्संधिःसंगवादूर्ध्वंमध्याह्नात्पूर्वं यदाभवति ॥ तदातत्रैवान्वाधानंयागंचकुर्यात् ॥ तदाहकात्यायनः॥ संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वमर्वागावर्तनाद्भवेत् ॥ सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यः कालविधौतिथिः ॥ नन्वेवंसतिपूर्वेद्युरन्वाधानंपरेद्युर्यष्टव्यमिति विधिविरोधःस्यादितिचेन्न ॥ सद्यःकालविधेरपिदर्शनात् ॥ तथाचापस्तंबः ॥ पौर्णमास्यांत्वन्वाधानंपरिस्तरणोपवासः सद्यो वासद्यःकालायांसर्वंक्रियतइति ॥ ननु तथापि पर्वप्रतिपदोःसंधि रर्वागावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन्नहनियष्टव्यंपूर्वेद्युःस्यादुपक्रमइ तिगोभिलवचनेनविरोधोभविष्यतीतिचेन्न ॥ संगवात्पूर्वमपिसंधे रावर्तनादर्वाचीनत्वात्तद्विषयत्वंगोभिलवाक्यस्य ॥ कात्यायनवा क्यस्यतु संगवोर्ध्वभाविमध्याह्नादर्वाचीनसंधिर्विषयः ॥ यद्वा ॥ गोभिलवचनंपर्वद्वयसामान्यविषयंनपूर्णिमामात्रविषयम् ॥ पूर्णि मामात्रविषयंकात्यायनवचनमितिविशेषवचनेनसामान्यबाधइत्यवि रोधः ॥ ॥ अमायांतुविशेषउक्तः ॥ ॥ यदाप्रतिपदिद्वितीयात्रि मुहूर्तात्मकमपराह्णंव्याप्नोति ॥तत्रचंद्रदर्शनस्यसंभाव्यमानत्वाच्चतुर्द श्यामन्वाधायामावास्यायांयागःकार्यः ॥ तदुक्तंशातातपेन ॥ द्विती यात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यपराह्णिकी ॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसो

मदर्शनादिति॥सोमदर्शनेयागानिषेधोवृद्धवासिष्ठेनोक्तः॥ आदौनिरुप्ते हविषिपरस्तादुदितेविधौ ॥ यद्वैगुण्यंहुतेतस्मिन्पश्चादपिहितद्भवेदि ति॥ननुपर्वप्रतिपदोःसाम्येसंधिषुबोधोभवति॥प्रतिपदिवृद्धिगामिन्यां क्षीणायांवाकथंसंधिज्ञानमितिचेत्॥सत्यम् ॥ प्रतिपद्वृद्धिनाडिकाद्वि धाविभज्यपर्वणिसंयोज्यसंधिःकल्पनीयः॥तथैवप्रतिपत्क्षयनाडिका श्चद्विधाविभज्यार्द्धम्पर्वणिवियोज्यसंधिःकल्पनीयः तदाहलौगाक्षिः॥ तिथेःपरस्यावटिकाश्चयाःस्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्चतासाम्॥ अर्द्धं वियोज्यंचतथाप्रयोज्यंह्रासेचवृद्धौप्रथमेदिनेस्यादिति ॥ कात्यायनो ऽपि ॥ परेह्नि वटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्चयाः ॥ क्षिप्त्वातदर्द्धंपूर्व स्मिन्ह्रासवृद्धीप्रकल्पयेत् ॥ ॥ अथयागकालउच्यते ॥ तत्रपर्व णश्चतुर्थोभागः प्रतिपदआद्यास्त्रयोभागायागकालः ॥ तदाहया ज्ञवल्क्यः॥ पंचदश्याः परोभागःपक्षादेःप्रथमास्त्रयः॥ कालःपार्वण यागेस्यादन्यथातुनविद्यते ॥ वृद्धशातातपोपि ॥ पर्वणोयश्चतुर्थांश आद्याःप्रतिपदस्त्रयः ॥ यागकालःसविज्ञेयःप्रातरुक्तोमनीषिभिरि ति ॥ पर्वप्रतिपत्सन्धावपराह्णेसतिपरदिनेचतुर्थेपिप्रतिपद्भागेयागः कार्यः॥ तदाहशातातपः॥ संधिर्यदापराह्णेस्याद्यागःप्रातःपरेहनि॥ कुर्वाणःप्रतिपद्भागेचतुर्थेपिनदुष्यतीति ॥ यत्तुवचनम्॥नयष्टव्यश्चतु र्थांशेयागैःप्रतिपदःक्वचित्॥रक्षांसितद्विलुंपंतिश्रुतिरेपासनातनीति॥ इदमाद्यांशत्रयेयागकालेसंभवत्यालस्यादिनातमतिक्रम्यचतुर्थंशेन यष्टव्यमित्येवंपरम् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्ण यामृतेपर्वद्वयनिर्णयः॥ ॥अथानध्यायतिथयउच्यंते॥ ॥तदा हयाज्ञवल्क्यः ॥ पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांराहुसूतके ॥ ऋतुसंधिषुभुक्त्वावाश्राधिकंप्रतिगृह्यचेति ॥ गौतमोऽपि ॥ प क्षद्वयेचतुर्दश्योरष्टमीद्वितयेतथा ॥ पक्षादावपिपक्षांतेब्रह्मनाधीयते नरैरिति ॥ ब्रह्मवेदः ॥ मनुरपि ॥ अमायांचचतुर्दश्यांपौर्णमा

स्यष्टकासुच ॥ अमावास्यागुरुंहंतिशिष्यंहंतिचपूर्णिमा ॥ ब्रह्महं त्यष्टमीभूतातस्मात्तांपरिवर्जयेत् ॥ बौधायनोपि ॥ महानि शातुविज्ञेयामध्येमध्यमयामयोः ॥ तस्यांस्नानंनकुर्वीतस्वा ध्यायंपितृतर्पणमिति॥ मध्यमयामयोर्मध्यमितिद्वितीययामस्यांत्यघ टिकाद्वयं ॥ तृतीययामस्याद्यघटिकाद्वयमितिचतस्रोनाडिकामहा निशा ॥ तदुक्तंतेनैव ॥ प्रातःसंध्यात्रिनाडीस्यात्सायंसंध्याच तादृशी ॥ महानिशाचविज्ञेयाचतस्रोघटिकास्तुयाइति ॥ ॥ वृद्ध मनुरपि ॥ ॥ त्रयोदश्यांचसप्तम्यांचतुर्दश्यार्धरात्रतः ॥ अर्वाङ् नाध्ययनंकुर्याद्यदीच्छेत्तस्यधारणमिति ॥ तत्रैवविशेषोगार्ग्येणोक्तः ॥ रात्रौयामद्वयादर्वाक्सप्तमीचत्रयोदशी ॥प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्यावि गर्हितः ॥ भीष्मः ॥ चातुर्मास्यद्वितीयासुमन्वादिषुयुगादिषु ॥ विषुवायनयोर्द्वंद्वेशयनेबोधनेश्रुतौ ॥ पक्षाधिकत्रयोदश्यांतस्याएवो त्तरातिथिः ॥ दर्शस्पृक्चेद्दिवैवस्यादनध्यायःश्रुतावपीति ॥ अस्या र्थः ॥ पक्षेतिथिवृद्ध्यायाधिकात्रयोदशीसाऽनध्यायदिनम् ॥ पक्षेद्वितीयादित्रयोदश्यंतानामेकादशस्वाध्यायानामेवविधानात् ॥ किंच ॥ यस्यास्त्रयोदश्याउत्तरातिथिश्चतुर्दशीदिवैवदर्शस्पृशति साचानध्यायदिनमित्यर्थः ॥ श्रुतिःश्रवणद्वादशी ॥ चातुर्मास्यद्विती याश्चगार्ग्येणोक्ताः ॥ शुचाऊर्ज्जेतपस्येचद्वितीयाचविधुक्षये ॥ चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमहर्षयइति ॥ तथाच ॥ पूर्वे चोर्ध्वमनध्यायमहःसंक्रमणेनिशि ॥ दिवापूर्वोत्तरारात्रिरितिवेदविदो विदुः ॥ मनुरपि ॥ जननाद्दशरात्रंचशावेचसमुपस्थिते ॥ नाधी यीतद्विजोनित्यंनचैवाकालिकेषुच ॥ महागुरौद्वादशाहंवेदस्याध्ययनं त्यजेदिति ॥ ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ ॥ त्र्यहंप्रेतेष्वनध्यायःशि ष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेमृते ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने ॥ समाप्यवेदंद्युनिशमा

रण्यकमधीत्यचेति ॥ तथाच ॥ पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जा रमूषकैः ॥ कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रयइति ॥ शक्रपातइति शक्रध्वजोद्वासनदिनेउच्छ्रयदिनेच ॥ अन्यश्चविशेषः शिष्टाचार तोवगन्तव्यः ॥ अनध्यायदिनेष्वध्ययनेप्रत्यवायस्तुस्मृतिचंद्रिकाया मुक्तः ॥ अनध्यायेष्वध्ययनेप्रज्ञामायुःप्रजांश्रियम् ॥ ब्रह्मवीर्यंश्रियंते जोनिकृन्ततियमःस्वयमिति ॥ अन्यश्चविशेषःस्मृत्यर्थसारेप्रोक्तः ॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्सुचसर्वदा ॥ दुर्मेधानामनध्यायस्त्वंतरागमने षुच ॥ तथाविस्मृतिशीलानांबहुवेदप्रपाठिनामिति ॥ अन्यश्चवि शेषोपरार्केप्रोक्तः ॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषुच ॥ वेदांगन्याय मीमांसाधर्मशास्त्राणिचाभ्यसेदिति ॥ तथाचस्मृतिचंद्रिकायाम् ॥ उदयेस्तमयेवापिमुहूर्तत्रयगामियत् ॥ तद्दिनंतदहोरात्रंनानध्याय विधौविधिरिति ॥ यत्तुवचनम् ॥ तावदेवत्वनध्यायोनतन्मिश्रादि नांतरे ॥ उपवासव्रतादीनांतिथिमाहुस्तथैवतइति ॥ इदंचदेशाचार तोव्यवस्थापनीयम् ॥ क्वचिद्देशेयावदेवानध्यायतिथिनाडिकास्ताव देवानध्यायंकुर्वंति ॥ वृद्धिसाम्येक्षयेषूक्तास्त्रिचतुःपंचभिःक्रमात् ॥ षड्तुस्तिसृभिःसायमनध्यायस्यनिर्णयइति ॥ ॥ इत्यनध्यायनि र्णयः ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेन्द्रसूनुविरचितेनिर्णयामृते सर्व तिथिनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥ अथमासकृत्यानि ॥ ॥ तत्रादौचैत्रमा सकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ ॥ वर्जयित्वामधौयस्तुदधि[1] क्षीरघृतेक्षवम् ॥ दद्याद्वस्त्राणिसूक्ष्माणिरसवस्तुयुतानिच ॥ संपूज्य विप्रमिथुनंगौरीमेप्रीयतामिति ॥ एतद्गौरीव्रतंनामभवानीलोकदा यकमिति ॥ ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ ॥ चैत्रेत्रिरात्रंनक्ताशीनद्यांस्नात्वाद दातियः ॥ अजाःपंचपयस्विन्योदरिद्रायकुटुंबिने ॥ नजायतेपुनर सौजीवलोकेकदाचनेति ॥ ॥ वामनपुराणेतु ॥ ॥ चैत्रेमासिविचि त्राणिशयनान्यासनानिच ॥ विष्णोःप्रीत्यर्थमेतानिदेयानिब्राह्मणेष्व

१ मासिमधुदधिघृतैक्षवम् इ० पा०।

थेति॥ ॥इतिचैत्रकृत्यम्॥ ॥अथवैशाखकृत्यम्॥ ॥तदुक्तंमहाभारते॥ निस्तरेदेकभक्तेनवैशाखंयोजितेंद्रियः ॥ प्रातःस्नायीनरःस्त्रीवाज्ञातीनांश्रेष्ठतांव्रजेदिति ॥ वामनपुराणेपि ॥ गंधान्माल्यानिचतथावैशाखेसुरभीणिच ॥ देयानिद्विजमुख्येभ्योमधुसूदनतुष्टयइति ॥ ॥ ॥इतिवैशाखकृत्यम् ॥ ॥अथज्येष्ठकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ पिष्टेनकंजजंकृत्वाज्येष्ठेमासिसवेदिकम् ॥ पुष्पैःसंपूज्यगंधाद्यैर्नानावस्त्रविभूषणैः ॥ वर्षकोटिशतंसाग्रंसूर्यलोकेमहीयतइति ॥ कंजजोब्रह्मा ॥ वामनपुराणेपि ॥ उदकुंभांबुधेनुंचतालवृंतंसचंदनम् ॥ त्रिविक्रमस्यप्रीत्यर्थंदातव्यंज्येष्ठमासिवेति ॥ ॥ ॥ इतिज्येष्ठमासकृत्यम् ॥ ॥ अथाषाढकृत्यम् ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ आषाढमेकभक्तेनस्थित्वामासमतंद्रितः ॥ बहुधान्योबहुधनोबहुपुत्रश्चजायते ॥ वामनपुराणेऽपि ॥ उपानद्युगलंछत्रंलवणामलकानिच ॥ आषाढेवामनप्रीत्यैदातव्यानितुभक्तितइति ॥ इत्याषाढकृत्यम् ॥ अथश्रावणकृत्यम् ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ श्रावणंनियतोमासमेकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ यत्रतत्राभिषेकेणपूज्यतेज्ञातिवर्द्धनइति ॥ वामनपुराणेऽपि ॥ घृतंचक्षीरकुंभांश्चघृतधेनुंफलानिच ॥ श्रावणेश्रीधरप्रीत्यैदातव्यानिविपश्चितेति ॥ ॥ ॥इतिश्रावणकृत्यम् ॥ ॥अथभाद्रपदकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ प्रौष्ठपद्यंतुयोमासमेकाहारोभवेन्नरः ॥ धनाढ्यःस्फीतमतुलमैश्वर्यंप्रतिपद्यतइति ॥ वामनपुराणेपि ॥ ॥मासिभाद्रपदेदद्यात्पायसंमधुसर्पिषी ॥हृषीकेशप्रीणनार्थंलवणंसगुडौदनमिति ॥ ॥ ॥इतिभाद्रपदकृत्यम् ॥ ॥अथाश्विनकृत्यम् ॥ ॥ तदाहयमः ॥ घृतमाश्वयुजेमासिनित्यंदद्याद्द्विजातये ॥ प्रीणयित्वाश्विनौदेवौरूपभागभिजायतइति ॥ वामनपुराणेपि ॥ तिलांस्तुरंगंवृषभंदधिताम्रवशादिकम् ॥ प्रीत्यर्थंपद्मनाभस्यदेयमाश्वयुजेनरैः

रिति ॥ वशाधेनुः ॥ इत्याश्विनकृत्यम् ॥ अथकार्त्तिककृत्यम् ॥ तदाहविष्णुः ॥ कार्त्तिकेमासिसकलेसायङ्कालेतिलतैलेनआकाशदीपं दद्यात् ॥ तदुक्तंपुष्करपुराणे॥ कार्त्तिकेतिलतैलेनसायंकालेसमागते॥ आकाशदीपंयोदद्यान्मासमेकंहरिंप्रति ॥महतींश्रियमाप्नोतिरूपसौभाग्यसंपदइति ॥ तदाहविष्णुः॥ कार्त्तिकंसकलंमासंप्रातःस्नायीजितेंद्रियः ॥ जपन्हविष्यभुग्दांतःसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ वामनपुराणेपि॥ रजतं कनकंदीपान्मणिमुक्ताफलादिकम् ॥ दामोदरस्यप्रीत्यर्थंप्रदद्यात्कार्त्तिकेनरइति ॥ ॥ इतिकार्त्तिककृत्यम् ॥ ॥ अथमार्गशीर्षकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ मार्गशीर्षंतुयोमासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ भोजयेच्चद्विजाञ्छक्त्यामुच्यतेव्याधिकिल्बिषात् ॥कृषिभागीबहुधनोबहुधान्यश्चजायते इति ॥ वामनपुराणेपि ॥ खरोष्ट्राश्वतरीगावःशकटानिह्यजाविकम् ॥ दातव्यंकेशवप्रीत्यैमासिमार्गशिरे नरैः ॥ ॥ इतिमार्गशीर्षकृत्यम् ॥ ॥ अथपौषकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ पौषंमासंतुकौन्तेयएकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ सुभगोदर्शनीयश्चयशोभागीचजायतइति ॥ वामनपुराणेपि ॥ प्रासाद नगरादीनिगृहप्रावरणानिच ॥ नारायणस्यतुष्ट्यर्थंपौषेदेयानियत्नतः ॥ ॥इतिपौषकृत्यम् ॥ ॥अथमाघकृत्यम् ॥ ॥ तदाहविष्णुः ॥ माघेमास्यग्निप्रत्यहंतिलैर्हुत्वासघृतकृसरंब्राह्मणान्भोजयित्वादीप्ताग्निर्भवतीति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ पौणमास्याममायां चप्रारभ्यस्नानमाचरेत् ॥ त्रिंशद्दिनानिपुण्यानिमकरस्थेदिवाकरइति ॥ तथाच ॥ अप्रावृतशरीरस्तुयःकष्टंस्नानमाचरेत् ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ एवंस्नानस्यावसानेभोज्यंदेयमबादिकम् ॥ भोजयेद्द्विजदांपत्यंभूषयेद्वस्त्रभूषणैरिति॥वामनपुराणेपि॥ माघेमासितिलाःशस्तास्तिलधेनोश्चदानतः ॥ इध्मेन्धनादयश्चान्येमाधवप्रीणनायत्विति ॥ ॥ इतिमाघमासकृत्यम् ॥ ॥

१ तुलायां इ० पा० ।

अथफाल्गुनकृत्यम् ॥ ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ एकभक्तंतुकुर्वाणः फाल्गुनेमासिनित्यशः ॥ स्त्रीपुंसौभाग्यमाप्नोतिस्त्रियाश्चपरमप्रियः ॥ ॥ वामनपुराणेपि ॥ फाल्गुनेव्रीहयोगावोवस्त्रंकृष्णाजिनान्वितम् ॥ गोविंदप्रीणनार्थायदातव्यंपुरुषर्षभेति॥ ॥ इतिफाल्गुनकृत्यम् ॥ ॥ अथागस्त्यार्घविधिः ॥ तदुक्तंमत्स्यपुराणे ॥ प्रत्यूषसमयेविद्वान्कुर्यात्तस्योदयेनिशि ॥ स्नानंशुक्लतिलैस्तद्वच्छुक्लमाल्याम्बरोगृही ॥ स्थापयेदव्रणंकुंभंमाल्यवस्त्रविभूषितम् ॥ पंचरत्नसमोपेतंघृतपात्रेण संयुतम् ॥ नानाभक्ष्यफलैर्युक्तंताम्रपात्रसमान्वितम् ॥ अंगुष्ठमात्रंपुरुषंतथैवसौवर्णमत्यायतबाहुदंडम् ॥ चतुर्भुजंकुंभमुखेनिधायधान्यानि सस्यांकुरसंयुतानि ॥ सकाशपत्राक्षरयुक्तियुक्तंमंत्रेणदद्याद्द्विजपुंगवाय ॥ उत्क्षिप्तलंबोदरदीर्घबाहुमनन्यचेतायमदिङ्मुखस्थः ॥ श्वेतांचदद्याद्यदिशक्तिरस्तिरौप्यैःखुरैर्हेमविषाणयुक्ताम् ॥ धेनुंबहुक्षीरवतींप्रणम्यसवस्त्रघंटाभरणांद्विजाय॥आसन्नमात्रादुदयेर्घ्यमस्यदातव्यमेतत्सकलंनरेण ॥ यावत्समास्सप्तदशाथवास्युरथोर्ध्वमप्येववदंतिकेचित् ॥ अर्घ्यमंत्रश्च ॥ काशपुष्पप्रतीकाशवह्निमारुतसंभव ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रकुंभयोनेनमोस्तुते ॥ विंध्यवृद्धिक्षयकरमेघतोयविषापह ॥ रत्नवल्लभदेवेशलंकावासनमोस्तुते ॥ वातापिर्भक्षितोयेनसमुद्रःशोषितःपुरा ॥ लोपामुद्रापतिःश्रीमान्योसौतस्मैनमोनमः ॥ अनेनविधिना यस्तुपुमानर्घ्यंनिवेदयेत् ॥ इंद्रलोकमवाप्नोति भवेदारोग्यसंयुतः ॥ सप्तैवलोकानाप्नोतिसप्तार्घ्यान्यःप्रयच्छति॥ ॥ इत्यगस्त्यार्घ्यविधिः॥ ॥अथचातुर्मास्यव्रतानि ॥ ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ श्रीकृष्णउवाच॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ॥ स्त्रीवानरोवामद्भक्तो धर्मार्थंसुदृढव्रतः॥ गृह्णीयान्नियमानेतान्दंतधावनपूर्वकम् ॥तेषांफलानिवक्ष्यामितत्कर्तॄणांपृथक्पृथक् ॥ मधुरस्वरोभवेद्राजन्पुरुषोगुडवर्जनात् ॥ तैलस्यवर्जनात्पार्थसुंदरांगःप्रजायते ॥ मधूकतैलत्यागे

१ हेममुखीं सवत्साम् ॥ सकांस्यदोहाश्च पयस्विनींच इ० पा० ।

नसौभाग्यमतुलंलभेत् ॥ कटुतैलपरित्यागाच्छोकनाशमवाप्नुयात् ॥ पुष्पादिभोगत्यागेनस्वर्गेविद्याधरोभवेत्॥योगाभ्यासीभवेद्यस्तुसब्रह्म पदमाप्नुयात् ॥कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान्रसान् ॥ योवर्जयेतवै रूप्यंवैगंध्यंतस्यनक्वचित् ॥ तांबूलवर्जनाद्भोगीरक्तकंठश्चजायते ॥ घृतत्यागात्सलावण्यःसर्वस्निग्धवपुर्भवेत् ॥ फलत्यागेनमतिमान्ब हुपुत्रश्चजायते॥शाकपत्राशनाद्रोगीअपक्कादोऽमलोभवेत् ॥ पादाभ्यं गपरित्यागेशिरोभ्यंगाच्चपार्थिव ॥ दीप्तिमान्दीप्तकिरणोराजाद्रव्यपति र्भवेत् ॥ दधिदुग्धादिनियमात्स्वर्गलोकंलभेन्नरः ॥ भूमौप्रस्तरशायी चिवष्णोरनुचरोभवेत् ॥ सदामुनिःसदायोगीमधुमांसस्यवर्जनात् ॥ निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वीसुरामिषविवर्जनात् ॥ एकांतरोपवासेनब्रह्मलो केमहीयते ॥ धारणान्मुखरोम्णान्तुगंगास्नानंदिनेदिने ॥ मौ नव्रतीभवेद्यस्तुतस्याज्ञाऽस्खलिताभवेत् ॥ भूमौभुंक्तेसदायस्तुसपृ थिव्याःपतिर्भवेत् ॥ नमोनारायणायेतिजप्त्वाऽनशनजंफलम् ॥ पादा भिवंदनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजंफलम् ॥ विष्णुपादांबुजस्पर्शात्कृत कृत्योभवेन्नरः ॥ विष्णुदेवकुलेकुर्यादुपलेपनमार्जने ॥ कल्पस्थायी भवेद्राजन्सनरोनात्रसंशयः ॥ प्रदक्षिणाशतंयस्तुकरोतिस्तुतिपाठ कः ॥ हंसयुक्तविमानेनसचविष्णुपदंव्रजेत् ॥ कृत्वाप्रेक्षणकंदिव्यंस्था नमाप्सरसंलभेत् ॥ तीर्थजांबुहरेःस्नानान्निर्मलंदेहमाप्नुयात् ॥ पञ्चग व्याशनात्पार्थचांद्रायणफलंलभेत्॥ नक्तभोजीसमग्रंतुतीर्थयात्राफलं लभेत् ॥ अयाचितेनचाप्नोतिवापीकूपक्रियाफलम् ॥ षष्ठांशकाल भोज्येनस्वर्गस्थायीनरोभवेत् ॥ नित्यस्नायीनरोयस्तुनरकंनचप श्यति ॥ भाजनंवर्जयेद्यस्तुसस्नानंपौष्करंलभेत् ॥ पर्णेषुयोनरोभुं क्तेकुरुक्षेत्रफलंलभेत् ॥ शिलायांभोजनान्नित्यंस्नानंप्रयागजंलभेत्॥ यामद्वयंजलत्यागान्नरोगैःपरिभूयते ॥ एवमादिव्रतैःपार्थतुष्टिमायाति केशवइति ॥ मत्स्यपुराणेतुविशेषउक्तः ॥ ॥ आषाढादिचतुर्मास

१ गन्धपुष्पादित्यागेन इ० पा० ।

मभ्यंगंवर्जयेन्नरः॥भोजनोपस्करंदद्यात्सयातिभवनंहरेः॥ जनप्रीतिकरंनृणांप्रीतिव्रतमिहोच्यते ॥ आषाढादिषुवैयस्तुवर्जयेन्नखकृंतनम् ॥ वार्ताकंचचतुर्मासंमधुसर्पिर्घटान्वितम् ॥ कार्त्तिकान्तेपुनर्हैमंब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ सवैष्णवंपदंयातिविष्णुव्रतमिदंस्मृतम् ॥ महाफलानियस्त्यक्त्वाचातुर्मास्यांद्विजातये ॥ हैमानिकार्त्तिकेदद्याद्गोप्रदानसमंफलम् ॥ एतत्फलव्रतंनामसूर्यलोकफलप्रदम् ॥ उक्तंच ॥ चातुर्मास्यव्रतारंभःशुक्रगुरुमौढ्यादिष्वपिकार्यः॥तदाहवृद्धगार्ग्यः॥नशैशवंनमौढ्यंचशुक्रगुर्वोर्नवातिथेः॥ खंडंचचिंतयेज्जातुचातुर्मास्याविधौनर इति ॥ अकरणेप्रत्यवायश्चमहाभारतेप्रोक्तः ॥ वार्षिकांश्चतुरोमासान्वाहयेत्केनचिन्नरः ॥ व्रतेननोचेदाप्नोतिकल्मषंवत्सरोद्भवमिति ॥ उपक्रमकालश्चसनत्कुमारेणोक्तः ॥ एकादश्यांतुगृह्णीयात्संक्रांतौकर्कटस्यवा ॥ आषाढ्यांवानरोभक्त्याचातुर्मास्यव्रतोचितमिति ॥ महाभारतेपि ॥ वार्षिकांश्चतुरोमासान्व्रतंकिंचित्समाचरेत् ॥ असंभवेतुलार्केपिकर्त्तव्यंतत्प्रयत्नतः॥ एतद्व्रतोपक्रमेसमाप्तौचमंत्राः सनत्कुमारेणोक्ताः॥ इदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव ॥ निर्विघ्नंसिद्धिमायातुप्रसन्नेत्वयिकेशव ॥ गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवयद्यपूर्णेम्रियाम्यहम् ॥ तन्मेभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ॥ इत्युपक्रममन्त्रः॥ समाप्तिमंत्रस्तु ॥ इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्यैतवप्रभो ॥ न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति ॥ समाप्तिकालश्चमहाभारतेप्रोक्तः ॥ चतुर्द्धागृह्यतेचीर्णंचातुर्मास्यव्रतंनरः ॥ कार्तिकेशुक्लपक्षेतुद्वादश्यांतत्समापयेत् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रसूनुविरचितेनिर्णयामृतेचातुर्मास्यव्रतनिर्णयः ॥ ॥ अथयेषुमासतिथिवारादिषुव्रतबंधोविधीयतेतेउच्यंते ॥ ज्योतिर्निबंधात् ॥ चैत्रमासेमेषसंस्थेचसूर्येफाल्गुन्यांवैमीनराशिस्थितेच॥ मौंजीबंधंनैवकुर्य्याद्विजानांनोद्वाहः स्यान्नैवमांगल्यकंच ॥ गर्गः ॥ नष्टेशुक्रेत

थार्जीवेसिंहस्थेनीचगेऽरिगे ॥ तदोपनयनंकार्य्यंचैत्रेमीनगतेरवौ ॥ विषमोपगतेजीवेसिंहराशिगतेतथा ॥ तदोपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगते रवौ ॥ अतीवदुष्टेसुरराजपूज्येसिंहस्थितेवाद्विजपुंगवानाम् ॥ व्रतप्रबंधंरविचैत्रयोगेकृतंधनारोग्यसुखप्रदंस्यात् ॥ शुक्रेनष्टेतथाजीवेत्वबलेचंद्रभास्करे ॥ तदोपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवौ ॥ अथतिथिवारादिरुच्यते ॥ रत्नकोशे ॥ तृतीयापंचमीषष्ठीदशम्यादिदिनत्रयम् ॥ वारैश्चंद्रार्कजीवज्ञशुक्रैरिष्टाव्रतक्रिया ॥ तथाच ॥ सुरेज्यशुक्रेंदुजचंद्रसूर्यावाराःसमस्तोपनयेप्रशस्ताः ॥ धनुर्द्धरस्त्रीमिथुनोक्षमीनेतुलेविलग्नेतुशुभाप्रवृत्तिः॥तथा॥एकस्मिन्वत्सरेजीवेकर्कसिंहांगनागते॥ विवाहंमेखलाबंधंनकुर्याद्गालवोऽब्रवीत्॥चमत्कारचिंतामणौ ॥अधिमासेच शुक्रास्तेतथासिंहगतेगुरौ ॥ प्रारब्धंतुप्रकर्त्तव्यंनारभेन्नूतनंव्रतम् ॥ स्मृत्यर्णवे ॥ धनुःशफरयोर्यातेरवौसिंहगतेगुरौ ॥ जीवभार्गवयोरस्तेतद्वन्मासेमलिम्लुचे ॥ आरब्धोत्सर्जनंकार्यंनूत्नारंभंविवर्जयेत् ॥ रूढिःक्वापिप्रदृश्येतानिगमोनैवदृश्यते ॥ रूढिःप्रमाणंविज्ञेयासंछिन्नश्रुतिमूलिका ॥ अथसीमंतोन्नयनम् ॥ तत्रयाज्ञवल्क्यः ॥ षष्ठेऽष्टमेवासीमंतइति ॥ शंखः ॥ गर्भस्यंदनेसीमंतोन्नयनम् ॥ यावद्वाप्रसवति ॥ सांख्यायनगृह्ये ॥ सप्तमेमासिप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनमिति ॥ आपस्तंबः ॥ सीमंतोन्नयनंप्रथमेगर्भेचतुर्थेमासीति ॥ बैजवापः॥ सीमंतोन्नयनंमासिचतुर्थेषष्ठेपंचमेवेति ॥ लौगाक्षिः ॥ तृतीयेगर्भमासिसीमंतंकारयेदिति ॥ अत्रविशेषमाहशौनकः ॥ आपूर्यमाणपक्षेयदापुंसांनक्षत्रेणचंद्रमायुक्तःस्यादिति ॥ पुंसवनसीमंतोन्नयनेस्त्रीसंस्कारौ ॥ अतएवसकृत्कर्त्तव्याइतिकेचित्॥पारस्करः॥ पुंसवनसीमंतोन्नयनंप्रथमेगर्भेइति ॥ तथाचदेवलोपि ॥ सकृच्चसंस्कृतानारीसर्वगर्भेषुसंस्कृतेति ॥ हारीतः ॥ सकृत्संस्कृतसंस्काराःसीमंतेनद्विजास्त्रियः ॥ यंयंगर्भंप्रसूतेसासर्वःसंस्कृतोभवेदिति॥

विष्णुस्तु ॥ सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारउच्यते ॥ केचिद्गर्भस्यसंस्कारान्गर्भेगर्भेप्रयुंजतइति ॥ अत्रापिस्वस्वगृह्यानुसारेणव्यवस्था ॥ अकृतसीमंतायाःप्रसवेसत्यत्रत्तोक्तोविशेषः ॥ स्त्रीयदाऽकृतसीमंताप्रसवेत्तुकथंचन ॥ गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसंस्कारमर्हतीति ॥ इतिसीमंतोन्नयनम् ॥ अष्टचत्वारिंशत्संस्काराः ॥ गर्भाधानम् १ पुंसवनम् २ सीमंतोन्नयनम् ३ जातकर्म ४ नामकरणम् ५ निष्क्रमणम् ६ अन्नप्राशनम् ७ चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ इतिस्मार्त्ताः ॥ चत्वारिवेदव्रतानि । ४ । १३ । सावित्रवेदमंत्रस्नानम् । १ । १४ । सहधर्मचारियोगः । १ । १५ । पंचमहायज्ञानामनुष्ठानम् । ५ । २० ॥ उक्तंच ॥ अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् ॥ होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनमिति ॥ सप्तहविःसंस्थाः । ७ । २७ । अग्न्याधेयः ॥ अग्निहोत्रम् ॥ दर्शपौर्णमासम् ॥ आग्रयणम् ॥ चातुर्मास्यानि ॥ निरूढपशुबंधः ॥ सौत्रामणी ॥ सप्तपाकसंस्थाः । ७ । ३४ । अष्टका ॥ पार्वणपक्षादि ॥ दर्शश्राद्धम् ॥ श्रावणी ॥ आश्वयुजी ॥ आग्रहायणी ॥ चैत्री ॥ सप्तसोमसंस्थाः । ७ । ४१ । अग्निष्टोमः ॥ अत्यग्निष्टोमः ॥ उक्थः ॥ षोडशी ॥ वाजपेयः ॥ अतिरात्रः ॥ आप्तोर्यामः ॥ यदा । ४२ । अनसूया ४३ अनायासः ४४ मंगलम् ४५ अकार्पण्यम् ४६ अस्पृहा ४७ सत्यम् ४८ ॥ ॥ अथनामकरणादयःसंस्काराः ॥ तत्र मनुः ॥ नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवास्यकारयेत् ॥ पुण्येतिथौमुहूर्त्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितइति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अहन्येकादशेनामेति ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ नामधेयंदशम्यांतुकेचिदिच्छंति पार्थिव ॥ द्वादश्यामपरेरात्र्यांमासेपूर्णेतथाऽपरे ॥ अष्टादशेहनि तथावदंत्यन्येमनीषिणः ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥ जननाद्दशरात्रेसंवत्सरेवेति ॥ शंखः ॥ आशौचेतुव्यतिक्रांतेनामकर्मविधीयतइति ॥ नचायं

नियमः ॥ तथासतिनामधेयंदशम्यामित्यादिवचनविरोधात् ॥ तथा॥ अहन्येकादशेनामेत्यादीनांविवक्षितार्थत्वमेव ॥ तेनाशौचमध्येपिकार्यम् ॥ स्वगृह्यानुसारेणचैतेपक्षाव्यवस्थिताविज्ञेयाः ॥ शंखलिखितौ ॥ दशम्यामुत्थाप्यपिंडवर्द्धनंपितॄणांतत्रसांनिध्यमितिश्रुतिब्रह्मणेत्याहुतिः पूर्वंपितॄननुमान्यतदहरेवनामकरणंकुर्याद्देवतानक्षत्राभिसंबद्धं पिताकुर्यादन्योवाकुलवृद्धश्चतुरक्षरंवाघोषवदाद्यंतरंतस्थंपुंसामकारांतमाकारांतंस्त्रीणामेवंकृतेनाम्निशुचितत्कुलंभवतीति ॥ अस्यार्थः ॥ दशमेऽहनिसूतिकांपूर्वंशय्यातउत्थाप्य॥पिंडवर्द्धनमितितन्नामकर्मतत्कुर्यात् ॥ तत्रचायंक्रमः ॥ ब्रह्मणेपूर्वमाहुतिंहुत्वापितॄननुमान्याभ्युदयश्राद्धेनपूजयित्वा पितातदभावेपिंडसान्निध्यादिनाऽन्योवा नामकुर्यात् ॥ तत्रनियमः ॥ चतुरक्षरमित्यादिवर्गतृतीयचतुर्थानियान्यक्षराणिककारश्चतान्यादौयरलवाअंतस्थास्तान्मध्येकुर्यादिति॥बैजवापः॥ पितानामकरोत्येकाक्षरंद्व्यक्षरंचतुरक्षरमपरामितिचेति ॥ अत्रसमाक्षरंपुंसांविषमाक्षरंस्त्रीणामितिज्ञेयम् ॥ तथाचशंखः ॥ अयुग्माक्षरमाकारांतंस्त्रियाएतद्विहितमिति ॥ उक्तंच॥ आकारांतंस्त्रीणांस्वकुलसंबंधंवानामकुर्यात् ॥ तथाचशंखः ॥ कुलदेवतासंबद्धंपितानामकुर्यादिति ॥ कुलसंबद्धंदेवतासंबद्धंवेत्यर्थः ॥ मनुः ॥ मंगल्यंब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्यबलान्वितम् ॥ वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यतुजुगुप्सितमिति ॥ मंगलबलधननिंदाप्रतिपादकानिक्रमेणवर्णानांनामानि भवंतीत्यर्थः ॥ ॥ यथाभद्रशर्मा ॥ शक्तिपालः ॥ धनपुष्टः ॥ हीनदासइति॥ यमस्तूत्तरपदनियममाह ॥ शर्मादेवश्चविप्रस्यवर्मात्राताचभूभुजः ॥ भूतिर्दत्तिश्चवैश्यस्यदासःशूद्रस्यकारयेदिति ॥ त्रातेतिरक्षणवाचिशब्दप्रदर्शनार्थः ॥ अतःशक्तिपालइत्यादिशब्दाभवंति ॥ इतिनामकरणम् ॥ ॥ अथनिष्क्रमणम् ॥ ॥ तत्रभविष्यत्पुराणे उत्तरार्द्धे मनुरपि ॥ द्वादशेहनिराजेंद्रशिशोर्निष्क्रमणंभवेत् ॥ चतुर्थे

मासिकर्त्तव्यंशिशोश्चंद्रस्यदर्शनम् ॥ लौगाक्षिः ॥ तृतीयेर्द्धमासआदित्यस्यदर्शनमिति ॥ अत्रापिपूर्ववदेवव्यवस्था ॥ सुरेश्वरः ॥ जीवभार्गवसौम्यानांशिशुनिष्क्रमणक्रिया ॥ दिवासाशस्यतेनित्यमायुर्वृद्धिधनप्रदा ॥ रेवतीचाश्विनीहस्तोधनिष्ठारोहिणीतथा ॥ श्रवणंपुष्यसंयुक्तंमृगेणोत्तरफाल्गुनी॥अनुराधोत्तराषाढातथाचैवपुनर्वसू॥इमानिचातिशस्तानिशिशुनिष्क्रमणेबुधैरिति॥इतिनिष्क्रमणम् ॥अथकर्णवेधः ॥ ज्योतिःशास्त्रे ॥ कार्त्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा ॥ कर्णवेधंप्रशंसंतिशुक्लपक्षेशुभेदिने॥ शुभनक्षत्रेशुभेचंद्रेलग्नेशीर्षोदयेशुभे ॥ दिनेच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते ॥ शिशोरजातदंतस्यमातुरुत्संगसर्पिणः ॥ सौचिकोवेधयेत्कर्णौसूच्याद्विगुणसूत्रया ॥ हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसूचधनेंदुचित्राहरिरेवतीषु ॥ चंद्रेनुकूलेगुरुशुक्रवारेकर्णौतुवेध्यावमरेज्यलग्ने ॥ अयंचकर्णवेधःकुलक्रमागतकालेकर्त्तव्यः ॥ इतिकर्णवेधः ॥ ॥अथान्नप्राशनम् ॥ ॥ तत्रमनुः॥षष्ठेन्नप्राशनंमासियथेष्टंमंगलंकुलइति ॥ लौगाक्षिः॥ षष्ठेमासेन्नप्राशनंजातेषुदंतेषुचेति॥ यमः॥ततोन्नप्राशनंमासेषष्ठेकार्यंयथाविधि ॥ अष्टमेवाथकर्त्तव्यमिति ॥ शंखः ॥ संवत्सरेन्नप्राशनमिति ॥ व्यवस्थापूर्ववत् ॥ अत्रविशेषोमार्कंडेयपुराणे॥देवतापुरतस्तस्यधात्र्युत्संगगतस्यच॥अलंकृतस्यदातव्यमन्नंपात्रेथकांचने ॥ मध्वाज्यकनकोपेतंप्राशयेत्पायसंतुतम् ॥ तदनंतरंशिशोर्जीविकापरीक्षाप्रकारमाहसएव ॥ देवाग्रतोथविन्यस्यशिल्पभांडानिसर्वशः ॥ शास्त्राणिवाथशस्त्राणिततःपश्येत्तुलक्षणम्॥प्रथमंयत्स्पृशेद्वालस्ततोबालःस्वयंतदा ॥जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुभविष्यति ॥ इत्यन्नप्राशनम्॥ ॥अथचूडाकर्म॥ ॥ तत्र मनुः॥चूडाकर्मद्विजातीनांसर्वेषामेवधर्मतः ॥प्रथमेब्देतृतीयेवाकर्त्तव्यंश्रुतिचोदनादिति ॥ शंखलिखितौ ॥ तृतीयेवर्षेचूडाकर्मपंचमेवा ॥ लौगाक्षिः ॥ तृतीयस्यवर्षस्यभूयिष्ठेगतेचूडाःकारयंतेदक्षिणतःकाण

भुजांवामतोवसिष्ठानामुभयेत्रिकश्यपानामेकमुंडाभृगवःपंचचूडाअं गिरसोवाजिमेकेमंगलार्थंशिखिनोन्ये यथाकुलमिति ॥ मुंडाचूडा वाजिश्चकेशपंक्तिः ॥ मंगलार्थमिति ॥ अन्येतुमंगलार्थंशिखामात्रंयत्र क्वचनकुर्वंति ॥ अत्रापिस्वगृह्यव्यवस्था ॥ व्यासः ॥ अश्विनीश्रवण स्वातिचित्राःपुष्यपुनर्वसू ॥ धनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगहस्तेषुकारयेत्॥ क्षौरमितिशेषः ॥ तथा ॥ नक्षत्रेतुनकुर्वीतयस्मिञ्जातोभवेन्नरः ॥ नप्रौष्ठपदयोःकार्यंनैवाग्नेयेचभारत ॥ दारुणेषुचसर्वेषुदुष्टतारांचवर्जये दिति ॥ अन्येतिथिवारादिविशेषाउपनयनकर्मोक्तादृष्टव्याः ॥ इति चूडाकर्म ॥ ॥ अथस्त्रीसंस्काराः ॥ तत्रमनुः ॥ अमंत्रकातुकार्यैयंस्त्रीणामावृद्विशेषतः ॥ संस्कारार्थंशरीरस्ययथाकालंयथाक्रमम् ॥ आवृज्जातकर्मादिक्रिया यथाक्रममित्यभिधानात्क्रमातिक्रमोनकर्त्त व्यइत्युक्तंभवति ॥ अतएवकालातिक्रमेकात्यायनेनप्रायश्चित्तमभि हितम् ॥ देवतानांविपर्यासेजुहोतिषुकथंभवेत् ॥ सर्वप्रायश्चित्तंहुत्वा क्रमशोजुहुयात्पुनः॥ संस्काराअतियुज्येरन्स्वकालाच्चेत्कथंचन ॥ हुत्वैतदेवकर्त्तव्यायेतूपनयनादधः ॥ सर्वप्रायश्चित्तमपिसएवाह ॥ सर्व प्रायश्चित्तंपंचभिःत्वंनोअग्नइति ॥ द्वाभ्यामयाश्चाग्नेश्चेति ॥ येतेशतमुदुत्तममितिचेति॥उपनयनकालातिपत्तौतुव्रात्यस्तोमाद्यैश्च ॥ एते ष्वेकैकलोपेपादकृच्छ्रः॥चौललोपेत्वर्द्धकृच्छ्रः ॥ स्त्रीसंस्कारेगोभिलो विशेषमाह ॥ तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणाममंत्रेणतुहोमतइति ॥ ॥ अथ विद्यारंभः ॥ तत्रमार्कंडेयः ॥ प्राप्तेथपंचमेवर्षेअप्रसुप्तेजनार्दने ॥ षष्ठीं प्रतिपदंचैववर्जयित्वातथाष्टमीम् ॥ रिक्तांपंचदशींचैवसौरभौमादिनं तथा ॥ एवंसुनिश्चितेकालेविद्यारंभंतुकारयेत्॥पूजजयित्वाहरिंलक्ष्मीं देवींचैवसरस्वतीम् ॥ स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वविद्यांचविशेषतः ॥ एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाद्घृतम् ॥ दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणांकर्त्त व्यंचात्रपूजनम्॥प्राङ्मुखोगुरुरासीनोवारुणाभिमुखंशिशुम् ॥ अध्या

पयेच्चप्रथमंद्विजाशीर्भिःसुपूजितम् ॥ ततःप्रभृत्यनध्यायान्वर्जनी यान्विवर्जयेत् ॥ इति ॥ अस्यचशिशोःकामचारवादभक्षता ॥ यथा हगौतमः ॥ प्रागुपनयनात्कामचारवादःकामचारभक्षइति ॥ काम चारोप्यपतनीयकर्मस्वेव ॥ तत्रपादोबालेषुदातव्यइत्यादिप्रायश्चित्त स्मरणात् ॥ पुनरुपनयनविषयेकिंचिदुच्यते ॥ तदुक्तंसुरेश्वरेण ॥ माघेमासिमहाधनोधनपतिःप्राज्ञोधनीफाल्गुनेमेधावीभवतिव्रतोपनय नेचैत्रेचवेदान्वितः ॥ वैशाखेसुभगःसुखीपटुमतिर्ज्येष्ठेबलिष्ठोबुधोप्या षाढेपिमहाविपक्षविजयीख्यातोमहापंडितइति ॥ तथाचापस्तंबेन वर्णविशेषेविशेषउक्तः ॥ यथा ॥ वसंतेब्राह्मणमुपनयीत ॥ ग्रीष्मेराज न्यम् ॥ शरदिवैश्यमिति ॥ अतश्चब्राह्मणादीनांवसंतादिऋतुत्रयेएव उपनयनंश्रेष्ठम् ॥ तदसंभवेमाघाद्याषाढांतमासेषुनिषिद्धकालवर्जिते षुकार्यम् ॥ तेचमाघादिमासाःसर्ववर्णसाधारणाइति ॥ गार्ग्यआ ह ॥ माघशुक्लादिकपंचमासाःसाधारणावासकलद्विजानामिति ॥ ॥ ॥ वृद्धवसिष्ठेनतुविशेषउक्तः ॥ विप्रस्यक्षत्रियस्यापिमौंजीस्या दुत्तरायणे ॥ दक्षिणेतुविशांकुर्यान्नानध्यायेनसंक्रमेइति ॥ यत्तुवृद्ध गार्ग्यवचनम् ॥ अनध्यायेप्रकुर्वीतयस्तुनैमित्तिकोभवेत् ॥ सप्तमीमा घशुक्लेतुतृतीयाचाक्षयातथा ॥ बुधत्रयेंदुवाराश्चशस्ताश्चव्रतबंधनइ ति ॥ तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम् ॥ यतःसएवाह ॥ स्वाध्याय विद्युज्जोघस्राःकृष्णप्रतिपदादयः ॥ प्रायश्चित्तनिमित्तेतुमेखलाबंधने मताइति ॥ अथतिथयः ॥ तृतीयैकादशीग्राह्यापंचमीद्वादशीतथा ॥ द्वितीयायांचमेधावीभवेदर्थबलान्वितः ॥ रिक्तायामर्थहानिःस्यात्पौर्ण मास्यांतथैवच ॥ प्रतिपद्यपिचाष्टम्यांकुलवृद्धिविनाशकृदिति ॥ ॥ तथाच ॥ सप्तम्यांप्रतिपदिरिक्तात्रयोदश्याम् ॥ आयुर्विद्यानाशोव्र तबंधेपंचदश्यांचेति ॥ तथाच ॥ नचषष्ठ्यांतथाष्टम्यांपंचदश्यांन पर्वणि ॥ रिक्तासुचनकर्तव्यंत्र्यहस्पृग्दिवसेतथेति॥ अथनक्षत्रवारौ॥

हस्तत्रयेदैत्यरिपुत्रयेचशक्रेंदुपुष्याश्विनिरेवतीषु ॥ वारेषुशुक्रार्कबृहस्पतीनांहितानुबंधीद्विजमौंजिबंधइति ॥ ॥ इतिव्रतबंधनिर्णयः ॥ ॥ अथविवाहोपयुक्तामासादयउच्यन्ते ॥ ॥ तदुक्तंज्योतिःसागरे ॥ ॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढमृगाह्वयाः ॥ षडेते पूजितामासाश्चातुर्वर्ण्यस्यनित्यशः ॥मार्गेमासितथाज्येष्ठेक्षौरंपरिणयंव्रतम् ॥ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तुयत्नेनपरिवर्जयेत्इति ॥ तथा ॥ श्रेष्ठंपक्षमुशंतिशुक्लमसितस्याद्यंत्रिभागंतथारिक्तांप्रोज्झ्यतिथिंतथर्त्वयनयोः संधिंचशेषाःशुभाइति ॥ वृद्धगार्ग्येणतुचैत्रादिषुनिषेधउक्तः ॥ मीनेधनुषिसिंहेचस्थितेसप्ततुरङ्गमे ॥क्षौरकर्मनकुर्वीतविवाहंगृह्यकर्मचेति ॥ ॥ गांगेयोपि ॥सर्वर्त्तवोविवाहस्यशैशिरौमासौपरिहार्यौत्तमंचनैदाघमिति॥शैशिरौशिशिरर्त्तुसंबंधिनौ ॥अतश्चशिशिरर्त्तुनादौसंबद्धंपौषमन्ते संबद्धंचैत्रंच॥उत्तमंनैदाघमाषाढमासंचवर्जयित्वेत्यर्थः ॥ रत्नमालायांतु॥नाषाढप्रभृतिचतुष्टयेविवाहोनोपौषेनचमधुसंज्ञकेविधेयइति॥नन्वेषुवाक्येषुविरोधोदृश्यते ॥ ज्योतिःसागरवाक्ये आषाढमृगाह्वया इत्याषाढस्वीकारात् ॥ गांगेयेनपौषचैत्राषाढव्यतिरिक्तानांसर्वमासानांवैवाहिकत्वाभिधानात् ॥ रत्नमालायामाषाढप्रभृतिचतुष्टयवर्जनाच्चेति ॥ सत्यम् ॥ देशाचारभेदेनविरोधःपरिहरणीयः ॥ तथाहि ॥ काश्मीरेभाद्रपदेविवाहादृश्यंते ॥ पुष्करेषुकार्तिके ॥ एवमन्यत्रापिदेशाचारोद्रष्टव्यः ॥ अथविवाहेतिथिषुविशेषउच्यते ॥ तथा ॥ प्रतिपद्दुःखजननीद्वितीयाप्रीतिवर्द्धनी ॥ सौभाग्यदातृतीया स्याच्चतुर्थीचार्थनाशिनी ॥ पंचम्यांसुखवित्तानिषष्ठीविघ्नप्रदामता ॥ विद्याशीलसुखाप्तिःस्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी ॥ नवमीशोकभयदा आनंदोदशमीदिने सुखदैकादशीज्ञेयाद्वादशीसफला[1]स्मृता ॥ माने[2] पुत्रौत्रयोदश्यांचतुर्दश्यौतुदोषदे ॥ फलंबहुविधंनित्यंपंचदश्यांवि

---

१ फलदा० इ० पा० । २ धनपुत्रौ इ०पा० ।

शेषतः ॥ नचेहशुक्लप्रतिपदुदयंतीनिषिध्यते ॥ अत्रापिकृष्णपक्षस्यदशमीमविवाहिकाम् ॥ वदंत्यन्येतुदशमीमुभयोरविवाहिकाम् ॥ अथवारः ॥ गुरुशुक्रेंदुपुत्राणांदिनेषुपरिणीयते ॥ याकन्यासाभवेन्नित्यंभर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ॥ अर्कार्किभौमवाराणांदिनेषुकलहप्रिया ॥ सापत्न्यंसमवाप्नोतितुपारकरवासरइति ॥ अत्रदिनेइतिविशेषोपादानाद्रात्रौविवाहेनदोषइतिगम्यते ॥ तथैवग्रंथांतरेपि ॥ नवारदोषाः प्रभवंतिरात्रौइति ॥ अत्रवर्जितेष्वपितिथिवारेषुसिद्धयोगेसतिविवाहः कार्यः ॥ तदुक्तम् ॥ शनैश्चरदिनेप्राप्तेयदारिक्तातिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन्विवाहिताकन्यापतिसंततिवर्द्धनी॥गुरौसिंहमकरस्थितेउक्तेष्वपिमासेषुविवाहोनकार्यः ॥ तदुक्तंज्योतिःसागरे ॥ सिंहस्थंमकरस्थंचगुरुंयत्नेनवर्जयेत्॥सिंहस्थेपिमघासंस्थमित्याहभगवान्भृगुः॥अन्यत्रसिंहभागेतुविवाहादिविधीयतइति॥विवाहे वर्षनिर्णयः॥चतुर्भिःषड्भिरष्टाभिर्दशद्वादशभिस्तथा ॥ वर्षैर्विवाहिताकन्यावैधव्यमुपगच्छति ॥ गौतमोपि॥ द्वादशेदशमेवाब्देचतुर्थेवाचतुर्दशे ॥ षष्ठेष्टमेद्वितीयेवाकन्यकांचेत्प्रयच्छति ॥ करोतिवैधव्यमपत्यशोकंदौर्भाग्यमात्यंतिकमर्थनाशम्॥युग्मेचवर्षेविहितेविवाहेनकन्यकावृद्धिमुपैतिकापि ॥ इत्यादिवचनैःस्मृतिषुयुग्मवर्षेविवाहोनिषिद्धः ॥ ज्योतिःशास्त्रेपुनरयुग्मवर्षेनिषिद्धः ॥ तस्मात् मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षेयुग्मेतुमासत्रयमेव यावत्॥विवाहशुद्धिःखलुकन्यकायाज्योतिःस्मृतीनामपिनोविरोधः॥ अयुग्मेविधवानारीयुग्मेचाविधवाभवेत् ॥ तस्माद्गर्भयुतेयुग्मेकन्यकास्यात्पतिव्रतेति ॥ शतपथभाष्ये संवत्सरांतादीनिनिरूप्यंते ॥ पौर्णमास्यांतुफाल्गुन्यांवत्सरान्तोनिशात्यये ॥ प्रतिपद्युदितेसूर्येवत्सरादिःश्रुतौस्मृतइति ॥ ज्योतिःसागरे ॥ अतिचारगतोजीवः स्वराशिंनैतिचेद्यदि ॥ लुप्तसंवत्सरोज्ञेयःसर्वकर्मसुगर्हितइति ॥ भृगोस्तुकच्छेशुभदोविवाहोवलक्षपक्षेनभसोदशम्याम् ॥ पञ्चेयथाका

र्त्तिकपौर्णमास्यांदेशेष्विति स्याच्छुभदोविवाहः॥मंडपेवर्णकेवेद्यांकौसुंभेचयवांकुरे ॥ तृतीयंनवमंषष्ठंनोद्वाहात्प्राग्दिनंशुभम् ॥ इतिविवाहेमंडपादिकालः ॥ नशुक्रदोषोनसुरेज्यदोषस्ताराबलंचंद्रबलंचयोज्यम् ॥ नवानवोढागमनप्रयाणेदीपोत्सवेकार्त्तिकपौर्णमास्याम् ॥ इतिसामान्यतःसर्वविवाहनिर्णयः ॥ सिंहस्थेमकरस्थेचगुरौविवाहोनिंदितः ॥ केचित्तुसिंहस्थेपिमेषसूर्येकुर्वंति ॥ अत्रापिविशेषोलल्लेनोक्तः ॥ नर्मदापूर्वभागेतुशोणस्योत्तरदक्षिणे ॥ गंडक्याःपश्चिमेभागेमकरस्थेनदोषकृदिति॥यत्तुमिहिरवचनम्॥ सार्वकालिकमिच्छंतिविवाहंगौतमादयइति ॥ तदसुराद्यधर्मविवाहविषयम् ॥ तदुक्तंगृह्यपरिशिष्टे ॥ धर्मेष्वेवविवाहेषुकालपरीक्षणंनाधर्मेष्विति ॥ अत्रप्रासंगिकिंचिल्लिख्यते ॥ विवाहेवितते तंत्रेहोमकालउपस्थिते ॥ कन्यामृतुमतींदृष्ट्वाकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः॥ स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि ॥ युंजानमाहुतिंहुत्वाततःकर्मप्रवर्तयेत् ॥ स्मृतिचंद्रिकायाम् ॥ विवाहहोमेप्रक्रांतेयदिकन्यारजस्वला ॥ त्रिरात्रंदंपतीस्यातांपृथक्शय्यासनाशनौ ॥ चतुर्थेहनिसंस्नातौ[1]तास्मिन्नग्नौयथाविधि ॥ विवाहहोमंकुर्यातामित्यादिस्मृतिसंग्रहइति ॥ ॥ स्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः ॥ विवाहेदंपतीस्यातांत्रिरात्रंब्रह्मचारिणौ ॥ अलंकृतावधश्चैवसहशय्यासनाशनाविति ॥ ॥ अथैकोदरप्रसूतानांविवाहविषयेमिहिरेणविशेषउक्तः॥ एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे ॥ विवाहोनैवकर्त्तव्योगर्गस्यवचनंयथेति ॥ ॥ अत्रैकोदरप्रसूतानांपुंसामेव ॥ कन्याविषयेतेनैवविशेषाभिधानात् ॥ ॥ यथा ॥ उद्वाह्यपुत्रींनपिताविदध्यात्पुत्र्यंतरस्योद्वहनंकदाचित् ॥ यावच्चतुर्थीदिन[2]मंगलस्यसमापनंतावदसौविदध्या[3]दिति ॥ अन्योपिविशेषस्तेनैवोक्तः॥ नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यंदुहितुःप्रकल्प्यम्॥नमंडनाच्चापिहिमुंडनंस्यान्मुंडनान्मुंडनमन्वगेवेति॥

---

१ सम्प्राप्ते इ० पा०। २ चतुर्थादिह इ० पा०। ३ तुमासाद इ० पा०।

मंडनंविवाहादि ॥ मुंडनमुपनयनादि॥विवाहादूर्ध्वमृतुत्रयाभ्यंतरेऽप नयनादिकंनकार्यमित्यर्थः॥तथाचज्योतिर्निबंधे ॥ एकोदरभ्रातृयुग्मे स्वसृभ्रातृयुगेतथा॥नतदामंगलंकुर्यादेकस्मिन्वत्सरेक्वचित् ॥ नारदीये॥पुत्रोद्वाहानंतरंपुत्रीविवाहंनतुकारयेत्॥नतयोर्व्रतमांगल्यंमंगलेजातुमंगलम्॥मुंडनादुपरिमंडनंभवेदायुषोद्रविणवृद्धिकारकम्॥ नैवशोभनमृतुत्रयादधोमंडनात्परतरंहिमुंडनम् ॥ ऊर्द्ध्वंविवाहःशुभदोनरस्यनारीविवाहान्नऋतुत्रयेण ॥ नारीविवाहोपितथैवचोर्ध्वंनरस्यपाणिग्रहणान्नशस्तः॥नभवेल्लघुवृद्धिस्तुबृहद्वृद्धेरनंतरम् ॥विवाहान्नविवाहस्तुषण्मासावधिसोदरे ॥ होरापटले ॥ पुंविवाहःप्रवेशोविनिर्दिश्यतेस्त्रीविवाहःकुलेनिर्गमःकथ्यते ॥ निर्गमादादितोनप्रवेशःशुभस्तत्रसंवत्सरांतोविधिःकीर्त्तितइति ॥ नैकसंवत्सरेकुर्याद्भ्रात्रोर्यमलजातयोः॥विवाहव्रतचौलंचतथाव्रतविसर्जनम्॥ नज्येष्ठेज्येष्ठयोःकार्य्यंनृनार्योःपाणिपीडनम्॥ तयोरन्यतरेज्येष्ठेज्येष्ठोपिनविरुध्यतीति ॥ कन्याज्येष्ठावरोज्येष्ठोज्येष्ठोमासस्तथैवच ॥ एतज्ज्येष्ठत्रयंनेष्टंविवाहेशौनकोऽब्रवीत् ॥ अथकार्त्तिकीविवाहः ॥ भार्गवस्यचगुरोरदर्शनेदुष्टदोषपरिपीडितोदिने॥ कार्त्तिकीसकलदोषनाशनीकन्यकोद्वहनलग्नकंशुभम् ॥ अग्रतःपृष्ठतोवापिकार्त्तिक्यादिनपंचके ॥ कन्यकोद्वाहनंकार्यंनदोषोदक्षिणायने ॥ शौनकादिमुनयस्त्रिपुष्करेकार्त्तिकीकृतकरग्रहाःसदा ॥ तत्रपाणितलपीडनेकृतेपुत्रवित्तसुखभाग्भवेदथ ॥ कार्तिक्यांपुष्करेब्रह्मासावित्रींपरिणीतवान् ॥ शुद्धिंविनापिजायेतयत्रतत्रकरग्रहः ॥ भैष्म्यःपंचनिशाःशुभानिगदिताःपूर्वापरापूर्णिमाकार्त्तिक्यामथपुष्करेऽथपुलिनेनद्याःशुभेसंगमे ॥ देवाग्रेवरवाटिकासुसुदृशांवैवाह्यधिष्ण्यैर्विनाशुक्रार्कज्यशशांकशुद्धिरहितःपाणिग्रहःशोभनः ॥ इक्षोःसान्निध्यआरामेप्रसिद्धेदेवतालये ॥ नदीह्रदतडागेचविवाहःपुष्करेस्मृतः॥शुक्रेनष्टेतथाजीवेग्रहणे

चंद्रसूर्ययोः ॥ केशवोत्थापनाहाद्धाविवाहःपुष्करेस्मृतः ॥ कार्त्ति
क्यांघटिकालग्नंकरोत्यज्ञानतोपियः ॥ कर्त्ताकारयिताचोभौनिंदि
तौसकलैर्बुधैः ॥ कुर्याद्गोधूलिकंलग्नंकार्त्तिक्यांपंडितोजनः ॥ क
र्त्ताकारयिताचोभौपुत्रपौत्रसमन्वितौ ॥ इतिकार्त्तिकीविवाहनिर्णयः॥
अत्रप्रासंगिकंकिंचिल्लिख्यते ॥ विवाहानंतरंवर्षपर्यंतंव्रतबंधनोत्तरं
षण्मासपर्यंतंचौलानंतरंत्रिमासपर्यंतंतिलतर्पणंपिंडसहितंश्राद्धंचनकु
र्यात् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ विवाहेचोपनयनेचौलेसतियथाक्रमम्॥
वर्षमर्द्धंतदर्धंचनेत्येकेतिलतर्पणम् ॥ वृद्धौसत्यांचतन्मासिनेत्येके
तिलतर्पणम्॥तीर्थेतिथिविशेषेचकार्यंप्रेतेचसर्वदा ॥ पिंडान्सपिंडानो
दद्युःप्रेतपिंडंविनात्रतु॥पितृयज्ञेचयज्ञेचगयायांदद्युरेवते ॥ गयासाम्यं
मृताहस्यकेचिदाहुःपुरातनाः॥ ॥इतिविवाहनिर्णयः॥ ॥अथद्विरागम
नकालउच्यते ॥ तदाहसुरेश्वरः ॥ माघफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभे
दिने ॥ गुर्वादित्यविशुद्धौस्यान्नित्यंपत्नीद्विरागमइति ॥ बादराय
णोपि ॥ भर्तुःशोभनगोचरेहिमकरेनास्तंगतेभार्गवेसूर्येकीटवटाजगे
शुभदिनेपक्षेतुकृष्णोत्तरे ॥ हित्वादिक्पतिशीतगूबुधसितौलालाटि
केदिक्पतावानीतागुणशालिनीनववधूर्नित्योत्सवैर्नंदते ॥ पूर्वतोभ्यु
दितेशुक्रेप्रयायाद्दक्षिणापरे ॥ पश्चादभ्युदितेचैवयायात्पूर्वोत्तरेदि
शि ॥ स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविप्लवेतथोद्वाहे ॥ नववध्वागृहगमने
प्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥ ॥ तथाच ॥ ॥ नीहारांशुधनोत्तरादि
तिगुरुत्वाष्ट्रानुराधाश्विनीशाक्रेभास्करवायुविष्णुवरुणब्राह्मैश्चशस्ते
तिथौ ॥ कुंभाजलिगतेरवौशुभकरेप्रातोदयेभार्गवेजीवज्ञास्फुजितांदि
नेनववधूसद्मप्रवेशः शुभः ॥ ॥ इतिद्विरागमननिर्णयः॥ ॥ इतिश्रीसू
र्यसेन०निर्णयामृतेप्रथमंतिथिमासप्रकरणंसमाप्तम् ॥ १ ॥
॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते॥इतिनिर्णयामृतेऽस्मि
न्पूर्णस्तिथिमासनिर्णयःप्रथमः ॥ श्रीमत्पंडितासिद्धलक्ष्मणसुतःश्री

सिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायःसिद्धसारस्वतः॥ आदेशा दकृतैषसूर्यमहसःश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्मणिकालनिर्णयमसावल्लाटनाथःसुधीः ॥ ॥अथद्वितीयंश्राद्धप्रकरणमारभ्यते॥ ॥ तत्रश्राद्धस्वरूपं मरीचिनाप्रोक्तम् ॥ प्रेतान्पितॄनप्युद्दिश्यभोज्यंयत्प्रियमात्मनः ॥ श्रद्धयादीयतेयत्तुतच्छ्राद्धंपरिकीर्तितमिति॥तच्चद्विविधमेकोद्दिष्टंपार्वणंचेति॥तत्रैकमुद्दिश्ययद्दीयतेतदेकोद्दिष्टम् ॥ त्रिपुरुषोद्देशेनदीयमानंपार्वणमिति ॥ तदाहकण्वः ॥ एकमुद्दिश्ययच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम् ॥ त्रीनुद्दिश्यतुयत्तद्धिपार्वणंमुनयोविदुरिति ॥ तत्पुनर्नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेनत्रिविधम्॥तत्रनित्यंप्रत्याब्दिकादि ॥ नैमित्तिकंप्रेतश्राद्धसपिंडीकरणादि॥काम्यश्राद्धमलभ्ययोगादिषुक्रियमाणम् ॥ तदाहकात्यायनः ॥ मृताहेऽहरहर्दर्शश्राद्धंयच्चमहालये ॥ तंनित्यमुदितंसद्भिर्नित्यवद्धिविधानतइति ॥ तथानैमित्तिकश्राद्धंगालवेनोक्तम् ॥ प्रेतश्राद्धंसापिंडांतंसंक्रांतिग्रहणेषुच ॥ तथाभ्युदयिकं श्राद्धंवृद्धिश्राद्धंनिमित्ततइति ॥ काम्यंचतेनैवोक्तम् ॥ तिथ्यादिषुच यच्छ्राद्धंमन्वादिषुयुगादिषु ॥ अलभ्येषुचयोगेषुतत्काम्यंसमुदाहृतमिति ॥ अत्रतिथ्यादिष्वित्यादिशब्दान्नक्षत्रवारयोगकरणेषुकैश्चित् नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंवृद्धिश्राद्धमतःपरम् ॥ पार्वणंचेतिविज्ञेयंश्राद्धंपंचविधंबुधैरितिपंचविधत्वमुक्तम् ॥ कैश्चिद्द्वादशविधत्वमुक्तम् ॥ तत्रविचार्यमाणेसर्वेषांभेदानामुक्तेषुत्रिष्वेवांतर्भावइतित्रिविधत्वमेव युक्तम् ॥ ॥ अथश्राद्धकालउच्यते ॥ ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अमावास्याष्टकावृद्धिकृष्णपक्षोयनद्वयम् ॥ द्रव्यंब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः॥ व्यतीपातोगजच्छायाग्रहणंचंद्रसूर्ययोः ॥ श्राद्धंप्रतिरुचिश्चैवश्राद्धकालाःप्रकीर्तिता इति॥ ॥तत्रमार्गशिरपौषमाघफाल्गुनभाद्रपदेषुकृष्णपक्षाष्टम्योष्टकाऽस्ततत्पूर्वसप्तम्याःपूर्वेद्युस्ततपरानवम्योन्वष्टकाः ॥ तदुक्तंकालादर्शे ॥ मार्गशीर्षेचपौषेचमाघेप्रौष्ठेचफा

१ संवत्सरोदकुंभश्च० इ० पा० ।

ल्गुने ॥ कृष्णपक्षेषुपूर्वेद्युरन्वष्टक्यंतथाष्टकमिति ॥ विष्णुस्मृताव
पि ॥ अमावास्यास्तिस्रोष्टकास्तिस्रोन्वष्टकास्तिस्रःपूर्वेद्युः ॥ प्रौष्ठप
देहेमंतशिशिरयोरपरपक्षेषुत्रयोदशीत्रीहिभिर्यवैर्वायागइति ॥ अस्य
र्थः ॥ प्रौष्ठपदेकृष्णाष्टमीएकाष्टका॥मार्गशीर्षपौषयोःकृष्णाष्टम्यौहेमं
ततोरेकत्वादेकैवगम्यते ॥ माघफाल्गुनयोरपिकृष्णाष्टम्यौशि
शिरत्तोरेकत्वादेकैवेतितिस्रोष्टकाः ॥ एवमन्वष्टकास्तिस्रःपूर्वेद्युश्चेति
वेदितव्याः ॥ अत्रमासप्रयुक्तासुपंचस्वष्टमीषुऋतुप्रयुक्त्याद्वयोरे
कत्वमभिधायत्रित्वसंख्ययाभिधानेकिंकारणमितिचेत्॥ ॥ सत्यम्॥
देवताविशेषद्रव्यविशेषचत्रित्वदर्शनात्रित्वसंख्याभिधानमुपपद्यते ॥
॥ तदुक्तंवायुपुराणे ॥ ॥ पित्र्यदानायमूलंस्युरष्टकास्तिस्रएवच ॥
कृष्णपक्षेवरिष्ठाहिपूर्वाचैंद्रीतिभाष्यते ॥ प्राजापत्याद्वितीयास्यात्तृती
यावैश्वदेविकी ॥ आद्यापूपैःसदाकार्यामांसैरन्याभवेत्तथा ॥ शाकैः
कार्यातृतीयास्यादेषोद्रव्यगतोविधिरिति ॥ अत्रापिहेमंताष्टम्योरिं
द्रोदेवताअपूपोद्रव्यम् ॥ शिशिराष्टम्योःप्रजापतिर्देवतामांसंद्र
व्यम् ॥ भाद्रपदाष्टम्यांविश्वेदेवादेवताशाकोद्रव्यमितित्रित्वसंख्यो
पपत्तिः ॥ आश्वलायनस्तु ॥ हेमंतशिशिरयोश्चतुर्षुमासेषुचतस्रोऽ
ष्टकाइत्याह ॥ यथा ॥ हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी
ष्वष्टकाइति ॥ गजच्छायातु ॥ यदेंदुःपितृदैवत्येहंसश्चैवकरेस्थितः॥
त्रयोदशीगजच्छायाश्राद्धेपुण्यैरवाप्यतइति ॥ अन्यत्सुगमम् ॥
इतिप्रसंगादष्टकादिस्वरूपंनिरूप्यप्रकृतमनुसंधीयते ॥ तदुक्तम् ॥
नित्यश्राद्धंमृताहोहरहरित्यादि ॥ तत्रमृताहस्यपूर्वोद्दिष्टत्वेनतन्नि
र्णयस्यापिपूर्वत्वमेवोचितम् ॥ तथापितस्यप्रत्याब्दिकेप्येवमेवेत्य
मावास्यातुल्यत्वादमावास्यानंतरमेवतन्निर्णयोवक्ष्यते ॥ अहरहः
श्राद्धस्वरूपंतुभविष्योत्तरेप्रोक्तम् ॥ यथा ॥ अहन्यहनिय
च्छ्राद्धंतन्नित्यमितिकीर्त्तितम् ॥ वैश्वदेवविहीनंतदशक्तावुदके

नत्विति ॥ अमावास्याश्राद्धंचनित्यम् ॥ अकरणेप्रत्यवायस्मरणात् ॥ तदाहव्याघ्रः ॥ ननिर्वपतियच्छ्राद्धंप्रमीतपितृकोद्विजः ॥ इंदुक्षयेमासिमासिप्रायश्चितीयतेनरइति ॥ साचामावास्याशुद्धाविद्धाचेतिद्विविधा ॥ तत्रशुद्धात्वसंदिग्धा ॥ विद्धापुनस्त्रिविधा ॥ भूतविद्धावाप्रतिपद्विद्धावाउभयविद्धाचेति ॥ तत्रोभयविद्धातुपुनश्चतुर्विधा ॥ पूर्वदिनएवापराह्णव्यापिनीपरदिनएवापराह्णव्यापिनीउभयत्रापराह्णव्यापिनीनोभयत्रापराह्णव्यापिनीचेति ॥ अत्रोभयत्रापराह्णव्यापिनीपुनस्त्रिधा ॥ तिथिक्षयोपेतातिथिवृद्ध्युपेतातिथिसाम्योपेताचेति ॥ एवंविद्धामावास्याष्टविधा ॥ तत्रभूतविद्धामावास्याचंद्रदर्शनसंभवात्सिनीवालीत्युच्यते ॥ प्रतिपद्विद्धातुचन्द्रदर्शनाभावात्कुहूरित्युच्यते॥तदुक्तम्॥ दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुहूस्मृतेति ॥ एषुभेदेषुभूतविद्धाप्रतिपद्विद्धावापराह्णव्यापिनीपितृकर्मणिग्राह्या ॥ तथाचश्रुतिः ॥ पूर्वाह्णोवैदेवानांमध्यंदिनोमनुष्याणामपराह्णःपितृणामिति ॥ स्मृतिरपि ॥ पूर्वाह्णेदैविकंकर्मअपराह्णेतुपैतृकम् ॥ एकोद्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥ हारीतोपि ॥ अपराह्णःपितृणांतुयापराह्णानुयायिनी ॥ साग्राह्यापितृकृत्येतुनपूर्वाह्णानुयायिनीति ॥ अपराह्णस्यगजच्छायात्मकत्वादपिपितृकर्मणिप्राशस्त्यंभरद्वाजेनोक्तम् ॥ वनस्पतिगतेसोमेयाछायापूर्वतोमुखी ॥ गजच्छायाहिसातत्रपितृणांदत्तमक्षय्यमिति ॥ चंद्रस्त्वमावास्यायामपराह्णात्मकेचतुर्थेत्रिमुहूर्तंवनस्पतिगतोभवति ॥तथाचश्रुतिः॥ त्रिमुहूर्तंवसेदर्केत्रिमुहूर्तंजलेवसेत् ॥ त्रिमुहूर्तंवसेद्गोषुत्रिमुहूर्तंवनस्पतौ ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ द्विगुणाह्यात्मनश्छायादर्शेस्यादपराह्णिकी॥गजच्छायेतिसाप्रोक्तापितृणांतृप्तिकारिणीति ॥अतश्चपितृकर्मण्यपराह्णस्यप्राशस्त्याद्भूतविद्धाप्रतिपद्विद्धाउभयविद्धावापराह्णव्यापिन्येवग्राह्या ॥ननु भूतविद्धाममावास्यांमोहादज्ञानतोपिवा ॥ श्राद्धकर्मणियेकुर्युस्तेषामायुः

प्रहीयतइति कार्ष्णाजिनवचनेनभूतविद्धायानिषेधात्कथंतत्रश्राद्धमि
तिचेत् ॥ सत्यम् ॥ इदंवचनंप्रतिपदिवामावास्यामपराह्णव्यापि
न्यां सत्यां ॥ भूतविद्धायांश्राद्धनिषेधपरमित्यविरोधः ॥ प्र
तिपन्मिश्रितायाश्चापराह्णव्यापित्वाभावेभूतविद्धायाविधानाच्च ॥ त
दुक्तंजाबालिना ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यानापराह्णगताभवेत् ॥ भूत
विद्धैवसाग्राह्यापित्र्येकर्मणिसर्वदेति ॥ तथाच ॥ पूर्वाह्णेचेदमावा
स्यानापराह्णेभवेद्यदि ॥ भूतविद्धैवसाग्राह्यापित्र्येकर्मणिसर्वदेति ॥
प्रतिपद्यप्यमावास्यापूर्वाह्णेभवेन्नापराह्णेभवेदित्यर्थः ॥ तथाच ॥
प्रतिपद्यप्यमावास्यापूर्वाह्णव्यापिनीयदि ॥ भूतविद्धैवसाकार्यापि
त्र्येकर्मणिसर्वदेति ॥ पूर्वाह्णव्यापिन्येवनापराह्णव्यापिनीत्यर्थः ॥
एष्वपिवचनेषुभूतविद्धायाअपराह्णव्यापित्वमभिप्रेतम् ॥ उभयत्रा
पराह्णव्यापित्वाभावेत्वपरैवकुतपकालिकीतिवक्ष्यते ॥ यत्तु ॥ मध्या
ह्नात्परतोयत्रचतुर्दश्यनुवर्तते ॥ सिनीवालीतुसाज्ञेयापितृकार्येतुनिः
ष्फलेतिबौधायनवचनम् ॥ तत्रत्रेधाविभक्तस्याह्नोमध्यभागोमध्याह्न
स्ततःपरतःसायंकालइत्यर्थः ॥ उभयत्रापराह्णव्यापिनीतुतिथिक्षये
आहिताग्निभिःपूर्वासिनीवालीग्राह्या ॥ अनाहिताग्निभिःस्त्रीशूद्रै
श्चपराकुहूरेवग्राह्या ॥ तिथिवृद्धौसाम्येचसर्वैरपिकुहूरेवकार्या ॥ तदु
क्तंजाबालिना ॥ अपराह्णद्वयव्यापीयदिदर्शस्तिथिक्षये ॥ आहिताग्नेः
सिनीवालीनिरग्न्यादेःकुहूर्मतेति॥आदिशब्दात्स्त्रीशूद्राणामुपसंग्रहः॥
कार्ष्णाजिनिरपि ॥ सिनीवालीद्विजैर्ग्राह्यासाग्निकैःपितृकर्मणि ॥ स्त्री
शूद्रैश्चकुहूर्ग्राह्यातथाचानग्निकैर्द्विजैरिति ॥ प्रचेतसाप्युक्तम् ॥
सिनीवालीकुहूश्चैवश्रुत्युक्तेपितृकर्मणि ॥ स्यातांतेयदिमध्याह्नाच्छ्रा
द्धंतत्रकथंभवेत् ॥ तिथिक्षयेसिनीवालीतिथिवृद्धौकुहूर्मता ॥ साम्ये
ऽपिचकुहूर्ज्ञेयावेदवेदांगवेदिभिरिति ॥ अत्रमध्याह्नादितिमध्याह्ना
दूर्ध्वमपराह्णेस्यातामित्यर्थः ॥ अस्मिन्नपिवाक्येतिथिक्षयेसिनी

वालीतिपूर्वोक्तेवसाग्निकानाग्निकादिव्यवस्थाकल्पनीया ॥ अन्यथा जावालिकार्ष्णाजिन्यादिवाक्यविरोधःस्यात् ॥ नोभयत्रापराह्न व्यापिनीतिपरैवकुतुपकालव्यापिनीग्राह्या ॥ तदुक्तंहारीतेन ॥ भूतविद्धाप्यमावास्याप्रतिपन्मिश्रितापिवा ॥ पित्र्यकर्मणिविद्वद्भिर्ग्राह्याकुतपकालिकीति॥तत्रकुतपशब्देननाष्टममुहूर्तमात्रमुच्यते ॥ किंतु ॥ कुतपरौहिणविरिञ्चास्त्रयोमुहूर्त्ताउच्यन्ते ॥ तदुक्तमापस्तंबेन ॥ कुतपाद्यान्मुहूर्तांस्त्रीन्यदाचरतिभास्करः॥सकालःकुतपस्तत्रपितॄणांदत्तमक्षयमिति ॥अत्रपरामावास्यायामपराह्नस्पर्शाभावान्मुहूर्त्तत्रयरूपकुतपकालव्यापित्वाभावेप्यष्टममुहूर्त्तेकुतपे उपक्रांतस्यश्राद्धस्यप्रतिपद्भागेपिसमाप्तौनदोषः ॥ तदुक्तंजावालिना॥पूर्वाह्णेचेदमावास्यानापराह्णेभवेद्यदि ॥ प्रतिपद्यपिकर्त्तव्यंश्राद्धंश्राद्धविदोविदुरिति॥ तथागौतमोपि ॥पूर्वाह्णेचेत्प्रतिपदोभूतेसायममायदि ॥ प्रारभ्यकुतपेश्राद्धं कुर्यादारौहिणंबुधः ॥ विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेदिति ॥ यत्तुकन्यामकरमीनेषुतुलायांमिथुनेतथा ॥ भूतविद्धैवसर्वेषां पूज्याभवतियत्नतइतिहारीतवचनंतद्व्रतविषयम् ॥ तदाहजावालिः ॥ तुलायांमकरेमीनेकन्यायांमिथुनेप्यमा ॥ भूतविद्धाव्रतेग्राह्याशेषेषुप्रतिपद्युतेति ॥ आहिताग्निरदृष्टचंद्रायामपराह्णव्यापिन्याममावास्यायांपिंडपितृयज्ञंकुर्यात् ॥ तदाहापस्तंबः ॥ अमावास्यायांयदहश्चंद्रमसंनपश्यंतितदाहःपिंडपितृयज्ञंकुर्युरिति ॥ कात्यायनोपि ॥ अमावास्यायामपराह्णेपिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनइति ॥ यदा पिंडपितृयज्ञोदर्शश्राद्धंचकर्त्तव्यंस्यात्तदाद्वयमपिक्रमेणकुर्यात् ॥ तदुक्तंमनुना ॥ पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यविप्रश्चंद्रक्षयेग्निमान् ॥ पिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यान्मासानुमासिकमिति ॥ अत्रान्वाहार्यकशब्देनापिंडाअनुब्राह्मणभोजनानंतरमाह्रियंतेऽस्मिन्निितिव्युत्पत्त्यापार्वणश्राद्धमुच्यते ॥ अतश्चयान्यन्यान्यपिस्मृतिपुराणवाक्यानिभूतविद्धामा

वास्याश्राद्धनिषेधकानितानिचतुर्दश्यामावास्यायाआपराह्णिकत्वा
भावेप्रतिपदिचापराह्णिकत्वेतिथिवृद्धिसाम्ययोरुभयत्रापराह्णव्यापि
त्वेचप्रतिपन्मिश्रितायाममावास्यायांश्राद्धविधिपराणिवेदितव्यानि॥
यानिपुनर्भूतविद्धायांश्राद्धविधायकानितानिभूतएवापराह्णव्यापित्वे
भूतविद्धदर्शेश्राद्धविधिपराणि उभयत्रापराह्णव्यापित्वेचतिथिक्षयेसा
ग्निकविषयेचतुर्दशीमिश्रामावास्याश्राद्धपराणिचवेदितव्यानि ॥ या
नितुकुतपकालव्यापिन्यांश्राद्धविधायकानि तान्युभयत्रापराह्णव्या
पित्वाभावविषयाणिवेदितव्यानि ॥ कैश्चिदपराह्णानादरेणैवकुतपका
लप्राधान्येनैवामावास्यानिर्णीतातेषामप्ययमेवाभिप्रायः ॥ अपरा
ह्णव्यापिन्यांकुतुपकालमारभ्यश्राद्धंकर्त्तव्यमिति ॥ अन्यथा ॥ अप
राह्णःपितॄणांतुयापराह्णानुयायिनीत्यादिबहुश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्य
विरोधोदुष्परिहारःस्यात् ॥ अतश्चोक्तएवनिर्णयःसाधीयानिति ॥ पौ
र्णमास्यपिश्राद्धविधावमावास्यावदेवनिर्णेया ॥ पौर्णमास्यांतुश्रा
द्धपरंवचनम् ॥ अमावास्यायथापुण्यापितृपिंडस्यकर्मणि ॥ पौर्ण
मासीतथापुण्याविशेषोस्तिनकश्चनेति ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहें
द्रविरचितेनिर्णयामृतेद्वितीयेश्राद्धप्रकरणेऽमावास्याश्राद्धनिर्णयः ॥
॥ अथमृताहनिर्णयःप्रस्तूयते ॥ ॥ तत्रमृताहस्वरूपंस्मृतावुक्तम् ॥
मासपक्षतिथिस्पृष्टेयस्मिन्योम्रियतेऽहनि ॥ प्रत्यब्दंतुतथाभूतंक्षयाहं
तस्यतंविदुरिति ॥ क्षयाहतिथिरप्यमावास्यावदपराह्णव्यापिनीग्रा
ह्या॥दिनद्वयेमृततिथेरपराह्णव्यापित्वेत्वधिकापराह्णव्यापिनीग्राह्या ॥
उभयत्रापराह्णस्पर्शाभावेतुपूर्वैवसायंकालव्यापिनीग्राह्या ॥ तत्र
वाक्यानि ॥अपराह्णःपितॄणांतुयापराह्णानुयायिनी ॥ साग्राह्यापितृकृ
त्येतुनपूर्वाह्णानुयायिनीति ॥ मरीचिरपि॥ द्व्यपराह्णव्यापिनीचेत्स्या
दाब्दिकस्ययदातिथिः ॥ महतीयत्रतद्विद्धांप्रशंसंतिमहर्षयइति ॥
द्वावपराह्णौव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ गर्गः ॥ नद्यहव्यापिनीचेत्स्यान्मृताह

स्यचयातिथिः ॥ पूर्वविद्धैवकर्त्तव्यात्रिमुहूर्ताभवेद्यदि ॥ नारदोपि ॥ दर्शंचपौर्णमासंचापितुःसांवत्सरंदिनम् ॥पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइति ॥पूर्वेद्युःसायमितिवाक्यशेषः ॥ ननु ॥ अह्नचस्तमयवेलायां कलामात्रायदातिथिः ॥ सैवप्रत्याब्दिकेज्ञेयानापरापुत्रहानिदेति काष्णाजिनवचनेनास्तमयेकलामात्रतिथेःस्वीकारात् त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीतिविरोधइतिचेन्न ॥ कैमुतिकन्यायेनकलामात्रापिग्राह्या किमुतत्रिमुहूर्त्तेत्येवंपरत्वादस्य वाक्यस्यपूर्वेसायंत्रिमुहूर्त्तव्यापित्वाभावेपरैवकुतपकालव्यापिनीग्राह्या ॥ ॥ तदाहगोभिलः ॥ ॥त्रिमुहूर्तानचेद्ग्राह्यापरैवकुतपेहिसेति ॥ ननु सायंकालव्यापिन्याःपूर्वविद्धायाग्रहणेकुतपादिमुहूर्त्तत्रयस्पर्शाभावात् प्रारभ्यकुतपेश्राद्धंकुर्यादारौहिणंबुधइति श्राद्धस्यकुतपारंभरौहिणपरिसमाप्तिविधानात्कथंतत्रश्राद्धमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ सातिथिस्तदहोरात्रंयस्यामस्तमियाद्रविः ॥ तथा ॥ यत्रास्तंसवितायातिपितरस्तामुपासतइत्यादिवाक्यैरस्तमयतिथेःश्राद्धकर्मणिसंपूर्णत्वविधानात् कुतुपएवारभ्यश्राद्धंकार्यमिति ॥ ॥ अथप्रासंगिकाःश्राद्धप्रदेशाउच्यंते ॥ तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे ॥ दक्षिणाप्रवणेदेशेतीर्थादौवागृहेपिवा ॥ भूसंस्कारादिसंयुक्तेश्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नतइति ॥ यमस्तुविशेषमाह ॥ परकीयप्रदेशेषुपितृणांनिर्वपेत्तुयः ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिःश्राद्धकर्मविहन्यतइति ॥ अत्रपरकीयप्रदेशाःपरस्वीकृतगृहाः ॥ तीर्थाद्यभावेगृहस्वामिनेकिंचिन्निष्क्रयरूपंदत्त्वापरकीयप्रदेशेवाकार्यम् ॥ तीर्थादीनांसर्वसाधारण्यमेव॥तदुक्तंपुराणसमुच्चये॥अटवीपर्वताःपुण्यानदीतीराणियानिच ॥ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहितेषुपरिग्रहइति ॥ ॥ तथा ॥ वनानिगिरयोनद्यस्तीर्थान्यायतनानिच ॥ देवखाताश्चगर्त्ताश्चनस्वामीतेषुविद्यतइति ॥आयतनानिदेवायतनानि ॥ इतिश्राद्धप्रदेशाः ॥ ॥ अथश्राद्धकर्तुर्नियमाउच्यंते ॥ ॥ तत्रमरीचिः ॥

श्राद्धीयेह्नि दशम्यांचद्वादश्यांव्रतवासरे ॥एकादश्यांव्यतीपातेतैलंमां संविवर्जयेत् ॥ गोभिलोपि ॥ श्वःकर्त्तास्मीतिनिश्चित्यदाताविप्रान्नि मंत्रयेत् ॥ निरामिषंसकृद्भुक्त्वाससभुक्तजनेगृहइति ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ दंतधावनतांबूलस्निग्धास्नानमभोजनमिति॥रत्यौषधंपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेतदिति ॥ इतिश्राद्धकर्तृनियमाः॥तच्चक्षयाहश्राद्धंपित्रोरेकोद्दिष्टंपार्वणंवायथास्वकुलाचारंकुर्यात् ॥ उभयविधायकवाक्यबलात् ॥ वाक्यानिच यथाहयमः ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरं नरैः ॥ मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंमृतेहनीति ॥ शातातपोपि ॥ सपिंडीकरणंकृत्वाकुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥ प्रतिसंवत्सरंश्राद्धंछागलेयोदितोविधिरिति ॥ अतएवविज्ञानेश्वरयोगिनापिव्रीहियववद्विकल्प इत्युक्तम् ॥ अमावास्यायामपरपक्षेचमृतानांपावर्णमेवनैकोद्दिष्टम् ॥ तदुक्तंशंखेन ॥ अमायांवाक्षयोयस्यप्रेतपक्षेथवायादि ॥ पार्वणंतस्यकर्त्तव्यंनैकोद्दिष्टंकदाचनेति ॥ संन्यासिनांतुपार्वणमेव ॥ तदुक्तं प्रचेतसा ॥ दंडग्रहणमात्रेणनैवप्रेतोभवेद्यतिः ॥ अतस्सुतेनकर्तव्यं पार्वणंतस्यसर्वदेति ॥ अनाद्यगर्भज्येष्ठभ्रातृगुर्वादीनामेकोद्दिष्टमेव कार्यम् ॥ तदाहशातातपः ॥ अनाद्यगर्भैर्ज्येष्ठस्यभ्रातुःसद्भिर्निगद्यते ॥ ऋतेसपिंडनात्तस्यनैवपार्वणमाचरेत् ॥ अत्रानाद्यगर्भैरित्यभिधानादाद्यगर्भज्येष्ठभ्रातुःपितृवदेवपार्वणमेकोद्दिष्टंवायथास्वाचारंकुर्यादितिगम्यते॥सुमंतुः॥यश्चमंत्रस्यदातास्याद्यश्चविद्यांप्रयच्छति॥गुरूतावपिकुर्वीततयोर्नैवतुपार्वणमिति ॥ वृद्धगार्ग्योपि ॥ मातुःसहोदरोयश्च पितुःसहोदरस्तथा ॥ तयोश्चनैवकुर्वीतपार्वणंपिंडनादृतइति ॥ पिंडनात्सपिंडीकरणादृतेपार्वणंनकुर्वीतेत्यर्थः॥वृद्धवसिष्ठोपि ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रतत्रप्रदीयते॥भ्रात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिनेमातुलायच ॥ मित्रायगुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टंनपार्वणमिति ॥ पुत्रादीनामभावेपत्नीस्वयमेवभर्तुःसपिंडीकरणंकृत्वाप्रत्यब्दंपार्वणमेवकुर्यात् ॥ तदुक्तंलौगा

क्षिणा॥ सर्वाभावेस्वपत्न्यस्तुस्वभर्तॄणाममंत्रकम् ॥ सपिंडीकरणंकुर्यु स्ततःपार्वणमेवचेति॥सुमंतुरपि॥अपुत्रेसंस्थितेकर्तानभवेच्छ्राद्धकर्मणि॥तत्रपत्न्यपिकुर्वीतसपिंडयंपार्वणंतथेति ॥अपुत्राणांपत्नीव्यतिरिक्तकर्तृत्वेत्वेकोद्दिष्टमेव॥ तदुक्तम् ॥ अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावास्त्रियोपिच॥ तेषांसपिंडनाभावादेकोद्दिष्टंनपार्वणमिति॥ स्त्रीणांतुक्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषुपत्यासहैवश्राद्धंकार्यम्॥क्षयाहादिषुपृथक्कार्यम् ॥ तदाहजातूकर्ण्यः ॥ क्षयाहंवर्जयित्वैकंस्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रिया ॥ केचिदिच्छंतिनारीणामन्यत्रापिमहर्षयइति॥ अन्यत्रान्वष्टकादिष्वपि ॥ तदुक्तम् ॥ आन्वष्टक्यंतथावृद्धिमातृश्राद्धंमृतेहनि ॥ एकोद्दिष्टंतथामुक्त्वास्त्रीणांनान्यत्पृथग्भवेदिति ॥ शातातपोपि ॥ नांदीमुखाष्टकाश्राद्धेगयायांचमृतेहनि ॥ पितामह्यादिभिःसार्द्धंमातुःश्राद्धंपृथग्भवेदिति॥कार्ष्णाजिनिरपि॥ अष्टकादिषुवृद्धौचगयाश्राद्धेमृतेहनि॥ मातुःश्राद्धंपृथक्कुर्यादन्यत्रपतिनासहेति ॥ मातुरितिस्त्रीणामुपलक्षणम्॥अन्वारोहेणमृतासुस्त्रीषुविशेषोविधीयते ॥ तत्रभर्तृमृतादिनेएवैकचित्यारोहणेनस्त्रियामरणेसतिप्रत्यब्दमृताहश्राद्धेकालैक्यंकर्त्रैक्यंपाकैक्यंभवति ॥ पिंडोपिद्विपितृकश्राद्धवद्वयोरुद्देशेनैकएवदेयः ॥ नवश्राद्धंतुपृथग्भवति ॥ तदाहलौगाक्षिः ॥ मृतेहनिसमासेनपिंडनिर्वपणंपृथक् ॥ नवश्राद्धंतुदंपत्योरन्वारोहणएवतु ॥ समासेनपिंडनिर्वपणंनवश्राद्धंपृथगित्यन्वयः ॥ अत्रमृतेहनीतिविशेषोपादानात् तिथिभेदेतुपृथगेवश्राद्धंकुर्यात् नसमासेनेतिगम्यते ॥ किंच ॥ मृतेहनिसमासेनकुर्यादितिविशेषाभिधानादेवसांवत्सरिकव्यतिरिक्तनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिंडीकरणगयान्वष्टकादिश्राद्धेषुवचनांतरैश्च पृथग्विहितेषुपृथक्कर्तव्यतायांनवश्राद्धंपृथगितिपरिसंख्ययानवश्राद्धस्यैवपृथग्विधानात् ॥ नवश्राद्धव्यतिरिक्तेषुषोडशश्राद्धादिषुसांवत्सरिकवदेवापिंडोदेयः ॥ यत्तुस्मृत्यंतरवचनम् ॥ एकचि

त्यांसमारूढौदंपतीनिधनंगतौ ॥ पृथक्श्राद्धंतयोःकुर्यादोदनञ्चपृथक्पृथक् ॥ तन्नवश्राद्धविषयम् ॥ नवश्राद्धंकैश्चित्तंत्रेणक्रियतेइत्थंगिरसोवाक्येनगम्यते ॥ तद्विषयमोदनञ्चपृथक्पृथगिति वाक्यञ्च ॥ नवश्राद्धेषुयच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् ॥ दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचतन्नभुंजीतकर्हिचिदिति ॥ यदात्वेकस्यामेवतिथौवृद्ध्यादिनद्वयव्यापिन्यांपूर्वदिनव्यापिभागेभर्तृमरणंपरदिनव्यापिभागेपत्न्या एकचित्यारोहणेनमरणंतदापिसमासेनैवपिंडादिविधायकवाक्यबलान्मृततिथेरेकत्वाद्भर्तुश्चप्राधान्यात्तदर्द्धशरीरभूतायाःपत्न्याश्चापितदेवमरणसंकल्पेनमृतप्रायत्वाद्भिन्नदिनमरणरूपैकनिमित्तापेक्षयाबहूनामनुग्रहोन्याय्यइति तिथ्यैकत्वादिनिमित्तानामेवन्याय्यत्वाद्भर्तुर्मरणदिनप्रभृत्येवदिनपरिगणनंकृत्वातिलोदकपिंडदानाशौचादिकंकर्त्तव्यम् ॥ यानिपुनर्भर्तृमरणानंतरंचिरकालव्यवधानेप्यनुगमनेनमृतायाअपिपत्न्याभर्तृमरणसमकालमेवमरणप्रतिपादकानिवाक्यानितान्यर्थवादरूपाणिप्रोत्सहकानितान्यपितिथ्यभेदैकचित्यारोहणविषयेयोज्यानि ॥ यत्तुभृगुवचनम् ॥ यासमारोहणंकुर्याद्भर्तुश्चित्यांपतिव्रता ॥ तांमृताहनिसंप्राप्तेपृथक्पिंडेनयोजयेत्॥प्रत्यब्दंतुनवश्राद्धंयुगपत्तुसमाचरेदिति ॥ तद्भर्तृमृततिथिव्यतिरिक्तान्यतिथावेकचित्यान्वारोहणविषम् ॥अथस्त्रीविषयेविशेषमुक्त्वासंघातमृतानांश्राद्धविषयेविशेषोभिधीयते ॥ यदादैववशादेकस्मिन्दिनेमृतानांपितृमातृभ्रात्रादीनांयुगपदाब्दिकसंनिपातः ॥ तदाप्रधानानुक्रमेणपृथक्पाकेनकुर्यात् ॥श्राद्धानांबहुत्वात्कुतपाद्युक्तकालेकर्तुमशक्यत्वादेकपाकेनैव पूर्वंपितृब्राह्मणनिमन्त्रणं ततोमातृब्राह्मणनिमंत्रणं ततोन्येषांयथाप्रधानंकृत्वा एवंपादप्रक्षालनादिकंकृत्वायुगपत्सर्वश्राद्धानिसमापयेत् ॥ तदुक्तंभृगुणा ॥ एककालेगतासूनांबहूनामथवाद्वयोः ॥ तंत्रेणश्रपणंकुर्याच्छ्राद्धंचैवपृथक्पृथगिति ॥ ऋष्यशृंगोपि ॥ भवेद्यदिसपिंडानांयुगपन्म

रणंतदा ॥ संबंधासत्तिमालोक्यतत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति ॥ तत्क्र
मादिति संबंधक्रमात् ॥ यत्तुवचनम् ॥ कृत्वापूर्वंमृतस्यादौद्वि
तीयस्यततःपुनः ॥ तृतीयस्यपुनःकुर्यात्संनिपातेत्वयंक्रमइति ॥
इदंतुमातापितृव्यतिरिक्तानांतुल्यसंबंधानामेकस्मिन्दिनेक्रमेणमृता
नांमरणक्रमेणश्राद्धंकर्त्तव्यमित्येवंपरम् ॥ भृगुऋष्यशृंगवाक्येष्वन्या
द्युपद्रवेणतुल्यकालमृतविषयेमातापितृविषयेविशेषमाह ॥ कार्ष्णा
जिनिः ॥ पित्रोःश्राद्धेसमंप्राप्तेनचपर्युषितेपिवा ॥ पितृपूर्वंसुतःकुर्या
दन्यत्रासत्तियोगतः ॥ ननु नैकःश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकुत्रचित्॥
इतिप्रचेतसाएकस्मिन्दिनेश्राद्धद्वयकरणंनिषिद्धंतत्कथमुच्यतेसंबंध
क्रमेणैकोबहूनिश्राद्धानिकुर्यादिति ॥ सत्यम् ॥ देवताभेदेनिमि
त्तभेदेचैकस्यानेकश्राद्धकरणविधानम् ॥ तदुक्तंजाबालिना ॥
श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने ॥ नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमि
तानुक्रमोदयमिति ॥ यथा ॥ श्राद्धंकृत्वापुनःश्राद्धंनकुर्यादेक
वासरे ॥ यदिनैमित्तिकंनस्यादेकोद्दिष्टंभवेदिति ॥ कात्यायनोपि ॥
द्विबहूनिनिमित्तानिजायेरन्नेकवासरे ॥ नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तो
त्पत्त्यनुक्रमादिति ॥ नियतानियतनिमित्तयोःश्राद्धयोःसंनिपातेऽ
नियतनिमित्तस्यानुष्ठानादेवनियतनिमित्तमपिसिद्ध्यतीत्यनियतनि
मित्तमेवकुर्यात् ॥ यथा ॥ नित्यश्राद्धदर्शश्राद्धयोःसंनिपातेदर्श
श्राद्धेनैवनित्यश्राद्धसिद्धिः ॥ उदकुंभमासिकयोर्मासिकेनैवो
दकुंभसिद्धिः॥ एवंमाघामावास्यायांयुगादिश्राद्धेनैवदार्शिकसिद्धिः ॥
॥ तथा दर्शग्रहणाद्यर्द्धोदयाद्यलभ्ययोगश्राद्धेनैवदार्शिकसिद्धिः ॥
एवंफाल्गुनामावास्यायांमन्वादिनिमित्तश्राद्धेनैवदार्शिकश्राद्धसिद्धि
रिति ॥ तदुक्तंकालादर्शे ॥ नित्यदार्शिकयोश्चोदकुंभमासिकयोरपि॥
दार्शिकस्ययुगादेश्चदार्शिकालभ्ययोगयोः ॥ दार्शिकस्यचमन्वादेः
संपातेश्राद्धकर्मणाम् ॥ प्रसंगादितरस्यापिसिद्धेरुत्तरमाचरेदिति ॥

नियतानियतनिमित्तत्वेपिदेवताभेदेनश्राद्धद्वयंकार्यम् ॥ तदुक्तंका लादर्शएव ॥ नित्यस्यचोदकुंभस्यदार्शमासिकयोरपि ॥ नित्य स्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दिकयोरपि ॥ युगाद्याब्दिकयोश्चापि मन्वाद्याब्दिकयोरपि ॥ प्रत्याब्दिकेषुचालभ्ययोगेषुविहितस्यच ॥ संपातदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् ॥ तत्रानित्यदार्शिकयोःष ड्दैवत्वंमासिकोदकुंभयोरेकोद्दिष्टत्वाद्देवताभेदः ॥ तथा नित्यदार्शि कयुगादिमन्वाद्यालभ्ययोगनिमित्तश्राद्धानांषड्दैवतत्वात् प्रत्या ब्दिकस्यत्रिदैवत्वादेकोद्दिष्टत्वाद्वादेवताभेदइति ॥ अत्राप्यनियतनि मित्तस्यैवप्राबल्यात्पूर्वमुदकुंभमासिकाब्दिकाद्यनियतनिमित्तंकृत्वा पश्चान्नियतनिमित्तंनित्यदार्शिकादिश्राद्धंकुर्यात् ॥ तथाचोक्तंकालाद र्शे॥निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वानुष्ठानकारणमिति ॥ पार्वणैकोद्दिष्टयोरे कत्रकार्यत्वेपार्वणंकृत्वैकोद्दिष्टंकुर्यात् ॥ यदाहजाबालिः ॥ यदैकत्र[1] भवेद्युग्ममेकोद्दिष्टंचपार्वणम् ॥ पार्वणंत्वभिनिर्वर्त्यएकोद्दिष्टंसमा चरेदिति ॥ व्याध्यादिनिमित्तेनश्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेसतिकृष्णैकाद श्याममावास्यायांवाश्राद्धंकुर्यात् ॥ तदुक्तंमरीचिना ॥ श्राद्धवि घ्नेसमुत्पन्नेप्यविज्ञातेमृतेहनि ॥ कुर्यादन्नेनकृष्णायामेकादश्यां विधुक्षयइति ॥ अत्रमृताहनि श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअविज्ञातेपीत्य न्वयः ॥ अतश्चमृताहश्राद्धस्यैवमासिकस्यसांवत्सरिकस्यचकृष्णै कादश्याममावास्यायांविधानात् ॥ नान्यस्यश्राद्धस्य ॥ सूतकेना ब्दिकश्राद्धेंतरितेसूतकानंतरितेदिनेतत्कुर्यात् ॥ तदाहऋष्यशृंगः ॥ आब्दिकेचैवसंप्राप्तेआशौचंजायतेयदि ॥ आशौचेतुव्यतिक्रांतेतत्र श्राद्धंविधीयतइति ॥ आशौचानंतरदिनेपिकरणासंभवेअमावास्या यांकुर्यात्॥तदाहगोभिलः॥दैवात्प्रत्याब्दिकेश्राद्धअंतरामृतसूतके ॥

---

१ यद्येकत्रभवेताश्चेदेकोद्दिष्टश्चपार्वणम् इ० पा० ।

आशौचानंतरंकुर्यात्तन्मासेंदुक्षयेपिचेति ॥ केचित्त्वाशौचानंतरंपुनःक्षयाहतिथावेवकार्यमित्याहुः ॥ तथा ॥ तदहश्चेत्प्रमुच्येतकेनचित्सूतकादिना ॥ सूतकानंतरंकुर्यात्पुनस्तदहरेवचेति ॥ अत्रसूतकानंतरमितिसूतकपदंविघ्ननिमित्तोपलक्षकम् ॥ यदातुपत्न्यैवभर्तुःश्राद्धकर्त्रीश्राद्धदिनेरजस्वलाभवतितदापंचमेहनिश्राद्धंकुर्यात्॥ तदाहगौतमः ॥ अपुत्रातुयदाभार्यासंप्रातेभर्तुराब्दिके ॥ रजस्वलाभवेत्सातुकुर्यात्तत्पंचमेहनीति ॥ तथाच ॥ आब्दिकेसमनुप्रातेयस्यभार्यारजस्वला ॥ पंचमेहनितच्छ्राद्धंनकुर्यात्तन्मृतेहनीति ॥यस्यभार्यारजस्वलातस्यश्राद्धंभार्याकर्त्रीमृताहेरजोयुक्तानकुर्याद्रजोदोषांतेपंचमेहनिकुर्यादित्यर्थः ॥ यत्तु आपद्यनग्नौतीर्थेचप्रवासेपुत्रजन्मनि ॥ आमश्राद्धंप्रकुर्वीतयस्यभार्यारजस्वलेति ॥ तथा ॥ आर्तवेदेशकालानांविप्लवेसमुपस्थिते॥ आमश्राद्धंद्विजैः कार्यंशूद्रःकुर्यात्सदैवहीतिकात्यायनव्याघ्रपादवचनाभ्यांपुत्रादिःकर्तास्वभार्यायांरजस्वलायामामश्राद्धंकुर्यादित्युक्तम् ॥तन्मृताहव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥ तदाहलौगाक्षिः ॥ पुष्पवत्स्वपिदारेषुविदेशस्थोप्यनाग्निकः ॥ अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्धेम्नाचामेननक्वचिदिति ॥ अन्नेनपक्वान्नेन ॥ मरीचिरपि ॥ अनग्निकःप्रवासीचयस्यभार्यारजस्वला ॥ आमश्राद्धंप्रकुर्वीतनतत्कुर्यान्मृतेहनीति॥कार्ष्णाजिनिरपि ॥आपन्नोप्याब्दिकंनैवकुर्यादामेनकुत्रचित् ॥ अन्नेनतदमायांतुकृष्णेवाहरिवासरइत्यादिवाक्यैराब्दिकेआमश्राद्धनिषेधात्पत्न्यारजस्वलात्वेपिस्वयमन्यैर्वाशिष्टैःपक्वेनान्नेनप्रत्याब्दिकश्राद्धंकुर्यात्॥ रजस्वलाकर्त्रीचेत्सापंचमेहनिकुर्य्यादितिसिद्धम् ॥ यस्यपरदेशादिमृतस्यमृतमासोज्ञायते नपुनर्दिनम् ॥ तस्यतन्मासामावास्यायांकृष्णैकादश्यांवाऽऽब्दिकंकुर्य्यात् ॥ तदाहबृहस्पतिः ॥ नज्ञायतेमृताहश्चेत्प्रोषितेसंस्थितेसति ॥ मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शंस्यादथाब्दिकमिति ॥ मरीचिरपि ॥

श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेवाविज्ञातेमृतेहनि ॥ एकादश्यांतुकर्त्तव्यंकृष्णप
क्षेमृतेहानिति ॥ दिनज्ञानेमासाज्ञानेत्वाषाढेमाघेवातद्दिनेकार्यम् ॥
तदुक्तंबृहस्पतिना ॥ यदामासोनविज्ञातोविज्ञातंदिनमेवतु ॥ तदा
चाषाढकेमासिमाघेवातद्दिनेभवेदिति ॥ मरीचिरपि ॥ विज्ञातंदिन
मेवस्यान्नमासोज्ञायतेयदा ॥ तदाचाषाढकेमासिमाघेवातद्दिनेभवेदि
ति॥यदोभयमपिनज्ञायतेतदाप्रवासमासादिवसौग्राह्यौ॥ तदाहबृहस्प
तिः॥दिनमासावविज्ञातौमरणस्ययदापुनः॥प्रस्थानमासदिवसौग्राह्यौ
पूर्वोक्तयादिशेति ॥अस्यायमर्थः ॥यदाप्रस्थानमासदिवसौज्ञातौतदा
तावेवग्राह्यौ यदामासोज्ञातोदिनंनज्ञातंतदातन्मासामावास्यैकादश्यो
तद्दिनम्॥यदादिनंज्ञातंमासोनज्ञातस्तदाषाढमाघयोस्तद्दिने ॥ यदा
मरणप्रस्थानमासदिनाज्ञानंतदामृतवार्ताश्रवणदिने ॥तत्राप्यसंभवेवा
र्ताश्रवणमासमाघामावास्यायांवाकुर्यात्॥ तदुक्तंप्रचेतसा ॥अपरिज्ञा
तेमावास्यायांश्रवणदिनेवेति॥ प्रत्याब्दिकश्राद्धदिनेवेति॥ प्रत्याब्दि
कश्राद्धदिनेद्रव्याद्यभावाच्छ्राद्धकरणासंभवेपिंडप्रदानमात्रंकुर्यात् ॥
तदसंभवेतूपवासंवाकुर्यात् ॥ तदुक्तम्॥पिंडमात्रंप्रदातव्यमभावेश्राद्ध
विप्रयोः॥श्राद्धेहनितुसंप्राप्तेभवेन्निरशनोपिवेति ॥ पात्राभावेतुविशेषः
स्मृत्यंतरेप्रोक्तः ॥ पात्राभावेपरंकृत्वापितृयज्ञविधिंनरः ॥ निर्दिश्या
प्यन्नमुद्धृत्ययत्रपात्रंततोनयेदिति ॥ पितृयज्ञविधिंश्राद्धविधिम्॥अन्य
त्रापि ॥ सर्वाभावेक्षिपेदग्नौगवेदद्यात्तथाप्सुवा ॥ नतुप्राप्तस्यलोपो
ऽस्तिपैतृकस्यविशेषतइति ॥ सर्वस्योक्तस्यानिषिद्धस्यचपात्रस्यचा
भावेइत्यर्थः ॥ अतिदरिद्रस्यतर्पणमात्रपर्याप्ततिलाद्यभावेवृद्धवसि
ष्ठेनविशेषउक्तः ॥ अग्निनावादहेत्कक्षंश्राद्धकालेसमागते ॥ तस्मि
न्नोपवसेदह्निजपेद्वाश्राद्धसंहितामिति ॥ कक्षंतृणसमूहंनापुरुषः ॥
विष्णुपुराणेतु ॥ सर्वाभावेवनंगत्वाकक्षामूलप्रदर्शकः ॥ सूर्यादिलोक
पालानामिदमुच्चैःपठिष्यति॥नमेस्तिवित्तंनधनंनचान्यच्छ्राद्धोपयोगि

स्वपितॄन्नतोऽस्मि ॥ तृप्यंतुभक्त्यापितरोमयैतौभुजौकृतौवर्त्मनिमारु तस्य ॥ इत्यंतैःपितृभिर्गीतंभाव्यंभावप्रयोजकम् ॥ यःकरोतिकृतं तेनश्राद्धंभवतिपार्थिवेति ॥ क्षयाहतिथौग्रहणेसतिभोक्त्रभावाद्द्विजो ऽप्यामेनहेम्नावाप्रत्याब्दिकंकुर्यात्॥ भोक्तृसंभवेतुपक्वान्नेनैवकुर्यात् ॥ तदाहगोभिलः ॥ दर्शेरविग्रहेपित्रोःप्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ॥ अन्ने नासंभवेहेम्नाकुर्यादामेनवासुतइति ॥ अत्रदर्शादिशब्दःपूर्णिमाचंद्र ग्रहणादीनामुपलक्षकः ॥ अतश्चपुत्रव्यतिरिक्तेनाप्यधिकारिणाव श्यकसपिंडश्राद्धंचंद्रसूर्यग्रहणेप्यामेनहेम्नावाकार्यं न्यायस्यतुल्य त्वात् ॥ एवंमासिकेपिविज्ञेयम् ॥ मासिकसांवत्सरिकव्यतिरिक्तंतु श्राद्धंविघ्नेसतिद्विजोप्यामेनैवकुर्यात् ॥ तदुक्तम् ॥ श्राद्धविघ्नेद्वि जातीनामामश्राद्धंप्रकीर्त्तितम् ॥ अमावास्यादिनियतंमाससंवत्स राहते ॥ अत्रमाससंवत्सराहतइतिग्रहणव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ग्रहण विषयेमासिकसांवत्सरिकयोरपिगोभिलवाक्येनामश्राद्धविधानात् ॥ अथप्रसंगादन्योप्यामश्राद्धकालउच्यते ॥ तदाहकात्यायनः ॥ आप द्यनग्नौतीर्थेचप्रवासेपुत्रजन्मनि ॥ आमश्राद्धंप्रकुर्वीतभार्यारजसिसंक्र मइति॥ बौधायनोपि॥ संक्रमेन्नद्विजाभावेप्रवासेपुत्रजन्मनि ॥ हेमश्रा द्धंसंग्रहेचद्विजःशूद्रःसदाचरेदिति ॥ द्विजानांब्राह्मणक्षत्रियावि शांसंक्रमादिष्वामहेमश्राद्धाधिकारः ॥ शूद्रस्यतुसदैव ॥ तथाचसुमं तुः ॥ पाकाभावेधिकारःस्याद्विप्रादीनांनराधिप ॥ अपत्नीनांमहाबा होविदेशगमनादिभिः ॥ सदाचैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविदुर्बुधाइति ॥ जमदग्निरपि ॥ यावत्स्यादग्निसंयुक्तउत्सन्नाग्निरथापिवा ॥ आमश्रा द्धंतथाकुर्याद्धस्तेग्नौकरणंभवेदिति॥ प्रचेताश्च ॥ स्त्रीशूद्रःस्वपचश्चैव जातकर्मणिचाप्यथ ॥ आमश्राद्धंतदाकुर्याद्विधिनापार्वणेनतुइति ॥ स्वपचःस्वयंपचतीत्यपत्नीकइत्यर्थः ॥ आमश्राद्धेपक्वान्नस्थाने ॥ आमान्नमात्रंविशेषःविधिः सर्वोपिसएव ॥ तदुक्तंव्यासेन ॥ सिद्धा

न्नेतुविधिर्यःस्यादामश्राद्धेप्ययंविधिः ॥ आवाहनादिसर्वंस्यात्पिंडदानंचभारत ॥ दद्याच्चैवद्विजातीनांशृतंवाऽशृतमेवच ॥ तेनाग्नौकरणंकुर्यात्पिंडांस्तेनैवनिर्वपेदिति ॥ षट्त्रिंशन्मतेतु पिंडदानेविशेषउक्तः ॥ आमश्राद्धंयदाकुर्यात्पिंडदानंकथंभवेत् ॥ गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवेति ॥ अत्रआमहेम्नोर्यथालाभंस्वीकारः ॥ आमान्नेतुव्यासेनैवविशेषउक्तः ॥ आमंददात्तुकौन्तेयदद्यादामंचतुर्गुणमिति ॥ चतुर्गुणंतुपुरुषाहारापेक्षयाद्विगुणान्नदानविधयस्त्वशक्तविषयावेदितव्याः ॥ केषुचिन्मंत्रेषूहमपिमरीचिराह ॥ आवाहनेस्वधाकारेमंत्राऊह्याविसर्जने ॥ अन्यकर्मण्यनूह्याःस्युरामश्राद्धविधिःस्मृतइति ॥ आमश्राद्धकालस्तुगालवेनोक्तः ॥ आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेसिद्धान्नेनतुमध्यतः ॥ पार्वणंचापराह्णेतुवृद्धिश्राद्धंतथाग्निकमिति॥अत्रसिद्धान्नेनतुमध्यतइत्येकोद्दिष्टविषयंप्रतीयते ॥ पार्वणस्यापराह्णेविधानात् ॥ एकोद्दिष्टंचमध्याह्नइतिवचनबलाच्च ॥ आग्निकमित्यग्न्याधाननिमित्तम्॥ एतच्चामश्राद्धंशूद्रस्यब्राह्मणभोजननिषेधान्नित्यम्॥निषेधस्तुसुमंतुनोक्तः॥ नपक्वंभोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोऽपिकदाचन॥ भोजयन्प्रत्यवायीस्यान्नचतस्यफलंलभेदिति ॥अतश्च नित्यंशूद्रकर्तृकामश्राद्धमपराह्णेकार्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ मध्याह्नात्परतोयस्तुकुतपःसमुदाहृतः ॥ आममात्रेणतत्रैवपितॄणांदत्तमक्षयमिति॥आमश्राद्धंपूर्वाह्णइत्येतत्तुद्विजकर्तृकनित्यमामश्राद्धविषयम्॥ अतश्चानयोर्वाक्ययोर्नविरोधः ॥ ॥ इत्यामश्राद्धनिर्णयः ॥

॥ अथजीवत्पितृकस्यश्राद्धकालउच्यते ॥ तत्र ॥ सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते ॥ नजीवंतमतिक्रम्यकिंचिद्दद्यादितिश्रुतिरिति ॥कात्यायनेनजीवत्पितृकस्यश्राद्धाधिकारेनिषिद्धेपिगृह्यपरिशिष्टेतदपवादउक्तः ॥ यथा ॥ उद्वाहेपुत्रजननेपित्र्येष्ट्यांसौमिकेमखे ॥ तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुरिति ॥ जीवत्पितृकस्य

षडेतेश्राद्धकालाइत्यर्थः ॥ पित्र्येष्टिश्चातुर्मास्येषुविहितापिंडपितृ
यज्ञेवा ॥ पितरिपातित्यादिदोषयुक्तेसंन्यस्तेवाउक्तकालातिरिक्तका
लेष्वपिकुर्यात् ॥ ॥ तदुक्तम् ॥ ब्राह्मणादिहतेतातेपतिते संगव
र्जिते ॥ येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति ॥ ॥ सुमं
तुरपि ॥ ॥ नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्धमाग्निमृतेद्विजः ॥ येभ्यएवपि
ताकुर्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकइति ॥ साग्निकस्त्वाहिताग्निरनाहिताग्नि
रपि ॥ यत्तुहारीतवचनम् ॥ अनग्निकोपिकुर्वीतजन्मादौवृद्धिकर्म
णि ॥ येभ्यएवपितादद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वणमिति ॥ अत्रानग्निकइत्य
नाहिताग्निरभिप्रेतः॥ अन्यथासुमंतुवचनेनाविरोधःस्यात् ॥ सुमंतुना
तुविशेषउक्तः ॥ ध्रियमाणेतुपितरिपूर्वेषामेवनिर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि
तंश्राद्धेस्वकंपितरमाशयेदिति ॥ पितामहेजीवतिपितृप्रपितामहयो
र्मृतयोःसएवाह ॥ पितायस्यतुवृत्तःस्याज्जीवेच्चापिपितामहः ॥ पितुः
सनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्प्रपितामहमिति॥पितामहोवातंश्राद्धंभुंजीतेत्य
ब्रवीन्मनुः ॥ पितुःसनामेति ॥ अस्मात्पितुःपितामहमिति स्वप्र
पितामहंकीर्तयेदित्यर्थः ॥ पितरिपितामहेचजीवतिप्रपितामहादीनां
त्रयाणांश्राद्धंकुर्यात् ॥ ॥ तदुक्तंविष्णुना ॥ ॥ पितरिजीवतियेषां
पिताकुर्यात्तेषांकुर्यात् ॥ पितरिपितामहेचजीवतियेषांपितामहःकु
र्यात्तेषांकुर्यात् ॥ पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् ॥
यस्यपिताप्रेतःसपित्रेपिंडंनिधायप्रपितामहात्परंद्वाभ्यांदद्यात् ॥ य
स्यपिताप्रपितामहश्चप्रेतौसपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्परंद्वाभ्यांदद्या
दिति ॥ यस्यपितामहःप्रेतःसतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्परंद्वाभ्यां
दद्यात् ॥ यस्यपितापितामहश्चप्रेतौसताभ्यांपिंडौदत्वाप्रपिताम
हात्परंएकस्मैदद्यादिति ॥ निगमेपि ॥ योजीवत्पितॄणांतेभ्यो
यजेत्स्वपितृस्थानकइत्येके ॥ जीवतामजीवतांवादेयमितिहिरण्य
केतुरपि ॥ अथजीवत्पितृकस्ययत्रश्राद्धनिषेधस्तदुच्यते ॥
यथाहलौगाक्षिः ॥ आमश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपाक्षिकम् ॥ नजी

वत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैश्चतर्पणमिति ॥ ॥ क्रतुरपि ॥ ॥ अष्ट
कासुचसंक्रांतौमन्वादिषुयुगादिषु ॥ चन्द्रसूर्यग्रहेपातेस्वेच्छयापूज्य
योगतः ॥ जीवत्पितानैवकुर्याच्छ्राद्धंकाम्यंतथाखिलमिति ॥ अत्रा
ष्टकाअन्वष्टक्यव्यतिरिक्ताएवअन्वष्टक्यश्राद्धविधानात्॥ ॥ तदुक्तं
मैत्रायणीयेगृह्यपरिशिष्टे ॥ आन्वष्टक्येगयाप्राप्तौसत्यांयच्चमृतेहनि ॥
मातुःश्राद्धंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवति॥अत्रगयाप्राप्तौसत्यामिति दै
वात्प्रसंगिकप्राप्तौगयायांश्राद्धविधायकम् ॥ आमश्राद्धंगयाश्राद्ध
मितितुश्राद्धोद्देशेनैवगयांगत्वातत्रश्राद्धंनप्रकर्तव्यमित्येतत्परम् ॥
अतश्चनविरोधः ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेन॰निर्णयामृतेश्राद्धप्रकरणेद्वि
तीयेमृताहनिर्णयः॥ ॥अथमहालयापरपक्षश्राद्धनिर्णयःप्रस्तूयते ॥
॥ आश्विनमासकृष्णपक्षोपरपक्षः ॥ सएवमहालयोप्युच्यते ॥ तत्रषो
डशादिनानिश्राद्धादिषुपुण्यतमानि ॥ तदुक्तंब्रह्मांडपुराणे ॥
कन्यागतेसवितरियान्यहानितुषोडश ॥ क्रतुभिस्तानितुल्यानितेषु
दत्तमथाक्षयमिति ॥ शुक्लप्रतिपदासहषोडशसंख्यापूरणम् ॥ तस्याऽ
पिचंद्रक्षयाविशेषाद्दर्शात्मकत्वात् ॥ तदुक्तंदेवलेन ॥ अहः
षोडशकंयत्तुशुक्लप्रतिपदासह ॥ चंद्रक्षयाविशेषेणसापिदर्शात्मिका
स्मृतेति ॥ मनुरपि ॥ नभस्यस्यापरःपक्षोयत्रकन्यांव्रजेद्र
विः ॥ समहालयसंज्ञःस्याद्गजच्छायाह्वयस्तथेति ॥ अत्रनभस्यस्ये
तिशुक्लप्रतिप्रदादिचांद्रमासाभिप्रायेण ॥ यमोपि ॥ आषाढीमव
धिंकृत्वायःपक्षःपंचमोभवेत् ॥ तत्रश्राद्धंप्रकुर्वीतकन्यास्थोर्कोभवेन्नवे
ति ॥ सांख्यायनिरपि ॥ पुण्यःकन्यागतेसूर्यःपुण्यःपक्षश्चपं
चमः॥ कन्यास्थार्कान्वितःपक्षःसोत्यंतपुण्यउच्यतइति ॥ अत्रपंच
मपक्षोमलमाससंबंधीचेत्तदातमतिक्रम्यशुद्धपक्षएवश्राद्धादिकंकार्यम्
॥ तदाहभृगुः ॥ एकराशिस्थितेसूर्येयदादर्शद्वयंभवेत् ॥ हव्य
कव्यक्रियाहंतातदाज्ञेयोधिमासकः ॥ वृद्धिश्राद्धंतथासोममग्न्या
धेयंमहालयम् ॥ राजाभिषेकंकाम्यंचनकुर्याद्भानुलंघितइति ॥ यत्तू

क्तं ॥ कन्यास्थोर्कोभवेन्नचेति ॥ तदादौमध्येऽवसानेवाकन्यागतेपिसूर्ये प्रतिपदमारभ्यपक्षश्राद्धेकर्तव्येसंपूर्णपक्षस्यकन्यागतत्वसूचनार्थम् ॥ ॥ तदाहकार्ष्णाजिनिः ॥ ॥ आदौमध्येवसानेवायत्रकन्यांव्रजे द्रविः ॥ सपक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धषोडशकंप्रतीति ॥ ॥ जाबालिरपि ॥ अगतेपिरवौकन्यांश्राद्धंकुर्वीतसर्वदा ॥ आषाढ्याःपंचमः पक्षःप्रशस्तःपितृकर्मस्विति ॥ अतश्चापरपक्षेश्राद्धमावश्यकम् ॥ तच्चपार्वणविधिनाषड्दैवतंकार्यम् ॥ ॥ तदाहगौतमः ॥ ॥ पितरो यत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाअपि ॥ अविशेषेणकर्तव्यंविशेषान्नरकंव्रजे दिति ॥ ॥ कौत्सोपि ॥ ॥ उत्तराहस्तचित्रासुकन्यायांभास्वति स्थिते ॥ कृष्णपक्षोगजच्छायासमानःपितृकर्मसु ॥ पार्वणस्यावृताकु र्यादक्रोधःश्राद्धमत्रत्विति ॥ आवृताप्रकारेण ॥ जाबालिरपि ॥ पुत्रा नायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलंतथा ॥ प्राप्नोतिपञ्चमेकृत्वाश्राद्धंकामां स्तथानरइति ॥ नन्वपरपक्षश्राद्धंनित्यमित्युक्तम् ॥ अत्रफलश्रव णात्काम्यंप्रतीयतेतत्कथंविरोधपरिहारइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ नित्या निनैमित्तिकानिचावश्यकानिफलसंप्रयोगात्काम्यानिभवंतीत्युभय रूपाणि ॥ अतश्चनविरोधः ॥ अस्यचाद्यंतदैवत्वेनदार्शिकादिभ्योभे दः ॥ ॥ तदाहदेवलः ॥ ॥ दैवाद्यंनैवकुर्वीतदैवांतंनैवकुत्रचि त ॥ दैवाद्यंतंहिकुर्वीतश्राद्धंरक्षणहेतुनेति ॥ आदौ देवताविश्वेदेवाः ॥ अंत्येदेवताविष्णुरिति ॥ एवंसर्वस्मिन्नपिपक्षेश्राद्धंकुर्यात्तदशक्तौपञ्च म्यादितदशक्तावष्टम्यादितदशक्तौदशम्यादिदर्शपर्यन्तम् ॥ तदश क्तावानिषिद्धेएकस्मिन्वादिनेकुर्यात् ॥ ॥ तदाहगौतमः ॥ तथा परपक्षेश्राद्धंपितृभ्योदद्यात्पंचम्यादिदर्शांतमष्टम्यादिदशम्यादिसर्व स्मिन्वेति ॥ ॥ तदुक्तंब्रह्मांडपुराणे ॥ ॥ आश्वयुक्कृष्णपक्षेतुश्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ॥ त्रिभागहीनेपक्षेवात्रिभागंचार्धमेवचेति ॥ अत्राश्व युगितिकृष्णप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण ॥ त्रिभागहीनंपंचम्यादिद

र्शांतम्॥तत्रचतुर्थ्यंताश्चतस्रश्चतुर्दशीचेतिपंचतिथयोन्यूनाइतित्रिभागहीनत्वम्॥ त्रिभागमिति दशम्यादिदर्शांतम्॥ तत्रापिचतुर्दश्यासहदशतिथयोहीनाभवंति॥ अर्द्धमित्यष्टम्यादिदर्शांतंपंचम्यादिपक्षेषुचतुर्दशींवर्जयित्वाश्राद्धविधानात्॥ यथाहमनुः॥ कृष्णपक्षेदशम्यादौवर्जयित्वाचतुर्दशीम्॥ श्राद्धेप्रशस्तास्तिथयोयथैतानतथेतराइति॥ अत्रदशम्यादावित्यादिशब्देनपंचम्याद्यष्टम्यादिपक्षयोरुपसंग्रहः॥ प्रतिपदादिपक्षेतुचतुर्दश्यादिकंनवर्ज्यम्॥ तदाहकार्ष्णाजिनिः॥ नभस्यस्यापरेपक्षेश्राद्धंकुर्याद्दिनेदिने॥ नैवनंदादिवर्ज्यंस्यान्नैववर्ज्याचतुर्दशीति॥ यत्तुयाज्ञवल्क्यवचनम्॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकांवर्जयित्वाचतुर्दशीमिति॥ तदप्यूर्ध्वंचतुर्थ्यायदहःसंपद्यते॥ सप्तम्याऊर्ध्वंयदहःसंपद्यते॥ऊर्ध्वंनवम्यायदहःसंपद्यते॥ऋतेचतुर्दशींशाकेनाप्यपरपक्षंनातिक्रामेदित्यादिविशेषवचनबलादाद्यपक्षव्यतिरिक्तपक्षेष्वेवावतिष्ठते॥यदात्वेकस्मिन्नेवदिने श्राद्धंकुर्यात्तदाशुक्रवारादिवर्जयेत्॥ तदाहगार्ग्यः॥ नंदायांभार्गवदिनेत्रयोदश्यांत्रिजन्मसु॥ एषुश्राद्धंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयादिति॥ कार्ष्णाजिनिरपि॥ ऋतेनैमित्तिकंकाम्यंश्राद्धंयस्तुमघोडुनि॥दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्यनाशःस्यादितिनिश्चितमिति॥ तथा॥ मघायांपिंडदानेनज्येष्ठपुत्रोविनश्यति॥ अत्रापिपिंडदानस्यश्राद्धपूर्वकत्वाच्छ्राद्धनिषेधएवपर्यवसानम्॥ वृद्धगार्ग्योपि॥ प्राजापत्येचपौष्णेचापित्रर्क्षेभार्गवेतथा॥ यस्तुश्राद्धंप्रकुर्वीततस्यपुत्रोविनश्यति॥ प्राजापत्यंरोहिणी॥ पौष्णंरेवती॥ पित्रर्क्षंमघा॥ भार्गवःशुक्रवारः॥ तथा॥ भार्गवभौमेत्रयोदश्यांनंदाभृगुमघासुच॥ पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणमिति॥ एतानिवर्जयित्वाशुभेकस्मिंश्चिद्दिनेश्राद्धंकुर्यात्॥ तच्चश्राद्धंमातॄणांपतिभिःसहपृथग्वाकुर्यात्॥ तदुक्तमपरार्के॥ गयामहालयादौतुपृथक्सहवास्वभर्तृभिरिति॥ स्मृत्यर्थसारेपि॥ तत्रमातृश्राद्धं

पृथक्कार्य्यंमातामहानांसपत्नीकमेवेति ॥ चतुर्विंशतिमतेपि ॥ केचिदिच्छंति नारीणांपृथक्श्राद्धंमहर्षयइति ॥ तत्रैकास्मिन्नेवकाले एकपाकेनैकएवकर्ताचार्यइतिभ्रात्रादिकाण्यनामेकोद्दिष्टविधानेनश्राद्धानिकुर्यात् ॥ आचार्यगुरुशिष्येभ्यःसखिज्ञातिभ्यएवच ॥ तत्पत्नीभ्यश्चसर्वाभ्यस्तथैवचजलांजलीन् ॥ पिंडांस्तेभ्यस्तदा दद्यात्कन्याभाद्रपदेनरः ॥ तीर्थेषुचैवसर्वेषुमाघमासेमघासुच ॥ एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ॥ दशद्वादशवापिंडान् दद्यादकरणंनतु ॥ नैयोगिकोविधिर्नूनंपक्षेवैपंचमेस्मृतः ॥ तस्मिन्दत्तंहविर्नूनंपितॄणामक्षयंभवेत् ॥ एकस्मिन्ब्राह्मणइत्यशक्तविषयम् ॥ ब्राह्मणासंभवविषयंच ॥ तथाभृगुरपि ॥ एककालेगतासूनाम्बहूनामथवाद्वयोः ॥ तंत्रेणश्रपणंकृत्वाकुर्याच्छ्राद्धंपृथक्पृथगित्युक्त्वासएवाह॥ संन्निपातेष्वयंक्रमइति ॥ स्मृत्यर्थसारेपि ॥ गुर्वाचार्यपितृव्यमातुलश्वशुरोपाध्यायभ्रातृसखिप्रियपोषकद्रव्यदत्तपुत्र-शिष्यर्त्विगादीनांतत्स्त्रीणांचश्राद्धंकार्यम् ॥ अपुत्राणांविशेषेणकार्यम् ॥ तत्रैकःपाकः ॥ वैश्वदेवंतंत्रं पिंडोबर्हिश्चैकमिति ॥ एतेषामेकोद्दिष्टविधानंसुमंतुराह ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रयत्रप्रदीयते ॥ भ्रात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिनेमातुलायच ॥ मित्रायगुरवेश्राद्धंमेकोद्दिष्टंनपार्वणमिति ॥ पुराणसमुच्चयेविशेषउक्तः ॥ एकादश्यांप्रकुर्वीतएकोद्दिष्टानिसर्वशः॥ यस्याधिदेवताविष्णुःपितृवर्गस्यकृत्स्नशइति ॥ अत्रापिसंबंधानतिक्रमेणश्राद्धंकुर्यात् ॥ अत्राष्टम्यांश्राद्धंगयाश्राद्धसमम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ आषाढ्याःपंचमेपक्षेगयामध्याष्टमीस्मृता ॥ त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यातुपित्रियाइति ॥ त्रयोदशीचमघानक्षत्रयोगाद्गजच्छायेत्युच्यते ॥ तदुक्तंयमस्मृतौ ॥ यदेंदुःपितृदैवत्येहंसश्चैवकरेस्थितः ॥ याम्यातिथिर्भवेत्साहिगजच्छायाप्रकीर्तितेति ॥ पितृदैवत्यंमघा ॥ करोहस्तनक्षत्रम् ॥ हंससूर्यः ॥

१ त्रयोदशीगजच्छायाश्राद्धेपुण्यैरवाप्यते० इ० पा० ।

तिचेत् ॥ सत्यम् ॥ त्रयोदश्यांमातामहवर्गान्परित्यज्यापितृवर्गस्यैव
चश्राद्धंनकर्तव्यमित्येवंपरत्वान्निषेधवाक्यस्येत्यविरोधः ॥ एकवर्ग
श्राद्धनिषेधश्चकार्ष्णाजिनिनोक्तः ॥ श्राद्धंनैकस्यवर्गस्यत्रयोदश्या
मुपक्रमेत् ॥ अतृप्तास्तत्रयेवास्युःप्रजांहिंसंतितेग्रजामिति ॥ मघा
युक्तत्रयोदश्यांश्राद्धप्रशंसादर्शनाच्च ॥ तदाहयमः ॥ पितापितामह
श्चैवतथैवप्रपितामहः ॥ जातंपुत्रंप्रशंसंतिपिप्पलंशकुनाइव ॥ मधुमां
सेनखड्गेनपयसापायसेनवा ॥ एषदास्यतिनस्तृप्तिंवर्षासुचमघासु
चेति ॥ अस्यांमघायुक्तायांज्येष्ठपुत्रवतापिंडरहितंश्राद्धंकार्यम् ॥ त
दुक्तंदेवीपुराणेअपरपक्षप्रक्रमे॥तत्रापिमहतीपूजाकर्तव्यापितृदैवते ॥
ऋक्षेपिंडप्रदानंतुज्येष्ठपुत्रीविवर्जयेदिति ॥ ॥ ननु केवलत्रयोदश्या
मपिश्राद्धंकात्यायनेननिषिद्धम् ॥ त्रयोदश्यांयुवानस्तस्यम्रियंत
इति ॥ तत्काम्यश्राद्धविषयम् ॥ अपरपक्षत्रयोदशीयुगादिः ॥ अत
श्चयुगादिनिमित्तंश्राद्धद्वयमपिपिंडरहितमेवकुर्यात् ॥ तत्रपिंडनिषेध
श्चयुगादिनिर्णयेवक्ष्यते ॥ अत्रपक्षेभरणीमहतीप्रोक्ता ॥ तदुक्तंमत्स्य
पुराणे ॥ भरणीप्रेतपक्षेतुमहतीपरिकीर्तिता॥ अस्यांश्राद्धंकृतंयेनस
गयाश्राद्धकृद्भवेदिति ॥ अत्रनवम्यामन्वष्टकत्वान्नवदैवतंश्राद्धंकुर्या
त् ॥ तदुक्तम् ॥ अन्वष्टकासुनवभिःपिंडैःश्राद्धंसमाचरेत् ॥ पित्रा
दिमातृमध्यंचतथामातामहांतकमिति ॥ अत्राप्यनेकमातृकत्वेद्वित्रि
पितृकश्राद्धवद्वित्राद्युद्देशेनमातृपिंडएवदेयः॥ न्यायस्यतुल्यत्वात्॥
ततःपितामहीप्रपितामहीपिंडौमातॄणांप्रत्येकपिंडदानेतुनवसंख्याधि
कपिंडत्वेनान्वष्टकाभंगःप्रसज्येत ॥ यतेरेकदंडिनस्त्रिदंडिनोवा
तत्पक्षद्वादश्यामेवपार्वणंकुर्यात् ॥ तदुक्तंवायुपुराणे ॥ संन्यासिनो

ऽप्याब्दिकादिपुत्रःकुर्याद्यथातिथि ॥ महालयेतुयच्छ्राद्धंद्वादश्यां पार्वणेनत्विति ॥ अत्रपुत्रपदमधिकार्युपलक्षणम् ॥ तत्पक्षचतुर्द्द श्यांशस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टंकार्यम् ॥ तदुक्तंमरीचिना ॥ समत्वमागत स्यापिपितुःशस्त्रहतस्यवै ॥ एकोद्दिष्टंतुकर्तव्यंचतुर्दश्यांमहालयइ ति ॥ समत्वमागतस्यसपिंडीकृतस्य ॥ यस्यपित्रादयस्त्रयोपिशस्त्र हतास्तेनचतुर्दश्यांपार्वणमेवकार्यम्॥तदाहपराशरः॥ चतुर्दश्यांतुय च्छ्राद्धंसपिंडिकिरणेकृते॥एकोद्दिष्टविधानेननकुर्याच्छस्त्रघातिनाम् ॥ पित्रादयस्त्रयोयस्यशस्त्रघातास्त्वनुक्रमात् ॥संभूतेपार्वणंकुर्यादाब्दि कानिपृथक्पृथक् ॥ अत्रशस्त्रहतपदंप्रायोनाशकादिशास्त्रोक्तमार्गेणमृ तानांविषश्वापदादिहतानांचोपलक्षणम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ प्रायो नाशकशस्त्राग्निविषोद्बंधनघातिनाम् ॥ चतुर्दश्यांतुकर्त्तव्यं तृप्त्य र्थमिहनिश्चयइति ॥ ॥ मरीचिरपि ॥ विषशस्त्र[१]श्वापदादितिर्यग् ब्राह्मणघातिनाम् ॥ चतुर्दश्यांक्रियाकार्याअन्येषांतुविगर्हितेति ॥ घातिनामितिहतानामित्यर्थेछांदसःप्रयोगः ॥ यत्तुकेचिदूचुः ॥ शस्त्रहतस्यचतुर्दश्येवचतुर्दशीशस्त्रहतस्यैवेतिवसंतेब्राह्मणोग्नीनाद- धीतेतिवदुभयत्रनियमइति ॥ तेषांवचनंतुयस्यपिताशस्त्रहतः पितामहोजीवतितद्विषयत्वेनयोजनीयम् ॥ अन्यथाशस्त्रहतपितृक स्यपितामहप्रपितामहयोरपरपक्षेश्राद्धमेवनसंभवेत् ॥ तच्चविहि तम् ॥ यथा ॥ कांक्षंतिपुत्रपौत्रेभ्यःपायसंमधुसंयुतम् ॥ तस्मात्तीं स्तत्रविधिनातर्पयेत्पायसेनत्विति ॥ तत्रेत्यपरपक्षप्रकरणोक्तत्वाद परपक्षे ॥ किंचोभयनियमेउच्यमाने देवीपुराणवचनाविरोधःस्या त् ॥ तथा ॥ आहवेषुविपन्नानांजलाग्निभृगुपातिनाम् ॥ चतुर्दश्यां भवेत्पूजाह्यमावास्यातुकामिकीति ॥ अत्रकामिकीत्यमावास्याविहि तफलकामस्यामावास्यायामिवातिथ्यंतराविहितफलकाम्यस्यतिथ्यं तरेपिश्राद्धंप्राप्तम् ॥ सर्वासुप्रतिपदादितिथिषुश्राद्धविधानंमनु

१ विषशस्त्राग्निचौरादिपशुब्राह्मणघातिनाम् इ०पा० ।

राह ॥ कुर्वन्प्रतिपदिश्राद्धंसुरूपाँल्लभतेसुतान् ॥ कन्यकांतुद्वितीयायांतृतीयायांतुवेदिनः ॥ पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यांतुपंचम्यांशोभनान्सुतान् ॥ षष्ठ्यांद्यूतंकृषिंवापिसप्तम्यांलभतेनरः ॥ अष्टम्यामपिवाणिज्यंलभतेश्राद्धदःसदा ॥ स्यान्नवम्यामेकखुरंदशम्यांद्विखुरंबहु ॥ एकादश्यांतथारूप्यंब्रह्मवर्चस्विनःसुतान् ॥ द्वादश्यांजातरूपंचरजतंकुप्यमेवच ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यंत्रयोदश्यांचतुर्दश्यांतुकुप्रजाः ॥ प्रीयंतेपितरश्चास्यांयेशस्त्रेणहतारणे॥पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसःप्रियान् ॥ श्राद्धदःपंचदश्यांतुसर्वान्कामान्समश्नुतइति याज्ञवल्क्यवचनेनविशेषउक्तः ॥ कन्यांकन्यावेदिनश्चपशून्द्रव्यंसुतानपि ॥ द्यूतंकृषिंचवाणिज्यंद्विशफैकशफांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनःपुत्रान्स्वर्णरौप्येसकुप्यके ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यंसर्वकामानाप्नोतिश्राद्धदःसदा ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकांवर्जयित्वाचतुर्दशीमिति॥कन्यावेदिनोजामातरः ॥ कुप्यंत्रपुसीसकादि॥द्यूतंद्यूतविजयम् ॥कृषिवाणिज्यंतज्जनितलाभम् ॥ अत्रामावास्यायांसर्वकामप्राप्तिरित्युक्तासापिक्रमेणकामसंख्याकामावास्याश्राद्धानुष्ठानेनसिध्यति नत्वेकस्यामेवामास्यायांसर्वकामप्राप्तिः ॥ इदमेवसर्वेभ्यःकामेभ्योयदर्शपौर्णमासावित्येतद्वाक्यविचारेमीमांसायांप्रतिपादितम् ॥ अतएवामावास्यातुकामिकीतिवदतोदेवीपुराणस्यामावास्यायांसर्वकामप्राप्तिर्भवतीत्यमावास्यायामितिसर्वतिथ्युपलक्षणमित्यभिप्रायइत्यलमतिप्रसंगेन ॥ अपरपक्षेयदिकेनापिहेतुनाश्राद्धंनकृतंस्यात्तदादीपोत्सवामावास्यायांकुर्यात् ॥ तदाह सुमंतुः ॥ येयंदीपान्विताराजन्ख्यातापंचदशीभुवि ॥ तस्यांदद्यान्नचेद्दत्तंपितॄणांवैमहालयइति ॥ ॥ इत्यपरपक्षनिर्णयः ॥ ॥ अथप्रसंगान्नक्षत्रकादिकाम्यमप्युच्यते ॥ ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ स्वर्गंह्यपत्यमोजश्चशौर्यंक्षेत्रंबलंतथा ॥ पुत्रंश्रैष्ठ्यंससौभाग्यंसमृद्धिंमुख्यतांशुभम्॥ प्रवृत्तचक्रतांचैववाणिज्यप्रभृतीनपि ॥ अरोगित्वंयशो

१ शूद्रान् इ०पा० ।

वीतशोकतांपरमांगतिम् ॥ धनंवेदान्भिषक्सिद्धिंकुप्यंगाअप्यजाविकम् ॥ अश्वानायुश्चविधिवद्योवाश्राद्धंप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिभरण्यंतंसकामानाप्नुयादिमानिति ॥ एवंविष्कुंभादिषुयोगेष्वपिश्राद्धकरणेकृत्तिकादिनक्षत्रविहितफलमेवक्रमेणभवति ॥ तदाहमरीचिः ॥ कृत्तिकादिषुऋक्षेषुश्राद्धेयत्फलमीरितम् ॥ विष्कुंभादिषुयोगेषुतदेवफलमश्नुतइति ॥ रव्यादिवारेषुबवादिकरणेषुचश्राद्धफलंबृहस्पतिनोक्तम् ॥यथा॥आरोग्यंचैवसौभाग्यंशत्रूणांचपराजयम्॥सर्वान्कामान्श्रियांविद्यांधनमायुर्यथाक्रमम्॥सूर्यादिवारेष्वप्येतच्छ्राद्धकृल्लभतेफलम्॥बवादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभतेफलमिति ॥ किंच ॥ मन्वादियुगाद्यलभ्ययोगेषुचकाम्यश्राद्धंकुर्यात् ॥ तत्रमन्वादिषुयुगादिषुकाम्यंसंक्रांतिषुनैमित्तिकंपिंडरहितमेवकार्यम्॥तदाहपुलस्त्यः ॥ अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा ॥ युगादिषुचकुर्वीतपिंडनिर्वपणादृतइति ॥ अत्रयुगादिष्वितिसाहचर्यान्मन्वाद्यादीनामप्युपलक्षणम् ॥ तदुक्तं ॥ कालादर्शे ॥ विषुवायनसंक्रांतिमन्वादिषुयुगादिषु ॥ विहायपिंडनिर्वापंश्राद्धंसर्वंसमाचरेत् ॥ मन्वादियुगाद्यलभ्ययोगास्तुतिथिनिर्णयएवोक्ताः ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृतेमहालयनिर्णयः ॥ ॥ अथनित्यश्राद्धनिर्णयः ॥ विश्वरूपनिबंधे ॥ जातमात्रोपिदौहित्रोविद्यमानेपिमातुले ॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धंप्रतिपद्याश्विनेसिते ॥ आद्यप्रतिपदिश्राद्धंनांदीश्राद्धवदाचरेत् ॥ नात्यंतपाकशुद्धिःस्यादामध्याह्नाद्विशिष्यतइति ॥ इतिनित्यश्राद्धनिर्णयः ॥ श्रीसूर्यसेनभू० नित्यश्राद्धस्यनिर्णयोजातः ॥ एवंनित्यश्राद्धंनिर्णीयप्रसंगतःकाम्यश्राद्धंचनिर्णीयक्रमात्प्राप्तंनैमित्तिकश्राद्धंप्रस्तूयते ॥ तच्चनवश्राद्धप्रभृतिसपिंडीकरणांतंप्रेतश्राद्धम् ॥ ग्रहणेषुसंक्रांतिषुचश्राद्धंवृद्धिश्राद्धंचसंवत्सरोदकुंभश्राद्धंचनैमित्तिकमित्युक्तम् ॥ तत्रनवश्राद्धंनामसूतकप्रथमतृतीयादिदिनेषुक्रियमाणंनवीनंश्राद्धमुच्यते ॥

तदुक्तमंगिरसा॥प्रथमेह्नितृतीयेह्नि पंचमेसप्तमेतथा ॥नवमैकादशेचैव नवश्राद्धंप्रकीर्त्तितमिति ॥ वृद्धवासिष्ठोपि॥सप्तमेह्नितृतीयेह्निप्रथमेनव मेतथा ॥ एकादशेपंचमेस्युर्नवश्राद्धानिषट्सदेति॥बौधायनस्तुपंचैव नवश्राद्धानिनवममंतरितमेकादशेह्नि कार्यमित्याह॥यथामरणाद्विषम दिनेष्वेकैकंश्राद्धंकुर्यादानवमाद्यच्चनवमंविघ्नतेएकादशेह्नितत्कुर्यादि ति ॥ विश्वस्वामिनात्वाश्वलायनानांपंचापस्तंबानांषडन्येषांविभा षेतिव्यवस्थाकृता ॥ नवश्राद्धानिपंचाहुराश्वलायनशाखिनः ॥ आ पस्तंबा॥षडित्याहुर्विभाषात्वेतरेयिणामितिभविष्यपुराणे चतुर्वर्ण विषयेव्यवस्थोक्ता॥ यथा ॥नवसप्तविशांराज्ञांनवश्राद्धान्यनुक्रमात्॥ आद्यंतयोर्वर्णयोस्तुषडित्याहुर्महर्षयइति ॥ विशांनव ॥ राज्ञांसप्त ॥ विप्रशूद्रयोःषडित्यर्थः ॥ दैवादंतरितंनवश्राद्धंत्वंत्येनसहकुर्यात् ॥ तदाहकण्वः ॥ नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् ॥ तत्तदुत्तर स्वातंत्र्यादनुष्ठेयंप्रचक्षतइति ॥ ॥ इतिनवश्राद्धनिर्णयः॥ ॥अथमा सिकश्राद्धनिर्णयः॥ तानिचमासिकानिद्वादशमासेषुषोडशभवंति ॥ यथा ॥ मरणमासादारभ्यसंवत्सरसमाप्तिपर्यंतंप्रतिमासंविधीयमाना निद्वादशमासिकानि ॥ ऊनमासिकंत्रैपाक्षिकमूनषाण्मासिकमूना ब्दिकंचेति ॥ तदाहजातूकर्ण्यः ॥ द्वादशप्रतिमास्यानिआद्यषण्मा सिकेतथा ॥ त्रैपक्षिकाब्दिकेचेतिश्राद्धान्येतानिषोडशेति ॥ तत्रद्वा दशप्रतिमास्यानीत्यभिधानादाद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दाऊनमासि कोनषाण्मासिकोनाब्दिकपराः ॥ एतानिषोडशश्राद्धानिसपिंडीकर णात्पूर्वमेकोद्दिष्टविधिनाकुर्यात् ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंतुप्रत्याब्दिकव त्पार्वणमेकोद्दिष्टंवायथास्वाचारंकुर्यात् ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ सपिं डीकरणादर्वाक्कुर्य्याच्छ्राद्धानिषोडश ॥ एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात्सर्वा णितानितु ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंयदाकुर्यात्तदापुनः ॥ प्रत्यब्दंयोय थाकुर्यात्तथाकुर्यात्सतान्यपीति ॥ अत्राद्यमासिकमेकादशेऽह्न्येवकु

१ प्रेतश्राद्धानि षोडश इ०पा० ।

र्यात् ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ मृतेहनितुकर्तव्यंप्रतिमासंतुवत्सरम् ॥ प्रतिसंवत्सरंचैवमाद्यमेकादशेऽहनीति ॥ अत्रप्रतिमासंप्रतिसंवत्सरंचेत्यभिधायाद्यमेकादशेहनीत्युक्तत्वादाद्यमासिकमाद्याब्दिकंचैकादशेऽह्निकुर्यात् ॥ अनेनैवाभिप्रायेणगोभिलोप्याद्यस्यद्विरावृत्तिमाह ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदादौहोतव्यमनलेथवा॥ पुनश्चभोजयेद्विप्रान्द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ अतश्चैकादशेह्निविधीयमानमाद्याब्दिकम् ॥ प्रथमेब्देऽतीतेद्वितीयाब्दप्रारम्भेमृताहेविधीयमानंद्वितीयाब्दिकम् ॥ एवंतृतीयाब्दप्रारंभेमृताहेविधीयमानंतृतीयाब्दिकम् ॥ चतुर्थाब्दारंभेविधीयमानंशुद्धम् ॥ अतश्चमरणदिनमारभ्यात्रिष्वब्देष्वव्यतीतेषुविधीयमानंश्राद्धंशुद्धमित्यर्थः॥ आद्यश्राद्धंक्षत्रियादिरप्येकादशेह्न्येवकुर्यात् ॥तदाहवृद्धवसिष्ठः॥ एकादशेह्नियच्छ्राद्धंतत्सामान्यमुदाहृतम् ॥ चतुर्णामपिवर्णानांसूतकंतुपृथक्पृथगिति॥ ननु शुचिनाकर्मकर्त्तव्यमितिविधानात्क्षत्रियादेरेकादशेह्निसूतकानपगमात्कथंश्राद्धंकरणमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥लौगाक्षिणाकर्तुस्तात्कालिकीशुद्धेरभिधानात्॥यथा॥आद्यंश्राद्धमशुद्धोपिकुर्यादेकादशेहनि ॥कर्त्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरशुद्धःपुनरेवसइति ॥ नन्वेवंसतिब्राह्मणोपिमुख्येमृताहएवाद्यश्राद्धंकुरुताम् ॥तस्यापितात्कालिकीशुद्धेर्वक्तुंशक्यत्वादितिचेन्न॥ तत्रविधानाभावात् ॥ आद्यमेकादशेहनीत्येकादशेह्न्येवविधानाच्च ॥ अतश्चैकादशेह्निविहितमाद्यश्राद्धंक्षत्रियादिरशुद्धोपिकुर्यात् ॥ नत्वाशौचांतइत्यलमतिविस्तरेण ॥ यत्तुविष्णुवचनम् ॥ अथाशौचापगमइति॥ तद्ब्राह्मणविषयमप्युपपद्यतइत्यविरोधः ॥प्रायोनशनादिविहितमार्गेणमृतानांसद्यःशौचेप्याद्यमेकादशेएवाह्निकुर्यात् ॥ तदाहशंखः ॥सद्यःशौचेपिदातव्यंमृतस्यैकादशेहनि ॥ सएवादिवसस्तस्यश्राद्धेह्यनशानादिष्विति ॥ ऊनमासिकंतुद्वादशाहेऊनमासिवाकार्यम् ॥ तदाहगोभिलः ॥ मरणाद्द्वादशाहेस्यान्मास्यूनेचोनमासिकमिति ॥

ऊनषाण्मासिकंतुऊनषष्ठेमासिऊनाब्दिकंऊनेद्वादशेमासित्रैपक्षिकंतृतीयेपक्षेकार्यम् ॥ तदाहगालवः ॥ ऊनषाण्मासिकंषष्ठमास्यूनेप्यूनमासिकम् ॥ त्रैपक्षिकंतृतीयेस्यादूनाब्दंद्वादशेहनीति ॥ अत्रोनमासिकादीन्यूनमासिकादिषुकार्याणीत्युक्तम् ॥ तत्रकियद्भिर्दिनैरूनेषुकार्याणीत्यत्रोच्यते ॥ ॥ तदाहगालवः ॥ त्रिभिर्वादिवसैन्यूनेत्येकेन द्वितयेनवा ॥ आद्यादिषुचमासेषुकुर्यादूनाब्दिकादिकमिति ॥ कार्ष्णाजिनिरपि ॥ ऊनान्यूनेषुमासेषुविषमाहेसमेपिवा ॥ त्रैपक्षिकं त्रिपक्षेस्यान्मृताहेत्वितराणित्विति ॥ ननु भविष्यपुराणेतुत्रैपक्षिकं भवेद्वृत्तेत्रिपक्षेतदनंतरमित्युक्तम् ॥ कार्ष्णाजिनिनातु त्रिपक्षइत्युक्तमितिविरोधइतिचेन्न ॥ तत्रापिवृत्तइतिनानिवृत्ते किन्तुप्रवृत्त इत्यर्थः ॥ साग्नेस्तुमरणदिनादन्यस्मिन्दिनेदाहेसतिदहनादिनमारभ्यनवश्राद्धैकादशाहादिकंत्रैपक्षिकांतंकुर्यात् ॥ तदनंतरश्राद्धानि मरणदिनएव ॥ तदाहजातूकर्ण्यः ॥ ऊर्ध्वंत्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धंमृताहन्येवतद्भवेत् ॥ आद्यस्तुकारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनइति ॥ दैवादंतरितंमासिकंत्वन्यस्मिन्मासेमृताहएवकुर्यात् ॥ तदाहऋष्यशृंगः ॥ एकोद्दिष्टेतुसंप्राप्तेयदिविघ्नंप्रजायते ॥ मासेन्यस्मिंस्तिथौतस्यां कुर्यादंतरितंचयदिति ॥ अत्रचकारेणतन्मासिकसमुच्चयः ॥ अंतरितंतन्मासिकंचकुर्यादित्यर्थः ॥एतानिषोडशश्राद्धानिद्वादशाहादौसंवत्सरादर्वागुक्तकालेसपिंडीकरणेकर्तव्येसतिपूर्वमेतानिवकृत्वासपिंडीकरणंकुर्यात् ॥ तदाहलौगाक्षिः ॥ श्राद्धानिषोडशापाद्यविदधीत सपिंडनमिति ॥ गोभिलोपि॥ श्राद्धानिषोडशादत्त्वानैवकुर्यात्सपिंडनमिति ॥ सपिंडनानंतरमपिपुनःस्वस्वकालेकार्याण्येव ॥ तदाहांगिराः ॥ यस्यसंवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणंकृतम् ॥ मासिकंचोदकुंभचदेयंतस्यापिवत्सरमिति ॥ सपिंडीकरणार्थमपकृष्यकृतान्यप्येतानिविवाहादिवृद्धावुपस्थितायांपुनरप्यपकृष्यमृताहएवकुर्यादिति ॥

तदाहकार्ष्णाजिनिः ॥ सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि ॥ पुन
स्तान्यपकृष्येतवृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति॥ शाठ्यायनोपि॥प्रेतश्राद्धा
निशिष्टानिसपिंडीकरणंतथा ॥ अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनांदीमुखं
द्विजः ॥ वृद्ध्यनंतरनिषेधश्चकात्यायनेनोक्तः ॥ निर्वर्त्यवृद्धितंत्रं
तुमासिकानिनतंत्रयेत् ॥ अयातयामंमरणंप्रभवेत्पुनरस्यत्विति ॥
अयातयामंनवम् ॥ तथा ॥ अनंतरेणयोवृद्धिंप्रेतश्राद्धानिकर्षति ॥
सश्राद्धीनरकेघोरेपितृभिः सहमज्जतीति ॥ अत्रऊनमासिकोनषा
ण्मासिकोनाब्दिकानिनंदादिषुनकार्याणि ॥ तदुक्तम् ॥ नंदायां
भार्गवदिनेचतुर्दश्यांत्रिपुष्करे ॥ ऊनश्राद्धंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षया
दिति ॥ मरीचिरपि ॥ द्विपुष्करेचनंदासुसिनीवाल्यांभृगोर्दिने ॥
चतुर्दश्यांचनोनेष्टिंकृत्तिकासुत्रिपुष्करइति ॥ त्रिपान्नक्षत्रस्यभद्रा
तिथिगुरुभौमरविवाराणामन्यतमस्यचमेलनेत्रिपुष्करंभवति ॥ द्व
योर्मेलनेद्विपुष्करम् ॥ तदुक्तंरत्नकालायम् ॥ विषमचरणंधिष्ण्यं
भद्रातिथिर्यदिजायते ॥ सुरगुरुरविक्ष्मापुत्राणांकथंचनवासरे ॥ मुनि
भिरुदितःसोयंयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञकइति ॥ ॥ इतिमासिकनिर्णयः ॥
॥ ॥ अथसपिंडीकरणम् ॥ ॥ तस्याष्टौकालाभवंति ॥ तदुक्तंका
लादर्शे ॥ एकादशेद्वादशेह्नित्रिपक्षेवात्रिमासिके ॥ षष्ठेचैकादशेवा
ब्देसंपूर्णेवाशुभागमइति ॥ शुभागमइति यदैवविवाहाद्याभ्युदयिकं
प्राप्तंततःपूर्वमेतत्सपिंडीकरणंकुर्यादित्यर्थः ॥ एषुचैकादशाहरूपः
कालःकर्तरिपुत्रेसाग्नौएकादशाहएवदर्शेसतिस्यात् ॥ तदाहकार्ष्णा
जिनिः ॥ सपिंडीकरणंकुर्यात्पूर्ववच्चाग्निमान्सुतः ॥ परतोदशरात्राच्चे
त्कुहूरब्दोपरीतरइति ॥ दशरात्रात्परतःएकादशेह्नीत्यर्थः ॥ इत
रोनग्निः ॥ अत्रापिमृताहादूर्ध्वंहरीतोपि ॥ यातुपूर्वममावास्यामृता
हाद्दशमीभवेत् ॥ सपिंडीकरणंतस्यांकुर्यादेवसुतोग्निमानिति ॥ अत्रा
पिमृताहादूर्ध्वंद्वितीयदिनात्परिगणनेएकादशीभवति ॥ तस्याममा

१ नकुर्यादूनिकंशुक्रेचतुर्दश्यांचपुष्करे द्विपुष्करंत्रिपुष्करञ्च इ० पा० ।

वास्यायदिभवेदित्यर्थः ॥ वृद्धवसिष्ठोपि ॥ प्रथमास्यादमावास्या मृताहाद्दशमेहनि॥ सपिंडीकरणंतत्रकुर्यादेवसुतोग्निमानिति॥अत्रापि पंचमीमर्यादायाम् ॥ मृताहादूर्ध्वादिनमारभ्येत्यर्थः ॥ साग्नेरेकादशेह्नि दर्शपातेपिंडपितृयज्ञार्थंपूर्वंसपिंडीकरणविधानम् ॥ तदाहगालवः ॥ सपिंडीकरणात्प्रेतेपैतृकंपदमास्थिते ॥ आहिताग्नेःसिनीवाल्यांपि तृयज्ञंप्रवर्ततइति ॥ प्रेतेऽनग्नौकर्तरिपुत्रेग्निमतिद्वादशाहोपिकालः ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ यजमानोग्निमान्राजन्प्रेतश्चानाग्निमान्भवेत् ॥ द्वादशाहेतदाकार्यंसपिंडीकरणंसुतैरिति ॥ यजमानःकर्ता यदा एकादशेह्निसपिंडीकरणंकुर्यात्तदातत्रैवपूर्वमाद्यादिषोडशश्राद्धानिकृ त्वापृथक्पाकेनसपिंडीकरणंकुर्यात् ॥ यत्तुकात्यायनवचनम् ॥ एकादशाहंनिर्वर्त्यप्राग्दशाहाद्यथाविधि ॥ प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोःसपिंडतामिति ॥ अस्यायमर्थः ॥ दशाहादूर्ध्वमे कादशेह्निएकादशाहमाद्यश्राद्धंनिवर्त्यपश्चात्सपिंडतांकुर्वीतेत्यर्थः ॥ अन्यथासर्वेषामेववर्णानामाद्यमेकादशेहनीतिवाक्यविरोधःस्यात् ॥ एकादशाहमितिषोडशश्राद्धोपलक्षणम् ॥ श्राद्धानिषोडशादत्त्वानैव कुर्यात्सपिंडतामिति षोडशश्राद्धाकरणेधिकाराभावात् ॥ कर्तर्य नग्नौप्रेतेचाहिताग्नौतृतीयपक्षःकालः॥ तदाहसुमंतुः ॥ प्रेतश्चेदाहिता ग्निःस्यात्कर्त्तानग्निर्यदाभवेत् ॥ सपिंडीकरणंतस्यकुर्यात्पक्षेतृतीय केइति ॥ अनग्नीनांतुद्वादशाहाद्याःसप्तकालाभवंति॥ नन्वब्दोपरीतर इत्यनग्नेःसंवत्सरादूर्ध्वंकार्ष्णाजिनिवचनात्सपिंडीकरणविधानात्कथं सप्तकालाइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ सएवमुख्यःकालः ॥ तत्रदेशकालश रीरादिस्वास्थ्यनिश्चयाद्द्वादशाहएवकार्यम् ॥ तदाहव्याघ्रः ॥ आनं त्यात्कुलधर्माणांपुंसांचैवायुषःक्षयात् ॥ अस्थिरत्वाच्छरीरस्यद्वा दशाहःप्रशस्यतइति ॥ अत्रासंभवेत्रिपक्षादिःकालत्वेनोक्तः॥ तदु क्तंभविष्योत्तरे ॥ सपिंडीकरणंकुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ॥ अना

हिताग्नेःप्रेतस्यपूर्णेऽब्देभरतर्षभ ॥ द्वादशेऽह्निषष्ठेवात्रिपक्षेवात्रिमासि वा ॥ एकादशेपिवामासिमांगल्यंस्यादुपस्थितम् ॥ षष्ठेमासीत्यन्वयः ॥ ननुसाग्निकस्यकर्तुरेकादशाहद्वादशाहरूपकालनियमउक्तः ॥ साग्नेःप्रेतस्यत्रिपक्षनियमः ॥ यदाप्रमादात्तत्रनकृतंभवेत् ॥ तदासपिंडीकरणलोपएवस्यादितिचेन्न ॥ गोभिलेनकालान्तरविधानात् ॥ यथा ॥ द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितम् ॥ सपिंडीकरणंकुर्यात्कालेषूत्तरभाविष्विति ॥ तदुत्तरभाविषुत्रिपक्षादिषु ॥ ॥ इतिसपिंडीकरणकालमुक्त्वातत्सपिंडीकरणंकेनसहेत्याशंकायामुच्यते॥ तत्रविष्णुः॥ संवत्सरांतेप्रेतायतत्पित्रेतत्पितामहायतत्प्रपितामहायचब्राह्मणान्पूर्वंभोजयेदिति ॥ प्रेतपिंडंपाद्यपात्रोदकवत्पिडत्रयेनिदध्यादितिच ॥ पितामहेजीवतितुब्रह्मपुराणेविशेषउक्तः ॥ मृतेपितरियस्याथविद्यतेचपितामहः ॥ तेनदेयास्त्रयःपिंडाःप्रपितामहपूर्वकाः॥ तेभ्यश्चपैतृकःपिंडोनियोक्तव्यश्चपूर्ववदिति॥ यदापितामहप्रपितामहौजीवतःतदाप्रेतप्रपितामहपूर्वकास्त्रयःपिंडादेयाः ॥ ननुप्रेतस्यपितृपितामहप्रपितामहैःसपिंडीकरणमुक्तंपितृपितामहयोर्जीवतोः केवलंप्रपितामहमात्रेणसपिण्डनात्कथंपितृत्वमितिचेत् सत्यम्॥त्रयाणांमध्येएकेनापिसपिंडनेपितृत्वाभिधानात्॥तदाहसुमंतुः॥त्रयाणामपिपिंडानामेकेनापिसपिंडने ॥ पितृत्वमश्नुतेप्रेतइतिधर्मोव्यवस्थितइति ॥त्रयाणांपिंडानांप्रेतसंबंधिपितृपितामहप्रपितामहपिंडानाम् ॥ ननुव्युत्क्रममृतानांसपिंडीकरणंनिषिद्धम् ॥ यथा ॥ व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानांनैवकार्यासपिंडतेति ॥ अतश्चपितामहेजीवतिप्रपितामहादिभिरित्यादिकंकथमुपपद्यतइतिचेत् ॥ उच्यते ॥ निषेधवाक्यंमातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ॥ तदुक्तंस्कंदपुराणे ॥ व्युत्क्रमेणमृतानांनसपिंडीकृतिरिष्यते ॥ यदिमातायदिपिताभर्तानैषविधिःस्मृतइति॥पितामहेपुत्रान्तरैरसंस्कृतेप्रपितामहेऽसंस्कृतेपिपितृमरणे

सतिअसंस्कृताभ्यामपिताभ्यांपितुःसपिंडीकरणंकुर्यात् ॥ ननु ॥ सत्यधिकार्थंतरेपिपितृपितामहौसंस्कुर्यात् ॥ तदाहकात्यायनः ॥ असंस्कृतौनसंस्कार्यौपूर्वौपौत्रप्रपौत्रकैः ॥ पितरंतत्रसंस्कुर्यादिति कात्यायनोब्रवीत् ॥ असंस्कृतौदाहादिसंस्कारैः ॥ ननुपितामह प्रपितामहयोरसंस्कृतयोःपितुःसपिंडीकरणंकथंभवतीतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ असंस्कृताभ्यामपिताभ्यामेवसपिंडीकरणंकार्यम् ॥ तदाह कात्यायनः ॥ पापिष्ठमपिशुद्धेनशुद्धंपापकृतापिवा ॥ पितामहेनापि तरंसंस्कुर्यादितिनिश्चयइति ॥ अत्रपापिष्ठत्वमितिसंस्काररहित्यादि नानपातित्यादिना पतितेनसपिंडीकरणनिषेधात् ॥ यथाहगौतमः ॥ पापकर्मणोनसंसृजेरन्स्त्रियश्चव्यभिचारिणीरिति ॥ असतिपुत्रांत रेपौत्रेणैवपितामहस्यसंस्कारःकार्यः ॥ तदाहकात्यायनः ॥ पितामहःपितुःपश्चात्पंचत्वंयदिगच्छति ॥पौत्रेणैकादशाहादिकर्त्तव्यं श्राद्धषोडश ॥ नैतत्पौत्रेणकर्तव्यंपुत्रवांश्चेत्पितामहः ॥ पितुःसपिंडनं कृत्वाकुर्यान्मासानुमासिकामिति ॥ यद्यन्यःकर्तासन्निहितोनस्यात्तदा पितुःप्राधान्येनसन्निहितत्वात्पूर्वसापिंडनंकृत्वापितामहप्रपितामहयोः पश्चात्सपिण्डनंकुर्यात् ॥ असतितुकुर्यादेवेत्यपरार्कस्मरणात् ॥ पि तामहदशाहमध्येएवपितृमरणेसति ॥ प्रथमेहनियोदद्यात्सदशाहंस मापयेदित्युपक्रांतपितामहसंस्कारेणतेनैवदशाहकृत्येसमापनीयेपितृ संस्कारेणांतरितेसतिपितृसंस्कारानंतरंपुनः स्वकालेपितामहस्यसं-स्कारंकृत्वासर्वमावर्तयेत् ॥ अशक्त्यादिनापित्रानुज्ञातेनपौत्रेणपिता महश्राद्धेउपक्रांतेपितृमरणेसतिपित्राशौचंवहन्नेवस्वकालेपितामहो पक्रान्तंश्राद्धंकुर्यादुपक्रांतत्वात्कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरितिवचना त् ॥ अपुत्रस्यतुपत्नीसपिंडनंकुर्यात् ॥ तदाहलौगाक्षिः ॥ सर्वाभावेस्वयंपत्न्यःस्वभर्तॄणाममंत्रकम् ॥ सपिंडीकरणंकुर्यु स्ततःपार्वणमेवच ॥ सुमंतुरपि ॥ अपुत्रेसंस्थितेकर्तानभवे च्छ्राद्धकर्मणि ॥ तत्रपत्न्यपिकुर्वीतसापिंड्यंपार्वणंतथेति ॥

मातुःसपिंडीकरणेतुविशेषउच्यते ॥ तदाहशंखः ॥ मातुः सपिंडीकरणंकथंकार्यंभवेत्सुतैः ॥ पितामह्यादिभिःसार्द्धंसपिंडीक रणंस्मृतेति ॥ पितामह्यादिभिरिति यदामातामृतापितामहीच जीवतितदाप्रपितामह्यादिभिःसपिण्डनंकुर्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ मातर्यग्रेमृतायांचविद्यतेचपितामही ॥ प्रपितामह्यादिभिःपूर्वंकार्य स्तत्राप्ययंविधिरिति ॥ प्रपितामह्यामपिजीवत्यांत्रयाणामपिपिंडन मितिवचनात्पितुःप्रपितामह्यादिभिःकुर्यात् ॥ अपुत्रायाःपतिरेवश्व श्र्वादिभिःसपिंडनंकुर्यात् ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ अपुत्रायांमृतायां तुपतिःकुर्यात्सपिण्डताम् ॥ श्वश्र्वादिभिःसहैवास्याःसपिंडीकरणंभ वेदिति ॥ ॥ अन्वारोहणेतुपुत्रःपत्यासपिंडनंकुर्यात् ॥ एकस्मि न्नेवदिनेमरणेतुपत्युरेवसपिंडीकरणंकुर्यात् ॥ तेनैवतस्याअपिकृतं स्यात् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ अन्वारोहणेनैकदिनमरणेस्त्रियाः पृथक्सपिंडीकरणंनकार्यम् ॥ भर्तुश्चकृतेस्त्रियाश्चकृतंभवतीति ॥ दिनांतरेमृतेपुत्रश्चपितृपितामहपिंडमध्येकुशानन्तर्धायपित्रैकेनमातुः सापिंड्यंकुर्यात्॥ सर्वत्रभर्त्रापत्न्याःसापिण्ड्यमेकेनैव॥श्वशुरेणनिषिद्ध मिति ॥ यमोपि ॥ पत्याचैकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रियाः ॥ सा मृतापिहितेनैक्यंगतामंत्राहुतिव्रतैरिति ॥ शातातपोपि ॥ मृताप्यनुगतायाथसातेनसहपिंडताम् ॥ अर्हतिस्वर्गवासेपियाव दाभूतसंप्लवमिति ॥ अत्रकैश्चिदुक्तम् ॥ पत्याचैकेनकर्त्तव्यंसापि ण्डीकरणंस्त्रियाःइतियमेनोक्तम् ॥ तत्रपत्याचैकेनेतिपतिपदंपितृ वर्गोपलक्षणम् ॥ अतश्चपितृपितामहप्रपितामहैःसपिंडीकरणंका र्यम् ॥ अन्यथासपिंडीकरणस्वभावविरोधःस्यात्॥ एकेनेत्येकत्ववि धानंत्वासुरादिविवाहोढायाःमातामह्यादिभिःसहसापिण्ड्येप्राप्तेपिअ न्वारोहणेत्वेकेनपतिवर्गेणैवसपिंडीकरणंकर्त्तव्यमित्येवंपरमिति ॥ ए वंसतिदेशाचारभेदेनव्यवस्थाकल्पनीया ॥ आसुरगांधर्वराक्षसपै

शाचविवाहोढायाःपुत्रोमातामह्यादिभिःसपिंडनंकुर्यात् ॥ तदाहशा
तातपः॥तन्मात्रातात्पितामह्यातच्छ्वश्र्वावासपिंडनम्॥आसुरादिविवा
हेषुविनातांयोषितांस्मृतम् ॥ तन्मात्रातात्पितामह्येत्यत्रतस्यामातुर्मा
त्रापितामह्याचेत्यर्थः ॥ तच्छ्वश्र्वावेतिमातुःपितामह्याऽश्वश्र्वामातुःप्र
पितामह्येत्यर्थः ॥ मातामहेनवाकुर्यात्॥ तदाहसुमंतुः॥पितापितामहे
योज्यःपूर्णेसंवत्सरेसुतैः॥मातामातामहेतद्वदित्याहभगवाञ्छिवइति॥
अत्रापिसुतैरित्यासुरादिविवाहोढासुतैः ॥ अत्रासुरादिविवाहेत्यभि
धानादासुरादिव्यतिरिक्तब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहचतुष्टयोढायाःपि
तामह्यादिभिर्भर्त्राचसपिंडीकरणंप्रतीयते ॥ तथाचमार्कण्डेयः॥
ब्राह्मादिषुविवाहेषुयाव्यूढाकन्यकाभवेत् ॥ भर्तृगोत्रेणकर्तव्यातस्याः
पिंडोदकक्रिया ॥ आसुरादिविवाहेषुपितृगोत्रेणधर्मविदिति ॥
अत्रभर्तुःपितरौमातृसंबंधिनौ ॥ पुत्रिकापुत्रस्तुमातामहादिभिर्मातुः
सपिंडीकरणंकुर्यात्॥तदाहकात्यायनः॥मातुःसपिंडीकरणंपितामह्या
सहोदितम्॥ यथोक्तेनैवकालेनपुत्रिकायानचेत्सुतइति ॥पुत्रिकासुत
श्चेन्मातामहादिभिःकुर्यादित्यर्थः॥ बौधायनोपि॥ आदिशेत्प्रथमेपिंडे
मातरंपुत्रिकासुतः॥द्वितीयेपितरंतस्यतृतीयेचापितामहमिति॥एवंयेन
केनाप्युपायेनमातुःसापिंड्येवृद्धचन्वष्टकादिश्राद्धेषुपितामह्यादिभिः
पार्वणंकर्तव्यम् ॥ इदंसपिंडीकरणंचिरादपिपुत्रएवकुर्यात्॥ तदुक्तंवा
युपुराणे ॥ श्राद्धानिषोडशादत्त्वाकुर्यान्नतुसपिंडताम् ॥ प्रोषितावासि
तेपुत्रःकालादपिचिरादपि ॥ एतद्व्याख्यातमपरार्के ॥ प्रोषितावासितेप्र
वासावसानेपुत्रश्चिरादपिकालात्सपिंडनंकुर्यात् ॥ तत्षोडशश्राद्धान्य
दत्त्वानकुर्यात् ॥ यदितानिकनिष्ठभ्रात्रादिनादत्तानितदासपिंडत्वमेव
र्यादिति ॥ संन्यासिनांतुषोडशश्राद्धसपिंडीकरणानिनसन्ति ॥ तदा
होशना ॥ एकोद्दिष्टंनकुर्वीतयतीनांचैवसर्वदा ॥ अहन्येकादशेचैषां
पार्वणंतुविधीयते ॥ सपिंडीकरणंतेषांनकर्तव्यंसुतादिभिः ॥ त्रिदं

ङग्रहणादेवप्रेतत्वंनैवजायतइति॥ त्रिदंडेत्येकदंडस्याप्युपलक्षणम्॥ तदुक्तंचतुर्विंशतिमते ॥ चतुर्थमाश्रमंगत्वाब्रह्मविद्यापरायणः ॥ एकदंडीत्रिदंडीवासर्वसंगविवर्जितइति ॥ शातातपोऽपि ॥ एकोद्दिष्टंजलंपिंडमाशौचंप्रेतसत्क्रियाम्॥नकुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूतायभिक्षवे ॥ ब्रह्मचर्यादिविषयेस्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः॥ यथा॥ ब्राह्मणादिहतानांपतितानांप्रायश्चित्ताकरणेब्रह्मचारिणामनपत्यानांचसपिंडीकरणंनास्ति ॥ तेषांसदैकोद्दिष्टमेवेति ॥ अत्रानग्निकानांद्वादशाहादयःसूतकालाउक्ताः॥ तत्रद्वादशाहइतिसूतकांतोपलक्षणम् ॥ अतश्चक्षत्रियवैश्ययोरपिसूतकांतएवसपिंडीकरणम् ॥ तदाहकात्यायनः ॥ सर्वेषामेववर्णानामाशौचांतेसपिंडनमिति ॥ वृद्धमनुरपि ॥ द्वादशेऽहनिविप्राणामाशौचांतेतुभूभृताम् ॥ वैश्यानांचत्रिपक्षादावथवास्यात्सपिंडनमिति ॥ शूद्रस्यापिद्वादशाहएव॥तदाहविष्णुः ॥ मंत्रवर्ज्यंहिशूद्राणांद्वादशाहेसपिंडनमिति विष्णुनाशूद्रस्यापिद्वादशाहाभिधानात्॥सर्वेषामपिवर्णानामितिवचनंब्राह्मणादिवर्णत्रयएव ॥ उक्तकालेष्वपिसापिंड्येऽकृतेपुनःकर्त्तव्यताकालविशेषोऋष्यशृंगेणोक्तः ॥ अनुराधार्द्रहस्तेषुरोहिण्यांवासमाचरेदिति ॥ गालवोपिसपिंडीकरणश्राद्धमुक्तकालेनचेत्कृतम् ॥ रौद्रहस्तेचरोहिण्यांमैत्रभेवासमाचरेदिति ॥ रौद्रमार्द्रा॥ मैत्रमनुराधा ॥ संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणेकृतेऽपिसंवत्सरपर्यंतंसंकल्पविधिनापार्वणंसोदकुंभंचश्राद्धंकुर्यात् ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अर्वाक्सपिंडीकरणंयस्यसंवत्सराद्भवेत् ॥ तस्याप्यन्नंसोदकुंभंदद्यात्संवत्सरंद्विजइति ॥ तस्यापीतिशब्देनसंवत्सरादर्वागकृतस्यसपिंडस्यापिसमुच्चयः ॥ अयन्तुविशेषः ॥ अकृतसपिंडनस्यैकोद्दिष्टंकृतसपिंडनस्यपार्वणम्॥ तत्रापिविशेषोगौतमेनोक्तः ॥ अदैवंपार्वणंश्राद्धंसोदकुंभमधर्मकम्॥ कुर्यात्प्रत्याब्दिकंश्राद्धंसंकल्पविधिनान्वहमिति ॥ अधर्मकंदातृभोक्त्रोःपुनर्भो

जनपर्यटनादिधर्मरहितम् ॥ विवाहान्मौंजीबंधाच्चोर्ध्वंवर्षार्द्धंवर्षं चसपिंडीकरणनवश्राद्धषोडशश्राद्धप्रत्याब्दिकगयामहालयश्राद्धव्य तिरिक्तममावास्याश्राद्धंपिंडरहितंकुर्यात् ॥ तदाहकार्ष्णाजिनिः॥ मौंजीबंधाद्विवाहाच्चवर्षार्द्धंवर्षमेवच ॥ पिंडान्सपिंडानोदद्युःसपिं डीकरणादृतइति ॥ सपिंडीकरणशब्दोऽत्रनवश्राद्धषोडशश्राद्धाना मप्युपलक्षकः॥ स्मृतिसंग्रहेपि ॥ विवाहोपनयादूर्ध्वंवर्षंवर्षार्द्धमेव च॥ नकुर्यात्पिडनिर्वापंनदद्यात्करणानिचेति ॥ पुनःसएवाह ॥ महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोर्मृतेऽहनि॥कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वा पणंसुतइति॥ उक्तकालव्यतिरिक्तेष्वमावास्यादिकालेषुसंकल्पश्राद्धं कुर्यात् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेन॰निर्णयामृतेश्राद्धप्रकरणेद्वितीयेसपिंडी करणनिर्णयः॥ ॥ अथसंकल्पश्राद्धनिर्णयः॥ सांगपार्वणादिश्राद्ध करणेअशक्तस्त्यक्ताग्निश्चसंकल्पश्राद्धंकुर्यात् ॥ अशक्तिश्चव्याध्या दिनानत्वालस्येन ॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ अंगानिपितृयज्ञस्ययदा कर्तुंनशक्नुयात्॥ संकल्पश्राद्धमेवासौकुर्यादर्घ्यादिवर्जितमिति[2] ॥आ दिशब्दादावाहनाद्युपसंग्रहः॥ तदाहापस्तंबः॥ संकल्पश्राद्धेअर्घ्या[3] वाहनाग्नौकरणपिंडस्वधावाचनादिवर्जयेदिति ॥ व्यासोपि ॥ त्यक्ता ग्नेःपार्वणंनैवनैकोद्दिष्टंसपिंडनम्॥अत्यक्ताग्नेस्तुपिंडोक्तिस्तस्मात्संक ल्प्यभोजयेदिति॥त्यक्ताग्नेर्नास्तिकव्यादिनोत्सृष्टाग्नेः॥ इतिसंकल्पश्रा द्धनिर्णयः॥ ॥अथाभ्युदयिकश्राद्धनिर्णयः॥तच्चत्रिविधम् ॥विवाहादि नियतनिमित्तम्॥ पुत्रजन्माद्यनियतनिमित्तम् ॥अग्न्याधानादिनिमि त्तंचेति ॥तत्रविवाहादिनिमित्तंप्रातःकार्यम्॥तदाहशातातपः॥प्रातर्वृ द्धिनिमित्तकमितिवचनात्पूर्वाह्णेकुर्यात् ॥ अत्रप्रातःशब्दःसार्द्धप्र हरात्मककालवाचकः॥ तदाहगार्ग्यः॥ललाटसंमितेभानौप्रथमःप्रहरः स्मृतः॥सएवाप्यर्द्धसंयुक्तःप्रातरित्यभिधीयते॥अग्न्याधानादिनिमित्तं

१ वर्जनादिरहितम् इति पा०। २ दर्चादि इ० पा०। ३ अर्चादि इ० पा०।

त्वपराह्णेकार्यम् ॥तदाहगालवः॥पार्वणंचापराह्णेतुवृद्धिश्राद्धंतथाग्निक मिति ॥ अग्न्याधानादिनिमितंवृद्धिश्राद्धमापराह्णेकुर्यादित्यर्थः ॥ पुत्र जन्मादिनिमित्तस्यानियतत्वाच्चनिमित्तानंतरमेवतत्कार्यम्॥आभ्युद यिकश्राद्धंमातृपूर्वकमेवकार्यम् ॥ तदुक्तम् ॥ मातृश्राद्धंतुपूर्वस्यात्पि तॄणांतदनंतरम्॥ततोमातामहानांतुएवंनांदीमुखंभवेदिति ॥ नांदीमु खमाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥ अथनांदीमुखनिमित्तान्युच्यंते॥तत्रकार्ष्णा जिनिः ॥ कन्यापुत्रविवाहेषुप्रवेशेनववेश्मनः ॥ नामकर्मणिबालानां चूडाकर्मादिकेतथा ॥ सीमंतोन्नयनेचैवपुत्रादिमुखदर्शने ॥ नांदीमु खान्पितृगणान्पूजयेत्प्रयतोगृही ॥ पुत्रादीत्यादिशब्दात्पौत्रमुख दर्शनस्याप्युपसंग्रहः ॥ गार्ग्योऽपि॥ पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासुतन्मौंजीत्या गबंधने ॥ चूडायांचविवाहेषुवृद्धिश्राद्धंविधीयतइति ॥ वृद्धगार्ग्योऽ पि॥अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्तौक्रियाक्रतौ ॥ वृद्धिश्राद्धंप्रकुर्वीत आश्रमग्रहणेतथेति ॥ क्रियाक्रतावाद्यएव ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ उत्सवानंदसंतानयज्ञोद्वाहादिमंगले ॥ मातरःप्रथमंपूज्याःपितरस्तद नंतरम् ॥ ततोमातामहाःपूज्याविश्वेदेवास्तथैवचेति ॥ अत्रैवविशे षोगार्ग्येणोक्तः ॥ मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युःकर्माहनितुपैतृकम् ॥ माता महंचोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमिति ॥ दिनत्रयकरणासंभवेशुभ कर्मदिनात्पूर्वदिनेश्राद्धत्रयमपिकुर्यात् ॥ तदाहशातातपः॥पृथग्दिने ष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे ॥ श्राद्धत्रयंतुकुर्वीतवैश्वदेवन्तुतांत्रिक मिति ॥ वृद्धिश्राद्धेदधिबदरादिभिःपिंडदानंकुलाचारप्राप्तंचेत्कुर्यान्न चेन्नकुर्यात् ॥ तदुक्तंभविष्योत्तरे ॥ पिंडानिर्वपणंकुर्यान्नवाकुर्यान्नरा धिप ॥ वृद्धिश्राद्धेमहाबाहोकुलधर्मानवेक्ष्यत्विति ॥ ॥ इतिवृ द्धिश्राद्धनिर्णयः ॥ अथजीवच्छ्राद्धनिर्णयः ॥ कर्त्रंतरेऽसतिश्राद्धा दिनाजीवायश्राद्धंदद्यात् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ देशकालधनश्र द्धाव्यवसायसमुच्छ्रिते ॥जीवितेसतिजीवायदद्याच्छ्राद्धंस्वयंनरइति॥ ॥इतिश्री०निर्णयामृतेश्राद्धप्रकरणेद्वितीयेजीवच्छ्राद्धनिर्णयः॥ ॥अथ

संक्रांतिनिर्णयःप्रारभ्यते ॥ ॥ ताश्चसंक्रांतयोद्वादश ॥ तासुमकर कर्कटावुदग्दक्षिणायने ॥ तुलामेषौविषुवे ॥ वृषवृश्चिककुंभसिंहाविष्णुपद्यः॥धनुर्मिथुनकन्यामीनाःषडशीतयः॥तदाहवृद्धवसिष्ठः॥ अयनेद्वेविषुवेद्वेचतस्रःषडशीतयः ॥ चतस्रोविष्णुपद्यस्तुसंक्रांत्योद्वादश स्मृताः ॥ मृगकर्कटसंक्रांतीद्वेउदग्दक्षिणायने ॥ विषुवेद्वेतुलामेषौ गोलमध्येततोपराइति ॥ मृगोमकरः ॥ गोलंचलनम् ॥ अयनाविषुवयोर्गोलमध्यइत्यर्थः ॥ ज्योतिर्वसिष्ठोपि॥ वृषवृश्चिककुंभेषुसिंहेचैवयदारविः ॥ एतद्विष्णुपदंनामविषुवादधिकंफलम् ॥ कन्यायांमिथुने मीनेधनुष्यपिरवेर्गतिः॥षडशीतिमुखाः प्रोक्ताःषडशीतिगुणाःफलैरिति ॥ आसामेवसंक्रांतीनांवारभेदेनसंज्ञाभेदोरत्नमालायामुक्तः ॥ घोरारवौध्वांक्ष्यमृतद्युतौचसंक्रांतिरारेचमहोदरीस्यात् ॥ मंदाकिनीज्ञेचगुरौचमंदामिश्राकवौराक्षसिकार्किवारइति ॥ एतासांचफलंतत्रैवोक्तम् ॥ ध्वांक्षीवैश्यान्सुखयतिमहोदर्यलंचौरसार्थान्घोराशूद्रानथनरपतीनेवमंदाकिनीच ॥ मंदाख्याचद्विजवरगणान्मिश्रकाख्यापशूंश्च ॥ चंडालानांप्रकृतिमखिलांराक्षसीसंज्ञिताचेति ॥ इदमेवफलंयैर्नक्षत्रैर्योगेसंपूर्णंभवाति ॥ तान्यपिसएवाह ॥ उग्रक्षिप्रचरैर्मैत्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः ॥ ऋक्षैःसंक्रांतिरर्कस्यघोराद्याःक्रमशोमतम् ॥ अस्यार्थः ॥ रविवारेउग्रसंज्ञकानांपूर्वात्रयभरणीमघानामन्यतमसंयोगेयदासंक्रांति भवतितदाघोराफलंसंपूर्णम् ॥ उभयथाघोरात्वसिद्धेः ॥ सोमवारे क्षिप्रसंज्ञकानामश्विनीपुष्यहस्ताभिजितामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौध्वांक्षीफलंसंपूर्णम्॥भौमवारेचरसंज्ञकानांश्रवणधनिष्ठाशतभिषक्पुनर्वसुस्वातीनामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमहोदरीफलंसंपूर्णम्॥ बुधवारेमैत्रसंज्ञकानांचित्रारेवतीमृगशिरोनुराधानामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमंदाकिनीफलंसंपूर्णम् ॥ गुरुवारेध्रुवसंज्ञकानांरोहिणीत्र्युत्तराणामन्यतमसंयोगे संक्रांतौमंदाफलंसंपूर्णम् ॥ शुक्रवारेमिश्रसंज्ञयोःकृत्तिकाविशाखयो

रन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमिश्राफलंसंपूर्णम् ॥ शनिवारेदारुणसंज्ञकानां ज्येष्ठार्द्राश्लेषाणामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौराक्षसीफलंसंपूर्णंभवति ॥ वारनक्षत्रयोर्विपर्यासेवारनक्षत्रप्राप्तंमिश्रफलंभवतीति ॥ आसामेववेलाभेदेनापिफलभेदंसएवाह ॥ पूर्वाह्णकालेनृपतीन्द्विजेंद्रान्मध्यंदिनेचाथविशोपराह्णे ॥ शूद्रान्नवावस्तमितेप्रदोषेपिशाचकान्रात्रिचरान्निशीथे ॥ नटादिकांश्चापररात्रिकालेप्रत्यूषकालेपशुपालकांश्च ॥ संक्रांतिरर्कस्यसमस्तलिंगिव्रातञ्चसंध्यासमयेनिहंति ॥ सर्वासुसंक्रांतिषुश्राद्धस्नानदानादिकंकुर्यात् ॥ तदुक्तंपुलस्त्येन ॥ अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा ॥ युगादिषुचकुर्वीतपिंडनिर्वपणंव्रतइति॥वृद्धवसिष्ठोपि॥ अयनेकोटिपुण्यंस्याल्लक्षंचविषुवेफलम् ॥ षडशीत्यांसहस्रंतुफलंविष्णुपदीषुचेति ॥ अयनादिषुचकृतंस्नानदानादिकंकोटिगुणादिफलंभवतीत्यर्थः ॥ शातातपोऽपि ॥ सूर्यस्यसंक्रमेपुण्येनस्नायाद्यदिमानवः ॥ सप्तजन्मनिरोगीस्याद्दुःखभोगीचजायतइति॥ संक्रांतौयानिदत्तानिहव्यकव्यानिमानवैः ॥ तानितेभ्योददात्यर्कःसप्तजन्मसुनिश्चितमिति ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपिविशेषउक्तः ॥ मध्येविषुवतिदानंविष्णुपदेदक्षिणायनेचादौ ॥ षडशीतिमुखेऽतीतेतथोदगयनेचभूरिफलमिति ॥ ननुसंक्रांतिषुस्नानदानादिकंविहितम् ॥ सचसंक्रांतिसमयोनिमेषादपिसूक्ष्मत्वाज्ज्ञातुंदुःशक्यः ॥ अतश्चतावतिकालेस्नानादिकंकर्तुंकथंशक्यमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ मुख्यकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्सन्निहितेपूर्वस्मिन्परस्मिन्वाकालेस्नानदानादिकंकार्यम् ॥ तदाहवृद्धवसिष्ठः ॥ संक्रांतिसमयःसूक्ष्मोदुर्ज्ञेयःपिशितेक्षणैः ॥ तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वंत्रिंशन्नाड्यःपवित्रकाइति ॥ इदंसामान्यतःसर्वसंक्रांतिविषयम् ॥ विशेषस्तूच्यते ॥ कर्कटेपूर्वास्त्रिंशन्नाड्योमकरेपराविंशतिर्नाड्यःपुण्याः ॥ तदाहवृद्धवसिष्ठः ॥ अतीतानागतेपुण्येद्वेउदग्दक्षिणायने ॥ त्रिंशत्कर्कटकेनाड्योमकरेविंशतिःपरा

इति ॥ विषुवयोस्तुप्राक्पश्चाच्चदशनाड्यःपुण्याः ॥ यथासएवाह ॥ वर्तमानेतुलामेषेनाड्यस्तूभयतोदशेति ॥ विष्णुपदीषुप्राक्पश्चाच्चषोडशनाड्यःपुण्याः ॥तदाहवृद्धवसिष्ठः॥पुण्याःस्युर्विष्णुपद्यान्तुप्राक्पश्चादपिषोडशेति॥षडशीतिषुपश्चात्षष्टिर्नाड्यःपुण्याः॥यथासएवाह॥ षडशीत्यांव्यतीतायांषष्टिरुक्तास्तुनाडिकाइति ॥ अत्रकेचित्षडशीतिमुखीनांविषुवायनाधिकफलत्वमसहमानाइदंवचनमन्यथाव्याख्यातवंतः ॥ यथा षडशीतिमुखीनांसंक्रांतीनांचतसृणामेकैकस्याःपंचदशपंचदशेतिमिलितानांपुण्याख्याःषष्टिर्नाड्योभवन्ति ॥ यद्येकैकस्याःषष्टिःपुण्यागृह्येरंस्तदैतासामेवसर्वाभ्यःप्रकर्षःप्राप्नोति॥ प्रभूतपुण्यकालत्वात् ॥ तथासतिदेवीपुराणे ॥ विषुवायनसन्निधाविति विषुवायनसंज्ञितानांप्रकर्षविधानेनविरोधइति ॥ तन्नयुक्तिसहम् ॥ अधिकफलत्वस्यएतद्विष्णुपदंनामविषुवादधिकंफलमितिवत् अर्थवादरूपेणापिवर्णयितुंशक्यत्वात्॥ नाप्यधिकफलत्वाभावेकिंचिन्नियामकम्॥देवीपुराणवचनन्तुविषुवायनयोःप्रकर्षमभिधत्ते॥ नतुतदितरेषामपकर्षम्॥इतरसंक्रांतीनामपिवाक्यांतरेणप्रकर्षाभिधानात् ॥ नहिलभ्यते विष्णुःसंपूजितःसम्यक्चतुर्विधफलप्रदइत्युक्तेनशिवइति ॥ अन्यथा॥विष्णुपदीष्वपिविषुवाधिकफलत्वनिरासायतासामपिमिलितानांषोडशनाड्यःपुण्याइतिव्याख्यानंप्रसज्येत ॥ तत्रापिकेचिदेवंव्याचक्षतेप्राक्पश्चादपिषोडशेतिप्रागष्टौमिलित्वाषोडशेति॥ एवंचसतिवर्तमानेतुलामेषेनाड्यस्तूभयतोदशेत्यत्राप्येवंविधंव्याख्यानस्यवक्तुंशक्यत्वाद्भिन्नाभिमतासिद्धिरिति॥किंच चतसृणांमिलितानांषष्टिर्नाड्यःपुण्याइत्युक्तेपिविषुवदाधिकफलत्वंतदवस्थमेव ॥ नचग्रंथांतरेष्वेवंव्याख्यातुमित्युपेक्षणीयमित्यलमतिविस्तरेण॥ ननुसंक्रांतिसामान्यविषयत्वेनाधश्चोर्ध्वंत्रिंशन्नाड्यःपवित्राइत्युक्तम्॥वाक्यान्तरैस्तुदशषोडशादीनांपुण्यत्वमुक्तमितिविरोधइतिचेन्न ॥ त्रिंशन्नाडीनांपुण्यत्वंषो

डशादिनाडीनांतदपेक्षयासन्निहितत्वात्पुण्यतरत्वंततोपिसन्निहिता-
नांपुण्यतमत्वमित्यविरोधः ॥ तदाहवसिष्ठः ॥ यायासन्निहितानाड्य
स्तास्ताःपुण्यतमाःस्मृताइति ॥यत्तुवृद्धवसिष्ठवचनम्॥अहःसंक्रमणे
पुण्यमहःकृत्स्नंप्रकीर्तितमिति ॥ तत्रापिपूर्वोक्तएवसन्निधिविशेषात्फ
लविशेषःकल्पनीयः॥अयंनिर्णयोदिनसंक्रांतिविषयः॥रात्रिसंक्रमणेतु
विशेषउच्यते ॥अर्धरात्रादधोरात्रौसंक्रमेपूर्वमहः॥मध्याह्नादुपरिस्नाना
दौपुण्यम् ॥ अर्द्धरात्रादूर्ध्वसंक्रमेतुपरदिनंमध्याह्नपर्यंतंपुण्यम्॥ तदा
हवृद्धवसिष्ठः ॥ रात्रौसंक्रमणेपुण्यंदिनार्द्धंस्नानदानयोः ॥ अर्धरात्रा
दधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रियम् ॥ ऊर्ध्वसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयात्प्रहर
द्वयमिति ॥ तथाच ॥ आसन्नसंक्रमेपुण्यंदिनार्द्धंस्नानदानयोरिति ॥
यदासंपूर्णेर्द्धरात्रेसंक्रांतिःस्यात्तदादिनद्वयंपुण्यम्॥तदाहवृद्धवसिष्ठः॥
संक्रमस्तुनिशीथेस्यात्षड्यामाःपूर्वपश्चिमाः ॥ संक्रांतिकालेविज्ञे
यास्तत्रस्नानादिकंचरेदिति ॥ ज्योतिर्वसिष्ठोऽपि ॥ पूर्णेचैवार्द्धरात्रेतु
यदासंक्रमतेरविः ॥ तदादिनद्वयंपुण्यमुक्त्वामकरकर्कटाविति ॥
मकरकर्कटयोस्तुविशेषः ॥ तदाहवृद्धगार्ग्यः ॥ यद्यस्तमयवेलायां
मकरंयातिभास्करः ॥ प्रदोषेचार्द्धरात्रेवास्नानदानंपरेऽहनि ॥ अर्धरा
त्रंतदूर्ध्वंवासंक्रांतौदक्षिणायने ॥ पूर्वमेवदिनंग्राह्यंयावन्नोदयतेरविरि
ति ॥भविष्योत्तरेऽपि ॥ मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यदास्यादंशुमालिनः ॥
प्रभातेवानिशीथेवाकुर्यादहनिपूर्वतः ॥ कार्मुकंतुपरित्यज्यझषं
संक्रमतेरविः ॥ प्रदोषेवार्द्धरात्रेवास्नानदानंपरेहनीति ॥ झषंमकरम् ॥
यत्तुवचनम् ॥ आदौपुण्यंविजानीयाद्यद्यभिन्नातिथिर्भवेत् ॥ अर्द्धरात्रे
व्यतीतेतुविज्ञेयमपरेहनीति ॥ अस्यार्थः ॥ यद्यर्द्धरात्रेपूर्वदिनेति
थ्याअभिन्नतिथिर्भवतितदापूर्वदिनंपुण्यम् ॥ भिन्नायांतिथावर्द्धरा
त्रेव्यतीतेपरदिनंपुण्यमिति ॥ तथा ॥ आसन्नसंक्रमंपुण्यमि
त्यादिवाक्यानिचमकरकर्कटव्यतिरिक्तसंक्रांतिविषयेसावकाशानि ॥

मिथुनात्कर्कसंक्रांतिः कार्मुकंतुपरित्यज्येत्यादिवाक्यानितुमकरकर्कटमात्रविषयत्वान्निरवकाशानि ॥ अतश्चसावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशविधिर्बलवानितिन्यायान्मकरेपरादिनस्यपुण्यत्वम्॥कर्कटेपूर्वदिनस्यपुण्यत्वञ्चेतियुक्तम् ॥ यद्वा ॥ आसन्नसंक्रमामित्यादयः सामान्यविधयोमिथुनात्कर्कसंक्रांतिरित्यादिनाविशेषविधिनाबाध्यंतइत्यपिमकरकर्कटयोःपरपूर्वदिवसयोरेवपुण्यत्वंयुक्तम् ॥ यत्तुकैश्चिदुक्तम्॥आसन्नसंक्रमंपुण्यमित्यादीनिदेवीपुराणोक्तत्वान्मूलवाक्यानिमिथुनात्कर्कसंक्रांतिरित्यादिवाक्यानितत्रानुक्तत्वादमूलान्याधुनिकानीति॥ नात्रकिंचिन्नियामकम् ॥ मूलवाक्यत्वेतुवृद्धगार्ग्यभविष्योत्तरवाक्यत्वप्रतिपादकाबहवोनिबंधाएवप्रमाणम् ॥ यच्चतैरेवोक्तम् ॥ अह्निचेद्रात्रियुग्मंस्याद्रात्रौचेद्वासरद्वयम् ॥ संक्रांतिः पक्षिणीज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्वित्यत्रवाक्येमकरकर्कटयोर्दिनद्वयस्यपुण्यत्वमुक्तम् तद्दानाध्ययनकर्मविषयंद्रष्टव्यम् ॥ अत्रदानंवेदाध्यापनम् ॥ कर्माणिचाध्ययनाङ्गान्येवेति ॥ तदपिनयुक्तिसहम् ॥ अयनद्वयस्यानध्यायत्वेनैवतत्राध्ययनस्यासंभवात् ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेतथा ॥ चातुर्मास्यद्वितीयासुवेदाध्यायंविवर्जयेत्॥किञ्चअध्यापकानामध्येतॄणांचायंसमुदाचारः ॥ तेहिरात्रौमकरकर्कसंक्रान्तौदिनद्वयंनाध्यापयन्ति नाधीयतेत्युत्तरेणस्ववचनेनैव विरोधोपिस्यात् ॥ नन्वध्यापनेत्वयंदोषःसामान्यइतिचेन्न ॥ अत्राध्ययनशब्देनस्वाध्यायोनावसीयइति प्रत्यहंविहितब्रह्मयज्ञरूपस्वाध्यायस्यविवक्षितत्वात् ॥ तस्यानध्यायेपिनानिषेधः ॥तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे ॥ नानुरोधोस्त्वनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि ॥ वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यकइति ॥ अतश्चमकरकर्कटयोरुक्त एवनिर्णयः साधीयान् ॥ अत्रापिरात्रिभागस्यसन्निहितत्वात्पुण्यतमत्वम् ॥ ननुरात्रौस्नानंनकुर्वीतदानंचैवविशेषतइति ॥ रात्रौ

स्नानदानानिषेधेसतिकथंरात्रिभागस्यपुण्यतमत्वमितिचेत् ॥सत्यम्॥ संक्रांत्यादिषुरात्रावपिस्नानदानादिविधानात् ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः॥ राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकंकुर्यान्निशि काम्यव्रतेषुचेति ॥ ब्रह्मा ॥ विनाप्रैषेणयद्दानंयद्दानंजलवर्जि तम् ॥अकालीनमवैधंयत्तद्दानमसुरैर्हृतम् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्य्यसेनमही महेन्द्रविरचितेनिर्णयामृतेसंक्रांतिनिर्णयः॥ ॥अथप्रसंगान्नदीनांर जोदोषउच्यते ॥ तदाहव्याघ्रपादः ॥ सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्यो रजस्वलाः ॥ तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाइति ॥ महानदी षुविशेषोभविष्योत्तरे॥आदौकर्कटकेदेविमहानद्योरजस्वलाः॥ त्रिदि नंतुचतुर्थेह्निशुद्धाःस्युर्जाह्नवीयथेति ॥ गंगादिविषयेतुस्मृतिसंग्रहेवि शेषउक्तः॥तपनस्यसुतागंगागौतमीचसरस्वती॥रजसानाभिभूयंतेवे णीचनदसंज्ञिताइति ॥ रजोदुष्टमपिजलंगंगादिजलसंयुक्तमदुष्टं भवति ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ अपवित्रमपिप्राप्यगंगायांतिपवित्र तामिति ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ पुण्यांभसासमायोगाद्दुष्टमप्यंबुपावन मिति॥ इतिसंक्रांतिप्रसंगान्नदीरजोदोषउक्तः ॥ मलमासस्यापि संक्रांतिमूलत्वान्मलमासनिर्णयः प्रस्तूयते ॥ मलमासोनाम संक्रांति विरहितोमासःसंक्रांतिद्वययुक्तोवा॥ तदुक्तंकाठकगृह्ये ॥ यस्मिन्मा सिनसंक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेववा ॥ मलमासः सविज्ञेयोमासःस्यात्तु त्रयोदशइति ॥ अयंचमासश्चान्द्रएव ॥ अतश्चयत्रामावास्याद्वयमध्ये संक्रांतिर्नस्यात्संक्रांतिद्वयंवाभवेत्समलमासइत्यर्थः ॥तदाहगार्ग्यः ॥ अमावास्याद्वयंयत्ररविसंक्रांतिवर्जितम् ॥मलमासः सविज्ञेयोमासःशु द्धाख्यउत्तरइति॥ अस्यैवमलिम्लुचइतिसंज्ञा॥तदाहवसिष्ठः॥ मासद्वै धंभवेद्वर्षेतिथिद्वैधंयदाभवेत् ॥तत्रोत्तरोत्तमोज्ञेयःपूर्वःस्यात्तुमलिम्लु चइति॥अयमधिकमाससंज्ञोपि ॥असंक्रांतिमासेत्वाद्योमलिम्लुचउत्त

१ शुक्लप्रतिपदमारभ्यदर्शान्तंसंक्रांतिर्नस्यात् इ०पाठान्तरम् ।२ शुक्लादिकृष्णपक्षान्तं संक्रांतिर्नभवेद्यादि इतिपाठान्तरम् ।

रःशुद्धः ॥ द्विसंक्रांतिमासस्तुमलमासएवनाधिकमासः ॥ तदाहसत्यव्रतः ॥ राशिद्वयंयत्रमासेसंक्रमेतदिवाकरः ॥ नाधिमासोभवेदेषमलमासस्तुकेवलमिति॥अयंद्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्योपि ॥तदुक्तंज्योतिःशास्त्रे ॥ असंक्रांतिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित्॥क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यतःस्यात्तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयंच ॥ द्विसंक्रांतिमासोयत्रभवतितत्रवर्षमध्येधिमासद्वयंभवति तत्रपरोदुष्टः ॥ आद्यःशुद्धः ॥ तदुक्तंतत्रैव ॥ एकत्रमासद्वितयंयदिस्याद्वर्षेधिकंतत्रपरोधिमासः ॥ त्रयोदशंतुश्रुतिराहवेदेचतुर्दशःक्वापिनचात्रदृष्टइति ॥ अयंत्रयोदशोमासश्चांद्रएवनसौरः ॥ तदुक्तम् ॥ अस्तित्रयोदशोमासःसचश्रुत्यानिगद्यते ॥ असौचांद्रोनसौरःस्यान्नास्तिसौरश्चतुर्दशइति ॥ अयंचत्रयोदशोमासःत्रिंशत्तमान्मासादूर्ध्वंषट्त्रिंशत्तमान्मासात्पूर्वंभवतीतिनियमः ॥ तदुक्तंज्योतिःसागरे॥ त्रिंशत्षट्त्रिंशन्मासस्यबाह्याभ्यंतरयोर्द्वयोः ॥ अधिमासोविकल्पेनबादरायणकीर्तितइति ॥ अनयोरेवासंक्रांतस्यसंसर्पकइतिद्विसंक्रांतस्याहर्पतिरितिसंज्ञांतरंच ॥ तदुक्तम् ॥ दर्शद्वयं[1]यदैकस्मिन्सौरेसंसर्पकोभवेत् ॥ अहर्पतिर्यदैकस्मिंश्चांद्रौद्वौ[2]संक्रमौतदा ॥ संसर्पाहर्पतीचेतिद्विविधावधिमासकौ ॥ मासौपूर्वापरौदुष्टौपरपूर्वौशुभावहाविति॥ अत्राधिमासशब्दोनामोपचारतोमलमासएवोच्यते ॥ अन्यथानाधिमासोभवेदेषइतिसत्यव्रतवचनविरोधःस्यात् ॥ अत्रद्विविधेऽपिमलमासेऽनन्यगतिकंनित्यंनैमित्तिकंचकर्मकुर्यात् ॥ तदुक्तंकाठकगृह्यपरिशिष्टे ॥ मलेनन्यगतिंनित्यांकुर्यान्नैमित्तिकींक्रियामिति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रयतःसन्मलिम्लुचे ॥ तीर्थश्राद्धंगजच्छायांप्रेतश्राद्धंतथैवचेति ॥ यमोपि ॥ गर्भेवार्धुषिकेभृत्येश्राद्धकर्मणिमासिके ॥ सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत् ॥

१ नैवचान्द्रेयदैकस्मिन्सौरःसंसर्पकोभवेत् इ०पा०। २ द्वेसौरद्वयंभवेत् इ०पा०।

तीर्थस्नानंजपोहोमोयस्तुव्रीहितिलादिभिः ॥ जातकर्मान्नकर्माणि नवश्राद्धंतथैवच ॥ मघात्रयोदशीश्राद्धंश्राद्धान्यपिचषोडश ॥ चंद्र सूर्यग्रहेस्नानंश्राद्धंदानजपादिकम्॥कार्याणिमलमासेपिनित्यंनैमित्ति कंतथेति॥अत्रतीर्थस्नानश्राद्धादिप्रासंगिकंनत्वपूर्वम्॥तस्यमलमासे ऽपिनिषेधात्॥तदुक्तम्॥मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रांविवर्जयेदिति॥नै मित्तिकंतुयादिपूर्वमासेनिमित्तमुत्पद्यतेतदापूर्वमासे ॥ यदोत्तरमासेउ त्पद्यतेतदोत्तरत्र॥उभयत्रचेन्मासद्वयेपिकुर्यात्॥तदाहागस्त्यः॥जात कर्मणियच्छ्राद्धंनवश्राद्धंतथैवच ॥ ग्रहणेपुंसवादौचतत्पूर्वत्रपरत्रचे ति ॥ निमित्तवशादितिवाक्यशेषः ॥ मत्स्यपुराणेप्युक्तम् ॥ चं द्रसूर्यग्रहेचैवमरणेपुत्रजन्मनि ॥ मलमासेपिदेयंस्याद्दत्तमक्षयकार कमिति ॥ मरीचिरपि ॥ योगेचालभ्ययोगेचसीमंतेपुंसवेपिच ॥ यद्दानादिकमुद्दिष्टंपूर्वत्रापिनदुष्यतीति ॥ नित्यान्यपिसंध्योपासना दीनिमासद्वयेपिकार्याणि॥तदुक्तंमैत्रेयसूत्रे॥मासद्वयेयद्येकराशिंसंक्रमे तादित्यस्तत्राद्योमलिम्लुचः ॥ शुद्धोन्यः॥पार्वणेष्टिरग्निहोत्राग्रयणसं ध्योपासनंपार्वणस्थालीपाकश्चेतिनित्यानिनैमित्तानिचाहापर्यस्तेज जास्वीयतइतिविज्ञायतइति॥यत्तुव्यासवचनम् ॥ श्रौतस्मार्तक्रिया याश्चद्वादशेमासिकीर्त्तिताः॥ त्रयोदशेतुताःसर्वाराक्षस्यःपरिकीर्तिता इति ॥तत्काम्येष्ट्यादिविषयम् ॥ तदुक्तंगृह्यपरिशिष्टे ॥ अवषट्कार होमाश्चपर्वचाग्रयणंतथा ॥ मलमासेपिकर्त्तव्याकाम्याइष्टीर्विवर्जे येदिति ॥ अवषट्कारहोमाअग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्याः ॥ पर्वद र्शपौर्णमासेष्टिःपार्वणस्थालीपाकश्च ॥ आग्रयणंनवान्नेनक्रियमाणे ष्टिः ॥ साचापदिपुरातनान्नाभावेनवान्नभोजनार्थंकर्त्तव्या नत्वना पदि ॥ तस्यनिषेधोग्रेवक्ष्यते ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ दर्शेचाहरहः श्राद्धंदानंचप्रतिवासरम् ॥ गोभूतिलहिरण्यानांमास्यपिस्यान्मलि म्लुचइति ॥ ननुमलमासेदर्शश्राद्धंकर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ऋष्यशृंग

वाक्येनतुनिषिद्धम् ॥ यथा ॥ संवत्सरातिरेकेणमासोयःस्यान्मलिम्लुचः ॥ तस्मिंस्त्रयोदशेश्राद्धंनकुर्यादिन्दुसंक्षयइतिविरोधइतिचेन्न ॥ निषेधस्यदर्शविहितेकाम्यश्राद्धविषयत्वात् ॥ तदाह जाबालिः ॥ नित्यंनैमित्तिकंचैवश्राद्धंकुर्यान्मलिम्लुचे ॥ तिथिनक्षत्रवारोक्तंकाम्यंनैवकदाचन ॥ मलमासेमृतानांतुपुनःप्रत्याब्दिकेमलमासेप्राप्तेमलमासएवकार्यंनशुद्धे ॥ तदाहभृगुः ॥ मलमासेमृतानांतुयच्छ्राद्धंप्रतिवत्सरम् ॥ मलमासेपुनःकार्यंनान्येषांतुकदाचनेति ॥ तुशब्दएवार्थे ॥ सत्यतपा अपि ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमृताहेतन्मलिम्लुचे ॥ कुर्यात्तत्रप्रमीतानामन्येषामुत्तरत्रत्विति ॥ अन्येषामितिमलमासादन्यत्रमृतानांशुद्धमासएवकार्यमित्यर्थः ॥ तदुक्तंसत्यव्रतेन ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि ॥ मलमासेनतत्कार्यंव्याघ्रस्यवचनंयथेति ॥ यत्तुवचनम् ॥ जातकर्मणियच्छ्राद्धंनवश्राद्धंतथैवच ॥ प्रतिसंवत्सरंश्राद्धंमलमासेपितत्स्मृतमिमि ॥ इदमपि मलमासमृताब्दिकविषयम् ॥ एवमन्यान्यपिमलमासेप्रत्याब्दिकविधायकवाक्यानिमलमासमृतविषयाणिज्ञेयानि ॥ यत्तुवृद्धवसिष्ठवचनम् ॥ श्राद्धीयेहनिसंप्राप्तेअधिमासोभवेद्यदि ॥ मासद्वयेपिकुर्वीतश्राद्धमेतन्नदुष्यतीति ॥ तथा व्यासवचनम् ॥ षष्ट्यातुदिवसैर्मासःकथितोबादरायणैः ॥ उत्तरेदेवकार्याणिपितृकार्याणिचोभयोरिति ॥ इदंवचनद्वयंसांवत्सरिकव्यतिरिक्तमासिकादिश्राद्धविषयम् ॥ तदुक्तंस्मृतिचंद्रिकायाम् ॥ युगादिकंमासिकंचश्राद्धंचापरपाक्षिकम् ॥ मन्वादिकंतैर्थिकंचकुर्यान्मासद्वयेपिचेति ॥ अत्रापरपाक्षिकमितिप्रतिमासंकृष्णपक्षेविधीयमानंश्राद्धमुच्यते ॥ नत्वाश्विनसंबंधिमहालयश्राद्धम् ॥ तस्यनकुर्याद्वानुलंघितइति महालयाब्दिकेचैवेति भृगुवासिष्ठवाक्याभ्यांमलमासेनिषेधात् ॥ सर्वमासकृष्णपक्षेषुश्राद्धमापस्तंबेनविहितम् ॥ यथा ॥ मासिमास्यपरपक्षस्यापराह्णःश्रेयान् ॥ तत्राप्यपर

पक्षस्यजघन्यान्यहानिसर्वैर्ष्वेवापरपक्षस्याहः सुदत्तंपितॄन्प्रीणातीति॥ मलमासादन्यत्रमृतानामपिदैवात्त्रयोदशेऽधिमासेसति प्रथमाब्दिकं मलमासएवकार्यम् ॥ संवत्सरेपूर्णेसपिंडीकरणपक्षाश्रयणेपितत्रैवस पिंडीकरणंकुर्यात् ॥ तदाहवसिष्ठः ॥ असंक्रांतेपिकर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमंद्विजैः ॥ तथैवमासिकंश्राद्धंसपिंडीकरणंतथेति ॥ क्षयमासेतु तत्रैवप्रत्याब्दिकमपिकार्यम् ॥ तदाहसत्यव्रतः ॥ एकएवयदामासः संक्रांतिद्वयसंयुतः ॥ मासद्वयगतंश्राद्धंमलमासेऽपिशस्यतइति ॥ गालवोपि॥वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि॥ मासद्वयेपितत्कुर्या द्व्याघ्रस्यवचनंयथा॥ अत्रमासद्वयेपिसंक्रांतिद्वययुक्तत्वान्मासद्वयात्म केक्षयमासइत्यर्थः॥अपिशब्दएवकारार्थः॥एवंविधान्यन्यान्यपिवाक्या न्यस्मिन्नेवविषययोज्यानि ॥ कालादर्शकारैस्तुप्रत्याब्दिकमपिमा सद्वयेकर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ततश्चवृद्धाचारपूर्वत्वान्मलमासेपिक्षय दिनस्यावंध्यत्वनिरासार्थंपित्रुद्देशेनब्राह्मणान्भोजयित्वाशुद्धमासेश्रा द्धंकुर्यादित्येवानवद्यम् ॥ नित्यान्यपिसोमयागादिकर्माणिम लिम्लुचेनकार्याणि ॥ तदुक्तंपरिशिष्टे ॥ सोमयागादिकर्माणिनित्या न्यपिमलिम्लुचे ॥ तथैवाग्रयणाधानिचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपिकर्मयत् ॥ स्पष्टमासविशेषाख्या विहितंवर्जयेन्मलइति ॥ स्पष्टमासेतिमासविशेषनामग्रहणेनवैशाखे कर्तव्यंकार्त्तिकेकर्त्तव्यंमाघेकर्तव्यमित्यादिकं मलिम्लुचेवर्जयेदित्य र्थः ॥ अनित्यमनिमित्तंचमहादानादिकमविपन्ननामान्नप्राशनका म्यव्रतारंभोत्सर्जनादिकंदेवप्रतिष्ठादिकंचमलमासेविवर्जयेत्॥ तदाह बृहस्पतिः॥अग्न्याधानंप्रतिष्ठांचयज्ञदानव्रतानिच ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्ग चूडाकरणमेखलाः॥मांगल्यमभिषेकंचमलमासेविवर्जयेदिति ॥ वृषो त्सर्गःकाम्यएवनत्वेकादशाहेक्रियमाणः॥पुनःसएवाह ॥ बालेवायदि वावृद्धेशुक्रेवास्तंगतेगुरौ ॥ मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥

देवदर्शनमपूर्वम् ॥ तदाहगार्ग्यः ॥ अपूर्वंदेवतांदृष्ट्वाशुचःस्युर्नष्टभार्गवे ॥ मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रांविवर्जयेदिति ॥ शातातपोपि ॥ अस्तंगतेगुरौशुक्रेवृद्धेबालेमलिम्लुचे ॥ व्रतारंभापवर्गंचनकुर्यान्मौंजिबंधनमिति ॥ गार्ग्योपि ॥ नामान्नप्राशनेचौलंविवाहोमौंजिबंधनम् ॥ निष्क्रमंजातकर्मापिकाम्यंवृषविसर्जनम् ॥ अस्तंगतेगुरौशुक्रेबालेवृद्धेमलिम्लुचे ॥ उद्यापनमुपारंभंव्रतानांनैवकारयेत् ॥ जातकर्मनामकरणन्तुस्वकालेकार्यंएव ॥ तदाहगार्ग्यः ॥ नामकर्मचजातेष्टिंयथाकालंसमाचरेत् ॥ अतियातेतुकुर्वीतप्रशस्तेमासिपुण्यदइति ॥ वसिष्ठोपि ॥ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठांयज्ञकर्मच ॥ नकुर्यान्मलमासेपिमहादानव्रतानिचेति ॥ मरीचिरपि ॥ गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवान् ॥ नकुर्यान्मलमासेपिगुरौशुक्रेतथास्तगइति ॥ मत्स्यपुराणेपि ॥ आधानंयज्ञकर्मापिप्रायश्चित्तव्रतानिच ॥नकुर्यान्मलमासेपिशुक्रगुर्वोरुपप्लवइति ॥ स्मृतिसंग्रहेपि ॥ आरंभंदर्शपूर्णेष्ट्योरग्निहोत्रस्यचादिमे ॥ प्रतिष्ठाःपंचकर्मा[1]द्यामलमासेपिवर्जयेदिति ॥ अत्र प्रासंगिकंगुरुशुक्रयोर्मौढ्यमुच्यते ॥ मौढ्यंनामग्रहाणामस्तमयः॥तत्रापिगुरुशुक्रयोर्मौढ्यंशुभकर्मसुपरिहरणीयत्वात्प्रसिद्धम् ॥ मौढ्यात्प्राग्वृद्धत्वंपश्चाद्बाल्यत्वंचमौढ्यवदेवपरिहरणीयम् ॥ तदुक्तंब्रह्मसिद्धांते ॥ रविणासत्तिरन्येषांग्रहाणामस्तमुच्यते ॥ ततोर्वाग्वार्द्धकंमौढ्यादूर्ध्वंबाल्यंप्रकीर्तितम् ॥ तत्रवार्द्धकबाल्ययोःकिंपरिमाणमित्यत्रोच्यते॥तदुक्तंब्रह्मसिद्धांते ॥ पक्षंप्राग्दिशिवृद्धत्वंपश्चात्पंचदिनंकवेः ॥ शैशवंप्राक्पंचाहंपश्चाद्दशदिनंस्मृतम् ॥ शैशवंवार्द्धकंपक्षंप्राक्पश्चाच्चबृहस्पतेरिति ॥ अत्रैवग्रंथांतरेषुन्यूनाधिकभावःप्रतिपादितः ॥ यथाहरत्नमालायाम् ॥ प्रागुद्यतःशिशुरहांस्त्रितयंसितःस्यात्पश्चाद्दशाहमथपंचदिनानिवृद्धः ॥ प्राच्यांतुपक्षममरेंद्रगुरुस्तुपक्षंप्रागप्यवागपिवदंतिवसिष्ठमुख्याइति ॥ बार्हस्पत्योपि ॥

[1] कर्माद्या० इ० पाठान्तरम् ।

प्राक्पश्चादुदितःशुक्रःपंचसप्तदिनंशिशुः ॥ विपरीतंतुवृद्धत्वंतद्वदेव गुरोरपीति॥इत्यादिषुवाक्येषुस्वल्पकालादेशभेदेविपदिवाग्राह्याः ॥ तदाहवराहमिहिरः ॥ बहवोदर्शिताकालायेबाल्येवार्द्धकेपिवा॥ग्राह्या स्तत्राधिकाःशेषादेशभेदादुतापदीति॥देशभेदेनभेदश्चगार्ग्येणोक्तः॥ यथा॥शुक्रोगुरुः प्राक्चपराक्चबालोविंध्येदशावन्तिषुसप्तरात्रम्॥वंगे षुहूणेषुचषट्चपंचदेशेचशेषेत्रिदिनंवदंति॥ अत्रवर्ज्यमग्न्याधानंप्रति ष्ठांचेत्यादिमलमासनिर्णयेचोक्तंग्राह्यम् ॥ दामोदरीयेपि ॥ यदारवे र्मंडलमेतिकाव्योविनष्टतेजागुरुरप्यथैवम् ॥ कालःसदीक्षाव्रततीर्थ यात्राविवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुरिति ॥ अत्रापितीर्थयात्राऽपूर्वैव॥ पूर्वा तुकार्यैव ॥ गुरुरस्तंगतइववक्रातिचारगतःसिंहमकरराशिगतोपिशुभ कर्मसुत्याज्यः॥ तदुक्तम् ॥ नीचस्थेवक्रसंस्थेह्यतिचरणगतेबालवृ द्धास्तगेवासंन्यासोयज्ञयात्राव्रतनियमविधिःकर्णवेधोपिदीक्षा ॥ मौं जीबंधोंगनानांपरिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठावर्ज्याःसद्भिःप्रयत्नात्रिद शपतिगुरौसिंहराशिस्थितेवा ॥ तथा ॥ उद्यानचूडाव्रतबंध दीक्षाविवाहयात्रादिवधूप्रवेशः ॥ तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठांबृहस्पतौ सिंहगतेनकुर्यादिति ॥ गयाविषयेविशेषोवायुपुराणेप्रोक्तः ॥ यथा॥ गयायांसर्वकालेषुपिंडंदद्याद्विचक्षणः ॥ अधिमासेजन्मदिनेअस्ते चगुरुशुक्रयोः ॥ नत्यक्तव्यंगयाश्राद्धंसिंहस्थेचबृहस्पताविति॥ अत्र गयाश्राद्धस्ययात्रापूर्वकत्वाद्गयाम्प्रतियात्राननिषिद्धेत्यर्थः ॥ गालव स्तुराशिविशेषातिचारेनदोषइत्याह॥ मेषेवृषेझषेकुंभेयद्यतीचारगो गुरुः॥ नतत्रकर्मलोपःस्यादित्याहगालवोमुनिः॥ ॥इतिश्रीसूर्य० निर्णयामृतेमलमासनिर्णयः॥ ॥अथग्रहणनिर्णयःप्रस्तूयते॥ ॥ग्रह णंनामपर्वप्रतिपत्संधौराहुणासूर्याचंद्रमसोर्ग्रहणम् ॥ तदुक्तंवृद्धगार्ग्ये ण ॥ पूर्णिमाप्रतिपत्संधौराहुःसंपूर्णमंडलम् ॥ ग्रसतेचंद्रमर्कंचदर्शप्र तिपदंतरइति ॥ तत्रसंधौपर्वणोन्तिमोभागःस्पर्शकालः॥ प्रतिपदादि

१ चौलादिषुवर्जनीयः इ० पा०।

मोभागोमोक्षकालः॥एतावन्मिश्रितःकालोग्रहणेपुण्यतमताः॥तदुक्तंब्र ह्मसिद्धांते॥यावान्कालःपर्वणोन्तेतावान्प्रतिपदादिमः ॥ रवीन्दुग्रहणा नेहाःसपुण्योमिश्रणाद्भवेदिति॥अनेहाःकालः ॥ अत्रग्रहणपुण्यकालेगं गादिमहानदीषुस्नानंकुर्यात्॥गंगाद्यलाभेऽन्यास्वपि॥ तदुक्तम्॥ महा पुण्यतमेकालेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ महानदीषुचान्यासुस्नानंकुर्याद्यथा विधिरिति ॥ वसिष्ठोपि॥ इन्दोर्लक्षगुणंपुण्यंरवेर्दशगुणंस्मृतम् ॥ गंगा तोयेतुसंप्राप्तेइंदोःकोटिरवेर्दश ॥ गवांकोटिप्रदानेनसम्यग्दत्तेनयत्फ लम् ॥ गंगास्नानेतत्फलंस्याद्राहुग्रस्तेनिशाकरे ॥ दिवाकरेपुन स्तत्तुदशसंख्यमुदाहृतमिति ॥ अत्रगङ्गाशब्देनकृष्णावेणागोदावरी जाह्नव्यउच्यंते ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ तिस्रोनद्योमहापुण्यावेणागो दाचजाह्नवी ॥ गांधरित्रींगता प्राप्तागंगाइतिहिकीर्तितेति ॥ तदसंभवेऽ न्यास्वपिनदीषुकूपतडागादिसलिलाशयेष्वपि यथासान्निहितेषुस्नानं कार्यम् ॥ तदुक्तंशंखेन ॥ वापीकूपतडागेषुगिरिप्रस्रवणेषुच ॥ नद्यांनदेदेवखातेसरसीषूद्धृतांबुनि ॥ उष्णोदकेनवास्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति ॥ अत्रोष्णोदकस्नानमातुरविषयम् ॥ तदाह व्याघ्रः ॥ आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंचवह्निना ॥ तेनव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेचंद्रसूर्ययोरिति ॥ अतश्चग्रहणकालेऽवश्यमेवस्नानं कार्यम् ॥ अकरणेलिंगपुराणेएवप्रत्यवायउक्तः ॥ चंद्रसूर्यग्रहेस्नाया न्मृतकेसूतकेऽपिवा ॥ अस्नायीमृत्युमाप्नोतिस्नायीमृत्युंनविंदति ॥ मृत्युंसंसारम् ॥ ग्रहणकालस्यापिगजच्छायारूपत्वात्तत्रश्राद्धमवश्यं कार्यम् ॥ तदुक्तंलिंगपुराणे ॥ व्यतीपातक्षणोयावांश्चंद्रसूर्यग्रहक्षणः॥ गजच्छायातुसाप्रोक्तापितॄणांदत्तमक्षयमिति ॥ महाभारतेपि ॥ सर्व स्वेनापिकर्त्तव्यंश्राद्धंवैराहुदर्शने ॥ अकुर्वाणस्तुनास्तिक्यात्पङ्केगौरि वसीदति ॥ तत्रश्राद्धमामान्नेनहेम्नावाकुर्यात् ॥ तदाहव्यासः ॥ आपद्य नग्नौतीर्थेचग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ आमश्राद्धंद्विजोदद्याच्छूद्रोदद्यात्स

दैवहीति ॥ तथा ॥ अन्नाभावेद्विजाभावेप्रवासेपुत्रजन्मनि॥हेमश्राद्धंग्र
हेचैवशूद्रःकुर्यात्सदैवहीति ॥ननुग्रहणेरात्रौसंध्यायांवाजातेसतिसंध्या
रात्र्योःश्राद्धनिषेधात्कथंतत्रश्राद्धानुष्ठानमितिचेत् ॥ सत्यम् ॥ वच
नसामर्थ्यात् ॥ तथाचविष्णुः ॥ संध्यारात्र्योर्नकर्त्तव्यंश्राद्धंखलुविच
क्षणैः ॥ द्वयोरपिचकर्त्तव्यंयदिस्याद्राहुदर्शनमिति ॥ अत्रभूम्यादि
दानंस्वशक्त्यनुसारेणदद्यात् ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ भूमिर्ग्रामः¹सुव
र्णंवाधान्यंवायद्यदीप्सितम् ॥तत्सर्वंग्रहणेदेयमात्मनःश्रेयइच्छतेति ॥
अत्रश्रोत्रियोऽश्रोत्रियोब्राह्मणोदानपात्रम् ॥तदाहबौधायनः॥श्रोत्रियोऽ
श्रोत्रियोवापिअपात्रंपात्रमेवच॥ अप्रवृत्तोपिवाविप्रोग्रहणेदानमर्हतीति
व्यासोपि ॥ सर्वंगंगासमंतोयंसर्वेव्याससमाद्विजाः ॥ सर्वंभूमिसमंदा
नंग्रहणेचंद्रसूर्ययोरिति ॥ ग्रहणेआशौचवानपिश्राद्धादिकंकुर्यात् ॥
तदाहांगिराः ॥ सर्वेषामेववर्णानांसूतकंराहुदर्शने ॥ स्नात्वाश्राद्धं
प्रकुर्वीरन्दानंशाठ्यविवर्जितमिति ॥ लिंगपुराणे ॥ सूतकेमृतकेचै
वनदोषोराहुदर्शने ॥ तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यतइति ॥व्या
सोपि॥स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतके ॥ श्रौतेकर्मणितत्कालं
स्नातःशुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ ग्रहणेसतिग्रहणनिमित्ताशौचंसर्वेषांजाय
ते ॥ स्नानाच्छ्राद्धादिकर्माधिकारोभवति॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ आशौ
चंजायतेनॄणांग्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥तत्रस्नात्वाविधानेनदानादौकल्पतेन
रइति ॥ ग्रहणकालस्यसर्वस्यापिपुण्यत्वेपिस्पर्शकालःस्नानादिकर्म
सुश्रेष्ठः ॥ मध्यकालोमध्यमः ॥ मोक्षकालस्त्वधमः ॥ तदाहव्यासः ॥
त्रिदशाःस्पर्शसमयेतृप्यंतिपितरस्तथा ॥ मनुष्यामध्यकालेतुमोक्ष
कालेतुराक्षसाः॥ अतएतेत्रयःकालाःश्रेष्ठमध्यकनीयसइति ॥ केचित्तु
शास्त्रतोवगतेपिग्रहणेमेघाच्छादनादिनास्पर्शनागोचरेसतिस्नानादि
कंनकार्यमित्याहुः ॥ राहुदर्शनएवस्नानादिविधानात् ॥ तदाहमा
र्कंडेयः ॥ चंद्रेवायदिवासूर्येदृष्टेराहौमहाग्रहे ॥ अक्षय्यंकथितंपुण्यं

१ गाव इतिपाठान्तरम् ।

तत्रार्केतुविशेषतइति ॥ ॥ अत्रदृष्टइतिदर्शनंचक्षुर्व्यापारएव ॥ नतु शास्त्रतोवगतिः ॥ तथासतिरात्रौसूर्यग्रहणेदिवाचंद्रग्रहणेचशास्त्र तोवगतेस्नानादिविधेयंस्यात् ॥ तच्चनिषिद्धंषट्त्रिंशन्मते ॥ सूर्य ग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा ॥ तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्व चिदिति ॥ अतश्चयस्यजन्मराशौग्रहणंभवतिसोप्येकवारंग्रहणंदृष्ट्वाम त्स्यपुराणोक्तविधानेनस्नानादिकंकुर्यात्॥पुनर्नपश्येत॥विधिश्चायम् ॥यस्यराशिंसमासाद्यभवेद्ग्रहणसंभवः ॥ तस्यस्नानंप्रवक्ष्यामिमंत्रौष धिसमन्वितम् ॥ चंद्रोपरागंसंप्राप्यकृत्वाब्राह्मणवाचनम्॥ संपूज्यचतु रोविप्राञ्छुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्यसमानीयौषधादिकम् ॥ स्थापयेच्चतुरःकुंभानग्रतःसागरानिव ॥ गजाश्वरथ्यावल्मीकसं गमाद्ध्रदगोकुलात् ॥ राजद्वारप्रवेशाच्चमृदमानीयनिःक्षिपेत् ॥ पं चगव्यंपंचरत्नंपंचत्वक्पंचपल्लवम् ॥ रोचनंपद्मकंशंखंकुंकुमंरक्तचं दनम् ॥ शुक्तिस्फटिकतीर्थांबुसितसर्षपगुग्गुलु ॥ मधूकंदे वदारुंचविष्णुक्रांतांशतावरीम्॥बलांचसहदेवींचनिशाद्वितयमेवच ॥ एतत्सर्वंविनिःक्षिप्यकुंभेष्वावाहयेत्सुरान् ॥ सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्था निजलदानदाः ॥ आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः ॥ १ ॥ योसौवज्रधरोदेवआदित्यानांप्रभुर्मतः ॥ सहस्रनयनश्चेंद्रःग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ २ ॥ मुखंयःसर्वदेवानांसप्तार्चिरमितद्युतिः ॥ चंद्रो परागसंभूतामाग्निःपीडांव्यपोहतु ॥ ३ ॥ यःकर्मसाक्षीलोकानां धर्मोमहिषवाहनः ॥ यमश्चंद्रोपरागोत्थांग्रहपीडांव्यपोहतु ॥ ४ ॥ रक्षोगणाधिपःसाक्षीनीलाञ्जनसमप्रभः ॥ खड्गहस्तोतिभीमश्चग्रहपी डांव्यपोहतु ॥ ५ ॥ नागपाशधरोदेवःसदामकरवाहनः ॥योसौनि धिपतिर्देवःखड्गशूलगदाधरः ॥६ ॥ सजलाधिपतिश्चंद्रःग्रह० प्राणरू पोहिलोकानांसदाकृष्णमृगप्रियः ॥वायुश्चंद्रोपरागोत्थांग्रह० ॥७॥ चंद्रोपरागकलुषंवरदोत्रव्यपोहतु ॥ ८ ॥ योसाविंदुधरोदेवःपिनाकी

१ धनदो इ० पा० ।

वृषवाहनः ॥ चंद्रोपरागपापानिसनाशयतुशंकरः ॥ ९ ॥ त्रैलोक्ये यानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ब्रह्मविष्णवर्करुद्राश्चदहंतुमम पातकम् ॥ १० ॥ एवमावाहयेद्देवान्मंत्रैरेभिश्चवारुणैः ॥ एतानेवतथामंत्रान्स्वर्णपट्टेविलेखयेत् ॥ ताम्रपात्रेथवालिख्यनववस्त्रेतथैवच ॥ मस्तकेयजमानस्यनिदध्युस्तेद्विजोत्तमाः ॥ कलशान्द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ॥ गृहीत्वास्नापयेद्गूढम्भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥ पूर्वोक्तैरेवमंत्रैश्चयजमानंद्विजोत्तमः ॥ अभिषेकंततःकुर्यान्मंत्रैर्वारुणसूक्तकैः ॥ ततःशुक्लांबरधरःशुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ आचार्यंवरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टंनिवेदयेत् ॥ आचार्यंदक्षिणांदद्याद्गोदानंचस्वशक्तितः ॥ अतऊर्ध्वंब्रह्मपूजांतदर्धेनविशेषतः ॥ पूजयेद्वस्त्रगोदानैर्ब्राह्मणानपिशक्तितः ॥ गन्धमाल्यैर्धूपदीपैःपूजयेदिष्टदेवताम् ॥ होमंचैवप्रकुर्वीततिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥ निवृत्तेग्रहणेसर्वंब्राह्मणेभ्योविशेषतः॥ दानंचशक्तितोदद्याद्यदीच्छेदात्मनोहितम्॥नाश्वप्रतिग्रहेदोषोनचस्यात्तस्यविक्रये॥कन्यायाविक्रयेदोषोनदोषस्तत्प्रतिग्रहे ॥सर्वत्रप्राङ्मुखोदाताप्रतिग्राहीह्युदङ्मुखः॥ कन्यादानेपितुःश्राद्धेप्रत्यग्दक्षिणतोमुखः ॥सूर्यग्रहेसूर्यनामसदामंत्रेषुकीर्तयेत् ॥ अनेनविधिनायस्तुग्रहणेस्नानमाचरेत् ॥ नतस्यग्रहणेदोषःकदाचिदपिजायतइति ॥अत्रापिगूढंभद्रपीठोपरिस्थितमित्युक्तत्वात्सकृद्ग्रहणंदृष्ट्वापश्चाद्यथादर्शनंनसंभवतितथास्थातव्यमित्यर्थः ॥ चंद्रग्रहणात्पूर्वंयामत्रयेनभुंजीत ॥ सूर्यग्रहणात्पूर्वंयामचतुष्टयेनभुंजीत ॥ तदुक्तंमहाभारते ॥ अर्वाग्यामत्रयादिंदोर्ग्रहणेभुजिमाचरेत् ॥ चतुर्यामादधश्चैवराहुग्रस्तेदिवाकरइति ॥ वृद्धवसिष्ठोपि ॥ सूर्यग्रहेतुनाश्नीयात्पूर्वंयामचतुष्टयम् ॥ चंद्रग्रहेतुयामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विनेति ॥ बालवृद्धातुरविषयेमत्स्यपुराणेविशेषउक्तः॥अपराह्णेनमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवे ॥ भुंजीतचेत्संगवेस्यान्नपूर्वंभुजिमाचरेदिति ॥ आतुरादिग्रहणात्पूर्वंयाममात्रेभोजनंकु

र्यादित्यर्थः ॥ वसिष्ठोपि ॥ ग्रहणंतुभवेदिंदोःप्रथमादधियामतः॥भुंजी तावर्तनात्पूर्वंपश्चिमेप्रथमादधः ॥ अस्यार्थः ॥ रात्रौप्रथमयामतऊप रिचंद्रग्रहणंचेत्तदाआवर्तनान्मध्याह्नात्पूर्वंभुंजीत ॥ रात्रिपश्चिमया मेचेद्रात्रिप्रथमयामादधोभुंजीतेति ॥ चंद्रस्यग्रस्तोदयेपूर्वंदिवा नभुंजीतदिवैवग्राससंभावितत्वात् ॥ सूर्यग्रहणेपूर्वंदिवानभुंजीत ॥ तयोर्ग्रस्तास्तसमयेतुपरदिनेउदितयोर्विमुक्तंज्ञात्वास्नात्वाभुंजीत ॥ तदाहमार्कंडेयः ॥ चंद्रस्ययदिवाभानोर्यस्मिन्नहनिभार्गव ॥ ग्रहणं तुभवेत्तस्मिंस्तत्पूर्वंभोजनंनरः॥ नाचरेत्सग्रहेचैवतथैवास्तमुपागते॥ यावत्स्यान्नोदयस्तस्यनाश्नीयात्तावदेवतु ॥ मुक्तिंदृष्ट्वातुभुंजीतस्नानं कृत्वाततःपरमिति ॥ चंद्रेसूर्येतथैवग्रस्तएवास्तमुपगतेसत्यन्यास्मि न्दिनेयावत्तयोरुदयोनस्यात्तावन्नभुंजीत मुक्तिंदृष्ट्वास्नानंकृत्वाभुंजीते त्यर्थः ॥ दृष्ट्वेतिज्ञानोपलक्षणम् ॥ मनुरपि ॥ अमुक्तयोरस्तगयोर्दृ[3] ष्ट्वास्नात्वापरेहनीति ॥ भुंजीतेतिवाक्यशेषः॥ विष्णुधर्मस्मृतावपि ॥ अहोरात्रंनभोक्तव्यंचंद्रसूर्यग्रहोयदा ॥ मुक्तिंदृष्ट्वातुभोक्तव्यंस्नानंकृ त्वाततःपरमिति ॥ इदमपिग्रस्तास्तविषयम् ॥ सूर्यस्यग्रहणात्पूर्वं स्मिन्नहनिग्रहणोत्तरभाविन्यांरात्रौचेत्यहोरात्रेभोजननिषेधः ॥ चंद्र स्यग्रस्तास्तसमयेग्रहणरात्रिरग्रिमाहश्चेत्यहोरात्रः ॥ एवंपूर्वेष्वपिवच नेषुविमुक्तिंदृष्ट्वेतिज्ञात्वेत्यर्थः॥ ननुदर्शनंचक्षुर्व्यापारएव ॥सत्यम् ॥ तथाप्यत्रवचनसामर्थ्याद्दृष्टिर्ज्ञानमेवगृह्यते ॥ तदाहवृद्धगौतमः ॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यात्तस्मिन्नहनिपूर्वतः ॥ राहोर्विमुक्तिंविज्ञायस्नात्वाकु र्वीतभोजनमिति ॥ अतश्चमेघाच्छादनेनाविमुक्तिदर्शनेप्युदयंज्ञात्वा भुंजीत ॥ समर्थस्यनिषिद्धकालभोजनेप्रायश्चित्तमाहकात्यायनः॥ चंद्रसूर्यग्रहेभुक्त्वाप्राजापत्येनशुध्यति ॥ तस्मिन्नेवदिनेभुक्त्वात्रि रात्रेणैवशुध्यतीति ॥ रविचंद्रग्रहणेस्वस्ववारेचूडामणिसंज्ञकोरवि चंद्रग्रहोनंतफलदोभवति ॥ तदाहव्यासः ॥ सूर्यवारेरवेर्ग्रासः

१प्रथमे इ०पा०। २प्रथमयामादर्वाक्सातिदिनस्यप्रथमप्रहरएवभुंजीतेति पा०।३र्विप्रा इ०पा०।

सोमवारेविधोर्ग्रहः ॥ चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानंतफलंभवेत् ॥ वारे ष्वन्येषुयत्पुण्यंग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ तत्पुण्यंकोटिगुणितंग्रहेचूडामणौ स्मृतमिति ॥ ग्रहणात्पूर्वेत्रिरात्रमेकरात्रंवाऽउपोष्यस्नानदानादिकेकृते महाफलंभवति ॥ तदुक्तंगालवेन ॥ यस्त्रिरात्रमुपोष्यैवग्रहणेचं द्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वादत्त्वाचविधिवन्मोदतेब्रह्मणासह ॥ एक रात्रमुपोष्यैवस्नात्वादत्त्वाचशक्तितः ॥ कंचुकादिवसर्पस्यनिर्गतिः पापकोशतइति ॥ ॥ इतिग्रहणनिर्णयः ॥ ॥ अथश्राद्धेग्राह्यनिषि द्धद्रव्याण्युच्यंते ॥ ॥ तत्रविष्णुः ॥ शाकैः श्यामाकैः प्रियंगुनी वारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्चमासंप्रीयंतइति ॥ अत्रमुद्गाहरिताः ॥ तदुक्तंवायुपु राणे ॥ श्यामाकाहस्तिनामानो विद्धितान्यज्ञनिःसृतान् ॥ प्रसाति काप्रियंगुश्चमुद्गाश्चहरितास्तथेति ॥ प्रसातिकाधान्यभेदः ॥ तथा ॥ एतान्यपिसमानिस्युः श्यामाकानांगुणैर्द्विज ॥ कृष्णमाषास्तिला श्चैवश्रेष्ठाःस्युर्यवशालयः ॥ महायवाव्रीहियवास्तथैवचमधूलिकाः ॥ कृष्णाःश्वेतालोहिताश्चग्राह्याःस्युःश्राद्धकर्मणि ॥ यवशालयोयवभे दाःशालिभेदावा॥महायवावेणुयवाः ॥ मधूलिकायावनालविशेषः ॥ कृष्णाःश्वेतालोहितश्चेतिमधूलिकाविशेषणानीतिकल्पतरौ ॥ स्मृति मंजर्यांतु षष्टिकाशालिभेदाइत्युक्तम् ॥ तथाच॥बिल्वामलकमृद्वीकप नसाम्रादिदाडिमम् ॥ भव्यपारेवताक्षोटखर्जूरीणांफलानिचेति ॥ भव्यपारेवतंकृतमालभेदः ॥ तथाच ॥ कशेरुःकोविदारश्चतप्तकंद स्तथाबिसम्॥तमालंशतकंदंचतथावैशीतकंदकमिति॥ कोविदारःश्वे तकांचनारसदृशःकंदविशेषस्तालकंदोवा॥शतकंदःशालूकः ॥ तथा च॥कालेयंकालशाकंचसुविषण्णंसुवर्चलम्॥ मांसंशाकंदधिक्षीरंशस्तं वेत्रांकुरस्तथा॥कालेयादिकाः शाकभेदाः॥कट्फलंकोंकणीद्राक्षालकु चंमोचमेवच॥अलाबुग्रीवकंचारुकर्कंधुंमधुसाह्वयमिति॥ मोचंकदद लीफलम्॥अलाबुग्रीवकंचार्विंतिकर्कंधुविशेषणम् ॥तथाच॥ वैकंकतं

नारिकेलंशृंगाटकपरूषकम् ॥ पिप्पलीमरिचंचैवपटोलंबृहतीफलम्॥ एवमादीनिचान्यानिस्वादूनिमधुराणिच ॥ नागरंचात्रवैदेयंदीर्घमूलकमेवचेति ॥ परूषकंजलोद्भवःकंदविशेषः ॥ अत्रोक्तानियानियान्यप्रसिद्धानिदेशविशेषप्रसिद्धानितानितानितत्तद्देशवासिभ्योवगंतव्यानि ॥ अत्रैवमादीन्यन्यानीत्युक्तत्वादात्मनोभोक्तुःपितुश्चस्वादूनिप्रियतमानिदेयानीत्यर्थः॥ ॥इतिश्राद्धग्राह्यद्रव्यनिर्णयः॥ ॥अथवर्ज्यानि॥ तत्रशंखः॥भूस्तृणंसुरशिग्रुञ्चपालक्यंमधुकंतथा ॥कूष्मांडालाबुर्तार्वारुकोविदारांश्चवर्जयेदिति ॥ ब्रह्मांडपुराणेपि ॥ द्विःस्विन्नंपरिदग्धंचतथैवग्रावलेडितम्॥शर्कराकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपप्लुतम् ॥ पिण्याकंमथितंचैवतथातिलवणंचयत् ॥ सिद्धीकृताश्चयेभक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः॥राजमाषास्त थाचैववर्ज्याःसद्भिःप्रयत्नतइति॥द्विःस्विन्नंशाकादिसंस्कारार्थंजीरकादिप्रक्षेपेणयत्पुनः पक्कम्॥ अतएवपाकादावेवसंस्कारःकार्यः ॥ स्विन्नस्यशाकादेःपुनरग्निसंयोगोनिषिद्धइत्यर्थः ॥ येषांतुस्विन्नानामेवसंस्कारयोग्यत्वंसूरणादीनांतेषांनदोषः ॥ अतश्चयस्ययावतापाकसिद्धिस्तावदेवाग्निसंयोगःकार्योनाधिकइत्यभिप्रायः येषुसिद्धेषुपश्चात्प्रत्यक्षलवणक्षेपःकृतस्तेतादृशाः॥ तथाच ॥ आविकंमार्गमौष्ट्रंचसर्वमेकशफंचयत् ॥ माहिषंचामरञ्चैवपयोवर्ज्यंविजानतेति ॥ शंखोपि ॥ पिप्पलींमरिचंचैवतथावैपिंडमूलकम् ॥ कृतंचविरसंसर्वंवंशाग्रंचविवर्जयेदिति॥ नन्वादित्यपुराणे ॥ मधूकंरामठंचैवकर्पूरंमरिचंगुडम् ॥ श्राद्धकर्मणिशस्तानिसैंधवंत्रपुसंतथेतिहिंग्वादीनांप्राशस्त्याभिधानाद्विरोधइतिचेत् ॥ सत्यम् ॥ हिंगुनिषेधस्याशकद्रव्यविषयत्वादन्यत्रप्राशस्त्यमित्यविरोधः ॥ हिंगुद्रव्येषुशोकेष्वितिवर्ज्यप्रकरणेव्यासोक्तेः ॥ पिप्पलीमरिचयोःसंस्कारद्रव्यत्वाच्छाकादिनिक्षिप्तयोर्ननिषेधः ॥ प्रत्यक्षयोस्तुनिषेधइति ॥ ॥ इतिश्राद्धनिषिद्धद्रव्यनिर्णयः ॥ ॥ अथानुपहतद्व्याणामेवश्राद्धो

१ शिग्रुशाकञ्च इ० पा० । २ शाकत्वेनकेवलस्यनिषेधात् ।

पयुक्तत्वाद्द्रव्यशुद्धिप्रकरणमारभ्यते ॥ तत्रादौसर्वद्रव्याणांभूम्यधि करणत्वाद्भूशुद्धिरुच्यते ॥ तत्रोपहतभूशुद्धिःसप्तधाभवति ॥ तदाह यमः ॥ खननात्पूरणाद्दाहादद्भिर्वर्षणलेपनात् ॥ गोभिराक्रमणात्का लाद्भूमिःशुध्यतिसप्तभिरिति ॥ कालादितियावताकालेनामेध्यगंध लेपादिक्षयोभवतिसकालउच्यते ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ भूशुद्धिर्मा र्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ॥ सेकादुल्लेखनाद्भूयाद्गृहंमार्जनले पनादिति ॥ अत्रभूग्रहणेनैवप्राप्तेपिपुनर्गृहवचनंप्रतिदिनंतस्यमा र्जनलेपनादिप्राप्त्यर्थम् ॥ इदंसमस्तमपिमार्जनादिकंदुष्टत्वहेतुभिः समस्तैःपुनःपुनरुपहतभूविषयेशुद्ध्यापादकम् ॥ अन्यथोपहत्यनु सारेणमार्जनादिषुसप्तसुमध्येद्वित्रादिकंयथायोग्यंशुद्धिहेतुः ॥ दुष्टत्व निमित्तानितुदेवलेनोक्तानि ॥ यत्रप्रसूयतेनारीम्रियतेदह्यतेथवा ॥चां डालाध्यासितायत्रयत्रमूत्रादिसंगतिः ॥ एवंकश्मलभूयिष्ठाभूरमेध्या प्रकीर्तिता ॥ श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैःसंस्पृष्टादुष्टतांव्रजेत् ॥ अंगारतुष केशास्थिभस्माद्यैर्मलिनाभवेदिति ॥ अस्यार्थः ॥ नारीप्रसवादि भिर्मूत्रादिसंगतिपर्यंतैर्निमित्तैर्भूमिरमेध्याभवति ॥ श्वसूकरादिस्पृ ष्टादुष्टाभवति ॥ अंगारादिसंयुक्तामलिना ॥ इतित्रिविधापिशोध्या भूमिः ॥ तत्रामेध्यायाःशुद्धिस्तेनैवोक्ता ॥ पंचधावाचतुर्धावाभूरमे ध्याविशुध्यतीति॥यत्रमनुष्यदाहः तथाचांडालानांचिरस्थितिः ॥ एवंविधमेध्यायाभुवः पंचभिर्गंधलेपाद्यपनयनक्षमैर्दहनकालगोक्रमण सेकोल्लेखनैः शुद्धिः॥ यत्रमनुष्याजायन्तेम्रियन्तेवात्यन्तमूत्रविष्ठादि संगतिर्वा ॥ एवंविधमेध्यायाभूमेर्दाहविवर्जितैःकालादिभिःपूर्वोक्तै रेवचतुर्भिःशुद्धिः ॥ दुष्टादिविषयेचसएवाह ॥ दुष्टाभूमिर्द्विधात्रेधा शुध्यतेमलिनैकधेति ॥ दुष्टायाभुवस्त्रिभिर्गोक्रमणसेकोल्लेखनैर्द्वाभ्यां सेकोल्लेखनाभ्यांवाशुद्धिः ॥ मलिनायाभुवउल्लेखनेनैकेनैवशुद्धिरि त्यर्थः ॥ तथाचान्यत्रविशेषउक्तः॥गोचर्ममात्रमब्बिन्दुर्गोःशोधयतिपा

ततम्ः ॥ समूढमसमूढंवायत्रलेपोनदुष्यतीति॥समूढंकृतसंमार्जनम्॥ असमूढमकृतसंमार्जनंवा॥गोःपृथिव्यागोचर्ममात्रंप्रदेशंपातितंमलिन मब्बिन्दुरुदकबिंदुःशोधयतीत्येकोऽर्थः ॥ अथवा॥ गोरब्बिंदुर्गौःपुच्छ स्पृष्टोदकसेकेकृतेएकेनाब्बिंदुनागोचर्ममात्रभूभागः शुद्धोभवतीत्य र्थः॥यत्रैकादशगावउपविशंतितावद्भूभागोगोचर्म ॥ गृहशुद्धिस्तुसंव र्तेनोक्ताः ॥ गृहशुद्धिंप्रवक्ष्यामिअंतस्थशवदूषणे ॥ प्रोत्सृज्यमृन्मयं भांडंसिद्धमन्नंतथैवच ॥ गृहादपास्यतत्सर्वंगोमयेनोपलेपयेत्॥गोमये नोपलिप्याथच्छागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥ ब्राह्मणैर्मंत्रपूतैश्चहिरण्यकुशवारि णा॥सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्मततःशुध्येदसंशयमिति ॥ बौधायनेनतुविशेषउ क्तः ॥ घनायाभूमेरुपघातउपलेपनम् ॥ सुषिरायाःकर्षणम् ॥ क्लि न्नायाअमेध्योपहत्यप्रक्षालनम् ॥ ऊर्ध्वंतुशवोपघातेतक्षणंसूर्यर श्मिप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्षणंवेति ॥ क्लिन्नांकृमिकीटाद्याक्रान्तामन्य तोमेध्यांमृदमानीयाच्छादयेदित्यर्थः ॥ इतिभूशुद्धिनिर्णयः ॥ अथ पात्रशुद्धिः ॥ तत्रहारीतः ॥ अद्भिःकांचनरजतशंखशुक्तीनांतद्गुणव र्जनम् ॥ स्नेहवैवर्ण्योपहतानांयवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गांगारगो मयचूर्णैर्धावनम् ॥ अम्ललवणाभ्यांताम्राणांभस्मनाकांस्यानांश णतैलसिकताघर्षणैःकार्ष्णायसानांशिलाघर्षणमार्जनैर्मणिमयानामि ति॥ अत्रतद्गुणवर्जनमितितद्गन्धापकर्षणम् ॥ स्नेहवैवर्ण्योपहताना मितिउच्छिष्टादिस्नेहेनविवर्णत्वंयथाभवातितथोपहतानामित्यर्थः ॥ यवादिचूर्णानिविकल्पितानिसर्वेषांस्नेहवैवर्ण्यापकर्षणार्थत्वादेव ॥ उदकस्यतुसर्वत्रशोधनद्रव्यैर्योगोपेक्षितः यत्तुयाज्ञवल्क्यवचनम्॥सौ वर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम्॥शाकरज्जुमूलफलवासोविदल चर्मणाम् ॥ पात्राणांचमसानांचवारिणाशुद्धिरिष्यतइति ॥ सौवर्णंसु वर्णविकारः॥ राजतंरजतविकारः॥ अब्जंशंखशुक्तिमुक्ताफलादि ॥ऊ र्ध्वंपात्रंयज्ञीयोलूखलादि॥ग्रहाऐंद्रादयः ॥ अश्माद्दषदादिः॥मूलमार्द्र

कादि॥विदलंवेणुदलादितद्विकाराश्छत्रादीनिच ॥ चर्मादीनितद्विकाराश्चपात्राणिप्रोक्षणपात्रादीनि ॥ चमसाहोतृचमसादयः ॥ एतेषांवारिणाप्रक्षालनाच्छुद्धिरिति॥एतल्लेपरहितस्पर्शमात्रविषयम्॥ हारीतवचनन्तुस्नेहलेपाद्युपहतविषयमित्यविरोधः॥ तथाचमनुः॥ निर्लेपंकांचनंभांडमद्भिरेवविशुध्यति ॥ अब्जमश्ममयंचैवराजतंचानुपस्कृतमिति॥ अनुपस्कृतमनुत्कीर्णरेखादिखातेषूच्छिष्टावस्थानरहितमित्यर्थः ॥ सस्नेहपात्रेषुविशेषोयाज्ञवल्क्येनोक्तः ॥ चरुःस्रुक्स्रुवासस्नेहपात्राण्युष्णेनवारिणेति॥ चरुर्मृन्मयीचरुस्थाली ॥ एतान्यपिलेपरहितान्येवोष्णेनवारिणाशुध्यंति॥शुद्धेनवारिणेत्यनुवर्त्यतेनैवोक्तम् स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानांमुसलोलूखलानसामिति ॥ स्फ्योयज्ञांगभूतकाष्ठच्छुरिका॥ अनःशकटम्॥आपस्तंबोपि॥गवाघ्रातानिकांस्यानिशूद्रोच्छिष्टानियानिच॥शुध्यंतिदशभिःक्षारैःश्वकाकोपहतानिचेति॥ क्षारोभस्म॥दशवारान्भस्मनामार्जितानिशुध्यंतीत्यर्थः॥यत्तुशंखवचनम् ॥ कृष्णशकुनिमुखावसृष्टंनिर्लिखेत् श्वापदमुखावसृष्टंपात्रंनप्रयुंजीतेति ॥ कृष्णशकुनिःकाकः ॥ निर्लेखनंतक्षणम् ॥ इदमधिकोपहतिविषयम्॥आपस्तंबवचनंतुस्वल्पोपहतिविषयमित्यविरोधः॥एवमन्यात्रापिन्यूनाधिकशौचकल्पाःस्वल्पाधिकोपहतिविषयत्वेनव्यवस्थापनीयाः ॥ बौधायनेनापिविशेषउक्तः ॥ तैजसानांमूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपद्यैरत्यंतवासितानामावर्तनम्॥अल्पसंसर्गेतुपरिलेखनम् ॥ स्पर्शमात्रोपघातेतुत्रिःसप्तकृत्वोभस्मनापरिमार्जनम् ॥ अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गइति ॥ अग्निसंयोगेनद्रवीकरणमावर्त्तनम् ॥ कांस्यस्यभस्मनापरिमार्जनंनियतम् ॥ अन्येषामपिसौवर्णादितैजसानांयाज्ञवल्क्येनवारिणाशुद्धिरिष्यतइत्युक्तत्वाद्बौधायनेनभस्मनापरिमार्जनमित्युक्तत्वाच्चभस्मादिसहितेनैववारिणाशुद्धिर्ज्ञातव्या ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ भस्मनाशुध्यतेकांस्यंसुरयायन्नलिप्यते ॥

सुरामूत्रपुरीषैस्तुशुध्यतेतापलेखनैरिति ॥ सुरादिग्रहणंशुक्रशोणि तादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ तथाच ॥ ताम्रमम्लेनशुध्येत्तुनचेदा मिषलेपनम् ॥ आमिषेणतुयल्लिप्तंपुनर्दाहेनशुध्यति ॥ शंखोपि ॥ सूतिकोच्छिष्टभांडस्यसुरामद्यहतस्यच ॥ त्रिसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्नतु कांस्यस्यतापनमिति ॥ अस्यार्थः ॥ सूतिकोच्छिष्टाद्युपहतानांतैज सानांसप्तभिर्यवगोधूमादिचूर्णैःप्रत्येकंत्रिमार्जनाच्छुद्धिः ॥ कां स्यस्यतुतपनाच्छुद्धिर्मार्जनाच्च ॥ प्रतिमार्जनमुदकप्रक्षालनम प्यावर्तते ॥ अधिकोपहतौतुविशेषःस्मृत्यंतरेप्रोक्तः ॥ सूतिकाशव विण्मूत्ररजस्वलाहतानिच ॥ प्रक्षेप्तव्यानितान्यग्नौयद्यद्यावत्सहेदपी ति॥यद्द्रव्यंयावदग्निप्रक्षेपंसहतेयावताग्निप्रक्षेपेणननश्यति ॥ तावत्प्रक्षे प्तव्यमित्यर्थः ॥ बौधायनोपि॥ तैजसानांमूत्राद्युपघातेपुनःकरणंगोमू त्रेवासप्तरात्रंपरिवासनमिति॥ लेपनिर्हरणाशक्तौपुनःकरणम्॥अन्यथा गोमूत्रेवाइतिव्यवस्था॥आदित्यपुराणेतु॥सौवर्णरौप्ययुक्तानि शंखशु क्तिमयानिच॥ कांस्यायस्ताम्रकूप्यानित्रपुसीसमयानिच ॥निर्लेपानि चशुध्यन्तिकेवलेनजलेनतु॥शूद्रोच्छिष्टानिशोध्यानित्रिधाक्षाराम्लवा रिभिरिति ॥ अत्रापिक्षाराम्लवारिभिर्दशदशकृत्वोमार्जनंकार्यम् ॥ शातातपेन शुध्यंतिदशभिःक्षारैरित्युक्तत्वात् ॥ स्मृत्यंतरेऽपि॥तिल मुष्ककशिग्रूणांकोकिलाक्षपलाशयोः ॥ काकजंघातथावज्रचिंचाश्व त्थवटास्तथा ॥ एषांभस्मदशक्षारंसंप्रोक्तंधर्मदर्शिभिः॥गवाघ्रातानि कांस्यानिशूद्रोच्छिष्टानियानिच ॥दशक्षारेणशुद्ध्यंतिश्वकाकोपहता निच ॥ क्षाराभावेदशावृत्त्याभस्मनामार्जयेद्बुधइत्युक्तत्वात् ॥ द्विजा तिभुक्तोच्छिष्टसंस्पर्शेतुशंखेनविशेषउक्तः ॥ ब्रह्मक्षत्रविशांचैवस कृत्संमार्जनाच्छुचिः ॥ चतुर्थेनतुयद्भुक्तंचतुर्भिस्तत्रमार्जनम् ॥ अग्नौ प्रक्षिप्यगृह्णीयाद्धस्तौप्रक्षालययनतः॥ गोशृंगेणतुसंस्पृष्टंतत्पात्रंशुचि

१ सुवर्णरूप्यशंखाश्मशुक्तिरश्मिमयानिच इ० पा० ।

तामियादिति ॥ कांस्यपात्रविषयेत्वंगिरसाविशेषउक्तः ॥ गंडूषं पादशौचंचयःकुर्यात्कांस्यभाजने ॥ षण्मासंभुविनिःक्षिप्यपुनराकारमादिशेत् ॥ अत्रषण्मासंभुविनिःक्षिप्येत्युक्तत्वात्खननमपिकांस्यशुद्धिहेतुः॥अतश्चोपहतंकांस्यंदोषानुसारेणसप्तहादिकालंभुविखात्वोद्धृत्यभस्मनामार्जितंशुद्धंभवति ॥ तथाच ॥ लोहानांदहनाच्छुद्धिर्भस्मनागोमयेनच ॥ लेखनात्खननाद्वापिशैलानामंभसापिवा ॥ काष्ठानांतक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपीति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ तक्षणंदारुशृंगाणामिति ॥ संहतपात्रविषयेतुहारीतशातातपौ ॥ संहतानांतुपात्राणांयद्येकमुपहन्यते ॥ तस्यैवशोधनंप्रोक्तंसामान्यंद्रव्यशुद्धिकृदिति ॥ मृद्भांडानामल्पोपहतौयाज्ञवल्क्यः ॥ पुनःपाकान्महीमयमिति ॥ मद्याद्युपहतौतुपरित्यागएव ॥ तदाहमनुः ॥ मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वाष्ठीवनैःपूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टंनैवशुद्ध्येतपुनःपाकेनमृन्मयमिति ॥ ॥ इतिपात्रशुद्धिः ॥ ॥ अथधान्यादिशुद्धिः ॥ तत्रविष्णुः॥ असिद्धस्यान्नस्ययन्मात्रमुपहन्यतेतन्मात्रमुत्सृज्यते ॥ सतुषस्यकंडनप्रक्षालनेकुर्यादितिविशेषः ॥ बौधायनोपि ॥ व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिःशाकमूलफलानिच ॥ तन्मात्रस्यापहाराद्वानिस्तुषीकरणेनचेति ॥ इदमल्पद्रव्यविषयम् ॥ बहुद्रव्यविषयेतुकश्यपेन विशेषउक्तः ॥ प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनैः ॥ व्रीहियवगोधूमानांविमर्शनप्रोक्षणैःफलीकृतानांनिघर्षणदलनशमीधान्यादीनीति ॥ अस्यार्थः ॥ अनेकपुरुषोद्धार्याणां व्रीहियवगोधूमानांप्रोक्षणादिभिःशुद्धिः ॥ पर्यग्निकरणमग्न्याभिमर्शनम् ॥ अवगाहनंप्रक्षालनम्॥ प्रोक्षणादीनिसर्वाणिसर्वत्रदोषाल्पत्वमहत्त्वापेक्षयायोज्यानिनयथासंख्यम् ॥ कंडनेनशुक्लीकृतानिरस्तक्षुद्रकणाश्चतंडुलाःफलीकृताउच्यंते ॥ तेषामल्पानांविमर्शनंपाणिभ्यांनिर्मलीकरणम्॥बहूनांप्रोक्षणम्॥शमीधान्यानिमुद्गादीनि ॥ तेषामेकपुरुषोद्धार्याणांनिघर्षणंविमर्द

१ करणदलनैः इ० पा० ।

नंततोल्पानांदलनमनेकपुरुषोद्धार्याणांप्रोक्षणंशुद्धिहेतुरिति ॥ यत्तु तंडुलांस्तुपरित्यजेदितितदत्यंताल्पपरिमाणविषयम् ॥ आदित्यपुराणेविशेषउक्तः ॥ गृहदाहेसमुत्पन्नेदग्धेचपशुमानुषे ॥ अभोज्यस्तद्गतोव्रीहिर्धातुद्रव्यस्यसंग्रहः ॥ मृन्मयेनावबद्धानाअधोभुविविचेष्टताम् ॥ यवमाषतिलादीनांनदोषोमनुरब्रवीत् ॥ ततःसंक्रममाणाग्नौखलान्नंचैवदह्यते ॥ नचप्राणिवधोयत्रकेवलंगृहदीपनम् ॥ तत्रद्रव्याणिसर्वाणिगृह्णीयादविचारयन्निति ॥ सिद्धान्नविषयेतुमनुनाविशेषउक्तः ॥ पक्षिजग्धंगवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ॥ दूषितंकेशकीटैश्चमृत्प्रक्षेपेणशुध्यति ॥ पक्षिदग्धंपक्षिभक्षितम् ॥ अवधूतंयस्योपरिवासोवधूननंकृतंपक्षिभिरुत्क्षिप्यत्यक्तंच ॥ अवक्षुतंयस्योपरिक्षुतम् ॥ मृद्ग्रहणमुदकभस्मनोरपिप्रदर्शनार्थम् ॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ सलिलंभस्ममृद्वापिप्रक्षेप्तव्यंविशुद्धयइति ॥ पाकानंतरमेवकेशकीटादिदूषितंमृदादिभिःशुध्यति ॥ तैःसहपक्वंतुपरित्याज्यमेव ॥ अतश्चानित्यमभोज्यंकेशकीटादिविपन्नमितिगौतमवाक्यस्यायमेवाभिप्रायः ॥ शंखः ॥ क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः ॥ सप्तरात्रंव्रतंकुर्यात्प्रयत्नेनसमाहितः ॥ अत्रिः ॥ अजागौर्महिषीवापिह्यमेध्यंभक्षयेद्यदि ॥ दुग्धंहव्येनकव्येनगोमयादिनयोजयेत् ॥ ऊनस्तनीव्याधिताचयाचान्याऽभक्ष्यभक्षिणी ॥ तासांदुग्धंनहोतव्यंहुतंचैवाहुतंभवेत् ॥ देवद्रोण्यांविवाहेषुप्रयज्ञेषुकृतेषुच ॥ काकैःश्वभिश्चसंस्पृष्टमन्नंतन्नविवर्जयेत् ॥ तन्मात्रमन्नमुद्धृत्यशेषंसत्कारमर्हतीति ॥ देवद्रोणीदेवयात्रा ॥ प्रकृतेष्ववश्यंभाविषुसर्वोत्सवेषु ॥ अत्रदेवयात्रादीनांबह्वन्ननिष्पाद्यत्वाद्बह्वन्नकार्येष्वियंशुद्धिर्वेदितव्या ॥ तदाहपराशरः ॥ पक्वंद्रोणाधिकंत्वन्नंकाकश्वाद्युपघातितम् ॥ ग्रासमुद्धृत्यतन्मात्रंयत्तुलालाकृतंभवेत् ॥ हेमोदकेनचाभ्युक्षेद्राजतेनांबुनाथवा ॥ अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषा ॥ विप्राणांब्रह्मघोषेणपूतंभोज्यंचतद्भवे

दिति ॥ द्रोणःषट्पञ्चाशदधिकंपलशतद्वयम् ॥ यत्तुजमदग्निवचनम् ॥अन्नमेकाहिकंपक्वंश्वकाकाद्युपघातितम्॥केशकीटावपन्नंचतदप्येवंविशुध्यति॥ क्रीतस्यापिविधिर्दृष्टएषएवमनीषिभिरिति ॥ तदल्पधनविषयम् ॥ संस्कारविषयेविशेषश्चवसिष्ठेनोक्तः॥ द्रवाणांप्लवनेनैवघनानांप्रोक्षणेनच॥छागेनमुखसंस्पृष्टमन्नंतच्छुचितामियात् ॥ घनाःपर्पटवटिकादयः॥द्रवाणामितिगोरसविषयम् ॥ तदाहशंखः ॥ श्रपणंघृततैलानांप्लवनंगोरसस्यच ॥ भांडानिप्लावयेदद्भिःशाकमूलफलानिचेति ॥ घृतादीनामपिश्रपणासंभवेसजातित्वादीषत्प्लवनेन शुद्धिः ॥ मनुनातु ॥ द्रवाणांचैवसर्वेषांशुद्धिराप्लवनंस्मृतम् ॥ प्रोक्षणंसंहतानांचदारवाणांचतक्षणमित्युक्तम्॥अतश्चोत्प्लवनप्लावनेविकल्पेन॥किंच॥ प्रस्थमात्रपरिमाणानामुत्प्लवनंततोधिकपरिमाणानांप्लावनंततोन्यूनानांपरिमाणानांत्यागइतिगम्यते ॥ आधारभांडस्थितस्यगोरसादेर्नदोषः ॥ तदुक्तम् ॥ आधारदोषेतुनयेत्पात्रात्पात्रांतरंद्रवम् ॥ घृतंचपायसंक्षीरंतथैवेक्षुरसोगुडः ॥ शूद्रभांडस्थितंतक्रंतथामधुनदुष्यतीति ॥ पायसंपयोनिर्वृत्तम् ॥ यमोपि ॥ आममांसंघृतंक्षौद्रंस्नेहाश्चफलसंभवाः ॥ म्लेच्छभांडस्थितादूष्यानिष्कृताःशुचयःस्मृताइति ॥ एतच्चआधारभांडविषयम् ॥ अनाधारेपिद्रोणाधिकेपायसेप्लवनंसर्वत्रघृतादिविषयमपि॥ततोन्यूनस्यापिदेशकालाद्यपेक्षयाश्रपणादिभिःशुद्धिः ॥ तथाचबौधायनः ॥ देशंकालंतथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनम् ॥ उपपत्तिमवस्थाञ्चज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेदिति ॥ शातातपोपि ॥ गोकुलेकुंडशालायांतिलचक्रेक्षुयंत्रयोः ॥ अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीषुबालातुरेषुचेति ॥ कुंडशालायज्ञशाला ॥ ॥ शंखोपि ॥ निर्यासानांगुडानांचलवणानांतथैवच ॥ कुसुंभंकुंकुमानांचऊर्णाकार्पासयोस्तथा ॥ शोषात्तुकथिताशुद्धिरित्याहभगवान्यमइति ॥ निर्यासाहिंगुप्रभृतयः ॥ इयंस्वल्पपरिमाणविषया॥

बहुपरिमाणेषुबौधायनेनविशेषाभिधानात् ॥ यथाबहुकुसुंभका र्पासयोस्तथागुडलवणानांसर्षपांचकठिनीभूतानांचांडालादिस्पर्शने नैवाशुद्धिरिति ॥ अत्यल्पत्वेपरित्याज्याएव ॥ तत्रापिदेशका लापेक्षयापरित्यागःकार्यः ॥मृत्पर्णादिषुविष्णुनाविशेषउक्तः ॥मृत्पर्ण तृणकाष्ठानांश्वास्थिचांडालवायसैः ॥ स्पर्शेनविहितंशौचंसोमसूर्या ग्निमारुतैः॥तथाप्रोक्षणेनपुष्पफलमपिच ॥ शंखोपि ॥ पुष्पफलानांवि ष्किरावधूतानांप्रक्षालनमित्येकपर्णानामद्भिःप्रक्षालनंसकृद्बहुष्प्रयुक्ता नामुत्सर्गइति ॥ विष्किरैर्ग्रामकुक्कुटादिभिरवधूतंपदाकीर्णमित्यर्थः ॥ बौधायनोऽपि॥असंस्कृतायांभूमौन्यस्तानांप्रक्षालनम् ॥ पराक्षालन मित्येके ॥ पराक्षालनमभ्युक्षणम् ॥ एवंक्षुद्रसमिधामसंस्कृतानाम मेध्याद्युपहतानामेकपुरुषोद्धार्याणामिति ॥ क्षुद्रसमिधांयज्ञियत्वेनप्र सिद्धपालाशादिव्यतिरिक्तापामार्गादीनाम् ॥व्यासोपि॥रथ्याकर्दमतो यानिनावःपथतृणानिच ॥ मारुतेनैवशुद्ध्यंतिपक्वेष्टकाचितानिचेति॥ मनुनातुद्रव्यहस्तस्योच्छिष्टादिस्पर्शेविशेषउक्तः॥तथा ॥ उच्छिष्टेन तुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन ॥ अनिधायैवतद्द्रव्यमाचांतःशुचितामि यादिति ॥ इतिधान्यशुद्धिः ॥ अथजलशुद्धिः ॥ तत्रदेवलः ॥ अवि गंधारसोपेतानिर्मलाःपृथिवीगताः ॥ अक्षीणाश्चैवगोःपानादापःशु द्धिकराइति॥अत्रगोपानादिति ॥ गोपानयोग्यपरिमाणाः ॥ तदाहतु व्यासबृहस्पती ॥ भूमिष्ठमुदकंमेध्यंवैतृष्ण्यंयत्रगोर्भवेत् ॥ अव्याप्तंचे दमेध्येनतद्वदेवशिलागतमिति ॥ अल्पजलाशयादुद्धृतोदकविषयेदे वलएववाक्यांतरमाह॥उद्धृतावाप्रशस्ताःस्युःशुद्धैःपात्रैर्यथाविधि ॥ एकरात्रोषितास्तास्तुत्यजेदपःसमुद्धृताइति ॥अतएवबहूदकात्तडागा देरुद्धृतानांरात्र्युषितानामपर्युषितोदकांतराभावेनदोषः ॥ अपर्युषित सद्भावेरात्र्युषितानांकर्मयोग्यत्वंनास्ति॥महाजलाशयविषयेसएवाह॥ अक्षोभ्यानितडागानिनदीवापीसरांसिच ॥ चांडालाद्यशुचिस्प

शेतीर्थंतःपरिवर्जयेदिति ॥ तीर्थमुदकावतरणमार्गः ॥ यस्मिंस्तीर्थे चांडालादिस्पर्शस्तद्वर्जयित्वाऽन्यतोजलंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ वापीकूपादिविषयेहारीतः॥वापीकूपतडागेषुमानुषंशीर्यतेयदि॥ अस्थिचर्मविनिर्मुक्तेदूषितंचखरादिभिः ॥ उद्धृत्यतज्जलंसर्वंशोधनंपरिवर्जितमिति ॥ चर्मनिर्मुक्तैश्चिरकालवासाद्विशीर्णैरित्यर्थः ॥ देवलोपि ॥ उद्धरेदुदकंसर्वंपंचपिंडान्मृदस्तथेति ॥ बृहस्पतिनातुविशेषउक्तः ॥ मृतपंचनखात्कूपादत्यंतोपहतात्तथा ॥ अपःसमुद्धरेत्सर्वाःशेषंवस्त्रेणशोधयेत् ॥ वह्निप्रज्वालनंकृत्वाकूपेपक्वेष्टकाचिते ॥ पंचगव्यंन्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्भवेदिति ॥ श्वादिभिश्चिरकालोपहतौतुहारीतः ॥ घटानांशतमुद्धृत्यपञ्चगव्यंक्षिपेत्ततः ॥ श्वभिःश्वपाकचांडालैःदूषितेषुविशोधनमिति ॥ आपस्तंबस्तुविशेषमाह ॥ उपानदस्थिविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेवच ॥ एभिर्विदूषितेकूपेकुंभानांषष्टिमुद्धरेदिति ॥ स्थावरस्वल्पजलाशयेतुकूपवदेवशुद्धिः॥तदाहविष्णुः ॥ जलाशयेषुस्वल्पेषुस्थावरेषुमहीतलेकूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सुचनदूषणमिति॥ शातातपोपि ॥ अन्यैरपिकृतेकूपेसेतौवाप्यादिकेतथा ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ यमेनविशेषउक्तः ॥ चांडालभांडसंस्पृष्टंपीत्वाकूपगतंजलम् ॥ गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैवशुद्ध्यतीति॥नदीनांचांडालादिभांडस्पर्शोपिनदोषस्तदाहसएव ॥नदीवेगेनशुद्ध्यतीति ॥ चर्मकोशस्यकषायद्रव्येणशोधनाच्छुद्धिः ॥ ॥ तदाहकश्यपः ॥ दृतीनांरंजनाच्छुद्धिरिति ॥ शुद्धचर्मकोशगतमपिनपेयमनापदि ॥ ॥ तदाहयमः ॥ प्रपास्वरण्येघटगंधकूपेद्रोण्यांजलंकोशगतास्तथापः ॥ पिबेच्चशूद्रव्यतिरिक्तलोकइति ॥ आपद्यप्यरण्यगतंप्रपादिपेयमित्यर्थः ॥ द्रोणीसर्वसाधारणीपाषाणादिकृतापात्रीकोशोदृतिः ॥ तडागादिगतंनवोदकंदशरात्रेणशुद्ध्यति ॥ तदुक्तम् ॥ अजागावोमहिष्यश्चस्त्रियश्चैवप्रसूतिकाः ॥ दशरात्रे

१ च्छ्लेष्म इ० पा० ।

णशुध्यंतिभूमिष्ठंचनवोदकमिति॥जलपात्रंचस्वकीयमेवस्वस्यशुद्धम् ॥ ॥ तदाहबौधायनः ॥ आत्मशय्यासनंवस्त्रंजायापत्यंकमंडलुः॥शुचीन्यात्मनिएतानिपरेषामशुचीनिचेति ॥ ॥ हारीतस्तु ॥ ॥ स्वानुपपत्तौशुच्यंतद्धार्यसमामनंतिसंस्पर्शेसचैलस्नानमेवह्याहेति ॥ अयमर्थः ॥ स्वशय्याद्यलाभेपरकीयंशुद्धेनकंबलादीनांतद्धार्योपभोक्तव्यम् ॥ यतःपतितादेःशय्यादिस्पर्शेसचैलस्नानंविधीयतइति ॥ एतच्चकंबलादिपतितशय्यादिस्वीकारेवेदितव्यम् ॥ इत्युदकशुद्धिः ॥ ॥अथवस्त्रादिशुद्धिः ॥ तत्रव्यासः ॥ वस्त्रंमृदंभसाशुद्धेद्रज्जुर्वैदलमेवच ॥ रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टंत्याज्यंतन्मात्रमेवचेति ॥ वैदलं शूर्पादि ॥ ॥ यमोपि ॥ यदिमूत्रपुरीषाभ्यांरेतसारुधिरेणवा ॥ चैलंसमुपहन्येतअद्भिःप्रक्षालयेत्तुतत् ॥मृदंभसानशुध्येत्तुवस्त्रंचोपहतं दृढम् ॥ छेदनंतस्यदाहोवातन्मात्रमुपहन्यतइति ॥ अत्राच्छिन्नदग्धयोरपिपरित्यागाच्छेददाहाभ्यांशुद्ध्यभिधानमत्यंतदुर्लभविषयम् ॥ दरिद्रस्यानुत्तमेष्वपिच्छेदादिनाशुद्धिः॥राशीकृतानांबहूनांमध्येयावंतिवस्त्राणिचांडालादिभिःस्पृष्टानितानिस्पृष्टापेक्षयास्वल्पानिचेत् ॥ तदातान्युद्धृत्यप्रक्षालयेत् ॥ शेषाणिबहूनिप्रोक्षयेत्॥ अनेनैवाभिप्रायेणयाज्ञवल्क्यः॥प्रोक्षणंसंहतानांचबहूनांधान्यवाससामिति ॥स्मृत्यंतरेपि ॥ वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्यदूषणम् ॥ तावन्मात्रंसमुद्धृत्यशेषंप्रोक्षणमर्हतीति ॥ अत्रशेषस्यप्रोक्षणविधानादुद्धृतस्योपहतस्यप्रक्षालनादिभिःशुद्धिरितिगम्यते ॥ यदाराशीकृतानिसर्वाणि स्पृष्टानितदाप्रोक्षणादेवशुद्धिः॥यदाचस्वल्पानितदासर्वेषांप्रक्षालनादेवशुद्धिः॥ तदाहमनुः॥ अद्भिस्तुप्रोक्षणंशौचंबहूनांधान्यवाससाम्॥ प्रक्षालनेनत्वल्पानामद्भिःशौचंविधीयतइति ॥ राशेर्बहुत्वंचपुरुषग्राह्यभाराधिकत्वंबौधायने ॥ अनेकोद्धार्येदारुशिलेभूमिसमेइत्यनेकोद्धार्ययोर्दारुशिलयोःस्वल्पशौचत्वमुक्तम् ॥ तेनैवन्यायेनद्रव्यांतरेष्व

पिज्ञातव्यम् ॥ याज्ञवल्क्येन विशेषउक्तः ॥ सोवैरुदकगोमूत्रैःशुद्ध्य त्याविककौशिकम् ॥ सश्रीफलैरंशुपट्टंसारिष्टैःकुतपंतथा ॥ सगौरसर्षपैःक्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ॥ कौशिकंतसरीपट्टादि ॥ अंशुपट्टंवल्कलतंतुकृतंकुतपःपर्वतच्छागलोमकृतः ॥ इयंशुद्धिरधिकोपघाते ॥ अल्पेतुप्रोक्षणमेव ॥ एषांक्षालनेनविनाशएवस्यात् ॥ शुद्धेश्चद्रव्याविनाशेनैवेष्टत्वात् ॥ अतएवदेवलः ॥ ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः ॥ अल्पशौचाभवंत्येतेशोषणप्रोक्षणादिभिः ॥तान्येवामेध्ययुक्तानिक्षालयेच्छोधनैःस्वकैः ॥ तूलिकाद्युपधानन्तुपुष्परक्तांबरंतथा ॥ शोषयित्वातपेकिंचित्करैःसंमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्चवारिणाप्रोक्ष्यविनियुंजीतकर्मणि ॥ तान्यप्यातपक्लिष्टानियथावत्परिशोधयेदिति ॥पुष्परक्तमितिप्रक्षालनासहरागरक्तोपलक्षणम् ॥ अतश्चयत्प्रक्षालनेनविनष्टरागंभवतितदातपशोषणादिनाशोध्यम् ॥यन्मांजिष्ठादिकंक्षालनेनविनश्यतितत्क्षालयेत् ॥ आपस्तंबोपि ॥ शुनोपहतंचैलमवगाहेतप्रक्षाल्यवातदेशमग्निनासंस्पृश्यपुनःप्रक्षाल्यपादौचाचम्यप्रयतोभवति ॥ अत्रायंविवेकः॥ वस्त्रसहितस्यैवनाभेरूर्ध्वस्पर्शेवगाहः ॥ अधस्ताच्चेत्प्रक्षालनमिति ॥ शंखलिखितौ ॥ अहतानांप्रोक्षणमिति॥अहतानियंत्रादुत्तीर्णानि ॥ प्रचेताश्च ॥ चैलानामुपहतानामुच्छेदनंगंधलेपापनयनंतन्मात्रोच्छेदनंवाननवानांवाससामभ्युक्षणंचेति ॥ उच्छेदनंक्काथनम्॥ शंखः ॥ शयनासनयानानांसंहतवच्छौचमिति ॥ शयनादीनांसंहतशब्दवाच्यत्वात्संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत्प्रोक्षणेनशुद्धिरित्युक्तंभवति ॥ तदाहांगिराः ॥ शयनासनयानानिरोमबंधानियानिच ॥ वस्त्राणितानिसर्वाणिसंहतानिप्रचक्षतइति ॥ ॥ मनुः ॥ चैलवच्चर्मणांशुद्धिर्वैदलनांतथैवच ॥ शाकमूलफलानांतु धान्यवच्छुद्धिरिष्यतइति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ पक्षपवित्रवच्चर्मचामरतृणवेत्रवल्कलानांचचैलवच्छुद्धिरिति ॥अत्रपवित्रंदर्भस्तन्मयंतृणमिति॥

१ अन्यान्यप्यातिनष्टानि इ० पा० । २ वल्कलानामि पा० ।

तृणराजस्तालोभिधीयते॥ अतस्तत्पत्र[1]ादीनाम्॥ ॥इतिवस्त्रादिशुद्धिः ॥ ॥ अथदेहशुद्धिः॥तत्रमनुः ॥ ज्ञानंतपोऽग्निराहारौमृन्मनोवार्युपाञ्जनम्॥वायुःकर्मार्ककालौचशुद्धेःकर्तॄणिदेहिनाम् ॥ सर्वेषामेवशौचानामर्थशौचंपरंस्मृतम्॥योऽर्थेशुचिर्हिसशुचिर्नमृद्वारिशुचिःशुचिः ॥ क्षांत्याशुद्ध्यंतिविद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः॥प्रच्छन्नपापाजाप्येनतपसावेदवित्तमाः ॥ मृत्तोयैःशुध्यतेशोध्यंनदीवेगेनशुद्ध्यति ॥ रजसास्त्रीमनोदुष्टासंन्यासेनद्विजोत्तमः ॥ अद्भिर्गात्राणिशुद्ध्यंतिमनःसत्येनशुद्ध्यति॥विद्यातपोभ्यांभूतात्माबुद्धिर्ज्ञानेनशुद्ध्यतीति ॥अथाशुद्ध्यपवादः॥तत्रबृहस्पतिः ॥पादौशुचीब्राह्मणानामजाश्वस्यमुखंशुचिः ॥ गवांपृष्ठानिमेध्यानिसर्वगात्राणियोषितामिति ॥अनुपहतब्राह्मणचरणस्पृष्टंशुद्धमित्यर्थः॥अतएवब्राह्मणव्यतिरिक्तचरणस्पर्शेदोषउक्तोभवति ॥तथाच ॥अयस्पात्रेचपक्वान्नंतद्व्याप्तंचतदेवयत्॥ भुक्तंपश्चादधोवर्त्मप्रदंस्नेहसृताहृते॥पयसासर्पिषावापिसिद्धमन्नादिकंचयत्॥ स्पृष्टमप्याहरेत्प्रोक्ष्यदुःस्पृष्टंचयथाफलम्॥फलंयथागर्हितंनभवतितथा॥स्मृतिचंद्रिकायांगौतमेनोक्तम् ॥ अदुष्टासंततधारावातोद्धूताश्चरेणवः ॥ स्त्रियोवृद्धाश्चबालाश्चनदुष्यंतिकदाचनेति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ द्राक्षेक्षुयंत्रीकरकारुहस्तगोदोहनीयंत्रविनिःसृतानि ॥बालैरथस्त्रीभिरनुष्ठितानिप्रत्यक्षदृष्टानिशुचीनितानि ॥ यंत्रविनिःसृतानिद्राक्षेक्षुरसादीनि ॥ स्त्रीभिर्बालकैर्वारथ्याप्रसर्पणादिनाऽशुचिभिःकृतानिप्रत्यक्षतोज्ञातान्यपिस्पर्शपाकादीनिकर्माणिशुद्धानीत्यर्थः॥ मनुरपि ॥ नित्यंशुद्धःकारुहस्तःपण्यंयच्चप्रसारितम् ॥ ब्रह्मचारिगतंभैक्ष्यंनित्यंमेध्यमितिस्थितिः ॥ ब्रह्मचारिपदंभिक्षुकोपलक्षकंभिक्षुकहस्तस्थितंसिद्धान्नंरथ्योपसर्पणोपघातेनाशुद्धंनभवतीत्यर्थः ॥ तथासुमंतुगौतमौ ॥ तिलपिष्टंतथाक्षीरंपायसंदधिसक्तवः ॥ स्नेहपक्वंचतक्रंचशूद्रस्यापिनदुष्यति ॥तथाच॥अपूपाःसक्तवोधानास्तक्रंदधिघृतंपयः ॥

१ पात्रादीनामित्यपिपाठः।

एतत्पण्यागतंभोज्यंभांडलेपोनचेद्भवेदिति ॥ अत्रसक्तुपूपादीनांशु चित्वेसत्यपि ॥ आपणीयान्यभक्ष्याणीतिशंखवचनात्सिद्धान्नानाम भक्ष्यत्वम् ॥ शंखोपि ॥ नारीणांचैववत्सानांशकुनीनांशुनांमुखम् ॥ रतौप्रस्रवणेवृक्षेमृगयायांसदाशुचीति ॥ तथाच ॥ आकराः शुचयः सर्वेशकुनिःफलपातने ॥ श्वामृगग्रहणेमेध्यःस्त्रीमुखेषुचवारुणी ॥ स्त्रीमुखेष्वितिपीतमद्यायाअपिब्राह्मणभार्यायाः शूद्रायाबुद्धिपूर्वकगं धरसास्वादनवर्जितंमुखंरतिसंसर्गेशुद्धमेवेत्यर्थः ॥ आकराःसुराक रव्यतिरिक्ताः ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ आकरोद्धृतवस्तूनिनशुचीनिक दाचन॥आकराःशुचयःसर्वेवर्जयित्वासुराकरमिति॥यमोपि ॥ उत्तती क्रमुकंचैवकरीरमपराजिता ॥ आममांसंघृतंक्षौद्रंफलंचेक्षुरसोदधि ॥ आकरात्पत्रशाकंचसार्द्रपाषाणचूर्णकम् ॥ अंत्यभांडस्थितादूष्यानि ष्क्रांताःशुचयःस्मृताः ॥ गोरसंमधुमांसानिशाकमूलफलानिच ॥ अं त्यभांडस्थितादूष्यानिष्क्रांताःशुचयःस्मृताः ॥अदूष्यंकांचनंगावः॥ स्त्रीमुखंकुतपंक्षुरम्॥नदूषयंतिविद्वांसोयज्ञेषुचमसंतथा॥मुखतोगौरमे ध्यातुमेध्योजोमुखतस्तथा ॥ पृष्ठतोगौर्गजःस्कंधेसर्वतोऽश्वःशुचिस्त थेति ॥ तथाच ॥ मक्षिकाविप्रुषश्छायागोरसःसूर्यरश्मयः ॥ रजोभूर्वा युरग्निश्चस्पर्शेमेध्यानिनिर्दिशेत् ॥ अत्रमक्षिकाग्रहणमवर्जनीयस्पर्शा नांदंशादीनामुपलक्षणार्थम्॥विप्रुषोऽविज्ञातजलकणाः ॥ छायारजश्च निषिद्धव्यतिरिक्ते ॥ तथाच ॥ श्वभिर्हतस्ययन्मांसंशुचितन्मनुरब्रवी त् ॥ क्रव्याद्भिश्चहतस्यान्यैश्चांडालाद्यैश्चदस्युभिरिति ॥ क्रव्यादः श्येनादयः ॥ दस्यवोव्याधाः ॥ अत्रिरपि ॥ मधुपर्केचसोमेचअप्सुप्रा णाहुतीषुच ॥ नोच्छिष्टस्यभवेद्दोषोह्यत्रेश्चवचनंयथेति ॥ अप्स्विति भोजनान्तेरममृतापिधानमसिइत्यनाग्निकरणार्थयाआपोगृह्यंतेतासु मधुपर्कादिषुचमंत्रोच्चारणविषयेउच्छिष्टदोषोनास्तीत्यर्थः ॥षट्त्रिंश न्मतेपि ॥ तांबूलेचफलेचैवभुक्तस्नेहावशिष्टके ॥ दंतलग्नस्यसंस्पर्शे

नोच्छिष्टःस्यात्कदाचनेति ॥ अद्भिःपत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्त
था ॥ सुगंधिभिस्तथाद्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तुभवेद्द्विजइति ॥ उच्छिष्टेन
स्पृशेद्द्रव्यहस्तस्थद्रव्यंभूमावनिधायैवाचम्यशुध्यति॥तथाचमनुः ॥
उच्छिष्टेनचसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन ॥ अनिधायैवतद्द्रव्यमाचां
तःशुचितामियादिति ॥ अत्रउच्छिष्टेनेत्याचमनार्हेणप्रायश्चित्तेनयु
क्तःपुरुषउच्यते ॥ द्रव्यंचभक्ष्यभोज्यादीनि ॥ अत्रमणिबंधपा
णीप्रक्षाल्याचमनमित्युक्तत्वात् ॥ द्रव्यमाधायाचमनंसंभवतीतिम
न्यमानाःकेचिदाहुःशरीरस्पर्शनमात्रंद्रव्यस्यविवक्षितम् ॥ अतो
हस्तात्प्रदेशांतरेतुसंगादौतद्द्रव्यंगृहीत्वाचमेदिति ॥ अयमभिप्रायः॥
तथैवपुरुषाशौचादशुचिद्रव्यम् ॥ तथैवशौचसंबंधाद्धिभवतीति ॥
गौतमस्तुनिधायाचमेदित्याह ॥ तत्राविरोधइतिचेत् ॥ नागरीयो
द्रव्यंनिधायाचामेदसदंगस्थकृत्वाचामेदितिव्यवस्थयात्वविरोधः ॥
याज्ञवल्क्योपि ॥ मुखजाविप्रुषोमेध्यास्तथाचमनबिंदवः ॥ श्म
श्रुचास्यगतंदंतलग्नंत्यक्त्वाततःशुचिरिति ॥ अत्राचमनबिंदवइ
तिपरेभ्यआचमनंददतःपुरुषस्यपादौस्पृशेयुर्येबिंदवस्तेआचामितुर्ह
स्तोदकैःसमाज्ञेयास्तैरशुचिर्भवति ॥ अधोङ्गुलिविवरेभ्यःपत
द्भिरुदकबिंदुभिर्भूम्यभिपातात्तैर्यदिस्पृशति तेन तद्यआचामयतःप
रान्भौमिकैस्तेसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेदिति ॥ अत्रापिपराना
चामयतइत्युक्तत्वाद्यआचामयेत्तदन्येनसमीपस्थेनबिंदुसंसर्गोयत्नाद्र
क्षितव्यः ॥ पादौस्पृशतइत्युक्तत्वाच्चआचमनदात्राऽपिपादव्यति
रिक्तांगस्पर्शोयत्नाद्रक्षितव्यइत्यर्थः॥गौतमेनविशेषउक्तः॥नमुख्याविप्रुषउच्छिष्टंकुर्वंतिनपततीति ॥ तथाच ॥ दधिसर्पिःपयःक्षौद्रेभांड
दोषोनविद्यते ॥ मार्जारश्चैवदर्वीचमारुतश्चसदाशुचिरिति ॥ स्मृ
त्यंतरेपि ॥ अजाश्वमुखतोमेध्यंगावोमेध्यामुखाद्दते ॥ मार्जारन
कुलौस्पृष्टौशुभाश्चमृगपक्षिणइति ॥ मार्जारस्यशुचित्वंकर्मकालाद

न्यत्र॥तत्रतुस्नानविधानात् ॥ उपघातसंदेहेमनुः ॥ त्रीणिदेवाःप वित्राणिब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तंयच्चवाचाप्रश स्यतइति ॥ अदृष्टमिति ॥ अदृष्टस्योपघातस्यतत्कारणकाकादिस द्भावमात्रेणशंकानकार्य्या ॥ एवंमहानसादौव्याहरद्भिरकृतशौचशू द्रादिभिःपक्वंदृष्टंभोजनंनदुष्यति ॥ नपुनरियंमाशंकोत्तरकालेका र्या॥भोजनात्प्रागविज्ञातोपघातेनदोषइतिमेधातिथेरभिप्रायः॥ पा रिजातोपि ॥ माक्षिकंचोदकंक्षीरंतक्रंचेक्षुरसंदधि ॥ आममांसंघृतं तैलंतैलंचफलसंभवम् ॥शाकंचाकरपक्वंचतथासस्नेहमौषधम् ॥ पि ण्याकमुत्ततीचूर्णंपूगंचैवजलान्वितम् ॥अंत्यभांडस्थितादूष्यानिष्क्रां ताःशुचयःस्मृताः ॥ विनोदकेनपचितंयदन्नंजातवेदसि ॥ तदन्नंफल वद्ग्राह्यंदुःस्पृष्टंतन्नदुष्यति ॥ इक्षुरापःफलंमूलंतांबूलंतिलमोष धम् ॥ भक्षयित्वापिकर्त्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रियाः ॥ तंडुलास्त्व ग्निसंयोगात्पिष्टंलवणयोगतः ॥ पानीयमग्निसंयोगाद्घनःप्रोक्षणतःशु चिः ॥ आर्द्रकंसगुडंमद्यंसैक्षवंबदरंतथा ॥ नारिकेलांबुकांस्येच दध्नासंमिश्रितोगुडः ॥ क्षीरेचलवणंदत्तमुच्छिष्टेचतथाघृतम् ॥ स्नानं रजकतीर्थेचताम्रेगव्यंसुरासमम् ॥ दन्तोष्ठस्पर्शनान्मद्यंरोमभ्योनिः सृतंजलम् ॥ अतएवसदाकार्य्यंविद्वद्भिःश्मश्रुकर्त्तनम् ॥ यतीचब्रह्म चारीचनाचामेच्चर्मवारिणा ॥ गृहस्थोपिचनाचामेद्दैवेपित्र्येचकर्मणि॥ ॥ शंखः ॥ त्रिदिनंभस्ममृद्वारित्र्यहंत्रिफलमेवच ॥ सप्ताहंसप्तकाषाये श्चर्मशुद्धिःपरास्मृता ॥ तथाचसुमंतुः ॥ नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नंविद्वा न्नाश्राद्धिनोद्विजः ॥ आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ अ श्राद्धीनित्यश्राद्धहीनः ॥ एकरात्रिकमेकरात्रपर्याप्तम् ॥ ॥पक्वान्नेष्व पिविशेषमाहतुःसुमंत्वंगिरसौ ॥ गोरसंचैवसक्तूंश्चतैलपिण्याकमेवच॥ अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम्॥हारीतः॥ कंदुपक्वंस्नेहप क्वंपायसंदधिसक्तवः ॥ एतान्यपिचशूद्रान्नभोज्यानिमनुरब्रवीत् ॥

एवंयानिशूद्रान्ननिषेधकानिवचनानितानिपरिगणितशूद्रपक्वान्नव्यति
रिक्तविषयाणि ॥ यानिचदासादिलक्षणानिपराशरस्मृत्यभिहिता
नितानिचनशूद्राभिप्रायेण ॥ परस्परविरोधात् ॥ तल्लक्षणानिच॥शूद्र
कन्यासमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः॥संस्कारेणभवेद्दासस्त्वअसंस्कारे
तुनापितः ॥ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायांसुतोजातःसुसंस्कृतः ॥ गोपाल
स्तुसविज्ञेयोभोज्योविप्रैर्नसंशयः ॥ वैश्यकन्यासमुत्पन्नोब्राह्मणे
नतुसंस्कृतः ॥ कुलमित्रातिथिर्ज्ञेयोभोज्योविप्रैर्नसंशयः ॥ क्षत्र
कन्यासमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः ॥ तदधिकस्तुविज्ञेयोभोज्यो
विप्रैर्नसंशयः ॥ गोपालस्यक्षत्रियोजनकःअन्येषांतुब्राह्मणः॥किंचएते
षांमूर्द्धावसिक्तजात्यंतःपातित्वान्नशूद्रत्वम् ॥ किंचात्मानिवेदकस्यकुं
भकारादेश्चकेवलशूद्रत्वात्तन्मायेनेतरेषामपिशूद्रत्वमेवयुक्तम् ॥ ॥ इ
तिभोज्याभोज्यनिर्णयः॥ ॥ शूद्रान्नस्यनिषेधविशेषमुक्त्वाप्रसंगात्क
लिनिषिद्धाःकथ्यंते ॥ समुद्रयात्रास्वीकारः कमंडलुविधारणम् ॥
द्विजानामसवर्णाभ्यः कन्योपयमनंतथा ॥ देवरेणसुतोत्पत्तिर्मधुपर्के
पशोर्वधः ॥मांसादनंतथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमंतथा ॥ दत्ताऽक्षतायाः
कन्यायाःपुनर्दानंपरस्यच ॥ दीर्घकालंब्रह्मचर्य्यंनरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनंगोमेधंचतथामखम् ॥ एतान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्या
नाहुर्मनीषिणः ॥ तथाच ॥ अग्निहोत्रंगवालंभंसंन्यासंपलपैतृकम् ॥
देवराच्चसुतोत्पत्तिंकलौपंचविवर्जयेदिति ॥ कलावन्यान्यपिनिषिद्धा
निनिरूप्यन्ते ॥ युगधर्माःपरिग्राह्याःसर्ववर्णैर्यथोचिताः ॥ ग्रामा
चाराःपरिग्राह्याःश्रुतिस्मृत्यविरोधिनः ॥ देशाचाराःपरिग्राह्यास्तत्तद्दे
शीयैर्जनैः ॥ अन्यथापतितोज्ञेयःसर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ कुलाचाराः
परिग्राह्याःश्रुतिस्मृत्यविरोधिनः ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधेनधर्माभासानयं
त्यधः ॥ युगधर्माह्यनुष्ठेयायुगेयास्मिन्यथास्थिताः ॥ श्रुतिमूला
पिनग्राह्याह्यस्वर्ग्यादेशदूषिताः ॥ लौगाक्षिः ॥ श्रौतःश्रेष्ठतमोधर्मः

स्मार्त्तःश्रेष्ठतरःस्मृतः ॥ पौराणिकःश्रेष्ठएवह्यागमीयोजघन्यकः ॥ श्रुतिस्मृत्यविरोधेनकौल्यदेशीयकावपि॥धर्मौमान्यावनूचानैर्ह्यन्यथा निरयप्रदौ ॥ कुलदेशीयकौधर्मौलौकिकंग्राम्यमप्युत ॥ आददीतगृहस्थस्तान्यदिशास्त्राविरोधिनः ॥ नशास्त्रदृष्ट्याविदुषाकदाचिदुल्लंघनीयाःकुलदेशधर्माः॥ मूलंहितेषांच्युतवेदशाखामहानधर्मःस्थितिभंगदोषः ॥ वेदविरोधेनकिंचिन्नाचरणीयम् ॥ तत्राहमनुः ॥ श्रुतिस्तुवेदोविज्ञेयोधर्मशास्त्रंतुवैस्मृतिः॥तेसर्वार्थेष्वमीमांस्येताभ्यांधर्मोहिनिर्बभौ ॥ पैंग्यः ॥ वेदोक्तमपियत्कर्मवेदाप्रामाण्यवादिनि ॥ शारीरशोकपूर्त्त्यादिकंहिचिन्नफलप्रदम् ॥ सर्वकर्मवेदनिर्णीतंकार्यमितितात्पर्य्यम् ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेंद्रविरचितेनिर्णयामृते द्रव्यशुद्धिप्रकरणंतृतीयंसम्पूर्णम् ॥ श्रीसूर्यसेनभू०इतिनिर्णयामृतेस्मिन्संपूर्णाद्रव्यशुद्धिरियम् ॥ १ ॥ श्रीमत्पंडित० ॥ २ ॥ ॥ इदानीमाशौचप्रकरणमारभ्यते ॥ कालःस्नानाद्यपनोद्यःपिंडोदकदानादिविधेरध्ययनादिपर्युदासस्यच निमित्तभूतःपुरुषगतःकश्चनातिशयःकथ्यतेनपुनःकर्मानधिकारमात्रमित्याशौचलक्षणंमिताक्षरायामुक्तम् ॥ तच्चाशौचंद्विविधम् ॥ सूतकंमृतकंचेति ॥ जनननिमित्तंसूतकम् ॥ मरणनिमित्तंमृतकम् ॥ तत्रादौजनननिमित्तमाशौचमुच्यते ॥ तच्चस्रावपातप्रसवरूपभेदात्त्रिविधम् ॥ तत्रगर्भधारणान्मासचतुष्टयाभ्यंतरेगर्भच्युतिःस्रावः ॥ पंचमषष्ठयोःपातः ॥ सप्तमादिषु प्रसवः ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥ आचतुर्थाद्भवेत्स्रावःपातःपंचमषष्ठयोः ॥ अतऊर्द्ध्वंप्रसूतिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेदिति ॥ तत्रमासत्रयादर्वाग्गर्भस्रावेमातुस्त्रिरात्रमाशौचंनपित्रादीनाम् ॥ पितुःस्नानादेव शुद्धिः ॥ स्नानमात्रमेवपुरुषस्येतिवृद्धवसिष्ठस्मरणात् ॥ पातेतु मातुर्गर्भमाससंख्याहान्याशौचंपितुस्त्रिरात्रंसपिंडानांच ॥ तदाहमरीचिः॥ स्रावेमातुस्त्रिरात्रंस्यात्सपिंडाशौचवर्जनम् ॥ पातेमातुर्य

थामासंपित्रादीनांदिनत्रयमिति ॥ गोभिलोपि ॥ संस्रावेगर्भस्यत्र्यहं वेति॥याज्ञवल्क्योपि ॥ गर्भस्रावेमासतुल्यानिशाःशुद्धेस्तुकारणम् ॥ अत्रस्रावःपतनम् ॥ यत्तुयमवचनम् ॥ अजातदंतेतनयेमृतेगर्भच्युते तथा ॥ सपिंडानांतुसर्वेषामेकरात्रमशौचकमिति ॥ एतच्चगुणव त्पित्रादिविषयम् ॥ सद्यःशौचंसपिंडानामितिपुराणवचनंमासचतु ष्टयाभ्यंतरेद्रवरूपगर्भस्यपतनेवेदितव्यम् ॥ इदंगर्भस्रावाशौचंस र्ववर्णसाधारणम् ॥ यत्तुमरीचिवचनम् ॥ गर्भस्रावेयथामासमचि रेतूत्तमेत्रयः ॥ राजन्येतुचतूरात्रंवैश्येपंचाहमेवतु ॥ अष्टाहेनतु शूद्रस्यशुद्धिरेषाप्रकीर्त्तितेति ॥ उत्तमेब्राह्मणे ॥ अचिरेमासत्रयाभ्यंत रेगर्भस्रावे ॥ अत्रराजन्येतुचतूरात्रमित्याद्यविवक्षितार्थत्वंचात्रराज न्यादीनामधिकाशौचनिपातेपितथाभाव्यम् ॥ तच्चनास्ति ॥ पाते मातुर्यथामासमितितेनैवाभिहितस्ववचनविरोधःस्यात् ॥ ननुपा तशौचंसर्ववर्णसाधारणमेवस्रावाशौचेविशेषोस्तुकोविरोधइतिचेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ एवंसतिशूद्रस्यस्रावेअष्टाहेनशुद्धिरुक्ता ॥ पंचममासिग र्भपातेगर्भतुल्यानिशाइतिपंचमाहाशौचंभवेदतश्चपाताशौचाधिक्यं प्रसज्येत ॥ अतश्चराजन्येचतूरात्रमित्यादिवाक्यशेषस्याविवक्षिता र्थत्वमेवांगीकर्त्तव्यम् ॥ अथवा ॥ गुणवदगुणवद्विषयत्वेनापदना पद्विषयत्वेवान्यूनाधिककालकल्पनाव्यवस्थापनीयेति ॥ इदंपारि जातकाराणांमतम् ॥ वयंत्वेवंमन्यामहे ॥ अचिरेतूत्तमेत्रयइतिब्रा ह्मणविषयेमासत्रयाभ्यंतरेगर्भस्रावेदिनत्रयमाशौचमुक्त्वातत्प्रसंगादा त्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वाग्न्यनशनांबुभिः॥तस्यत्रिरात्रमाशौचमित्यादि विषये यत्रब्राह्मणस्यत्रिरात्राशौचंतत्रक्षत्रियादेश्चतूरात्रादिकमितिवा क्यशेषेणपरिभाष्यते ॥ इयंपरिभाषगर्भस्रावेपिमाप्रसांक्षीदिति ॥ स्रावेमातुस्त्रिरात्रंस्यादितिमरीचेरेववाक्यांतरप्रारंभः ॥ अन्यथा पुनरुक्तत्वेनव्यर्थत्वाद्वाक्यांतरमनारंभणीयमेवस्यात् ॥ ऋष्यशृंगे

णाप्येवमेवपरिभाषाकृता ॥ यत्रत्रिरात्रंविप्राणामाशौचंसंप्रदृश्यते ॥ तत्रशूद्रेद्वादशाहंषण्णवक्षत्रवैश्ययोरिति ॥ अत्रक्षत्रियादीनांषण्णव द्वादशाहमुक्तम् ॥ तदनापद्विषयमगुणविषयंवा ॥ मरीचिनातुच तुःपंचाष्टाहमुक्तंतद्गुणवद्विषयमापद्विषयंवावेदितव्यमिति ॥ सप्त ममासप्रभृतिप्रसवरूपत्वाद्द्वादशाहादिकं यथावर्णमाशौचंसंपूर्णकार्य म् ॥ जननाशौचेजनननिमित्तमस्पृश्यत्वंमातुर्दशाहादि कम् ॥ पितुःसचैलस्नानात्स्पृश्यत्वम् ॥ तथाचसंवर्तः ॥ जा तेपुत्रेपितुःस्नानंसचैलंतुविधीयते ॥ माताशुध्येद्दशाहेनस्नानात्तु स्पर्शनंपितुरिति ॥ सपिंडानांजनननिमित्तमस्पृश्यत्वंनास्त्येव ॥ तदाहांगिराः ॥ सूतकेसूतिकावर्जंसंस्पर्शोननिषिध्यतइति ॥ सूतिकायाःपित्र्यादिकार्येषुपैठीनसिनाविशेषउक्तः ॥ सूतिकां पुत्रवतींविंशतिरात्रेणकर्माणिकारयेत् ॥ मासेनस्त्रीजननीमिति ॥ जननाशौचेप्रथमषष्ठदशमदिवसेषुदानप्रतिग्रहाधिकारोस्ति ॥ तदा हव्यासः ॥ सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः ॥ तासांयाग निमित्तंतुशुद्धिर्जन्मनिकीर्तिता ॥ प्रथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनीति ॥ वृद्धयाज्ञवल्क्योपि॥ तत्रसर्वं प्रतिग्राह्यंकृतान्नंतुनभक्षयेत् ॥ भक्षयित्वातुतन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति ॥ मार्कंडेयोपि ॥ रक्षणीयातथाषष्ठीनिशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौजागरणंकार्यंजन्मदानांतथाबलिः ॥ पुरुषाःशस्त्रहस्ताश्चनृत्यगी तैश्चयोषितः ॥ रात्रौजागरणंकुर्याद्दशाहंचैवसूतकमिति ॥ ॥ इतिज ननाशौचनिर्णयः ॥ ॥ अथमृताशौचमुच्यते ॥ ॥ तत्रमृतजाते जातस्यनाभिच्छेदादूर्ध्वंमरणेचसपिंडानांमरणनिमित्तेसद्यःशुद्धिः ॥ जनननिमित्ताशौचंसर्वेषांसंपूर्णम् ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥ नाभिच्छेदा दूर्ध्वंशिशुमरणेनिष्प्राणनिर्गमनेचजनननिमित्ताशौचंकृत्स्नं यथावर्णंस र्वेषांसपिंडानामस्त्येव॥मरणनिमित्तेसद्यःशुद्धिरिति ॥पारस्करोपि ॥

गर्भेयदिविपत्तिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेदिति॥तदपिजनननिमित्तमेव॥ सपिंडानांप्रसवनिमित्तस्यविद्यमानत्वादितिमिताक्षरायाम् ॥ बृहन्म नुरपि ॥ दशाहाभ्यांतरेबालेप्रमीतेतस्यबांधवैः ॥ शावाशौचंनक र्त्तव्यंसूत्याशौचंविधीयतइति ॥ अत्रसर्वत्रदशाहपदंद्वादशाहाद्युपल क्षणम् ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥ अंतर्दशाहोपरतस्यसूतकाहोभिरेवा शौचमिति ॥ हारीतोपि ॥ जातमृतेमृतजातेवासपिंडानांदशाहमा शौचमिति ॥ अत्रजातमृतइतिनाभिच्छेदादूर्ध्वंमृते ॥ तदाहजैमि निः ॥ यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् ॥ छिन्नेनालेततःपश्चा त्सूतकंतुविधीयतइति ॥ यत्तुबृहस्पतिवचनम् ॥ जातेमृतेमृतजाते कुलस्यसद्यःशौचमिति ॥ इदंमरणनिमित्ताशौचविषयम् ॥नाभिच्छे दात्पूर्वंशिशुमरणेपित्रादीनांजनननिमित्ताशौचंत्रिरात्रम् ॥ मातुःसंपू र्णम् ॥ मरणनिमित्तेसद्यःशुद्धिः ॥ तदाहबृहन्मनुः ॥ जीवञ्जातोयदि ततोमृतःसूतकमेवतु ॥ सूतकंसकलंमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकमिति॥ ततस्तदनंतरमेवनाभिच्छेदात्पूर्वमित्यर्थः ॥यत्तुस्मृत्यंतरे॥ जीवञ्जा तोयदिप्रेयात्सद्यएवविशुध्यतीति ॥ तत्प्रेताशौचाभिप्रायम् ॥ अत्रा प्यग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनात्सद्यःशौचमिति ॥ नामकरणात्प्राङ्म रणेसद्यःशौचमेव ॥ तदाहशंखः॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यःशुद्धिरिति ॥ सद्यइतिमातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ॥ तयोस्तुत्रिरात्रम् ॥ तदाहक श्यपः ॥ बालानामजातदंतानांत्रिरात्रेणशुद्धिरिति ॥ तथा ॥ वैजि कादपिसंबंधादनुरुंध्यादघंत्र्यहमिति ॥ निर्णयमाधवीयेपि॥ मातापि त्रोस्त्रिरात्रंस्यादितरेषांयथाविधीति ॥ मातापित्रोरुपनयनपर्यंतंत्रिरा त्रमेव ॥ स्मृत्यर्णवे ॥ शावाद्यंद्विविधंप्रोक्तंत्रिनिशंदशरात्रिकम् ॥ द्वैधंशावंसुसंकोच्यचरेद्वृद्धःशुभंमतम् ॥ सपिंडानांतुनामकरणानंत रमग्निदानादिसंस्कारेकृतएकरात्रम्॥ अकृतेसद्यःशुद्धिः ॥ तदुक्तंस्मृ त्यंतरे ॥ अदंतजातेतनयेशिशौगर्भच्युतेतथा ॥ सपिंडानांतुसर्वेषा

मेकरात्रमशौचकमिति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ आदन्तजननात्सद्यआ चूडान्नैशिकीस्मृता ॥ त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरमिति ॥ नामकरणादूर्ध्वमग्निदाहादिकमपिविकल्पेनकुर्यात् ॥ तदाहमनुः ॥ नात्रिवर्षस्यकर्तव्याबांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्यवाकुर्यान्नाम्निवापिकृतेसतीति ॥ अत्रोदकक्रियायाअग्निदानपूर्वकत्वाद्ग्निदानस्याप्युपलक्षणम् ॥ सचसंस्कारस्तूर्ष्णीमेव ॥ तदाहलौगाक्षिः ॥ तूष्णीमेवोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवचेति॥संस्काराकरणपक्षेनिखननमेव॥ तदुक्तम् ॥ ऊनद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि ॥ यमगाथांगायमानोयमसूक्तमनुस्मरन्निति ॥ प्रथमवर्षेअकृतचूडस्याजातदंतस्याप्यग्निसंस्कारेसत्यप्यहोरात्रम् ॥ तदाहविष्णुः ॥ तदाजातेप्यकृतचूडेप्यहोरात्रेणशुद्धिरिति ॥ प्रथमवर्षेकृतचूडस्यचूडाकरणानंतरमग्निसंस्कारस्यावश्यकत्वात्त्रिरात्रमेव ॥ ऊनद्विवर्षेप्रेतेगर्भपतनेवासपिंडानांत्रिरात्रमेवेतिवसिष्ठस्मरणात् ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्याप्यग्निसंस्कारानियतत्वात्त्रिरात्रमाशौचम् ॥ नात्रिवर्षस्यकर्तव्याबांधवैरुदकक्रियेतिमनुनान्यूनत्रिवर्षस्यसंस्कारनिषेधेनत्रिवर्षादूर्ध्वमभ्यनुज्ञानात् ॥ अकृतचूडानांकन्यानांमरणेसद्यःशुद्धिः ॥ ॥ तदाहापस्तंबः ॥ अकृतचूडानांकन्यानांमरणेसद्यःशुद्धिरिति ॥ कृतचूडानामपिवाग्दानात्पूर्वमेकाहेनशुद्धिः॥ ॥तदाहयाज्ञवल्क्यः॥ अहस्त्वदत्तकन्यासुबालेषुचाविशोधनमिति ॥ अदत्तेवाग्दानरहितकन्यानामाशौचाविषयेत्रिपुरुषमेवसापिंड्यम् ॥ ॥तदाहवसिष्ठः॥ अदत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायतइति ॥ वाग्दानादूर्ध्वंविवाहसंस्कारात्पूर्वंपितृकुलेपतिकुलेचत्रिरात्रमाशौचम् ॥ तदाहमरीचिः ॥वारिपूर्वंप्रदत्तानावाचैवप्रतिपादिता ॥ असंस्कृतातुसाज्ञेयात्रिरात्रमुभयोःसममिति ॥ याकेवलंवाचैवप्रतिपादितावाग्दत्ता वारिपूर्वंनैवप्रदत्तेत्यन्वयः ॥ उभयोःपितृपतिपक्षयोरित्यर्थः ॥ विवाहानंतरमाशौचेविष्णुनाविशेषउक्तः ॥ संस्कृतासुस्त्रीषुनाशौचंपितृपक्षे ॥ तत्प्रसवमरणेचपि

तृगृहेस्यातां तदैकरात्रंत्रिरात्रंचोति ॥ एकरात्रंप्रसवेत्रिरात्रंमरण इत्यर्थः ॥ इदंचवयोवस्थाकृतमाशौचंसर्ववर्णसाधारणम् ॥ तदाहां गिराः ॥ अविशेषेणवर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः ॥ त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नाविधीयतइति ॥ ऋष्यशृंगोपि ॥ अविशेषेणसर्वेषांव र्णानामनुपूर्वशः ॥ त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिरर्वाक्संस्कारकर्मणइति ॥ ॥ इतिवयोवस्थाकृताशौचम् ॥ ॥ अथकृतसंस्काराणांवर्णविशेषेणाशौ चविशेषउच्यते ॥ तत्रविप्रस्यमौंजीबंधनानंतरंमरणपर्यन्तंसंपूर्णाशौ चम् ॥ क्षत्रियस्यधनुर्ग्रहणानंतरम् ॥ वैश्यस्यप्रतोदग्रहणानंतरम् ॥ शूद्रस्यवस्त्रद्वयग्रहणानंतरम् ॥ तदाहहारीतः ॥ आमौंजीबंधनाद्विप्रः क्षत्रियश्चधनुर्ग्रहात् ॥ आप्रतोदग्रहाद्वैश्यःशूद्रोवस्त्रद्वयग्रहात् ॥मौंजी बंधनाद्यनंतरंमृतौब्राह्मणादीनांस्वस्ववर्णोक्तसंपूर्णाशौचनिमित्तंभव तीत्यर्थः॥ अतश्चब्राह्मणादीनांमौंजीबंधनाद्यनन्तरंदाहपिंडोदकदाना दिसंस्काराः ॥ संपूर्णाशौचंचकर्तव्यम् ॥ मृतविप्रंपश्चिमेनपुरद्वारे णनिर्हरेत् ॥ क्षत्रियमुत्तरेण ॥ वैश्यंपूर्वेण ॥ शूद्रंदाक्षिणेन ॥ तदाह मनुः ॥ दाक्षिणेनमृतंशूद्रंपुरद्वारेणनिर्हरेत्॥पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तुयथायो गंद्विजन्मनामिति ॥ दाहादिकंकर्मपुत्रादिभिःकार्यम् ॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे ॥ पुत्रःपौत्रश्चतत्पुत्रःपुत्रिकापुत्रएवचेति ॥ अत्रपुत्र शब्देनद्वादशविधापुत्राउच्यन्ते ॥ तेचयाज्ञवल्क्येनोक्ताः ॥ औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः ॥ क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरे णवा ॥ गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः ॥ कानीनःकन्य काजातोमातामहसुतःस्मृतः॥अक्षतायांक्षतायांवाजातः पौनर्भवःस्मृ तः ॥ दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकोभवेत् ॥ क्रीतश्चता भ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतः॥दत्तात्मातुस्वयंदत्तोगर्भेविन्नः सहोढजः ॥ उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः॥ पिंडदोंशहरश्चै षांपूर्वाभावेपरःपरः ॥ सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिरीते॥ सवर्धर्मविवाहोढातस्यांजातऔरसोमुख्यः ॥ तथा ॥ आसुरादि

विवाहोढास्वानुलोमविवाहोढास्वसवर्णास्वपिजातऔरसस्तत्समश्च
ब्दवाच्यः ॥ अत्राप्ययंक्रमःकालादर्शेप्रोक्तः ॥ यथा ॥ मातापित्रो
रौर्ध्वदैहिकमौरसःपुत्रःकुर्यात्तदभावेपौत्रस्तदभावेप्रपौत्रस्तदभावेपु
त्रिकापुत्रः॥ पुत्रिकापुत्रइत्यत्रद्वेधाविग्रहः॥ पुत्रिकायाःपुत्रइत्येकः॥
॥ यथा ॥ अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृताम् ॥ अस्यांयो
जायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदिति॥पुत्रिकैवपुत्रइत्यपरः॥तदभावेक्षेत्रजस्त
दभावेदत्तकस्तदभावेविक्रीतः॥तदभावेकृत्रिमस्तदभावेअपविद्धः ॥
तदभावेपत्नी ॥ पत्न्यभावेगूढजः ॥ तदभावेकानीनः ॥ तदभावेपौ
नर्भवः ॥ तदभावेसहोढजः ॥ यत्तुशंखवचनम् ॥ पुत्राभावेतुपत्नी
स्यात्तदभावेतुसोदरइति ॥ तत्तुकानीनादिपुत्रचतुष्टयव्यतिरिक्तपुत्रा
भावविषयम्॥ कानीनादीनांचतुर्णांपत्न्यभावेधिकारस्यस्मृतिसंग्रहो
क्तत्वात् ॥ यथा ॥ कानीनगूढसहजाःपुनर्भूतनयाश्चये ॥ पत्न्यभावेधि
कुर्युस्तेअप्रशस्तेमृताइति ॥ तदभावेधनहारीदौहित्रः॥ तदभावेसहो
दरोभ्राता ॥ तदभावेतत्सुतः ॥ तदभावेमाता॥ तदभावेपिता ॥ तद
भावेस्नुषा ॥ तदभावेसोदराभगिनी ॥ तदभावेतत्पुत्रः॥तदभावेअसो
दराभगिनी॥तदभावेतत्पुत्रः॥तदभावेसपिंडः॥तदभावेसोदकः ॥तद
भावेमातुःसपिंडः ॥ तदभावेशिष्यः ॥ तदभावेऋत्विक् ॥ तदभावे
आचार्य उपनीयसाङ्गवेदाध्यापयिता ॥ तदभावेनृपतिः प्रेतजाती
येनपुरुषेणप्रेतद्रव्यंदत्त्वाकारयेदिति ॥तत्रवाक्यानि॥ तदाहसुमंतुः॥
मातुःपितुश्चकुर्वीतमृतयोरौरसःसुतः॥पैतृमेधिकसंस्कारंमंत्रपूर्वकमा
हृतइति ॥ स्मृतिसंग्रहे ॥ पुत्रःपौत्रश्चतत्पुत्रःपुत्रिकापुत्रएवचेति ॥
तथाच॥पुत्रःकुर्यात्पितुःश्राद्धंपत्नीचतदसन्निधौ॥ धनहार्यथदौहित्रस्त
तोभ्राताचतत्सुतइति ॥ तथा ॥ भ्रातुःसहोदरोभ्राताकुर्याद्दाहादित
त्सुतः ॥ ततस्त्वसोदरोभ्राताभावेतुतत्सुतइति॥तथा ॥ उच्छिन्न
बांधवंप्रेतंपिताभ्रातातथाग्रजः ॥ जननीवापिसंस्कुर्यान्महदेनोन्यथाभ
वेदिति ॥ ननु ॥ नचमातानचापिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकम्॥ नाग्रजश्च

तथाभ्राताभ्रातॄणांचकनीयसामित्यादिवाक्यैर्मातापित्रोःपुत्रस्यौर्ध्वदै हिकानिषेधात्तयोःकथमधिकारइतिचेन्न ॥ निषेधस्यपुत्राद्यधिकारि सद्भावविषयत्वंस्नेहविहीनाविषयत्वंवा ॥ तदाहबौधायनः ॥ यदिस्नेहेन कुर्यातांसपिंडीकरणंविना ॥ गयायांतुविशेषेणज्यायानपिसमाचरे दिति ॥ कुर्यातांमातापितराविति शेषः॥कात्यायनोपि ॥ अनुजोह्यग्र जोवापिभ्रातुःकुर्वीतसंस्क्रियाम् ॥ ततस्त्वसोदरस्तद्वत्क्रमेणतनयस्त योरिति ॥ स्मृतिसंग्रहेपि॥पत्नीभ्राताचतज्जश्चपितामाताऽस्नुषातथा ॥ भगिनीभागिनेयश्चसपिंडःसोदकस्तथा॥ असन्निधानेपूर्वेषामुत्तरेपिंड दाःस्मृताः ॥ मार्कंडेयपुराणेपि ॥ सख्युरुच्छिन्नबंधोश्चसखापिश्व शुरस्यच ॥ जामातास्नेहतःकुर्यादखिलंपैतृमेधिकमिति ॥ सर्वाभावे तुनृपतिःकारयेत्तस्यरिक्थतः॥ तज्जातीयैर्नरैःसम्यग्दाहाद्याःसकलाः क्रियाः ॥ सर्वेषामेववर्णानांबांधवोनृपतिर्यतइति ॥ स्कंदपुराणेपि ॥ सर्वाभावेस्त्रियःकुर्युःस्वभर्तॄणाममंत्रकमिति ॥ अत्रस्त्रियइतिपत्नीव्य तिरिक्ताः ॥ पत्नीतुधर्मविवाहोढैव ॥ नासुरादिविवाहोढासातुस्त्रीमात्र मेव ॥ तदाहशातातपः ॥ धर्मैर्विवाहैरूढायासापत्नीपरिकीर्तिता॥स हाधिकारिणीह्येषायज्ञादौधर्मकर्मणीति ॥ क्रयक्रीतातुयानारीनसा पत्न्यभिधीयते ॥ नसादैवेनपित्र्येस्यादासींतांमुनयोविदुरिति ॥ गौत मोपि ॥ पुत्राभावेसपिंडामातृसपिंडाःशिष्याश्चदद्युस्तदभावेऋत्वि गाचार्याविति ॥ विष्णुपुराणेविशेषउक्तः ॥ पूर्वाःक्रियामध्यमाश्च तथैवोत्तरतःक्रियाः ॥ त्रिप्रकाराःक्रियाह्येतास्तासांभेदंशृणुष्वमे ॥अ ह्नांदशानांमध्येतुयादाहाद्याःक्रियाःस्मृताः॥ पूर्वामध्यमिकाःप्रोक्तायाः त्वेकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ प्रेतेपितृत्वमापन्नेसपिंडीकरणादनु॥क्रियंतेयाः क्रियाःपित्र्याः प्रोच्यंतेतानृपोत्तराः ॥ पितृमातृसपिंडैस्तुसमानस लिलैस्तथा ॥ तत्संघातगतैर्वापिराज्ञावाधनहारिणा ॥ आद्या दयःक्रियाःकार्याःपुत्राद्यैरेवचोत्तराः ॥ दौहित्रैर्वानरश्रेष्ठकार्यास्तत्तन यैस्तथेति ॥ अपुत्रायाःस्त्रियाःसपत्नीपुत्रःपतिर्वाऔर्ध्वदैहिकंकुर्यात्॥

तदाहमनुः ॥ बहूनामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् ॥ सर्वास्तास्तेनपुत्रेणप्राहपुत्रवतीर्मनुरिति ॥ कात्यायनोपि ॥ विदध्यादौरसः पुत्रोजनन्याऔर्ध्वदेहिकम्॥ तदभावेसपत्नीजःक्षेत्रजाद्यास्तथासुताः॥ तथासुतास्तेनप्रकारेणऔरसवदेवेत्यर्थः ॥ तेषामभावेतुपतिस्तदभावेसपिंडकइति ॥ शंखोपि ॥ भार्यापिंडंपतिर्दद्याद्भर्त्रेभार्यातथैव च ॥ श्वश्र्वादेस्तुस्नुषाचैवतदभावेतुसोदरइति ॥ सपत्नीवाकुर्यात् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ पुत्राभावेमिथोदंपतीसपत्न्यश्चेति ॥ अत्र सर्वत्राभावशब्देनासन्निधानमप्युच्यते ॥ असन्निधानंविनाशेनदेशांतरस्थित्याचभवति ॥ अन्यथापुत्रादावधिकारिणिदेशांतरस्थितेसतिमृतस्यदाहादिकर्मणोलोपएवस्यात् ॥ तथासति ॥ असगोत्रःसगोत्रोवायदिस्त्रीयदिवापुमान् ॥ प्रथमेहनियोदद्यात्सदशाहंसमापयेदितिवचनमप्यनुपपन्नमेवस्यात् ॥अतश्चाभावशब्दोसन्निधानवचनएवांगीकार्यः॥अनुपनीतोपिपुत्रःकृतचूडश्चपितुरग्निदानंसमंत्रकंकृत्वोत्तरकर्मस्वन्यंनियोजयेत् ॥ धर्मपत्नीचपत्युरेवमेव ॥तदाहकात्यायनः॥ असंस्कृतेनपत्न्यावाह्यग्निदानंसमंत्रकम् ॥ कर्त्तव्यमितरत्सर्वंकारयेदन्यमेवहीति ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वंकृतचूडश्चेत्सर्वमौर्ध्वदेहिकंमंत्रवत्कुर्यात् ॥ तदाहसुमंतुः॥ अनुपेतोपिकुर्वीतमंत्रवत्पैतृमेधिकम् ॥ यद्यसौकृतचूडःस्याद्यदिस्याच्चत्रिवत्सरइति ॥ ननु कृतचूडस्तुकुर्वीतउदकंपिंडमेवच॥स्वधाकारंप्रयुंजीतवेदोच्चारंनकारयेदिति ॥ तथाच ॥ कृतचूडोनुपेतस्तुपित्रोःश्राद्धंसमाचरेत् ॥ उदाहरेत्स्वधाकारंनतुवेदाक्षराण्यसाविति चव्याघ्रस्मृतिसंग्रहकारवचनाभ्यामनुपनीतस्यमंत्रोच्चारनिषेधात्कथंकृतचूडस्यमंत्रवत्पैतृमेधिककरणाधिकारइतिचेत् सत्यम् ॥ एतद्वचनद्वयंप्रथमवर्षकृतचूडाशक्तविषयम् ॥ तथाचमनुः ॥ नह्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदामौंजिबंधनात् ॥ नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृतइति ॥ स्वधानिनयनंप्रेतकर्म ॥ नन्वसमर्थेबालकेपुत्रेतदंतराधिकारिभिःसमर्थैःसर्वमंत्रवत्किंनक्रियतइतिचेत् ॥

---

१ वर्षत्रयादर्वाकृतचूडश्शक्तश्चेत्सर्वमौर्ध्वदेहिकंमन्त्रवत्कुर्यात् इ० पा० ।

सत्यम् ॥ सतिपुत्रेनिषेधात् ॥ तथाचऋष्यशृंगः ॥ पुत्रेषुवर्तमाने षुनान्योवैकारयेत्स्वधाम् ॥ अनुकल्पोह्यपुत्रस्यश्राद्धंकुर्यात्सना भिकइति॥ब्रह्मचार्यपिपितृपाध्यायाचार्याणामौर्ध्वदेहिकंकुर्यात्॥सूत कान्नंनभुंजीतनसूतकिभिःसहवासंचकुर्यात् ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ आचार्यपितृपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीव्रती॥सकटान्नंचनाश्नीयान्नचतैः सहसंवसेदिति ॥ व्रतीब्रह्मचारीव्रत्येव ॥ उपनयननिमित्तभैक्ष्यचर्या दिव्रतान्नभ्रंशतइत्यर्थः॥ सकटान्नमाशौचान्नम्॥मातापितृव्यतिरिक्त विषयेसएवाह ॥ नब्रह्मचारिणःकुर्युरुदकंपतितास्तथा ॥ उदकमिति पिंडदानस्याप्युपलक्षणम् ॥ मनुरपि ॥ आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्य समापनात् ॥ समाप्तेतूदकंकृत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥ क्लीबाद्या अपिक्रियार्हानभवंतितदाह॥वृद्धमनुः॥ क्लीबाद्यानोदकंकुर्युःस्तेनाव्रा त्याविधर्मिणः ॥ गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुराप्यश्चैवयोषितइति ॥ पूर्वोक्तस पिंडाद्यधिकारिभिरपिमृतानांपाखण्ड्यादीनामौर्ध्वदैहिकंकार्यम्॥ त दाहयाज्ञवल्क्यः॥पाखण्ड्यनाश्रिताःस्तेनाभर्तृघ्न्यःकामगादिकाः ॥ सुराप्यआत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभागिनइति ॥ पाखंडंवेदबाह्यलिं गधारणम्॥अधिकारेसत्याश्रमविशेषरहिताअनाश्रिताः॥ब्राह्मणस्वर्ण व्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यहारिणःस्तेनाः ॥ पाखंड्यादिमरणस्याशौचा दिनिमित्तत्वाभावात्सपिंडैरुदकादिनकर्तव्यमित्यर्थः॥अंगिराश्च॥चां डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपाप कर्मणाम् ॥ मनुरपि॥ वृथासंकरजातानांप्रव्रज्यासुचतिष्ठताम् ॥ आ त्मनस्त्यागिनांचैवनिवर्त्तेतोदकक्रियेति॥ आत्मत्यागिषुविशेषोगौत मेनोक्तः॥प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ॥ एतेषांशरीरंगंगादिपुण्यनदीजलेक्षिप्त्वावर्षानंतरंनारायणबलिंकृत्वास र्वमौर्ध्वदेहिकंकुर्यात् ॥ तदुक्तम्॥आत्मनस्त्यागिनांनास्तिपतितानां तथाक्रिया॥ तेषामपियथागंगातोयेसंस्थापनंमतमिति ॥ षट्त्रिंशन्म तेपि॥गोब्राह्मणहतानांचपतितानांतथैवच॥ ऊर्ध्वंसंवत्सरात्कुर्यात्सर्वमे

वौर्ध्वदेहिकमिति॥ वृद्धयाज्ञवल्क्योपि॥नारायणबलिःकार्यौलोकगर्हा भयान्नरैः ॥ यथातेषांभवेच्छौचंनान्यथेत्यब्रवीन्मनुरिति ॥ आयुषोऽनित्यत्वात्पापानुसारेणद्विगुणंप्रायश्चित्तंविधाय नारायणबलिंकृत्वा संवत्सरादर्वागपिकार्यम् ॥ अन्यथाकर्मलोपःप्रसज्येत ॥ आहिताग्नेस्तुअविहितमार्गेणमृतस्यविषयेअंगिरसाविशेषउक्तः॥वैतानंप्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्पथे ॥ पात्राणितुदहेदग्नौयजमानेवृथामृतइति ॥ आहिताग्निब्राह्मणविषयेतुपराशरः ॥ चांडालेनश्वपाकेनगोभिर्विप्रैर्हतोयदि ॥ आहिताग्निर्मृतोविप्रोविशेषेणात्मघातकः ॥ दहेत्तं ब्राह्मणंविप्रोलोकाग्नौमंत्रवर्जितम् ॥ दग्ध्वास्थीनिपुनर्गृह्यक्षीरेणक्षालयेत्ततः ॥ स्वेनाग्निनास्वमंत्रेणपृथगेतत्पुनर्दहेदिति ॥ एवंनिंदितमृत्युनामृतानामकृतप्रायश्चित्तानंस्नेहेनौर्ध्वदेहिकंकृत्वाप्रायश्चित्तेनशुद्धोभवति ॥ तदुक्तमाम्नाये ॥ कृत्वाग्निमुदकस्नानंस्पर्शनंवहनं कथाम् ॥ रज्जुच्छेदाश्रुपातंचतप्तकृच्छ्रेणशुध्यति ॥ संवर्तोपि ॥ एषामन्यतमंप्रेतंयोवहेत्तदहेतवा ॥ कटोदकक्रियांकृत्वाकृच्छ्रंसांतपनंचरेदिति ॥ उक्तनिमित्तैःप्रमादेनमृतानांत्वाशौचादिकंकार्यम् ॥ तदाहांगिराः ॥ अथकश्चित्प्रमादेनाम्रियेताग्न्युदकादिभिः ॥ तस्याशौचंविधातव्यंकर्तव्याचोदकक्रियेति ॥ शास्त्रोक्तमार्गेणात्मघातविषयेविशेषस्त्वादित्यपुराणादिषूक्तः॥ यथा ॥वृद्धःशौचस्मृतेर्लुप्तःप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनांबुभिः॥ तस्यात्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः ॥तृतीयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरेदिति॥सर्पहतेतुविशेषःस्मृत्यर्थसारेप्रोक्तः॥तस्यनागव्रतंकार्यम् ॥ तत्संवत्सरभाद्रशुक्लपंचमीमारभ्यपंचम्यामुपवासःकार्यः ॥ यद्वा ॥ चतुर्थ्यामेकभक्तंपंचम्यांनक्तंकुर्वन्दारुमयंमृन्मयंवानागंपंचफणंकृत्वागंधैःकरवीरैःशतपत्रैर्जातीकुसुमैरनंतंवासुकिंशंखंपद्मंककोंटकंकंबलमश्वतरंधृतराष्ट्रंशंखपालंकालियंतक्षकंकपिलंचपंचम्यांसंपूज्यपश्चाद्ब्राह्मणान्घृतपायसमोदकैर्भोजयेत्संवत्सरांतेचैवंसंपूज्यब्राह्मणान्भोज

यित्वासौवर्णनागदानंगोदानंचकुर्यादिति॥भविष्यपुराणेपि ॥सुवर्णता
रनिष्पन्नंनागंकृत्वातथैवगाम्॥व्यासायदत्त्वाविधिवत्पितुरानृण्यमाप्नु
यादिति॥ नारायणबलिंचकृत्वाश्राद्धादिकंचकुर्यात्॥नारायणबलिश्च
स्मृत्यर्थसारएवोक्तः॥ कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यांविष्णुंवैवस्वतंयमंचय
थावदभ्यर्च्यतत्समीपेमधुघृतप्लुतांस्तिलमिश्रितान्दधिपिंडान्विष्णु
रूपेणप्रेतमनुस्मरन्प्रेतस्यनामगोत्रेउच्चार्यदक्षिणाग्रेषुदर्भेषुदक्षिणामु
खोदत्त्वागंधाद्यैरभ्यर्च्यपिंडप्रवहणांतंकृत्वानद्यांप्रक्षिपेत् ॥ नपत्न्या
दिभ्योदद्यात् ॥ ततस्तस्यामेवरात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामंत्र्यो
पोषितःश्वोभूतेमध्याह्नेविष्णुमभ्यर्च्यैकोद्दिष्टविधिनाब्राह्मणपादप्रक्षा
लनादितृप्तिप्रश्नांतंकृत्वापिंडपितृयज्ञवाउल्लेखनाद्यवनेजनांतंकृत्वा-
विष्णवेब्रह्मणेशिवाययमायसपरिवारायचतुरःपिंडान्दत्त्वा नामगोत्रस
हितंप्रेतंसंस्मृत्यविष्णोर्नामसंकीर्त्यपंचमंपिंडंदद्यात् ॥ ततोविप्राना
र्चांतान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वातन्मध्येचैकंब्राह्मणंप्रेतबुद्ध्यासंस्मरन्
भूहिरण्यादिभिरतिशयेनसंतोष्यपवित्रपाणिभिर्विप्रैःप्रेतायतिलादिस
हितमुदकंदापयित्वास्वजनैःसहभुंजीतेति ॥ पुत्राद्यावश्यकाधि
कारिव्यतिरिक्तैर्बहुदायहरैस्त्रिप्रकाराअपिदाहाद्याःक्रियाःकार्याः तदु॥
क्तंस्कंदपुराणे ॥ मलमेतन्मनुष्याणांद्रविणंयत्प्रकीर्तितम् ॥ तद्गृ
ह्णन्मलमादत्तेदुर्विधाज्ञानिनामपि ॥ ऋषिभिस्तस्यनिर्दिष्टानिष्कृतिः
पावनीपरा ॥ आदेहपतनात्तस्यकुर्यात्पिंडोदकक्रियामिति॥दायग्रह
णाभावेपिपुत्राद्यैरावश्यकाधिकारिभिस्त्रिप्रकारापिक्रियाकार्या ॥तदा
हतुर्विष्णवापस्तंबौ ॥ पुत्रःपितुर्वित्ताभावेपिदद्यादिति ॥ मार्कंडे
योपि ॥ पुत्राभावेचतत्पुत्रःपत्नीमातापितातथा ॥ वित्ताभावे
पिशिष्यश्चकुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकमिति ॥ ॥ अन्वारोहणविषयेविशेषः
स्मृत्यर्थसारेप्रोक्तः ॥ सहदहनेतुपिंडश्राद्धादौपाकैक्यंकालैक्यं
कर्त्रैक्यंचभवति ॥ तच्चान्वारोहणंवैकल्पिकम् ॥ भर्तरिप्रेतेब्रह्मचर्यं
तदन्वारोहणंवेति ॥अन्वारोहणपक्षेतुहारीतेनफलातिशयोदर्शितः ॥

यथा ॥ मातृकं पैतृकं चैव यत्र चैव प्रदीयते ॥ कुलत्रयं पुनात्यत्र भर्तारं यानुगच्छति ॥ शंखांगिरसावपि ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ॥ तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति ॥ तथा च ॥ व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात् ॥ तद्वदुद्धृत्य सा नारी तेनैव सह मोदते ॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोगणैः ॥ क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिंद्राश्चतुर्दशेति ॥ हारीतोपि ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ॥ साऽरुंधतीसमा नारी स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ॥ तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथंचनेति ॥ तथा ॥ ब्रह्मघ्नो वापि मित्रघ्नो व्रतघ्नो वा भवेत्पतिः ॥ पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु येति ॥ अयं च सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानामाचंडालं साधारणो धर्मः ॥ ननु ॥ मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ॥ या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥ सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेदित्येवमादिवाक्यैर्ब्राह्मण्या अनुगमननिषेधात्कथं सर्वस्त्रीणां साधारणो धर्म इत्युच्यते ॥ सत्यम् ॥ निषेधस्य पृथक्चित्याधिरोहणविषयत्वात् ॥ तदुक्तमुशनसा ॥ पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गंतुमर्हति ॥ अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृत इति ॥ पारिजाते तु विशेष उक्तः ॥ देशांतरे मृते पत्यौ ब्राह्मण्यास्तु तदस्थिभिः सहानुगमनं भवत्येव ॥ इतरासां त्वस्थ्यभावेऽपि पतिपादुकादिचिह्नं किमपि गृहीत्वा चिह्नाभावेपि भवति ॥ पृथक्चित्यनुज्ञानादिति ॥ अस्थ्नां शरीरांगत्वेन शरीरतुल्यत्वादेकचित्यारोहणमिव ॥ तथान्वारोहणविधिश्च स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तः ॥ अन्वारोहणं सर्वजातिस्त्रीणां पतिव्रतानां प्रशस्तम् ॥ आत्मनो भर्तुश्च सर्वपापक्षयदं नरकोत्तारणं च ॥ अनेकस्वर्गफलदं मोक्षदं च स्वर्गांते आयुरारोग्यैश्वर्यपुत्रमित्रादिसर्वसंपत्प्रदं च ॥ दुःखदारिद्र्यवैधव्यादिनाशकरमित्यादि पुराणस्मृतिषु श्रूयते ॥ तथान्वारोहणं गर्भिण्या निषिद्धम् ॥ ब्राह्मणगर्भिण्या ब्रह्महत्यासमम् ॥ क्षत्रियादिगर्भिण्याः क्षत्रियादिवध

एव ॥ सवर्णायाःपत्यासहैवचित्यारोहणंकार्यम् ॥ ब्राह्मण्याएकचि त्यारोहणमेवनपृथक्चित्यारोहणंकार्यम्॥क्षत्रियादिस्त्रियाभर्तरिदेशां तरेमृतेपृथक्चित्यारोहणमपि ॥ असवर्णायाःपृथक्चित्यारोहणमेव कार्यम् ॥ अन्वारोहणंकरिष्यामीतिसंकल्प्यपतिंमस्कृत्यचितिमा रुह्यसर्वप्रयोगंकारयेत् ॥ यद्वा ॥ संकल्प्यप्रयोगेकृतेदह्यमानेभ र्तरितन्नत्वाग्निंप्रविशेत् ॥ चितिविभ्रष्टानारीमोहाद्विचलिताप्राजापत्यं चरेत् ॥ संघातमरणेचविशेषस्तत्रैवोक्तः ॥ यथा ॥ स्त्रीपुरुषमरणे एकस्मिन्दहनकालेप्राप्तेसति सवर्णानांसमानधर्माणांपत्यासहदहनंकृ त्वाउदकपिंडादिकंपतिपूर्वकंसर्वंकृत्वापश्चात्सापिंड्यंकार्यम् ॥ असव र्णानांसमानधर्माणांपत्नीनांचसहदहनेउदकपिंडादिकंज्येष्ठपूर्वंपृथगे व ॥ पितापुत्रयोःसवर्णयोःसमानधर्मयोः कपालाग्निनादाह्ययोःसहै व॥ उदकपिंडादिकंपितृपूर्वंपृथगेव ॥ भ्रातॄणांसवर्णानांसमानधर्माणां कपालाऽग्निदाह्यानांसहवादाहः ॥ उदकादिकंपृथगेवेति ॥ स्नेहा दिवशादसपिंडकाद्विजनिर्हरणेमनुनाविशेषउक्तः ॥ असपिंडंद्विजं प्रेतंविप्रोनिर्हृत्यबंधुवत् ॥ विशुध्यतित्रिरात्रेणमातुराप्तांश्चबांधवान् ॥ न् ॥ विशेत्तद्गृहेयदिवसेत् ॥ तथा ॥ यद्यन्नमत्तितेषांतुदशाहेनै वशुद्ध्यति ॥अनदन्नन्नमह्नैवनचेत्तस्मिन्गृहेवसेदिति ॥ एतच्चसजाती याविषयम् ॥ विजातीयविषयेतुगौतमेनविशेषउक्तः ॥ अवरश्चे द्वर्णःपूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वोपरंततस्तत् शावोक्तमाशौचमिति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मणस्यवैश्यादिहीनवर्णसंस्कारेविशेषउक्तः॥ ब्राह्मण स्त्वन्यवर्णानांनकरोतिकदाचन ॥ कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जातितांव्रजेत् ॥ विप्रःक्षत्रियादिस्त्रीप्रसूतस्वपुत्राणामपिदाहादिकं नकुर्यात् ॥ क्षत्रियादिस्त्रीप्रसूतास्तत्पुत्रास्तुपितुर्ब्राह्मणस्यदाहादि कंकुर्युरेव ॥ तदुक्तंतत्रैव ॥ पुत्राःकुर्वंतिविप्रस्यक्षत्राविट्शूद्रयोनयः॥ पुरोहितोवामंत्रीवाऽविद्यमानसपिंडस्य राज्ञस्तत्प्रयुक्ताशौचंकृत्वादा हादिसंस्कारंकुर्यात्॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे ॥ मृतेराज्ञ्यसपिंडेतुनिरपत्येपु

रोहितः ॥ मंत्रीवातदशौचंतुकृत्वापश्चात्करोतिसइति ॥ अनाथप्रेतनिर्हरणेविशेषमाहपराशरः ॥ अनाथंब्राह्मणंप्रेतंयेवहंतिद्विजातयः॥ पदेपदेयज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभंतिते॥नतेषामशुभंकिंचित्पापंवाशुभकर्मणाम्॥जलावगाहनात्तेषांसद्यःशौचंविधीयतइति ॥ विधवापुत्रस्यबीजिक्षेत्रविषयेविशेषोमरीचिनोक्तः॥ सगोत्रोवाऽन्यगोत्रोवायोभवेद्विधवासुतः ॥ पिंडश्राद्धविधानंवाक्षेत्रिणेप्राग्विनिर्वपेत्॥ बीजिनेतुततःपश्चात्क्षेत्रीजीवतिचेत्क्वचित्॥बीजिनेदद्युरादौचमृतेपश्चात्प्रदीयते॥एतच्चगुर्वादिनियोगेनविधेनादवेरादुत्पन्नपुत्रविषयम् ॥अनियोगोत्पन्नविषयेतुनारदः॥जातायेत्वनियुक्तायामेकेनबहुभिस्तथा॥ अरिक्थभाजस्तेसर्वेबीजिनामेवतेसुताः॥दद्युस्तेबीजिनेपिंडंमाताचेच्छुल्कतोहृता अशुल्कोपनतायातुपिंडदावोढुरेवतइति ॥ बहुपुत्रस्यमृतस्यौर्ध्वदेहिकमविभक्तद्रव्येणसर्वानुमत्याज्येष्ठएवकुर्यात्॥तदाहमरीचिः ॥सर्वैरनुमतिंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम्॥ द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेदिति ॥ विभक्तद्रव्यैरप्यौर्ध्वदैहिकोपयुक्तंकिंचित्किंचित्स्वधनान्निज्येष्ठायनिवेद्यैकीकृतंद्रव्यमप्यविभक्तमिवभवति॥विभक्तेषुद्रव्यसमीकरणेनैकस्यकर्तृत्वंषोडशश्राद्धादावेवनसांवत्सरिकादौ ॥ तथाचोक्तमिताक्षरायाम् ॥ नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिचषोडश ॥ एकेनैवतुकार्याणिसंविभक्तधनेष्वपीति ॥ अत्रविभक्तधनेष्वपिनवश्राद्धसपिंडीकरणषोडशश्राद्धान्येकेनैवकार्याणीत्युक्तिसामर्थ्यादेव नवश्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषुविभक्तधनानांपृथक्करणंप्राप्नोतीति ॥ अतश्चविभक्तधनैःसांवत्सरिकादिकंपृथगेवकार्यम्॥ स्मृत्यर्थसारेपिआद्यक्रियाप्रकरणएवोक्तम् ॥ अनेकपुत्रत्वेइतरानुमतोज्येष्ठएवदद्यात् ॥ द्रव्येणविभक्तोवाअविभक्तोवेति ॥ उक्तेष्वधिकारिषुपुत्राद्यसंनिधानेप्रथमादिवसोपक्रांतेनैवमध्येपुत्राद्यागमनेपिदशाहपर्यंताः पिंडोदकदानादिकाः क्रियाःकार्याः ॥ तदुक्तंगृह्यपरिशिष्टे ॥ असगोत्रःसगोत्रोवायादिस्त्रीयदिवापुमान् ॥ प्रथमेहनियोदद्यात्सदशाहंसमापयेदिति ॥ प्रथमेह

प्रथमाह्निचयोद्वयोर्दशाहितसएवाह ॥ प्रथमेहनियद्द्रव्यंदशाहितत्तदेव
हीति ॥ दशाहानन्तरमेकादशाहादिकंसन्निहितपुत्रादिनैवकार्यम् ॥
तदभावेप्रथमोपक्रांतेनैव ॥ सपिंडीकरणंत्वसंनिहितेनापिज्येष्ठपुत्रे
णैवकार्यम् ॥ इत्यधिकारिणउक्ताः ॥ संस्कारविधिस्तुशाखाभेदे
नाभिन्नत्वान्नोक्तः ॥ सचस्वस्वसूत्रोक्तएवग्राह्यः ॥ रात्रिमृतस्य
रात्रावेवदाहःकार्यः ॥ वपनंप्रातःकार्यम् ॥ तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ रात्रौ
दग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपनवर्जितम् ॥ वपनंनेष्यतेरात्रौश्वस्तदावप
नक्रियेति ॥ यत्तुनिगमवचनम् ॥ संध्यायांचतथारात्रौदाहःपाथेयक
र्मच ॥ नवश्राद्धंचनोकुर्यात्कृतंनिष्फलतांव्रजेदिति ॥ एतत्तुदिनमृ
तस्यालस्यादिनारात्रौदाहोनकार्यइत्येवंपरम् ॥ वपनंचगुरुनिपाते
मृतदिनेद्वितीयेतृतीयेपंचमेसप्तमेवाकुर्य्यात् ॥ सूतकांतेचसूतकानि
वृत्त्यर्थंकुर्यात् ॥ तदुक्तम् ॥ गंगायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोर्मृते ॥
आधानकालेसोमेचवपनंसप्तसुस्मृतमिति ॥ अत्रगुरुर्मंत्रोपदेष्टा
विद्योपदेष्टाच ॥ तथा ॥ द्वितीयेऽहनिकर्तव्यंक्षुरकर्मप्रयत्नतः ॥
तृतीयेपंचमेवापिसप्तमेवाप्रदानतइति ॥ अत्रद्वितीयाहादिविक
ल्पःपूर्वत्रपूर्वत्रासंभवेउत्तरोत्तरत्रकर्तव्यमित्येवंपरः ॥ आपस्तंबस्तु
अनुभाविनांचपरिवपनमिति ॥ अनुभाविनोल्पवयसःसपिंडापुत्राश्चे
तिपारिजाते॥मिताक्षरायांतु ॥क्षौरंतदनुभाविनामित्यनुभाविनःपुत्रा
एवेत्युक्तम् ॥ अतश्चदेशाचारानुसारेणव्यवस्थापनीयम् ॥ देव
लोपि ॥ दशमेहनिसंप्राप्तेस्नानंग्रामाद्बहिर्भवेत् ॥ तत्रत्याज्यानिवा
सांसिकेशश्मश्रुनखानिचेति ॥ अत्रदशमेहनीतिसूतकान्तोपलक्ष
णम् ॥ केशश्मश्वादित्यागस्यसूतकांतेकर्तव्यवस्त्रत्यागसाहचर्यात्सू
तकांतएवकर्तव्यत्वंप्रतीयते ॥ वाससांचसूतकांतेत्यागःस्मृत्यंत

रेप्रोक्तः ॥ अंत्येचवाससांत्यागइति ॥ आशौचेसपिंडानांनियमाश्च मनुनोक्ताः॥अक्षारलवणान्नाःनिस्युमज्जेयुश्चतेन्वहम् ॥मांसाशनंचना श्नीयुरिति ॥ गौतमोपि ॥ अधःशय्यासनोब्रह्मचारिणःसर्वइति ॥ याज्ञवल्क्येनापि ॥ क्रीतलब्धाशनाभूमौस्वपेयुस्तेपृथक्पृथगिति ॥ अत्रक्रीतलब्धाशनत्वनियमोदिनत्रयपर्यंतमेव ॥तथाचवृद्धवसिष्ठः ॥ गृहान्व्रजित्वाअधःप्रस्तरेत्र्यहमनश्नंतआसीरन्क्रीतोत्पन्नेनैववर्त्तेरन्नि ति ॥ अत्रत्र्यहमनश्नंतइतिक्रीतलब्धान्नाभावेअनशनंकार्यम् ॥ अन्यथायाज्ञवल्क्यवचनविरोधःस्यात् ॥ क्रीतलब्धाशनेननियमः संभवेकार्यः॥ ॥रजस्वलायाःसूतिकायाश्चमृतायाःशुद्धिंकृत्वादाहा दिकंसंस्कारंकुर्य्यात् ॥ शुद्धिप्रकारश्चमिताक्षरायामुक्तः ॥ सूतिका यांमृतायांतुकथंकुर्वीतियाज्ञिकाः ॥ कुंभेसलिलमादायपंचगव्यंत थैवच ॥ पुण्यर्ग्भिरभिमंत्र्यापोवाचाशुद्धिंलभेत्ततः ॥ तेनैवस्नापयि त्वातुस्नानंकुर्याद्यथाविधि ॥ पंचभिःस्नापयित्वातुगव्यैःप्रेतांरजस्व लाम् ॥ वस्त्रांतरवृतांकृत्वादाहयेद्विधिपूर्वकमिति ॥ वाचाब्राह्म णवचनेन ॥ ज्वरितायारजस्वलायाःस्नानाशक्तौशुद्धिप्रकारश्चोशन सादर्शितः ॥ ज्वराभिभूतायानारीरजसाचपरिप्लुता ॥ कथंतस्याभवे च्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा ॥ चतुर्थेहनिसंप्राप्तेस्पृशेदन्यातुतांस्त्रि यम्॥सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वापुनःस्पृशेत् ॥ दशद्वादशकृ त्वोवाआचामेच्चपुनःपुनः॥अंत्येचवाससांत्यागस्ततःशुद्धाभवेत्तुसा॥ दद्याच्छक्त्याततोदानंपुण्याहेनविशुद्ध्यतीति॥ ॥इतिकृतसंस्कारवि शेषाशौचविशेषनिर्णयः॥ ॥अत्रप्रासंगिकंकिंचिल्लिख्यते॥यथोक्तंमि ताक्षरायाम्॥शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेह्निस्नानेनस्त्रीरजस्वला॥दैवेकर्मणिपित्र्ये चपंचमेहनिशुध्यतीति ॥ पंचमेहनीतिरजोनिवृत्तिकालोपलक्षणम् ॥ अत्रिणाचविशेषउक्तः॥ रजस्वलायदिस्नातापुनरेवरजस्वला ॥ अष्टा दशदिनादर्वागशुचित्वंनविद्यते ॥ एकोनविंशतेरर्वागेकाहंस्यात्ततो द्व्यहम् ॥ विंशत्प्रभृत्युत्तरेषुत्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥ यत्तुस्मृत्यंतरव

चनम् ॥ चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वंनविद्यतइति ॥ तत्स्नानदिनप्रभृतिगतदिनगणनाभिप्रायमितिवेदितव्यम् ॥ ॥ इतिरजस्वलाशुद्धिनिर्णयः ॥ ॥ इतिप्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकृतमनुसंधीयते ॥ ॥ अथपंचकमृतदाहविधिः॥ तदुक्तंगरुडपुराणे॥ कृष्णउवाच ॥ आदौकृत्वाधनिष्ठार्द्धमेतन्नक्षत्रपंचकम् ॥ रेवत्यंतंसदादूष्यमशुभंसर्वदाभवेत् ॥ दाहस्तत्रनकर्तव्योविषादःसर्वजातिषु ॥ नजलंदीयतेतेषुत्वशुभंसर्वदाभवेत्॥पंचकानंतरंकार्यंकर्तव्यंसर्वमन्यथा॥पुत्राणांगोत्रिणांतस्यसंतापोह्युपजायते॥ गृहेहानिर्भवेत्पृष्ठेऋक्षेष्वेषुमृतस्तुयः॥ अथवाऋक्षमध्येतुदाहस्तुविधिपूर्वकः ॥ क्रियतेमानुषाणांतुसद्यआहुतिकारणात् ॥ विप्रैर्नियमतःकार्योमंत्रैस्तुविधिपूर्वकम् ॥ शवस्यचसमीपेतुक्षेतव्याःपुत्तलास्तथा ॥ दर्भमयाश्चचत्वारऋक्षमंत्राभिमंत्रिताः ॥ ॐवह[1]वपांजातवेदःपितृभ्योयप्रेतान्यथानिहितान्यथाराक[2]मेदसकल्पाउपतस्तवतुसत्माएषमाएषमाशिलः सतुमजांस्वाहेतिमंत्रेणाहुतिपञ्चकम् ॥ ततोदाहःप्रकर्त्तव्यस्तैश्चपुत्तलकैःसह ॥ सूतकांतेतदापुत्रैःकार्यंशांतिकपौष्टिकम् ॥ पंचकेषुमृतोयोसौनगतिंलभतेनरः ॥ तिलाश्वगोहिरण्यंचतदुद्देशंघृतंददेत् ॥ विप्राणांदीयतेदानंसर्वविघ्नविनाशनम् ॥ सूतकांतेचयःपुत्रैःसप्रेतोलभतेगतिम् ॥ बालोवृद्धश्चदूतश्चपञ्चकेषुमृतस्यच ॥ विधानंयोनकुर्वीतविघ्नंतस्यप्रजायतइति ॥ उपनीतमृताशौचेअस्थिसंचयनेकृतेसातिस्वाशौचकालत्रिभागेनाशौचिनामंगस्पर्शोभवति ॥ तदाहदेवलः ॥ दशाहादित्रिभागेनकृतेसंचयनेक्रमात् ॥ अंगस्पर्शनमिच्छंतिवर्णानांतत्त्वदर्शिनः॥ अनुपनीतविषयेत्वस्थिसंचयनाभावेपिस्वाशौचात्त्रिभागात्स्पृश्यत्वम् ॥ तदाहदेवलः ॥ स्वाशौचकालाद्विज्ञेयंस्पर्शनंतुत्रिभागतः ॥ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणांयथाशास्त्रप्रचोदितमिति ॥ उपक्रांतसंस्कारस्यदशाहमध्येदर्शपातेसातिविशेषोभविष्यपुराणेप्रोक्तः ॥

१-२ इदं पाठद्वयमसंबद्धमशुद्धमिवप्रतिभातिपरंत्वेकस्मिन्पुस्तकउपलब्धत्वादत्रनिवेशितमस्माभिः ।

प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तुयदिदर्शःप्रपद्यते॥ समाप्यचोदकंपिंडान्स्नानमात्रं समाचरेदिति ॥ आशौचसमाप्तिपर्यंतमितिशेषः ॥ ऋष्यशृंगोपि ॥ आशौचमंतरादर्शोयदिस्यात्सर्ववर्णिनाम् ॥समाप्तिंप्रेततंत्रस्यकुर्यादि त्याहगौतमइति ॥ पैठीनसिरपि ॥ आद्यैन्दवेचकर्त्तव्याःप्रेतपिंडो दकक्रियाः ॥ द्वितीयेंदवेतुकुर्वाणःपुनःशावंसमश्नुतइति ॥ एकःप्राक्त नःक्षीणचंद्रोद्वितीयोभावीवृद्धिमानितिचंद्रद्वयम्॥ सामान्यतःप्राप्तोमः तापितृविषयेविशेषोगालवेनोक्तः ॥ पित्रोराशौचमध्येतुयदिदर्शो समापतेत् ॥ तावतैवोत्तरंतत्रपर्यवस्येत्र्यहात्परमिति ॥ यत्तुगौतमव चनम् ॥ अंतर्दशाहेदर्शश्चेत्तत्रसर्वंसमापयेत् ॥ पित्रोस्तुतावदाशौचं दद्यात्पिडाञ्जलांजलीनिति ॥ एतत्त्र्यहात्पूर्वंदर्शपातविषयम् ॥ पारि जातेतुगौतमवचनंपितृविषयमुक्त्वात्र्यहात्परमिति गालवचनस्यार्थ उक्तः॥पित्राशौचेपिदर्शेतिसमाप्तिरुत्तरतंत्रस्योचिता॥ किमुतान्याशौ चमध्यइतिपितृव्यतिरिक्तविषये उत्तरतंत्रस्यावश्यकसमाप्तिप्रदर्शना र्थम्॥नपुनःपितृविषयेपिनियमार्थमिति ॥ तत्रगालवचनंयादिप्रदर्शना र्थमेवस्यान्ननियमार्थम् ॥ तदात्र्यहात्परमितिविशेषानियमोनाभिधीय ते ॥ अतश्चपितृविषयेत्र्यहादूर्ध्वंदर्शपातेपिंडादिसमाप्तिः ॥ त्र्यहा त्पूर्वन्तुदशापातेदर्शाहान्तम्पिडोदकक्रिया ॥ चन्द्रद्वयेबलिर्नैवदेयःप्रे तस्यशान्तये ॥यदिदद्याद्विचन्द्रेतुकर्त्तुःकुलविनाशनमिति नपुनःपि तृविषयम्॥ गालवचनंयादिप्रदर्शनार्थमेवस्यान्ननियमार्थम्॥यावदाशौ चंपिंडादिकार्यमितिगालवगौतमवचयोनव्यवस्थयैवाविरोधोयुक्तः ॥ ॥यद्वा॥तत्रैवभवतुवापितृविषयेनियामकमिति॥ गालववचनस्यानिया मकत्वमंगीकृत्यतथाप्यस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नत्विनितिन्या येनशिष्टाचाराभावात् ॥ गालववचनस्यबाधकत्वाच्छिष्टाचारप्रामा ण्यादेवयत्रदेशेत्र्यहात्परंदर्शपातेपितृविषयेप्युत्तरतंत्रसमाप्तिस्तद्वि षयंगालववचनम् ॥ यस्मिन्देशेत्र्यहात्परमपिदर्शपातेसंपूर्णाशौचपर्यं तंपिंडांजलिदानानुवृत्तिस्तद्विषयंगौतमवचनमितिदेशाचारभेदाद्व्य

स्थाकल्पनीयेतिसर्वमनवद्यम्॥पूर्वदेशकालादिवशेनकाष्ठवद्दग्धस्य पुनर्विधानात्संस्कारादिप्रारंभेदिनादिनियमःस्मृत्यर्थसारेप्रोक्तः ॥ ॥ यथा ॥ आशौचदिनमध्येपुनःसंस्कारेतुदृष्टबाधभयाद्दिनंसंभवेशोध्यम् ॥ कालांतरप्रकृतप्रेतकार्येतुदिनंशोध्यमेव ॥ संवत्साराद्दूर्ध्वंप्रेतकार्येतुउत्तरायणकालःश्रेयान् ॥ तत्रापिकृष्णपक्षःश्रेयान् ॥ तत्रापिनंदात्रयोदशीत्रिदिनंचवर्जयेत् ॥शुक्रशनैश्चरौवारेषुवर्ज्यौ॥नक्षत्रेषु भरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघाधनिष्ठादिपंचकंत्रिपुष्कराणिचातिदुष्टानि सर्वथावर्ज्यानि ॥ व्यतिपातेपरिघेवैधृतौचयोगेविष्टिकरणेचतुर्थाष्टमद्वादशस्थेचंद्रेचातिदोषः॥ रोहिणीपुनर्वसूपूर्वोत्तराचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढोत्तराषाढानिद्विपुष्कराणीषद्दुष्टानिसंभवेवर्ज्यानि ॥ अवशिष्टानिग्राह्याणि॥सर्वथादिनशुद्ध्यसंभवेनातिदुष्टंनक्षत्रंग्राह्यमिति॥ इत्यधिकारिस्वरूपंनिरूप्येदानीमुपनीतादीनांवर्णभेदेनाशौचकालभेदोनिरूप्यते ॥ ब्राह्मणविषयेयमः ॥ दशाहंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीयते ॥जननेप्येवमेवस्यान्निपुणंशुद्धिमिच्छतामिति॥ महागुरौ त्वाश्वलायनेनतद्विषयएवविशेषउक्तः॥ द्वादशरात्रंवामहागुरुषुदानाध्ययनेवर्जयेरन्निति ॥ महागुरुस्वरूपंचतेनैवोक्तम् ॥ पुत्रानुत्पाद्यवेदार्थंग्राहयित्वावृत्तिंवायोविदधातिसमहागुरुरिति ॥ क्षत्रादिविषये याज्ञवल्क्यः ॥ क्षत्रस्यद्वादशाहानिविशःपंचदशैवतु ॥ त्रिंशद्दिनानिशूद्रस्यतदर्द्धंन्यायवर्तिनइति ॥ पाकयज्ञद्विजशुश्रूषादिरतस्यशूद्रस्यमासार्द्धंपक्षमाशौचम् ॥ इदमाशौचानंतरंकृतक्रिया ब्राह्मणादय उदकादिस्पृष्ट्वाशुध्यंति ॥ तदाहमनुः ॥ विप्रःशुद्ध्यत्यपःस्पृष्ट्वाक्षत्रियोवाहनायुधम् ॥ वैश्यःप्रतोदंरश्मिंवायष्टिंशूद्राः कृतक्रियाइति ॥ कृतक्रियाःकृतस्नानाइत्यर्थः ॥ इदंवर्णप्रयुक्ताशौचंसर्वसंमतम्॥यानितुन्यूनाधिककालविधायकवाक्यानिकाचिद्भवेयुः ॥ तान्यापदनापद्विषयत्वेनगुणवदगुणवद्विषयत्वेनवादेशाचारतोवाव्यवस्थापनीयानि ॥ इयंदशाहादिसंख्याऽह्नरा

त्रादर्वाग्जाते आशौचेतद्दिनप्रभृत्येव॥रात्रिंतुत्रेधाविभज्यप्रथमभागद्व
येचेदाशौचंतदापूर्वदिनप्रभृतीत्यन्ये ॥ सूर्योदयात्प्राक्पूर्वदिनप्रभृती
त्यपरे ॥ यदाहकश्यपः॥ उदितेतुयदासूर्येनारीणांदृश्यतेरजः॥जन
नंवाविपत्तिर्वायस्याहस्तस्यशर्वरी ॥ अर्द्धरात्रावधिःकालःसूतके
तुविधीयतइति ॥ सूतकइत्याशौचोपलक्षणम् ॥ तथा ॥ रात्रिंकुर्या
त्रिभागांतुद्वौभागौपूर्वएवतु॥ उत्तरांशःप्रभातेनयुज्यतेमृतसूतकइति
॥ तथा ॥ रात्रावेवसमुत्पन्नेमृतेरजसिसूतके ॥ पूर्वमेवदिनंग्राह्यंयाव
न्नोदयतेरविरिति॥निशाभागत्रयंकुर्याद्द्वौभागौपूर्ववासरे॥ शेषंपरदिनं
प्रोक्तंस्थालीपाकेमृतेऋतौ ॥ अत्रापिदेशाचारतोव्यवस्थाकल्पनीये
ति॥आशौचस्यदशप्रकारतादक्षेणोक्ता॥ सद्यःशौचंनिषेकाहस्त्र्यहश्च
तुरहस्तथा ॥ षड्दशद्वादशाहश्चपक्षोमासस्तथैवच ॥ मरणांतंत
थाचान्येदशपक्षास्तुसूतकइति॥ अत्रदशाहादिपक्षाब्राह्मणादिवर्णवि
षयउक्ताः ॥ मरणांतिकविषयस्तुदक्षेणोक्तः ॥ अस्नात्वाचाप्य
हुत्वाचह्यदत्त्वाश्नंस्तथाद्विजः ॥ एवंविधस्यविप्रस्यसर्वदासूतकंभ
वेत् ॥ व्याधितस्यकदर्यस्यऋणग्रस्तस्यसर्वदा ॥ क्रियाहीनस्य
मूर्खस्यस्त्रीजितस्यविशेषतः ॥ व्यसनासक्तचित्तस्यपराधीनस्यनि
त्यशः॥ श्राद्धकर्मविहीनस्यसर्वदासूतकंभवेदिति ॥ अत्रसद्यःशौ
चमृत्विगादीनांयाज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ ऋत्विजांदीक्षितानांचयज्ञि
यंकर्मकुर्वताम् ॥ सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदांतथा ॥ दानेविवाहे
यज्ञेचसंग्रामेराष्ट्रविप्लवे॥आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयतइति ॥
ऋत्विजोवरणसंभृताःकर्तृविशेषाः॥दीक्षायांसंस्कृतादीक्षिताः॥याज्ञि
यंकर्मकुर्वतामित्यभिधानाद्यज्ञकर्मण्येवसद्यःशुद्धिः॥सत्रिग्रहणेनसंत
तानुष्ठानतुल्यतयान्नसत्रप्रवृत्तालक्ष्यंते ॥ मुख्यानांतुसत्रिणांदीक्षित
ग्रहणेनैवसिद्धेः ॥ व्रतिशब्देनकृच्छ्रचांद्रायणादिप्रवृत्ताः स्नात
कव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चोच्यंते ॥ विवाहादौप्रारब्धएव ॥ राष्ट्रविप्लु
वेस्फोटकादिभिरुपसर्गैराजभयाद्वा ॥ संग्रामेसंग्रामोद्यतस्यराज्ञः ॥
प्रास्थानिकशांतिकहोमादौ ॥ कष्टायामापदिव्याध्याद्यभिभ

वे ॥ मुमूर्षावस्थायांदुरितशमार्थैकर्मणि ॥ तथा संकुचितवृत्तेश्चक्षुत्परिश्रांतमातापित्रादिबहुकुटुंबस्य तद्धरणोपयोगिनिप्रतिग्रहेसद्यःशुद्धिः ॥ इयंचसद्यःशुद्धिर्यस्यसद्यःशौचंविनात्त्युपशमोनभवत्यश्वस्तनिकस्यतद्विषया ॥ यस्त्वेकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः ॥ यस्त्र्यहोपयोगिसंचितधनस्तस्यत्र्यहः ॥ यश्चतुरहार्थमापादितधनः कुंभीधान्यस्तस्यचतुरहः॥कुसूलधान्यस्यदशाहइति ॥ एवंयस्ययावत्कालमार्त्यभावस्तस्यतावत्कालमाशौचम् ॥ आपदुपाधिकत्वादाशौचस्येतिमिताक्षरायाम् ॥ स्मृत्यंतरेच ॥ नित्यमन्नप्रदस्यापिकृच्छ्चान्द्रायणादिषु ॥ निवृत्तेकृच्छ्रहोमादौब्राह्मणादिषुभोजने ॥ गृहीतनियमस्यापिनस्यादन्यस्यकस्यचिदिति ॥ सद्यःशुचिरितिवाक्यशेषः ॥ तथाच ॥ निमंत्रितेषुविप्रेषुप्रारब्धेश्राद्धकर्मणि ॥ निमंत्रणाद्धिविप्रस्यस्वाध्यायादितरस्यच ॥ देहेपितृषुतिष्ठत्सुनाशौचंविद्यतेक्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानांदातृब्रह्मविदांतथेति ॥ इदमाशौचमाहिताग्नेर्दाहदिनमारभ्यानाहिताग्नेर्मरणदिनमारभ्यवेदितव्यम् ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ अनग्निमतउत्क्रांतेराशौचाद्दिद्विजातिषु ॥ दाहादग्निमतोविद्याद्विदेशस्थेमृतेतथेति ॥ अनुलोमक्षत्रादिविजातीयसपिंडाशौचेविशेषोबौधायनेनोक्तः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीयायेस्युर्विप्रस्यबांधवाः ॥ तेषामाशौचेविप्रस्यदशाहाच्छुद्धिरिष्यतइति ॥ यत्तुहारीतवचनम् ॥ दशाहाच्छुध्यतेविप्रोजन्महानौस्वयोनिषु ॥ षड्भिस्त्रिभिरथैकेनक्षत्रविट्शूद्रयोनिष्विति ॥ एतदापद्विषयम् ॥ विष्णुरपि ॥ क्षत्रियस्याविट्शूद्रेषुसपिंडेषुषड्रात्रत्रिरात्राभ्यांवैश्यस्यशूद्रेसपिंडेषड्रात्रेणशुद्धिः ॥ हीनवर्णानांतु प्रकृष्टेषुसपिंडेषुजातेषुमृतेषुवा तदाशौचव्यपगमेशुद्धिरिति ॥ आपस्तंबेनविशेषउक्तः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीनांयद्याचेन्मृतसूतके ॥ तेषांतुपैतृकंशौचंविभक्तानांतुमातृजमिति ॥ विजातीयानांतुसापिंड्यंत्रिपुरुषमेव ॥ तदुक्तम् ॥ यद्येकजाताबहवःपृथक्क्षेत्राःपृथग्जनाः ॥ एकपिंडाःपृथक्शौचाःपिंडस्त्वावर्ततेत्रिष्विति ॥ पृथग्जनाभिन्नजा

तीयाः ॥ प्रतिलोमानांतुसूतकंनास्त्येव ॥ प्रतिलोमाधर्महीनाइतिस्मृत्युक्तत्वात् ॥ संग्रामेभिमुखप्रहारेणमृतानांगोब्राह्मणार्थंचमृतानांसद्यःशौचम् ॥ तथाचमनुः ॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच ॥ सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरिति ॥ यज्ञःपिंडदानादिरूपःसंतिष्ठतेसमाप्ताभवतीत्यर्थः ॥ तथाच ॥ डिंभाहवहतानांचविद्युतापार्थिवेनच ॥ गोब्राह्मणस्यचैवार्थेयस्यचेच्छतिपार्थिवइति ॥ डिम्भोबहुजनसंकुलः॥अशस्त्रकलहोवा ॥ यस्यचेच्छतिपार्थिवइति ॥ स्वकार्यपरिपालनाधिकृतस्य॥ ननु राज्ञःपरिपालनएवाशौचानिवृत्तिःकुतस्तदिच्छयान्याशौचाभावइत्याशंक्यतेनैवोक्तम् ॥ सोमाग्यर्कानिलेंद्राणांवित्तपत्युर्यमस्यच ॥ अष्टानांलोकपालानांवपुर्धारयतेनृपइति ॥ स्मृत्यर्थसारेपि ॥ स्त्रीविप्रार्थगवार्थचसंग्रामेविद्युताचहतानांसपिंडानांनाशौचमिति ॥ यत्तुवचनम् ॥ ब्राह्मणार्थेविपन्नायेयोषितांगोग्रहेपिच ॥ आहवेषुहतानांचएकरात्रमशौचकमिति ॥ एतद्युद्धक्षतेनकालांतरमृतविषयम् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ युद्धक्षतेनकालांतरमरणेग्रामेश्वरेकुलपतौचमृतेत्वेकाहामिति ॥ गोब्राह्मणादिहतानांविधिनात्मघातिनांचयेसपिंडास्तेषांसद्यःशुद्धिः ॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ हतानांनृपगोविप्रैरन्वक्षंचात्मघातिनामिति ॥ गौतमोपि ॥ गोब्राह्मणहतानामन्वक्षंराजक्रोधाच्चयुध्यतइति ॥ अन्वक्षंसद्यः ॥ समानोदकानांतुत्रिरात्राच्छुद्धिः ॥ तदाहमनुः ॥ दशाहंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीयते ॥ जननेप्येवमेवस्यान्निपुणंशुद्धिमिच्छताम् ॥ जन्मन्येकोदकानांतुत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यतइति ॥ जन्मनीतिमरणस्याप्युपलक्षणम् ॥ क्वचिदाशौचविषयेजन्ममरणकृतकालविभेदाभावात् ॥ एकोदकाःसमानोदकाः ॥ तेचसप्तपुरुषादूर्ध्वंयावज्जन्मनाम्नोरज्ञानंतत्पर्यंताः ॥ तदाहमनुः ॥ सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्त्तते ॥ समानोदकभावस्तुजन्मनाम्नोरवेदनइति ॥ तथाचस्मृत्यर्थसारे॥ जाताशौचेमृताशौचेसोदकानांत्रिरात्रकमिति॥ असगोत्रमातामहाचार्यमातुलविषयेतुविशेषउच्यते॥तत्रबृहस्पतिः ॥

ऽयहंमातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेदिति ॥ अत्रश्रोत्रियस्तुसंनिहितोगुणवान्वाविवक्षितः ॥ तदुक्तम् ॥ श्रोत्रियेतूपसंपन्नेत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ मातुलेपक्षिणीरात्रिःशिष्यर्त्विग्बांधवेषुचेति ॥ उपसंपन्नोगुणयुक्तः ॥ असंनिहितेत्वेकाहमेव ॥ तदाहाश्वलायनः ॥ एकाहंसब्रह्मचारिणिसमानग्रामिणिचश्रोत्रियइति ॥ एकाचार्योपनीतःसब्रह्मचारी ॥ उपनीययोविद्यांप्रयच्छतिसआचार्यः ॥ तस्यपुत्रादिविषयेमनुनाविशेषउक्तः॥ त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्येसंस्थितेसति॥ तस्यपुत्रेचपत्न्यांचदिवारात्रमितिस्थितिरिति ॥ याज्ञवल्क्योपि॥गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषुचेति ॥ अत्रासंनिधानेअहरित्यनुवर्त्तते ॥ तथाचस्मृत्यर्थसारे ॥ याज्यर्त्विग्दौहित्रसहाध्यायिसहोपनीतात्मबंधुपितृबंधुमातृबंधुश्वशुरशिष्योपाध्यायानूचानगुरुपुत्राचार्यपुत्रमित्रभागिनेयेषुश्वश्रूभगिनीमातामहेषुमातृष्वसृपितृष्वसृमातुलानीगुर्वाचार्यपत्नीषुचमरणएकग्रामेपाक्षिण्याशौचम् ॥ ग्रामान्तरेत्वेकाहमाशौचम् ॥ अगुणवत्सुत्वेकग्रामेप्येकाहम् ॥ ग्रामांतरेस्नानमिति ॥ आत्मबंध्वादयस्तेनैवोक्ताः ॥ यथा ॥ आत्मपितृष्वसुःपुत्राआत्ममातृष्वसुःसुताः ॥ आत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबांधवाः ॥ एवंपितुःपितृष्वस्रादिपुत्राःपितृबान्धवाः ॥ तथामातुःपितृष्वस्रादिपुत्रामातृबांधवाः ॥ प्रचेताः ॥ संस्थितेपक्षिणीरात्रिर्दौहित्रेपितृबांधवइति ॥ वृद्धप्रचेताअपि ॥ संस्थितेपक्षिणीरात्रिर्दौहित्रेभागिनीसुते ॥ संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ संस्कृतेत्रिरात्रमित्युक्तत्वादसंस्कृतेदौहित्रेभागिनेयेवासंस्कृतेपक्षिणीति ॥ पक्षिणीतिरात्रिविशेषणम् ॥ तथा ॥ पित्रोरुपरमेस्त्रीणामूढानांतुकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याहभगवान्यमइति॥ऊढानांपरिणीतानाम् ॥ तथाच॥ श्वशुरयोर्भगिन्यांचमातुलान्यांचमातुले॥ पित्रोःस्वसरितद्वच्चपक्षिणींक्षपयेन्निशम् ॥ श्वशुरयोःपित्रोरितिचैकशेषः ॥ तथाच ॥ मातुलेश्वशुरेमित्रेगुरौगुर्वंगनासुच॥ आशौचंपक्षिणींरात्रिंमृतामातामहीयदी

ति ॥ यत्तुवृद्धविष्णुवचनम् ॥ भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते ॥ मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते ॥ श्यालकेतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुध्यतीति ॥ एतद्ग्रामांतरमृतगुणवद्विषयमगुणवद्विषयञ्च ॥ तच्चस्मृत्यर्थसारेउक्तम् ॥ अगुणवत्सुएकग्रामेएकाहंग्रामांतरेस्नानमिति ॥ भ्रातरीतिभगिन्यांसंबंधः ॥ परिणीतायाःपुत्र्याःप्रसवेमरणेचस्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः ॥ यथा ॥ मातापितृगृहेषूढायाः पुत्र्याःप्रसवेमातापित्रादीनामेकाहमाशौचम्॥तत्रस्थायामरणेतेषांत्रिरात्रम् ॥ गृहांतरमरणेपिपित्रोरेवत्रिरात्रम्॥ग्रामांतरमरणेपक्षिणीमिति॥ विष्णुरपि ॥ संस्कृतासुस्त्रीषुनाशौचं पितृपक्षे ॥ तत्प्रसवमरणेचेत्पितृगृहे स्यातांतदैकरात्रंत्रिरात्रंचेति ॥ गृहमृतासपिंडविषयेगृहपतेस्तत्सपिंडानांचतत्रैवविशेषउक्तः॥ असपिंडेगृहेमृतेत्रिरात्रंसपिंडानामेकाहमिति॥यत्तुविष्णुवचनम् ॥ असपिंडेस्ववेश्मनिमृतेएकरात्रमिति तद्गृहपतिव्यतिरिक्ततत्पत्न्यादिविषयम् ॥ वृद्धविष्णुनातुविशेषउक्तः ॥ ग्राममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित्॥ग्रामस्यतावदाशौचंनिर्गतेशुचितामियादिति ॥ अनौरसक्षेत्रजादिपुत्रविषयेयाज्ञवल्क्येन विशेषउक्तः ॥ अत्राहोरात्रमित्यनुवर्त्तते ॥ अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वन्यगतासुचेति ॥ अन्यगतास्वित्यन्यगतस्वभार्याप्रसवमरणयोःपरिणेतुरहोरात्रमाशौचमिति ॥ एतदसन्निधानविषयम् ॥ सन्निधौतुविष्णुः ॥ अनौरसेषुपुत्रेषुजातेषुचमृतेषुच ॥ परपूर्वासुभार्यासु प्रसूतासुमृतासुचेति ॥ अत्रत्रिरात्रमित्यनुवर्त्तते ॥ परपूर्वास्वितिपरःपूर्वश्चपतिर्यासांताःपरपूर्वाउच्यंते ॥ इदमाशौचंपुत्रसंबंधेनयस्यपुत्रस्तस्यैव॥भार्यासंबंधेनतत्पत्युरेव॥सपिंडानांसद्यःशुद्धिः॥तदाहप्रजापतिः॥अन्याश्रितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच॥ गोत्रिणःस्नानशुद्धाःस्युस्त्रिरात्रेणैवतत्पितेति ॥ एतच्चसंनिधौ॥असंनिधौ याज्ञवल्क्योक्तएवाहोरात्रः ॥ मरीचिनातुविशेषउक्तः ॥ सूतकेमृतकेचैवत्रिरात्रंपरपूर्वयोः ॥ एकाहस्तुसपिंडानांत्रिरात्रंयत्रवैपितुरिति॥राज्ञिदिनमृतेतद्दशवासिनामस्तमयपर्यन्तमाशौचम्॥रात्रिमृतेसूर्योदयपर्यंतम् ॥ तदा

हमनुः ॥ प्रेतेराजनिसज्योतिर्यस्यस्याद्विषयेस्थितिरिति ॥ राज्ञां प्रजापालननिमित्तकशांतिकपौष्टिकादिकर्मणिदासदासीशिल्पादीनां स्वामिगृहकर्मणिसद्यःशुद्धिः॥नित्यनैमित्तिकादिकर्मसुस्ववर्णाशौच मस्त्येव॥ तत्रप्रचेताः ॥ कारवःशिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैवच ॥ राजानोराजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताइति ॥ कारवःसूपकाराद्याः शिल्पिनश्चित्रकारांचलनिर्णेजकाद्याः॥दासीदासविषयेअंगिरसाविशे षउक्तः॥दासीदासश्चसर्वोवैयस्यवर्णस्ययोभवेत् ॥ तद्वर्णस्यभवेच्छौ चंदास्यामासस्तुसूतकामिति ॥ तद्वर्णस्येतिस्वाम्याशौचेतस्याशौ चम् ॥ दास्यामासस्त्विति॥प्रसूतायादास्यायाःकर्माधिकारस्तुमासा वधिरेवेत्यर्थः ॥ विष्णुरपि ॥ नराज्ञांराजकर्मणिनचव्रतिनांव्रते ॥ नसत्रिणांमहासत्रे ॥ नकारूणांकारुकर्मणीति ॥ शातातपोपि ॥ मूल्यकर्मकराः शूद्रादासीदासास्तथैवच ॥ स्नानेशरीरसंस्कारेगृह कर्मण्यदूषिताः॥तथा॥सद्यःस्पृश्योगर्भदासोभक्तदासख्यहाच्छुचिः॥ चिकित्सकोयत्कुरुतेतदन्येननशक्यते ॥ तस्माच्चिकित्सकःस्पर्शेशु द्धोभवतिनित्यशइति॥इत्याशौचकालनिर्णयः ॥ अथदेशान्तरजनने मरणेचाशौचमुच्यते ॥ तत्रदशरात्रमध्येजननमरणवार्त्ताश्रवणेसत्य वशिष्टाच्छौचकालाच्छुद्धिः॥ तदाहमनुः॥ विगतंतुविदेशस्थंशृणुया द्यद्यनिर्दशम् ॥ यच्छेषंदशरात्रस्यतावदेवाशुचिर्भवेदिति ॥ विग तंमृतम् ॥ इदंजननस्याप्युपलक्षणम् ॥ दशरात्रस्येत्याशौचकाल स्योपलक्षणम् ॥ अतश्चश्रवणानंतरमेवाशौचं दशरात्रादिसंख्यात्वा शौचोत्पत्तिप्रभृत्येव ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ प्रोषितेकालशेषःस्यादि ति ॥ स्मृत्यर्थसारेपि ॥ विदेशस्थस्यजननेमरणेवाप्रथमादिवसादू र्ध्वंज्ञातेपुत्रादीनांस्वाशौचशेषेणैवशुद्धिरिति ॥ दशाहाद्याशौचका लानंतरंमृतादिवार्ताश्रवणेतुमनुनैवोक्तम् ॥ निर्दशंज्ञातिमरणं श्रुत्वापुत्रस्यजन्मच ॥ सवासाजलमाप्लुत्यशुद्धोभवतिमानव इति ॥ अत्रपुत्रस्येतिसंबंधशब्दत्वादतीतजननाशौचश्रवणेपिपितुरेव स्नानम्॥ नज्ञातिनाम्॥ज्ञातिमरणंश्रुत्वासवासाजलमाप्लुत्यशुद्धोभ

वतीत्येतदपिसपिंडानांमरणवार्ताश्रवणानंतरमावश्यकंसचैलस्नान विधिपरम् ॥ नत्वाशौचाभावप्रतिपादनपरम् ॥ मासत्रयपर्यान्त्यादिषुत्रिरात्रमाशौचस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ प्रसवेत्वतीताशौचंसपिंडानांनास्त्येवेति ॥ तदाहदेवलः॥ नशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषुदिनेष्वपीति ॥ स्वाशौचकालानंतरंमासत्रयपर्यंतंमृतवार्ताश्रवणेत्रिरात्रमाशौचम् ॥ तदूर्ध्वंषण्मासपर्यन्तंपक्षिणी ॥ ततोनवमासात्पूर्वमेकाहः ॥ ततःसंवत्सरपर्यन्तंस्नानोदकदानाभ्यामेवशुद्धिः ॥ संवत्सरादूर्ध्वंस्नानमात्रेणैवसपिंडानांशुद्धिः ॥ तदाहवृद्धवसिष्ठः ॥ मासत्रयेत्रिरात्रंस्यात्षण्मासेपक्षिणीतथा ॥ अहस्तुनवमादर्वागूर्ध्वंस्नानेनशुध्यतीति ॥ अत्रस्नानंस्वसहचरितमुदकदानमप्याक्षिपति ॥ मनुनासंवत्सरानंतरमपिस्नानमात्रस्योक्तत्वात् ॥ यथा ॥ संवत्सरेव्यतीतेतुस्पृष्ट्वैवापोविशुध्यतीति ॥ स्पृष्ट्वास्नात्वेत्यर्थः ॥ इदमतीताशौचंपितृव्यतिरिक्तसपिंडमरणविषयम् ॥ तद्विषयेतुपैठीनसिरप्याह ॥ पितरौचेन्मृतौस्यातांदूरस्थोपिहिपुत्रकः ॥ श्रुत्वातद्दिनमारभ्यदशाहंसूतकीभवेदिति॥दशाहमितिद्वादशाहाद्युपलक्षणम् ॥ सूतकीभवेदित्येतेनाकृतप्रेतकार्यस्यतदपिकर्तव्यमितिसूच्यते ॥ तथाचोक्तंमिताक्षरायाम्॥महागुरुनिपातेतुचार्द्रवस्त्रोपवासिना ॥अतीतेऽब्देपिकर्तव्यंप्रेतकार्यंयथाविधीति॥मातृसपत्नीविषयेतुदक्षेणोक्तम्॥ पितृपत्न्यामपेतायांमातृवर्जंद्विजोत्तम॥ संवत्सरेव्यतीतेतुत्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥स्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः ॥मातापितृमरणंदशाहादेरूर्ध्वं दूरदेशोपिसंवत्सरादूर्ध्वमपिपुत्रःश्रुत्वामरणश्रवणदिनमारभ्यदशाहादिकंयथावर्णंपूर्णमाशौचंकुर्यात् ॥ उदकपिंडदानंचमहागुरुमरणेचदूरदेशेप्यतीतेअब्देप्यार्द्रवस्त्रोपवासिनातथैवाशौचादिकंकार्यम् ॥स्त्रीपुरुषयोःपरस्परंत्वेवमेव॥सवर्णोत्तमसपत्नीषुचैवम् ॥ देशांतरेकालांतरेचहीनवर्णायामातुःसपत्न्याःमरणेपुत्रस्यत्रिरात्रमिति ॥ अतश्चदक्षवचनमपिहीनवर्णमातृसपत्नीविषयएवयोज्यम्॥देशांतरमृतेत्वतीताशौचं ज्ञातीनांनास्ति ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥ देशांतरमृतंश्रुत्वाक्लीबेवैखानसे

यतौ॥मृतेस्नानेनशुध्यंतिगर्भस्रावेचगोत्रिणइति ॥देशान्तरमृतमिति
क्लीबादिव्यतिरिक्तविषयम्॥क्लीबादिषुसन्निहितेष्वपिसद्यःशुद्धिः ॥ दे
शांतरस्वरूपंचवृद्धमनुनोक्तम्॥महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः॥
वाचोयत्रविभिद्यंतेतद्देशांतरमुच्यतइति॥बृहस्पतिरपि ॥ देशांतरंवदं
त्येकेषष्टियोजनमायतम्॥चत्वारिंशद्वदंत्यन्येत्रिंशदन्येतथैवच ॥एषु
देशेषुदेशाचारतोव्यवस्थाकल्पनीया॥योजनप्रमाणंतुस्मृत्यर्थसारेप्रो
क्तम्॥तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वावाव्रीहयस्त्रयः॥ प्रामाणमंगुलस्योक्तंवि
तस्तिर्द्वादशांगुलः ॥वितस्तीद्विगुणाहस्तस्ततःकिष्कुस्ततोधनुः ॥
धनुःसहस्रेद्वेक्रोशश्चतुष्क्रोशंतुयोजनमिति ॥ इदमतिक्रांताशौचंब्रा
ह्मणादिवर्णानामुपनयनादनंतरंवेदितव्यम् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥अ
तीताशौचेतुस्वाशौचकालादूर्ध्वंस्त्रीशूद्राणांविवाहादूर्ध्वंभवतीति॥इदं
सर्वेषामपिवर्णानांसाधारणम्॥तदाहव्याघ्रपादः॥ तुल्येवयासिसर्वेषाम
तिक्रांतेतथैवच ॥ उपनीतेतुविषमंतास्मिन्नेवतुकालजमिति ॥ अस्या
र्थः ॥ वयोवस्थाकृतमाशौचमतिक्रांताशौचंचसर्ववर्णसाधारणम् ॥
दशाहद्वादशाहादिरूपमुपनीतविषयएव ॥ अतिकालजमतिक्रांताशौ
चंचतस्मिन्नेवोपनीतविषयएवभवतिनानुपनीतविषयइत्यर्थः ॥ अति
क्रांताशौचंगृहिणएवनतुतद्व्यस्य ॥ तदाहांगिराः ॥ अतिक्रांते
दशाहेतुपश्चाज्जानातिचेद्गृही ॥ त्रिरात्रंसूतकंतस्यनतद्व्यस्यकर्हि
चिदिति ॥ देशांतरमृतस्यास्थिभिःप्रतिकृतिंकृत्वास्थ्नामभावेपर्ण
शरेणपिष्टकेनवाप्रतिकृतिंयथास्वाचारंकृत्वादाहःकार्यः ॥ अनाहिता
ग्नेःप्रतिकृतिदाहेत्रिरात्रमाशौचम् ॥ आहिताग्नेर्यथावर्णंसंपूर्णाशौचम
स्त्येव ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्चतथा
ग्निना॥असौस्वर्गायलोकायस्वाहेत्युक्त्वासबांधवैः॥एवंपर्णशरंदग्ध्वा
त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ वसिष्ठोपि॥आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियतेपुनः
संस्कारंकृत्वाशववच्छौचमिति ॥अत्रानाहिताग्नेस्त्रिरात्रमितिपूर्वंगृही
ताशौचपुत्रपत्नीविषयम्॥ अगृहीताशौचविषयेतुदशाहादिसंपूर्णाशौ

१ रत्निःततःकिंचित्ततो धनुः इ० पा० । २ यवसंमिश्रैः इ० पा० ।

चम्॥तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे॥अतीतेसूतकेतुपूर्वमगृहीताशौचस्यपुत्रस्य पत्न्याश्चदशाहादिकंसंपूर्णाशौचम्॥ गृहीताशौचस्यपुत्रस्यपत्न्याश्च त्रिरात्रम्॥ पत्नीपुनःसंस्कारेपत्युश्चैवंसपत्न्योश्चैवमिति॥पुनःसंस्कारेसपिंडेषुतत्रैवोक्तम्॥अगृहीताशौचानांसपिंडानांत्रिरात्रम्॥गृहीताशौचानांसपिंडानांपुनराशौचंनास्ति॥प्रोषितस्यजीवद्वार्त्तानाकर्णने विशेषोबृहस्पतिनोक्तः॥ यस्यनश्रूयतेवार्त्तायावद्द्वादशवत्सरम्॥कुशपुत्रकदाहेनतत्रस्यादवधारणमिति॥एतत्पितृव्यतिरिक्तविषयमितिगम्यते॥ पितृविषयेजातूकर्णेनविशेषाभिधानात्॥ पितरिप्रोषिते यस्यनवार्त्तानैवचागतिः॥[१]पंचदशवर्षात्तुकृत्वातत्प्रतिरूपकम्॥कुर्यात्तस्यतुसंस्कारंयथोक्तविधिनाततइति॥अत्रैवस्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः॥दूरदेशांतरगतेजीवद्वार्त्तापुनःपुनः॥पुत्रःपर्यालोच्यजीवद्वार्तायामश्रूयमाणायांपूर्ववयस्केएकविंशत्यब्दादूर्ध्वंमध्यमवयस्केपंचदशाब्दादूर्ध्वमपरवयस्केद्वादशाब्दादूर्ध्वंचांद्रायणत्रयंत्रिंशत्कृच्छ्राणिवाकृत्वापालाशवृंतैकुशैर्वाप्रतिकृतिंकृत्वादशाहाशौचोदकपिंडोदकश्राद्धानिकार्याणीति॥श्राद्धादिकेकृतेयदिजीवन्समागच्छेत्तदातंघृतकुंडे निधायजातकर्मादिसंस्कारान्कुर्यात्॥ तदाहवृद्धमनुः॥ जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुंडेनिधापनम्॥ उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादि कारयेत्॥द्वादशाहंव्रतंकुर्यात्त्रिरात्रमथवापुनः॥ स्नात्वोद्वहेततांभार्यामन्यांवातदभावतः॥ अग्नीनाधायविधिवद्व्रात्यस्तोमेनयाजयेत्॥ अथैंद्राग्नेनपशुनागिरिंगत्वाचतत्रतु॥ इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूंस्ततइति॥ शवानुगमनेतन्निमित्ताशौचंतुयाज्ञवल्क्येनोक्तम्॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्योनशूद्रोनाद्विजःक्वचित्॥ अनुगम्यांभसिस्नात्वास्पृष्ट्वाग्निंघृतभुक्छुचिरिति॥ ब्राह्मणेनासपिंडेनद्विजोविप्रादिःशूद्रोवाप्रेते नानुगन्तव्यइत्यर्थः॥ अत्रघृतभोजनंपावित्र्यार्थंनतृप्त्यर्थम्॥ इयंशुद्धिःसमानोत्कृष्टजातीयानुगमनविषया॥ तदाहमनुः॥ अनुगम्येच्छ

१ ऊर्ध्वंपञ्चदशाद्वर्षात् इ०पा०।

याप्रेतंज्ञातिमज्ञातिमेवच ॥ स्नात्वासचैलंस्पृष्ट्वाग्निंघृतंप्राश्यविशुध्यतीति॥अत्रज्ञातिमितिज्ञातयोमातृसपिण्डाः॥पितृसापिण्डानुगमनस्यविहितत्वात् ॥ हीनवर्णविषयेतुस्मृत्यर्थसारेविशेषउक्तः॥ ब्राह्मणस्यक्षत्रियानुगमनेएकाहमाशौचम्॥वैश्यानुगमनेपक्षिणी ॥ शूद्रानुगमनेत्रिरात्रमाशौचंकृत्वासमुद्रगायांनद्यांस्नात्वाप्राणायामशतंकृत्वा घृतंप्राश्यविशुध्येत् ॥ क्षत्रियस्यवैश्यानुगमनेत्वेकाहमाशौचम् ॥ शूद्रानुगमनेपक्षिणी ॥ वैश्यस्यशूद्रानुगमनेत्वेकाहंरोदनेचैवमिति ॥ यत्तुवसिष्ठवचनम् ॥ मानुषास्थिस्निग्धंस्पृष्ट्वात्रिरात्रमाशौचम् ॥ अस्निग्धेत्वहोरात्रमाशौचम् ॥ शेषानुगमनेचैवमिति ॥ इदमपिब्राह्मणस्यक्षत्रियानुगमनविषयम् ॥ ॥ शूद्रानुगमनेतुपराशरः ॥ प्रेतीभूतंतु यःशूद्रंब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः ॥ अनुगच्छेन्नीयमानंसत्रिरात्रेणशुध्यति ॥ त्रिरात्रेतुततस्तीर्णेनदींगत्वासमुद्रगाम् ॥ प्राणायामशतंकृत्वाघृतंप्राश्यविशुध्यतीति ॥ इदमनुगमनादिसंसर्गाशौचंसंसर्गिणएवनतत्पुत्रादीनाम् ॥ तदाहांगिराः ॥ आशौचंयस्यसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्यनलुप्यंतेगृह्याणांनचतद्भवेदिति ॥ असपिंडप्रेतस्यालंकरणेतुशंखेनप्रायश्चित्तमुक्तम्॥कृच्छ्रपादोऽसपिंडस्यप्रेतालंकरणेकृते॥ अज्ञानादुपवासःस्याद्दशक्तौस्नानमिष्यतइति॥ज्ञानात्कृतेतुद्विगुणम् ॥ ॥ पारस्करः ॥ मृतस्यबांधवैःसार्द्धंकृत्वातुपरिदेवनम् ॥ वर्जयेत्तदहोरात्रंदानंश्राद्धादिकर्मचेति ॥ ॥ इतिदेशांतरमरणजननाशौचनिर्णयः॥ ॥ अथाशौचसन्निपातेविशेषउच्यते॥ तत्रजननाशौचमध्येशावाशौचमध्येवाजननाशौचेतत्समेततोन्यूनेवासतिपूर्वाशौचशेषेणैवांतरापतितसूतकस्यनिवृत्तिः॥ तदाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अन्तराजन्ममरणेशेषाहोभिर्विशुध्यतीति ॥ शावाशौचमध्येतत्समेततोन्यूनेवाशावाशौचांतरेसतिपूर्वशेषेणैवशुद्धिः ॥ जननाशौचमध्येशावाशौचेसतिशावाशौचंसंपूर्णकार्यम्॥नजननाशौचशेषेणशुद्धिः॥ शावाशौचेसमुत्पन्नेसूतकंतुयदाभवेत् ॥शावेनशुध्यतेसूतिर्नसूतिःशावशो

धिनी ॥ अंगिरसाप्युक्तम् ॥ सूतकेमृतकंचेत्स्यान्मृतकेत्वथ सूतकम् ॥ तत्राधिकृत्यमृतकंशौचंकुर्यान्नसूतकमिति॥ स्वल्पाशौच मध्येअधिकेसूतकेवासतिनपुनःपूर्वशेषेणशुद्धिःकिन्तुस्वकालेनैव ॥ तदाहोशना ॥ स्वल्पाशौचस्यमध्येतुदीर्घाशौचंभवेद्यदि ॥ नपूर्वेणै वशुद्धिःस्यात्स्वकालेनैवशुध्यतीति ॥अत्राशौचपदेनसूतकंमृतकंचो च्यते ॥ अत्रस्वल्पत्वंदीर्घत्वंचकालकृतमेवाशौचस्यज्ञेयम् ॥ मा तापित्राशौचसन्निपातेचांगिरसाविशेषउक्तः ॥ मातर्यग्रेप्रमीतायामशु द्धौम्रियतेपिता ॥ पितुःशेषेणशुद्धिःस्यान्मातुःकुर्यात्तुपक्षिणीमिति ॥ मात्राशौचस्यमध्येपित्राशौचेसतिपित्राशौचंसंपूर्णकार्यम् ॥ पित्राशौ चमध्येमात्राशौचेसतिपित्राशौचंसमाप्यमात्राशौचंपक्षिणींकुर्यादित्य र्थः ॥शातातपेनत्वपरोविशेषउक्तः ॥ रात्रिशेषेद्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहादिति॥अस्यार्थः ॥ पूर्वाशौचेआशौचांतरात्रिमात्रावशेषेस तिसूतकांतरेजातेसत्यपरेणाहर्द्वयेनशुद्धिः ॥ आशौचांतरात्रिपश्चि मयाममात्रावशेषेसत्यपरैस्त्रिभिरहोरात्रैःशुद्धिर्नपूर्वशेषेणेति ॥ यत्तु ब्रह्मपुराणवचनम् ॥ आद्यंभागद्वयंयावत्सूतकस्यतुसूतके ॥ द्विती येपतितेचाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥ अतऊर्ध्वंद्वितीयांतात्सूतकां ताच्छुचिःस्मृतः ॥ एवमेवविचार्यस्यान्मृतकेमृतकांतरइति ॥ अ स्यार्थः ॥ सूतकसंबंधिचरमाहोरात्रस्ययदाद्यभागद्वयंतच्चतुर्धावि भक्तेअहोरात्रेअहोरूपमेव ॥ तत्रांतिमदिनेद्वितीयेसूतकेपतितेआ द्यात्सूतकाच्छुद्धिः ॥ अतऊर्द्धमस्तमयानंतरंरात्रिरूपभागद्वयेसू तकांतरापातेसतिद्वितीयात्सूतकांताच्छुद्धिरित्यविरोधः ॥ अन्यथा बहुवाक्यविरोधःस्यात् ॥अत्रैवगौतमोपि॥रात्रिशेषसतिद्वाभ्यांप्रभाते तिसृभिरिति॥ आशौचमध्येआशौचांतरेसतिपिंडजातकर्मादिकर्मणि शातातपेनविशेषउक्तः ॥ अंतर्दशाहेपश्चात्स्याज्जननान्मरणंयदि ॥ प्रेतमुद्दिश्यकर्त्तव्यंपिंडदानंस्वबंधुभिः ॥ प्रारब्धेशावपिंडेतुमध्येच जननंभवेत् ॥ तथैवाशौचपिंडांस्तुशेषान्दद्याद्यथाविधीति ॥ प्रजा

पतिरपि ॥ आशौचेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् ॥ कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिःपूर्वाशौचेनशुध्यतीति ॥ उक्ताशौचसन्निपातशुद्धिःसूतिकामग्निदंचविहायज्ञातव्या ॥ सूतिकामग्निदंचहित्वेत्याद्यैःस्मृतिसंग्रहोक्तत्वात् ॥ अत्रोक्ताशौचप्रकरणेयान्यधिकाशौचविषयेसंकुचिताशौचविधायकवाक्यानितानिसमानोदकापदादिविषयत्वेनव्यवस्थापनीयानि ॥ यानिस्वल्पाशौचविधायकानितानिगुणवदनापत्सन्निहितविषयत्वेनव्यवस्थापनीयानि ॥ नतुविरोधआशंकनीयः ॥ तथाचस्मृत्यर्थसारे ॥ एवंदशाहस्थानेत्रिरात्रपक्षिण्येकाहसद्यःशौचपराणिवाक्यान्यापद्विषयाणियोज्यानि ॥ समानोदकविषयश्चसंकुचिताशौचकल्पः ॥ पक्षिण्येकाहसद्यःशौचरूपाआपद्विषयपराः ॥ येनप्रतिग्रहादिनार्तिनाशस्तद्विषयानसर्वत्रेति ॥ ॥ इत्याशौचसंकरनिर्णयः ॥ ॥ अथाशौचेयत्कर्मकार्यंवर्ज्यंवातदुच्यते ॥ तत्र पुलस्त्यः ॥ संध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् ॥ नत्यजेत्सूतकेवापियज्ञंनोच्छेदयेद्द्विजइति ॥ विष्णुपुराणेतु ॥ सर्वकालमुपासत्तिःसंध्ययोःपार्थिवेष्यते ॥ अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित इतिसंध्योपासनमाशौचेनिषिद्धम् ॥ अत्रायमभिप्रायः ॥ संध्यांप्राणायाममंत्रोच्चारणपूर्वकंनोपासीतेति पुलस्त्यवचनस्यतुप्राणायामवर्ज्यंमानसिकमंत्रोच्चारपूर्वकंसंध्यामुपासीतेति नसर्वथात्यजेदित्यभिप्रायः ॥ अमुमेवार्थंपुनःपुलस्त्यएवाह ॥ यथा ॥ सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्मसमाचरेत् ॥ मनसोच्चारयेन्मंत्रंप्राणायाममृतेद्विजइति ॥ अंजलिप्रक्षेपस्तुगायत्रीमुच्चार्यैवकार्यः ॥ तदाहपैठीनसिः ॥ सूतकेसावित्र्याचांजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणांकृत्वासूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यादिति ॥ ॥ स्मृत्यर्थसारेतुविशेषउक्तः ॥ स्मार्त्तत्वेपिसंध्यायांगायत्र्यांजलिदानंकार्यम् ॥ मार्जनंकार्यंनवा ॥ यद्वा ॥ प्राणानायम्यमनसामंत्रमुच्चारयन्मार्जनादिकृत्वावाचागायत्रीमुच्चार्यांजलिंदद्यादिति ॥ इष्टिहोमा

१ त्यजन्गच्छेदधोद्विजः इ० पा० ।

दिकमप्यसगोत्रेणकारयेत् ॥ तदाहजातूकर्ण्यः ॥ सूतकेतुसमुत्पन्ने स्मार्तकर्मकथंभवेत् ॥ पिंडयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकारयेदिति ॥ पिंडयज्ञःपिंडपितृयज्ञः ॥ चरुःश्रावणीकर्माश्वयुज्यादिकंस्थालीपाकश्च॥बृहस्पतिरपि॥सूतकेमृतकेचैवमशक्तौश्राद्धभोजने ॥प्रवासादिनिमित्तेषुहावयेन्नतुहापयेदिति ॥ यजमानस्तूद्देशत्यागंकुर्यात् ॥ नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यात् ॥ तदाहपारस्करः ॥ नित्यानिविनिवर्त्तेरन् ॥ वैतानवर्ज्यंशालाग्नौचैकएतानिकुर्युरिति ॥ अस्यार्थः ॥ वैतानंवर्जयित्वाअन्यानिनित्यानिनिवृत्तानिभवेयुः ॥नित्यमपिवैतानंननिवर्तते ॥ वितानोनामाग्नीनांविस्तारस्त्रेताग्निस्तत्रविधीयमानानिनित्याग्निहोत्रादीनिवैतानानितानिस्वयमेवकुर्यात् ॥ शालाग्निर्गृह्याग्निस्तत्संबंधीनिगृह्याग्निसायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनितान्यपिननिवर्तेरन्नित्येकेआहुः ॥ अतश्चैषांकरणमकरणंवा ॥करणपक्षेतान्यन्येअसगोत्राःकुर्युरित्यर्थः ॥यत्तुस्मृत्यर्थसारे॥उपासनाग्निसाध्याःसायंप्रातर्होमपार्वणस्थालीपाकाद्यानित्यनैमित्तिकाःश्रुतिचोदितत्वात्कार्यएवेति ॥अत्रापिद्रव्यत्यागात्मकंप्रधानंस्वयमेवकुर्यात् ॥ अन्यदंगमन्येनकारयेदित्यभिप्रायः ॥ अतएवअसंभवेहावयेत्सर्वथानहापयेदिति तेनैवोक्तम् ॥ असंभवेप्रधानकरणासंभवेनैमित्तिकान्यपिदर्शपौर्णमासादीनिश्रुत्युक्तानिकार्याणि ॥तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ जातेआशौचेत्रेताग्निसाध्याग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्यानित्यनैमित्तिकाःक्रियाःश्रुत्युक्तत्वात्कार्याएवेति ॥ अतश्चनित्याग्निहोत्रव्यतिरिक्तानामपिनित्यनैमित्तिकानांश्रौतानांस्मार्त्तानांवासर्वथानत्यागःकिंत्वन्येनकारयेत् ॥काम्यंसर्वमपिवर्ज्यमेव॥वैश्वदेवपंचमहायज्ञादीनिस्मार्त्तानिवर्जयेदेव ॥ तदाहसंवर्त्तः ॥ विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जितः ॥ पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति ॥ यत्पुनर्वचनम् ॥ दानंप्रतिग्रहोहोमःस्वाध्यायश्चनिवर्ततइति॥तत्काम्यहोमविषयम् ॥ नित्यस्नानादिकंकार्यमेव ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ नित्यस्नानशौचाचमनभोजन

नियमानस्पृश्यास्पर्शनस्नानंचकुर्यादेवेति ॥ इदमाशौचंज्ञातमेवदोषापादकंनाज्ञातम् ॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे॥अपिदातृग्रहीत्रोश्चसूतकेमृतकेथवा॥अविज्ञातेनदोषःस्याच्छ्राद्धादिषुकदाचन ॥ विज्ञातेभोक्तुरेवस्यात्प्रायश्चित्तादिकंक्रमादिति ॥ अत्रविज्ञातेभोक्तुरितिदात्राभोक्त्राउभाभ्यांवाज्ञातेभोक्तुरेवदोषइत्यर्थः ॥ तदुक्तंषट्त्रिंशन्मते ॥ उभाभ्यामपरिज्ञातेसूतकंनैवदोषकृत् ॥ एकेनापिपरिज्ञातेभोक्तुर्दोषमुपावहेदिति ॥ उभाभ्यांदातृभोक्तृभ्यामेकेनापिदातृभोक्त्रोरन्यतरेणदात्राभोक्त्रावाज्ञातेसूतकान्नभोजनदोषोभोक्तुरेव ॥ दातुस्तुसूतकान्नभोजयितृत्वदोषोस्त्येवनभोजनदोषइत्यर्थः ॥ सूतकान्नस्याभोज्यत्वंयमेनोक्तम् ॥ उभयत्रदशाहानिकुलस्यान्नंनभुज्यतइति ॥ उभयत्रसूतकेमृतकेचकुलस्यसूतकिकुलस्य ॥ भोजनमध्येसूतकेसतिअन्यगृहोदकेनाचमनेनशुद्धिः॥तदुक्तंषट्त्रिंशन्मते ॥ भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसूतके ॥ अन्यगेहोदकाचांताःसर्वेतेशुचयःस्मृताइति ॥ पूर्वसंकल्पितेष्वन्नादिषुनदोषः ॥ तदाहबृहस्पतिः ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके ॥ परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैरिति ॥ परैः सूतकरहितैः ॥ अतएवस्मृत्यर्थसारेप्रोक्तम् ॥ दातृभोक्तृश्चनस्पृशेदिति॥आशौचग्राह्याणिमरीचिराह॥लवणेमधुमांसेचपुष्पमूलफलेषुच॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्सुदधिसर्पिःपयःसुच ॥ तिलौषधादिकेचैवपक्वापक्वेस्वयंग्रहः ॥ शुष्केषुचैवसर्वेषुनाशौचंमृतसूतकइति ॥ स्वयंग्रहइतिस्वाम्यनुज्ञातंस्वयंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ पक्वापक्वइति॥पक्वभक्ष्यजातमपक्वंतंडुलादिकंचामम् ॥ तच्चअन्नसत्रप्रवृत्तादेवग्राह्यंनान्यस्मात् ॥ तदाहांगिराः ॥ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम्॥भुक्त्वापक्वान्नमेतेषांत्रिरात्रंतुपयःपिबेदिति ॥ व्रतादिकेषुप्रारंभेष्वंतरासूतकादिप्राप्तौ प्रारब्धमात्रकरणेआशौचाभावः ॥ अन्यकर्मस्वाशौचमस्त्येव॥तदाह विष्णुः॥व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमार्चनेजपे॥प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमिति॥सूतकमितिमृतकस्याप्युपलक्षणम् ॥

येप्रारंभविशेषश्चतेनैवोक्तः॥प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पंव्रतसत्रयोः॥नांदी
मुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति ॥ यज्ञेवरणमितिवृतानामृत्विजां
यजमानस्यचतस्मिन्कर्मणिनाशौचमितिभावः ॥ एवंश्राद्धादिष्वपि
दातृभोक्तोर्वेदितव्यम् ॥ तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ वृतानामृत्विजांदी
क्षणीयेष्ट्यादीक्षितानाम् ॥ यज्ञियंकर्मकुर्वतामन्नसत्रिणांकृच्छ्रचान्द्रा
यणादिव्रतिनांप्रायश्चित्तत्वेनप्रवृत्तानांब्रह्मचर्यादिव्रतानांचप्रवृत्तेश्रा
द्धकर्मणिभोक्तृणामेतेषांयावदुपाधिस्तावदाशौचंनास्त्येवेति ॥ प्रारं
भाभावेपिकन्यायाअधार्यत्वेसन्निहितलग्नांतराभावेचकूष्मांडमंत्रैर्घृतं
हुत्वाविवाहःकार्यएव ॥ तदाहविष्णुः ॥ अनारब्धेविशुद्ध्यर्थंकूष्मां
डैर्जुहुयाद्घृतम् ॥ गांदद्यात्पंचगव्याशीततःशुध्यतिसूतकीति ॥ अ
नारब्धेकर्मणिसूतकविशुद्ध्यर्थंयद्देवादेवहेलनमित्यादिकूष्मांडसंज्ञ
कैर्मन्त्रैर्घृतंहुत्वाविप्रायगांदत्त्वापंचगव्यंप्राश्यसूतकीशुद्ध्यतीति ॥
शुद्धश्चावश्यकंविवाहमंगलंकुर्यादितिमंगलम्॥इत्याशौचकृत्याकृत्य
निर्णयः॥ ॥ श्रीसूर्यसेनभूभृद्विमलयशःक्षीरसागरादुदिते ॥ इतिनिर्ण
यामृतेस्मिन्नाशौचस्यनिर्णयोजातः ॥ ॥ इतिश्रीसूर्यसेनमहीमहेन्द्र
विरचितेनिर्णयामृते आशौचप्रकरणंचतुर्थंसंपूर्णम् ॥ ॥ श्रीमत्पं
डितसिद्धलक्ष्मणसुतःश्रीसिद्धलक्ष्मीपदद्वंद्वाराधनसुप्रसिद्धमहिमायः
सिद्धसारस्वतः ॥ आदेशादकृतैषसूर्यमहसाश्रीसूर्यसेनप्रभोर्वैधेकर्म
णिकालनिर्णयमसावल्लाटनाथःसुधीः॥छ॥ श्रीरामगोविंदार्पणमस्तु॥

१ एतदग्रेऽयमेक एतादृशः श्लोकः ' बुधानामुपकारायकारुण्यान्मूढचेतसाम् ॥ गोपीनारायणेनेदंनिर्मितंनिर्णयामृतम् ॥ इति ' पुस्तकद्वये दृश्यते परंत्वेतादृशो नामोल्लेखउपक्रमेनकृत इत्यसंगतइवप्रतिभातीतिमूलेननिवेशितोऽस्माभिः ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-
खेमराज श्रीकृष्णदास-
" श्रीवेङ्कटेश्वर " छापाखाना-मुंबई.